

Miniszterelnöki Hivatal

Magyar Tudományos Akadémia

Stratégiai kutatások 2009–2010

Kutatósi jelentések

TUDOMÁNY

KORMÁNYZÁS

TÁRSADALOM

Budapest, 2010

Miniszterelnöki Hivatal

Magyar Tudományos Akadémia

Stratégiai kutatások

2009–2010

Kutatási jelentések

Budapest, 2010

A Miniszterelnöki Hivatal és a Magyar Tudományos Akadémia
közötti megállapodás keretében végzett stratégiai kutatások főbb eredményei
(2009–2010)

A kötet a kutatási jelentések szerkesztett változatait tartalmazza.

Szerkesztették:

Szarka László
Horányi Krisztina
Horváth Csaba

© Magyar Tudományos Akadémia–Miniszterelnöki Hivatal, 2010
ISSN 1789-7335

Felelős kiadó: Pálincás József

A jelentésekben megfogalmazott nézetek, vélemények
nem feltétlenül tükrözik a MeH vagy az MTA álláspontját.

Készült 300 példányban, B/5 formátumban
Tördelés és nyomdai kivitelezés:
TINTA Könyvkiadó, Budapest
Igazgató: Kiss Gábor

TARTALOM

Előszó.....	5
A gyermekkutatások tudományos és szakpolitikai jellege	7
<i>Ferge Zsuzsa, Bass László, Darvas Ágnes, Hadházy Ágnes</i> (MTA TK Gyerekszegénység elleni Programiroda)	
Kína és a válságkezelés: belső dilemmák és külső hatások. A válságkezelő Kína nemzetközi emelkedése	29
<i>Inotai András, Juhász Ottó</i> (MTA Világgazdasági Kutatóintézet)	
Magyarország FÁK-stratégiája, különös tekintettel Oroszországra, Ukrajnára és Kazahsztánra	97
A posztsovjjet térség és a világgazdasági válság.....	97
<i>Ludvig Zsuzsa</i> (MTA Világgazdasági Kutatóintézet)	
Orosz stratégiák	119
<i>Tamás Pál</i> (MTA Szociológiai Kutatóintézet)	
Korunk és az iszlám	129
A Közel-Kelet és az iszlám	129
<i>Maróth Miklós</i> (Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete)	
A Közel-Kelet gazdasági és társadalmi kihívásai a 21. században	137
<i>Rostoványi Zsolt</i> (Budapesti Corvinus Egyetem)	
A Balkán mint stratégiai térség Magyarország számára	155
<i>Pók Attila</i> (MTA Történettudományi Intézet)	

Vízgazdálkodás a Kárpát-medencében	183
<i>Glatz Ferenc</i>	
(MTA Társadalomkutató Központ)	
Az uniós elnökség előkészületei Magyarországon 2009–2010-ben	205
<i>Ágh Attila, Vértés András, Losoncz Miklós</i>	
(Budapesti Corvinus Egyetem, GKI)	
Új vidékpolitika felé. Változó európai paradigma, növekvő hazai kihívások	225
<i>Halmi Péter, Csatári Bálint, Vásáry Viktória</i>	
(Szent István Egyetem, MTA Regionális Kutató Központ)	
A hazai környezetállapot vizsgálata, különös tekintettel a klímaváltozásra	255
<i>Várallyay György, Láng István, Pálvolgyi Tamás, Schweitzer Ferenc, Farkas Csilla</i>	
(MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet; MTA Kutatásszervezési Intézet, Klímavédelmi Kutatások Koordinációs Irodája; Env-in-Cent Környezetvédelmi Tanácsadó Iroda; MTA Földrajztudományi Kutatóintézet; MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet)	
Jelentés a magyar kultúra állapotáról – átfogó körkép. Magyarország kulturális térképe.....	289
<i>Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér</i>	
(MTA Politikai Tudományok Intézete)	
Világgraszoló magyar tudományos és műszaki teljesítmények.....	325
<i>Gazda István, Sipka László, Végh László, Tószegi Zsuzsanna, Dürr János</i>	
(Magyar Tudománytörténeti Intézet; Magyar Szabadalmi Hivatal)	

ELŐSZÓ

E kötet rövid összefoglalását adja a Magyar Tudományos Akadémia és a Miniszterelnöki Hivatal (MeH) között 2009. május 20-án kötött megállapodás keretében végzett kutatások eredményeinek. 2009/2010-ben három csoportban és összesen 11 projekt keretében folyt kutatás: voltak közöttük 2007-ben, 2008-ban és 2009-ben kezdett projektek.

A most közreadott kutatási jelentések környezetünk politikai, gazdasági és kulturális szempontú vizsgálatával foglalkoznak: így például a gyermekszegénység problémájával, a vízgazdálkodás, a vidékpolitika és a klímaváltozás egymással összefüggő kérdéseivel és a 2011-es magyar EU-elnökséggel, valamint elemzik Magyarország Kínával, a FÁK-országokkal, az iszlám civilizációval és a Balkánnal fennálló kapcsolatait, illetve azok fejlesztésének lehetőségeit. Egy projekt kulturális állapotfelmérést végzett a magyar lakosság körében, míg egy másik a kultúra fejlődésére jelentős hatást tevő magyar alkotók és alkotások összegyűjtésével és feldolgozásával tett javaslatot a magyar tudományos és műszaki alkotások tárháza alapjainak megteremtésére.

Jelen kötet célja, hogy tájékoztatást adjon a különböző kutatási projektek keretében végzett munkáról, eleget téve az együttműködési megállapodásban vállalt kötelezettségnek.

A GYERMEKKUTATÁSOK TUDOMÁNYOS ÉS SZAKPOLITIKAI JELLEGE

Ferge Zsuzsa, Bass László, Darvas Ágnes, Hadházy Ágnes
(MTA TK Gyerekszegénység elleni Programiroda)

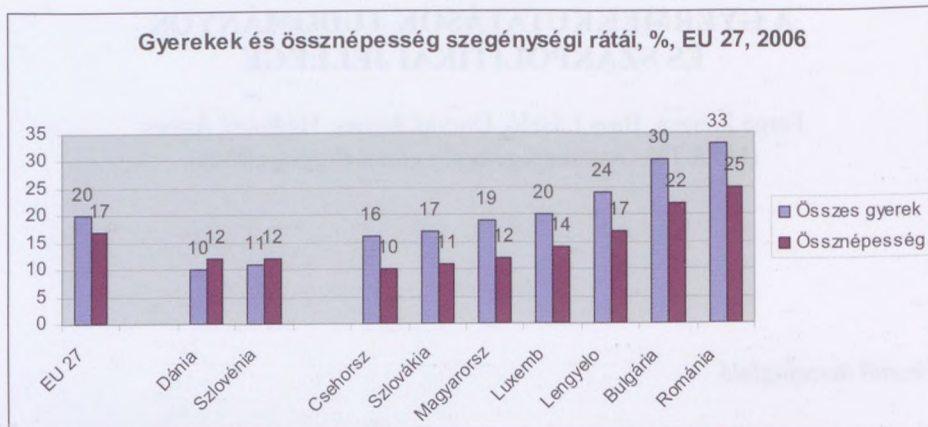
Vezetői összefoglaló

A magyar gyermekes családok helyzete az Európai Unión belül a legtöbb mutató szerint a közepes vagy rossz mezőben volt 2005 táján. Azóta a magyarországi helyzet szinte minden tekintetben romlott. Nőtt a munkanélküliség, a gyerekszegénység, az egyenlőtlenség, súlyosbodott a kirekesztés és a mély nyomor. A politika válasza a rossz helyzetre a „Legyen jobb a gyermekeknek” Nemzeti Stratégia parlamenti elfogadása volt 2007-ben. Az MTA Gyerekszegénység elleni Programirodájának feladata a stratégia megvalósulásának követése, lokális gyakorlati kipróbálása, a felmerülő problémák jelzése, javaslatok kidolgozása a politika számára. A 2009/2010 évben az Iroda evidenciákra épülő javaslatokat tett a válság következményeinek enyhítésére, a szülők foglalkoztatásának javítására, a szolgáltatások romló helyzetéhez igazítására. A lokális alkalmazási kísérlet tanulságait mind a program kiterjesztésénél, mind az országos program továbbfejlesztésénél alkalmazta.

1. A GYERMEKES CSALÁDOK HELYZETÉNEK ALAKULÁSA

1.1. Magyarország az európai mezőnyben

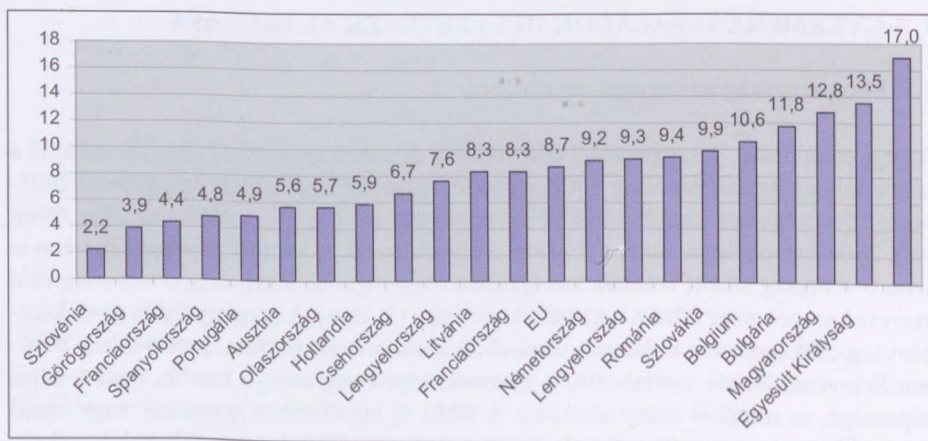
Az egyenlőtlenség, a szegénység, ezen belül a gyermekszegénység magyar arányai a közelmúltban az európai átlag körül, egyes években az alatt voltak. Így például 2005-ben az össznépeesség szegénysége az európai átlag alatt, a gyermekeké az átlag fölött volt, 2006-ban pedig mindkét mutató az átlag alatt volt. A javulás ellenére 2006-ban is azon 6–8 ország között voltunk, amelyekben a *legnagyobb a távolság a népesség és a gyerekek szegénysége között*, a gyerekek rovására (1. ábra). A szegénység és gyerekszegénység csökkentésére tudatosan törekvő skandináv országokban, amelyekhez 2006-ban Szlovénia látszik csatlakozni, a gyermekszegénység aránya kisebb, mint a teljes népességé, és mindkét arány alacsony. A többi új tagállamban átlagosak vagy annál magasabbak a szegénységi arányok, és ennél 6–8 százalékkal magasabbak a gyerekekre számított ráták.

Forrás: EU SILC 2006/2007 (Statistics on Income and Living Conditions). (Az adatok 2005-re és 2006-ra vonatkoznak.)

1. ábra. A GYEREKEK ÉS AZ ÖSSZNÉPESSÉG SZEGÉNYSÉGI RÁTÁI NÉHÁNY ORSZÁGBAN ÉS AZ EU-27 ÁTLAGÁBAN, 2006 (%)

A családok szegénységének egyik fő oka a szülők munkanélkülisége. A magyar aktivitási arány köztudottan az egyik legalacsonyabb Európában. Ennek következtében ugyancsak rossz a helyezésünk a tekintetben, hogy milyen magas a foglalkoztatott nélküli háztartásokban élő gyerekek aránya. Az EU 2007-re vonatkozó munkaerő-felvételi adatai szerint ez az arány 14 százalék, ami a legmagasabb európai arányok közt van. Igaz, a gyerekes háztartások magas munkanélkülisége nem kelet-európai specifikum: rossz helyzetben van például az Egyesült Királyság és Belgium is (2. ábra).

Forrás: Eurostat, Labour Force Survey 2007

2. ábra. FOGLALKOZTATOTT NÉLKÜLI HÁZTARTÁSBAN ÉLŐ GYEREKEK ARÁNYA, 2007 (%)

1.2. A válság hatása a gyermekes családokra

A gyermeket nevelő családok helyzete sosem volt különösen jó. A rendszerváltás sokk-jai után a válság is egyértelműen és sok szempontból őket érintette hátrányosan. Mindezekelőtt jövedelmeik megint távolabb kerültek a gyermeket nem nevelő családoké-tól. A távolodás annál határozottabb, minél nagyobb a gyerekek száma.

1. táblázat. EKVIVALENS JÖVEDELEM A KÜLÖNBÖZŐ GYEREKSZÁMÚ HÁZTARTÁSOKBAN
A GYERMEKTELEN HÁZTARTÁSOKHOZ VISZONYÍTVA
(GYERMEKTELEN HÁZTARTÁSOK JÖVEDELME=100)

Gyermekek száma	2005	2007	2009
0	100	100	100
1	94	91	86
2	83	81	73
3+	61	63	56

Forrás: TÁRKI 2010, 38. oldal

A jövedelmek mérésének számos módszertani problémája ellenére annyit nagy biz-
tonsággal állíthatunk, hogy az elmúlt években a szegénység mértéke a teljes népesség-
ben megnőtt, és ez a növekedés különösen nagy volt a gyermekes háztartásokat illető-
en.¹ A szegénység növekedésében biztosan szerepet játszott a szociális ellátások (GYES,
GYET, családi pótlék, segélyek) indexelésének elmaradása.

2. táblázat. A SZEGÉNYSÉGI RÁTA ALAKULÁSA A TELJES NÉPESSÉGBEN ÉS A GYERMEKET
NEVELŐ CSALÁDOK KÖZÖTT, 2001–2009 (ÖSSZES SZEMÉLY = 100)²

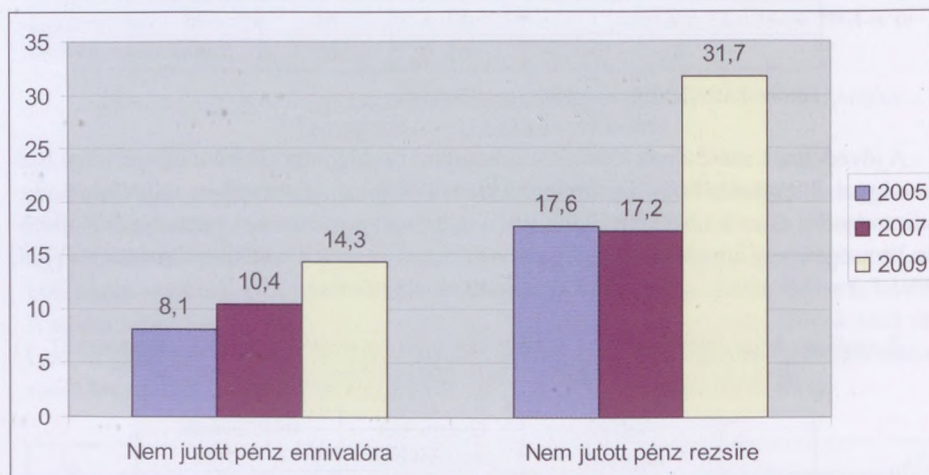
	Teljes népesség	Gyermekek családokban élők	0–17 évesek
2001	13,5	19,9	22,8
2003	13,8	19,4	22,4
2005	13,2	18,1	20,0
2007	12,7	19,0	20,1
2009	16,5	27,3	29,6

¹ A módszertani problémák közül itt csupán egyet emelünk ki. Tanulmányunkban mi is az egyre inkább általánossá váló relatív szegénységi küszöbvel dolgozunk (az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem 60%-a). A fogyasztási egységek kiszámításánál azonban megmaradtunk az OECD korábbi ajánlásánál (az ún. OECD1 skálánál), ami megítélésünk szerint a gyermekszegénység mérésére alkalmasabb, mint az egyre általánosabban használt OECD2 skála.

² A fejezetben közölt 2001–2007 közötti adatok a TÁRKI Monitorvizsgálatokból származnak. A 2009-es adatokat a gyermeket nevelő családok országos reprezentatív mintáján (továbbiakban: Gyerek-Monitor) vette fel a TÁRKI a „Legyen jobb a gyermekeknek” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottságának megbízásából.

Az anyagi helyzet romlásának hátterében elsősorban ma is a foglalkoztatottság alacsony szintje áll, ami a gazdasági válság hatásai közül talán a legfájóbban érintette a gyermekes családokat. Már az elmúlt években is igen magas volt azoknak a gyermekeknek az aránya, akik olyan családban nevelkedtek, ahol senkinek sem volt munkajövedelme, de ez az arány évről évre nőtt. 2005-ben a 18 év alatti gyermekek 14,7%-a, 2007-ben 20,7% és 2009-ben 21,3%-a élt foglalkoztatott nélküli családban. A munkalehetőségek romlásával együtt az elmúlt év foglalkoztatáspolitikai intézkedéseinek szándékai ellenére e családok száma nem csökkent, jövedelmi helyzetük sem javult (Az „Út a munkához” program hatásvizsgálatának eredményei, 2010).

A jövedelmi helyzet romlása mellett több dimenzióban is érzékelhető a gyermekszegénység növekedése. Csak a legelemibb szükségleteket vizsgálva, a gyerekek egyre nagyobb hányada él olyan családban, ahol a táplálkozásra, illetve a lakásfenntartás költségeire sem jut elegendő pénz.

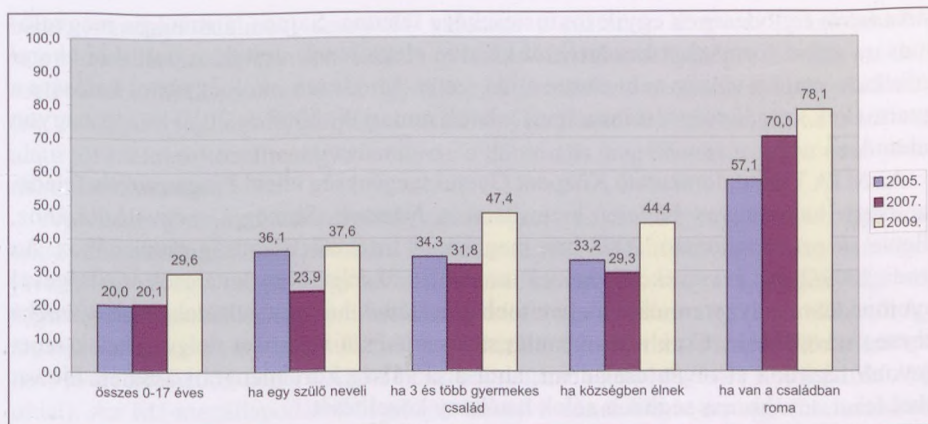

3. ábra. A SZÜKSÉGLETEK KIELÉGÍTETTSÉGE 2005–2009: MIRE NEM JUTOTT ELÉG PÉNZ (A MEGKÉRDEZETT HÁZTARTÁSOKBAN ÉLŐ 0–17 ÉVES GYEREKEK KÖZÖTTI ARÁNY, %)

Az anyagi helyzet romlása nem azonos mértékben érinti a gyermekes családok mindegyikét. Mint azt már korábbi kutatási adatok jelezték, a demográfiai csoportok között 2009-ben is elsősorban a 3 és több gyermekesek, illetve a gyermeküket egyedül nevelő szülők szegénységi kockázata volt a legmagasabb. A demográfiai különbségek mellett a települési lejtő hatása egyre erősebben érződik. A roma családok elszegényedése az elmúlt években szintén tovább emelkedett.

A gyermekek helyzetének, fejlődésének, későbbi lehetőségeinek kulcsa a színvonalas oktatás, nevelés, fejlesztés lehetőségeihez való hozzáférés. Az elmúlt években e téren a mennyiségi mutatókban némi javulás volt tapasztalható. Az adatok ebben az esetben is nagyon bizonytalanok, mert az egyes csoportokban már kicsi a megfigyelték száma.

A 0–2 éves gyerekeknek még mindig elenyésző kisebbsége jár bölcsődébe, bár számuk valamelyest emelkedett 2009-ben. A korai fejlesztés lehetőségeinek bővítése továbbra is a gyermekszegénység elleni küzdelem egyik legfontosabb feladata maradt.

4. ábra. A SZEGÉNYSÉGI RÁTA MÉRTÉKÉNEK VÁLTOZÁSA NÉHÁNY VESZÉLYEZTETETT CSOPORTBAN (A MEGKÉRDEZETT HÁZTARTÁSOKBAN ÉLŐ 0–17 ÉVES GYERMEKEK KÖZÖTTI ARÁNY, %)

Talán az óvodai nevelésben való részvétel növelését célzó (noha sok szempontból vitatható) intézkedések hatása érezhető a 3–5 éves korú gyermekek óvodai arányszámának növekedésében. 2009-ben – először – az óvodába beírt gyermekek aránya meg egyezik a szegény és a nem szegény családok esetében. Ez az adatok bizonytalansága ellenére pozitív tendenciát jelez (3. táblázat). A 15 éves és idősebb korosztályban szintén javulni látszik az oktatásban való részvétel, de az adatok a közléshez egyelőre túlságosan bizonytalanok.

3. táblázat. A BÖLCSÖDÉBE, ILLETVE ÓVODÁBA JÁRÓ GYERMEKEK ARÁNYA AZ ADOTT KORCSOPORTON BELÜL AZ ÖSSZES ÉS A SZEGÉNY HÁZTARTÁSOKBAN

	Összes	Szegény családokban élő
0–2 éves közül bölcsődébe jár		
2005	8	6
2009	10	10
3–5 éves közül óvodába jár		
2005	68	55
2009	79	81

2. ORSZÁGOS SZINTŰ TÖREKVÉSEK A GYERMEKEKKEL KAPCSOLATOS POLITIKÁK JAVÍTÁSÁRA

2.1. A GYEP Iroda feladatai

A politika válasza a gyermekszegénység súlyos tényeire a „Legyen jobb a gyermekeknek” 25 éves Nemzeti Stratégia országgyűlési határozatként való elfogadása volt 2007 májusában. A Stratégia az ország fenntartható, hosszú távú gazdasági és

társadalmi fejlődésének egyik fontos eszköze lehetne. Sajnos, a stratégia megvalósítására szánt források a kezdetektől kezdve elégtelenek voltak, a politikai akarat kifulladás, majd a válság nehezítette a helyzetet. Mindezen okok együttes hatására a gyermekek szegénysége, mint a fenti adatok mutatják, 2007 és 2010 között nagyon jelentősen nőtt.

Az MTA Társadalomkutató Központ Gyerekszegénység elleni Programiroda feladata, hogy tudományos háttérrel biztosítson a Nemzeti Stratégia megvalósításához, illetve az ezt monitorozó, 2008-ban megalakult Értékelő Bizottság munkájához. Az Iroda 2009/2010. évi tevékenységének is az volt a fő célja, hogy kutatások segítségével nyomon kövesse a gyermekek és gyermekes családok helyzetének alakulását, továbbá olyan eszközöket, szakpolitikai következtetéseket és ajánlásokat dolgozzon ki, amelyek elősegítik a stratégiai célok fenntartását a válság körülményei között is, illetve, ahol lehet, továbbra is segítik e célok hatékony közelítését.

Az Iroda a politika informálásának, esetleges befolyásolásának több lehetséges eszközét alkalmazta. Az elkészült kutatások, tanulmányok szinte mindegyike tartalmaz politikai megvalósításra váró javaslatokat. Közvetlenebb eszközként a GYEP Iroda észrevételeit és javaslatait a politikai döntéshozókhoz, ezt követően a nyilvánossághoz juttatta el³. Fontos politikai közvetítő szerepe van a 2008-ban létrehozott Értékelő Bizottságnak. „A Bizottság a Nemzeti Stratégia végrehajtását és annak civil kontrollját, átláthatóságát segítő, véleményező és javaslattevő testület.”⁴ A Bizottság a politika számára továbbított javaslatait az általa megrendelt kutatások alapján, vagy a civil szervezeteket képviselő, illetve szakértő tagok tapasztalatai, véleménye alapján alakítja ki. Ebben a munkában a GYEP Iroda szerepe jelentős.

2.2. A kiemelt problémák

A 2009/2010 év folyamán a véleményezett főbb témák között nagyobb súllyal a következők szerepeltek:

- a) A gyermekes családok jövedelmei.
- b) A gyerekek pénzbeli és természetbeni ellátásai.
- c) A szülők munkavállalási lehetőségei.
- d) A gyermekek számára nyújtott szolgáltatásokhoz való hozzáférés javítása.
- e) Néhány módszertani kérdés.

ad a) A gyermekes családok jövedelmei

A szegénységnek számtalan összetevője van az élelmiszer-fogyasztás elégtelenségétől az egészségtelen lakókörnyezetig vagy a reményvesztettségig. Mégis, a modern piacgazdaságban megkerülhetetlen kérdés, hogy mekkora a család pénzjöveldelme, elég-e a pénzbeli ellenszolgáltatást igénylő, rendkívül sokrétű szükségletek kielégítéséhez. A pénzjöveldelmek első renden függnnek a munkalehetőségek meglététől, az elérhető

³ Az önálló állásfoglalások megtalálhatók:

http://gyerekesely.hu/index.php?option=com_phocadownload&view=category&id=24&Itemid=74&lang=hu. 2009.

⁴ 1053/2008. (VIII. 4.) Korm. Határozat.

bérek (munkajövedelmek) szintjétől, valamint a családok központi újraelosztásból származó ellátásainak színvonalától. A gyerekes családok nehézségei mindhárom összetevőnél nőttek. Így a családok egy részének jövedelmei messze a léthatár alá kerültek. A szegénység legsúlyosabb következményeit jelentősen enyhítheti, ha a léthatár alatti jövedelmek közelítenek valamilyen, a minimális megélhetést lehetővé tevő jövedelmi minimumhoz.

A jövedelmi minimum elérése Magyarországon – ha csak a formális statisztikai adatokat vesszük alapul – nem tartozik a lehetetlenségek birodalmába. A szegények átlagos jövedelmei és egy szegénységi küszöb közötti különbség, vagyis a szegénységi rés⁵ segítségével közelítőleg kiszámítható, hogy mennyi pénz lenne szükséges ahhoz, hogy legalább a gyerekes családok elérjék a jövedelmi minimumot. Az egy főre számított havi jövedelem 2009-ben a TÁRKI kutatásai szerint⁶ 73.800 Ft volt (TÁRKI 2010, 34. oldal). Az EU-megállapodások logikáját követve ennek 60 %-át, egy főre számítva kerekén 44.000 Ft-ot tekintünk szegénységi küszöbnek.⁷ A szegénységi rés ennél a számításnál 29,2% : ekkora a távolság a társadalmilag elfogadott szegénységi küszöb és az e szint alatt élők átlagjövedelme közt. Vagyis a szegények tényleges átlagjövedelme 31.000 Ft volt. A különbség – ami tehát egy nagyon szerény szegénységi küszöb⁸ és a szegények tényleges egy főre jutó jövedelmé között van, havi 13.000, évi 156.000 Ft.

A szegénységi küszöb alatt 2009-ben mintegy 1,2 millió ember élt. Közöttük 66%, azaz 800.000 fő volt gyermekes család felnőtt vagy gyermek tagja (TÁRKI 2010, 61. oldal). Ahhoz tehát, hogy a szegény gyerekes családok elérjék a szegénységi küszöböt, évente mintegy 125 milliárd forintba lenne szükség. Ez a GDP körülbelül fél százaléka. A gyerekszegénység legrosszabb formáinak megszüntetéséhez nem túl nagy ár, de ma csillagászati, elképzelhetetlen összegnek számít. Az biztos, hogy mindenképpen csak

⁵ Tankönyvi definíció szerint a szegénységi rés a szegények tényleges mediánjövedelmének és a szegénységi küszöbnek a különbsége a szegénységi küszöb %-ában kifejezve.

⁶ Sajnos hasonló tartalmú KSH-adatok legkorábban 2010 végére, de inkább 2011-re várhatók.

⁷ A szegénységi küszöb rögzítése politikai közmegegyezés kérdése. A statisztikák csak segítik ezt a vitát. Az adott, tulajdonképpen önkényesen megállapított 44.000 Ft-os küszöböt az hitelesítheti, hogy az összeg közel 30 százalékkal alacsonyabb, mint a KSH által megállapított 2009. évi létminimum egy főre számított összege.

⁸ Magyarországon nincs hivatalos szegénységi küszöb. A tudományos anyagokban leggyakrabban használt mutató az EU közös megállapodásra épülő „laekeni” indikátorainak egyike. Ez a szegénységi küszöb az ún. ekvivalens medián jövedelem 60 %-a. (Az „ekvivalens” jövedelem azt jelenti, hogy figyelembe vesszük a családtagok számát, vagyis nem egy főre, hanem ún. felnőtt egységre számolnak. A medián az egész jövedelemeloszlásnak épp a közepén fekvő érték.) A TÁRKI 2009-re vonatkozó adataiból ezzel a módszerrel is kiszámítható a szegénységi küszöb eléréséhez szükséges összeg. Az eredmények nagyon hasonlóak a szövegben szereplő, egy főre jutó jövedelem alapján végzett számításokhoz, amelyek megítélésünk szerint könnyebben értelmezhetők, mint az ekvivalens jövedelem. A gyakorlatban, a szociális segélyek, illetve számos szociális ellátás esetében a szegénységi küszöb valamilyen módon a hivatalos nyugdíjminimumhoz kapcsolódik, ami 2009-ben 28.500 Ft. (Pl. az a család lehet bizonyos segélyekre jogosult, amelyben az egy főre jutó jövedelem nem éri el a nyugdíjminimumot.) A nyugdíjminimum a KSH egy főre számított létminimum összegének, 2009-ben 60.000 Ft-nak kevesebb mint fele (KSH 2010). Minthogy valamilyen módon ehhez az összeghez kalibrálják a segélyeket, a magyar segélyek átlagos színvonala igen alacsony, többnyire a szűkös megélhetéshez sem lehet elég.

fokozatosan és differenciáltan közelíthető cél, és hogy a technikák kidolgozása nem lenne könnyű.

A nehézségek ellenére a probléma komolyan veendő. A megfelelő színvonalú jövedelmi minimum szükségességének ügye 1992 óta van az Európai Unió napirendjén.⁹ Azóta a téma fontossága hullámzott, de 2008 óta, részben a „szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem európai éve” kapcsán ismét jelentős súlyt kapott. 2008-ban az Európai Bizottság ajánlása a munkaerőpiacról kiszorultak aktív integrációjának elősegítéséről három pillért nevez meg, amelyek kombinációja elősegítheti a sokoldalú integrációt. Ezek: a foglalkoztatás javítása inkluzív munkaerő-piaci politikákkal; a megfelelő színvonalú minimáljövedelmi rendszerek biztosítása; és a minőségi szolgáltatásokhoz való hozzáférés. Az ajánlás felhívja a tagállamokat, hogy mindezt kapcsolják össze – többek között – az alapvető jogok érvényesítésével, a nemek közötti egyenlőség és esélyegyenlőség elősegítésével, továbbá a generációk közötti szolidaritás támogatásával a szegénység generációk közötti továbbadásának megállítása érdekében. 2010-ben elkészült az ideiglenes jelentés „A minimumjövedelem szerepéről a szegénység leküzdésében és egy inkluzív európai társadalom erősítésében” (European Parliament 2010). Ez 2010. június végén kerül tárgyalásra az Európai Parlament elé. A jelentés a szegénység leküzdésének három fő eszközét emeli ki: a munkák és bérek minőségének javítása; a jövedelemhez való jog tényleges biztosítása alapvető társadalmi beruházásnak tekintve azt; tisztességes színvonalú nyugdíjak és családi ellátások garantálása. E dokumentum hatása akkor is jelentős, ha még nem fogadják el. Maga a szemlélet bizonyosan befolyással lesz a magyar elnökség munkájára. A legújabb uniós elnökségi törekvések arra irányulnak, hogy a 2020-as stratégiai célok között ne csak a szegénység, hanem kifejezetten a gyerekszegénység csökkentése is hangsúlyt kapjon.

A magyar tények és az európai álláspontok ismerete alapján a GYEP Iroda több ízben igyekezett felhívni a figyelmet olyan politikai lépésekre, amelyek veszélyeztetik a gyermekes családok minimális jövedelmeit. Így (2009 szeptemberétől több ízben) fellépett az ellen a törvénymódosítási tervet ellen, amely az „Út a Munkához” program keretében biztosított családi jövedelmeket kívánta radikálisan csökkenteni az „egy család–egy munkanélküli ellátás” elv bevezetésével. Az elv azt jelenti, hogy akkor is csak egy ellátás jár a családnak, ha több munkanélküli, illetve rendszeres segélyre jogosult tagja van. Az SZMM számításai szerint az intézkedés mintegy 35 000 családot érinthet. A családonkénti veszteség több tízezer forint lehet. (Pl. két munkanélküli esetén egyikük RÁT-ja (Rendelkezésre állási támogatás) vész el. Ez havi 28 500 Ft veszteség, továbbá a kirekesztett családtag a közmunka lehetőségétől is elesik.) Ezzel egyidejűleg 2010. január elsejével megszűnt a korábbi automatikus „családi kiegészítés”, amelyet 2009 egész évben még folyósítottak a korábban megállapított összegben. A családnagyságot a RÁT továbbra sem veszi figyelembe, ez csak a mind szűkebb körben nyújtott rendszeres szociális segélyhez kapcsolódhat. A GYEP Iroda kritikus állásfoglalása nem ért célt, az „egy család–egy ellátás” intézkedést a kormányzat bevezette. Hatásvizsgálat eredménye még nem áll rendelkezésre. Megjegyzendő, hogy egy 2009-ben közzétett

⁹ Council Recommendation 92/441/EEC of 24 June 1992 on common criteria concerning sufficient resources and social assistance in social protection systems (Recommendation on minimum income)

európai jelentés szerint a tagországok csekély kisebbsége biztosít csak megfelelő színvonalú, a szegénységi küszöböt elérő alapjövedelmet, mégis, szinte mindegyikükben differenciálják a segélyeket a család taglétszáma szerint (Frazer, Marlier 2009).

A családi minimális jövedelmek érdekében emeltünk szót több ízben azért, hogy legalább a többgyermekes családok esetében növekedjen a családi pótlék, ha többre nem futja, akkor az áremelkedéseknek megfelelően. A 3 és többgyermekes családok szegénységi kockázata igen magas, helyzetük a válság során a többiekénél is radikálisabban romlott – ez indokolná kiemelt ellátásukat.

Ugyancsak a minimális pénzjövedelmeket láttuk veszélyeztetettnek akkor, amikor a kormányzat komolyan kezdett foglalkozni azzal, hogy országosan bevezeti a szociális kártya „monoki modelljét”, ami a segély vagy az összes szociális ellátás korlátozott felhasználású kártyára utalását jelenti. Ez ügyben több módon érveltünk. A jogfosztó jellegű (a fogyasztói szabadságot súlyosan korlátozó) kártyával kapcsolatban végül nem történt kormányzati állásfoglalás. Ugyanakkor a pénzhány és uzsora összefüggéseit ismerve tettünk néhány javaslatot, amelyek pozitívan befolyásolhatták volna a családok pénzfelhasználását. Így hosszabb távon, ha a bankkártyarendszer általánossá válik, és mindenütt elérhető legalább pénzfelvevő automata (ATM), akkor célszerű lehet az ellátások olyan bankkártyára utalása, amely nem kapcsolódik folyószámlához. (A keretet ilyen feltétel mellett nem lehet túllépni.) Már most lehetőség van meghatározott célú, pl. lakhatási támogatások egyenesen a szolgáltatókhoz utalására, és ez a kör bővíthető, természetesen az érintettek beleegyezésével. Megfontolhatónak tartunk olyan jogi változtatást, ami alapesetben (nem külön kérésre) az anya nevére utalja a családi pótlékot. Különösen kívánatosnak tartjuk, ha valamennyi, az iskolához kapcsolódó ellátást és kedvezményt (étkezés, taneszközök, tábor, kirándulás stb.) természetben kapnak a gyerekek. Hangsúlyoztuk, hogy ezek a juttatások nem mehetnek a családi pótlék terhére: piaci társadalomban nem lehet pénz nélkül létezni.

Részben a minimumjövedelemmel függött össze az a javaslatunk (2009 áprilisában, a kormány válságsomagjának nyilvánosságra hozatala után), hogy a kormány hozzon létre egy fokozatosan feltöltendő válságalapot, amelyből legalább a gyerekes családok lakásvesztése megakadályozható. A krízisalap létrejött. Az ebből a keretből elérhető lakbértámogatás néhány hónapra időszakos segítséget nyújthat, de a lakásvesztés megakadályozására nem kínál eszközt.

ad b) A gyerekek pénzbeli és természetbeni ellátásai

A gyerekek alultápláltsága, éhezése súlyosbodik, ami számtalan későbbi kockázattal jár. A megoldások egy része még hiányzik. Egy igen hatékony eszköz működik, az iskolai étkeztetés. Mennyisége, minősége vizsgálendő, javítandó, de létezik. 2003-tól a bölcsődékben és az óvodákban, 2005-től az alsó tagozatokon biztosított az iskola (központi normatíva segítségével) ingyenes iskolai étkeztést a rászoruló gyermekeknek. 2007-től elkezdték a rendszer kiterjesztését a felső tagozatra.

2009 szeptemberében a válság nyomán tervezett egyik takarékosági intézkedés jelentősen csökkenteni kívánta volna az állam étkeztetési hozzájárulását. A költségvetési kiadásokat kurtító egyik javaslat az étkezési normatívákat 65%-kal kívánta megrövidíteni a fogyatékos személyek nappali intézményében elhelyezett gyermekek kedvezményes étkeztetése esetében, illetve minden ingyenes intézményi étkeztetés esetében, ide-

értve az óvodai és iskolai étkeztetést is. A normatíva csökkentésre vonatkozó javaslatot a kormány idejében visszavonta. Ehhez valószínűleg hozzájárultak a szakmai tiltakozások, így az Iroda tevékenysége (nyílt levél a miniszterelnökhöz, tárgyalások) is.

Nem hoztak eredményt azok a megfontolások, amelyekkel mind 2009 áprilisában, mind 2010 májusában az ellen érveltünk, hogy a családi pótlék (2010-től iskoláztatási támogatás) egy része vagy egésze természetben, eseti gondnok által kerüljön a családokhoz. A 2010 májusában benyújtott, 2010. június 28-án elfogadott törvénymódosítás¹⁰ értelmében a gyermek 50 órányi hiányzása után a nevelési támogatás felfüggesztésre, illetve egy folyószámlára kerül. A törvény szerint „felhatalmazást kap a Kormány, hogy a családtámogatási folyószámlán rendelkezésre álló összeg felhasználását rendeletben szabályozza”, illetve a jegyző ilyen esetben a gyermek védelembe vételéről, és „a családi pótlék gyermek után járó összegének 100%-a erejéig a nevelési ellátás természetbeni formában történő nyújtásáról határozhat”. (Ez a döntés hat hónapra szól, megismételhető.) Az összeg felhasználásáról a jegyző által kirendelt eseti gondnok a család megkérdezésével dönt.

A GYEP Iroda megítélése szerint a probléma sokkal összetettebb annál, mint hogy egy szankció megoldást jelenthetne. Az igazolatlan hiányzás csak egyik jelzése a gyermek és iskola közötti feszült viszonyoknak, amely utóbb bukásokhoz, magántanulóvá minősítéshez,¹¹ lemorzsolódáshoz vezethet. Sajnos e folyamatokról kevés információ van. Az Iroda különböző (részben saját) adatgyűjtésre épülő becslései szerint a jelenség az általános iskola alsó tagozatán ritka (jóval 1 % alatt lehet). A korról valamelyest nő az arány, a serdülőknél válik gyakoribbá. Egy 2003. évi vizsgálat szerint az iskolakerülés a szakiskolákban tanító pedagógusok számára majdnem tízszer gyakrabban jelent súlyos problémát, mint az általános iskolai tanárok esetében, és majdnem háromszor olyan gyakran jelent súlyos gondot, mint a gimnáziumi tanárok esetében (Liskó 2003).

A törvénymódosítás igen jelentős többletfeladatot ró a szociális és gyermekjóléti szolgálatokra. Ez a jelenlegi ellátási-hozzáférési problémákat növelni fogja: e szolgáltatások már ma is ott elégtelenek, alig elérhetők, ahol legnagyobbak a bajok – azaz a hátrányos helyzetű településeken és kistérségekben. Már 2009-ben rámutattunk, hogy „míg a nagyobb városokban (100 ezer lakos felett) 1000 gyerek közül átlagosan 5-7 van védelembe véve, a kistépüléseken (1000 fő alatt) átlagosan 17-18 gyereket érint ez az intézkedés”. Valószínűsíthető, hogy épp ezeken a területeken fognak leginkább élni az új eszközzel, ami aránytalanul növelheti a gyermekvédelemmel foglalkozók terhelését. Elgondolkodtató, hogy míg a kormányprogram problémaként említi a szociális és gyermekjóléti szolgálatok nehéz helyzetét és megbecsültségének hiányát, az iskolai mulasztások kezelésével kapcsolatos többletfeladatok egy jelentős részét rájuk terheli – a siker reménye nélkül. Az iskoláztatási támogatás természetben nyújtása ugyanis aligha fogja javítani a gyermekek ellátását. A családi pótlék havi összege a gyermekszámtól függően 12–17 000 Ft, egy gyermek létfenntartási minimumának töredéke (harmada-negyede). Ebből lehetetlen a gyermek sokrétű, vagy akár csak az iskolával összefüggő szük-

¹⁰ T/21 A családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvénynek, valamint a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvénynek a tankötelezettség teljesítésével összefüggő módosításáról.

¹¹ Az iskola a legnehezebb gyerekeket „magántanulói” státusba helyezi. Ők folyamatosan hiányoznak, de ez nem számít igazolatlannak.

ségleteit fedezni. A siker azért is kétséges, mert a hiányzások háttérében meghúzódó sokféle felelősség közül (iskola, pedagógusok, gyermek, szülő, gyermekekkel foglalkozó szolgálatok) csak a szülő felelősségét hangsúlyozza, és nem vizsgálja a többi résztvevő szerepét, felelősségét.

Javaslataink – amelyek feltételezik a kérdés összefüggő rendszerként való megközelítését – arra irányulnak, hogy hogyan lehet hatékonyabbá tenni az iskolai hiányzások olyan csökkentését, amely a tanulmányi eredmények javulását is szolgálja. Hasonló esetekben – nemzetközi példák alapján is – a szankciók helyett a megelőzés, illetve az ösztönzés látszanak sikert ígérőnek. A megelőzés legfontosabb eszközei az iskola, az oktatás, a pedagógiai munka fejlesztése, az időben nyújtott szakszerű (pedagógiai, pszichológiai, szociális) támogatás, a továbbtanulás, illetve a középiskola-választás alapos előkészítése, megfelelő kollégiumi- és ösztöndíjrendszer működtetése. Ezek mindenképpen hosszabb távon megoldandó kérdések. Az ösztönzésnek több módja lehet. Új lehetőségeket kínálnak a mind jobban terjedő „feltételes készpénzjuttatások” (Conditional Cash Transfer, CCT). Valószínű, hogy megfelelő helyzetfelmérés és előzetes hatástanulmány után érdemes megfontolni például azt a javaslatot, hogy az ösztönzés első formái a szakiskolákban kerüljenek bevezetésre. A hiányzások hatékonyabb kezeléséhez például elképzelhető lenne az ösztöndíjak CCT-ként kezelése, de a nemzetközi tapasztalatok szerint ez technikailag nehezen megoldható (Fiszbein et al. 2009). Valószínűleg célszerűbb az ösztöndíjak utólagos, de kiszámítható differenciálása a tanulmányi eredmények függvényében.

ad c) A szülők munkavállalási lehetőségei

A gyermekszegénység elleni leghatásosabb eszköz a szülők foglalkoztatása, megfelelő bérszínvonal mellett. A legnagyobb gondot az alacsony képzettségű, nehezen megközelíthető falvakban élő munkanélküliek jelentik, akiknek jelentős része (becslések szerint mintegy fele) cigány. Számukra egy – lassan szélesedő – megoldás lehet a szociális gazdaság valamilyen formája.¹² Ennél sokkal gyorsabb megoldást látszott kínálni a 2008-ban kidolgozott, 2009-ben elindított „Út a Munkához” program. A valóságban – legalábbis az első félév tapasztalatai alapján – a célokat nem nagyon sikerült megközelíteni. Ezt különböző kutatásaink, illetve az Értékelő Bizottság számára készített követéses vizsgálat eredményei mutatják (Az „Út a munkához”, 2010). A program bevezetése utáni első félév monitorozásának összefoglaló következtetése szerint az „Út a munkához” program bevezetése hirtelen választ akart adni egy tartós és bonyolult problémára. A politikai okokból kikényszerített gyorsaság gazdaságilag, politikailag és társadalmilag kétes eredményekkel járt. Ezek közül kiemelendő, hogy gazdaságilag kevésbé hatékony, olykor pazarló, ebben a formában fenntarthatatlan a program; hogy politikailag nem segített a szegényellenesség és rasszizmus oldásán, ugyanis a szegényekből bűnbakot képző mechanizmusok akkor is működnek, ha a szegények dolgoznak ugyan a segélyért, de munkájukat a környezet nem tartja hasznosnak és értékesnek; további probléma, hogy felerősít társadalmi falakat, amikor a szegények egy részét látható módon bezárja a közmunka–segélyezés kiutat nem kínáló csapdarendszerébe.

¹² Ennek egyik eszköze a „szociális szövetkezet”, amelyet a GYEP Iroda a hátrányos helyzetű kistérségekben javasol létrehozni.

A kutatás nyomán számos javaslatot fogalmaztunk meg (gyakran más szakértőkkel összhangban), amelyek egy része megítélésünk szerint továbbra is érvényes feladatokat tartalmaz.

- Újragondolandó, hogy a közcélú foglalkoztatás kiterjesztése mennyire lehet univerzális megoldás a tartós munkanélküliség kezelésére, új munkahelyek teremtésére. Az „Út a munkához” program 2009-től a magyarországi foglalkoztatáspolitikai legfontosabb, látszólag „univerzális” érvényű programjává lépett elő. Ezzel egyfelől szűkítette az aktív foglalkoztatáspolitikai eszköztárát, illetve nem ösztönzött új megoldások keresésére. Másfelől egy területileg nagyon koncentráltan jelentkező problémára, vagyis a tartós, újratermelődő, etnikai konfliktusokkal átszótt munkanélküliség és szegénység kezelésére egy országosan egységes, univerzális megoldást kínál. Ezzel a forrásokat szétaprózza, a problémákat önállóan is megoldani képes településeket előnyös helyzetbe hozza – azaz még meredekebbé teszi a területi lejtőt. Célszerű lenne tehát módosítani, a szükségletekhez jobban igazítani a program területi hatályát.
- Nagy léptékű változtatást igényelne az „Út a munkához” program munkahelyteremtő koncepciója is. A legrosszabb munkaerő-piaci helyzetű térségekben a jelenleg domináló, eszközhiányos falurendezés helyett *nagyobb volumenű, hosszabb idejű, értékkeremtő közmunkaprogramok* megvalósítására lenne szükség. Ehhez – alkalmasint uniós forrásokból – lehetővé kellene tenni, hogy a közmunkákhoz eszközt, anyagot, szakértelmet lehessen felhasználni, továbbá bővíteni kellene a közmunka-projektek, a közfoglalkoztatás szervezésére, megvalósítására vállalkozók körét a piaci vállalkozásokkal és non-profit szervezetekkel.¹³ A nagy léptékű programok tartalmáról már elhangzottak szakértői javaslatok (pl. vízgazdálkodás, intenzív mezőgazdasági termelés), de részletes kidolgozásuk további munkát igényelne.

Az „Út a munkához” programnak a szülők foglalkoztatásával kapcsolatos alapvető tanulsága az, hogy nem mindegy, milyen munkát végeznek a szülők, milyen bérért. A gyerekek számára nem kínál pozitív mintát az esetleges, néhány hónapig tartó, gyakran fölösleges elemekkel átszótt, helyben felkínált, a segélyért kényszerből elvállalt munka. Ezért is tartjuk alapvetőnek a mainál hosszabb időtartamú, értékkeremtő közmunkaprogramokat.

ad d) A gyermekek és gyermekes családok számára nyújtott szolgáltatásokhoz való hozzáférés javítása

A Gyerekszegénység elleni program alapkoncepciója, hogy az anyagi segítség szükséges, de nem elégséges feltétel ahhoz, hogy a mélyszegénység és a szegénység átörökítésének problémája enyhüljön. Szükség van a körülmények változtatására (emberhez méltó munka, lakás, lakókörnyezet stb. biztosítása), és különösen fontosak az egyéni és közösségi helyzetekhez igazodó szolgáltatások, személyes és szakszerű segítség.

A finanszírozás csaknem egységes normái ma nem teszik lehetővé, hogy mindenütt hasonlóak legyenek a szolgáltatásokhoz hozzáférés esélyei, vagyis hogy a szükségle-

¹³ A 2009. évi CIX. Törvény még erősen korlátozza a közmunkát szervezők körét.

tekhez igazodjon a foglalkoztatható, illetve igénybe vehető szakemberek száma. Az Iroda által kidolgozott szolgáltatási modellkísérlet-javaslat abból a két tényből indul ki, hogy a hátrányos helyzetű településeken egyre több szegény él, viszont az azonos ellátási normák miatt éppen ide jut a legkevesebb tényleges szolgáltatás, részben azért is, mert kisebb települések esetén az utazási és egyéb terhek a tényleges szolgáltatásoktól veszik el az idő nagy részét. A legegyszerűbb megoldás a normák differenciálása az ellátandó szükségletek alapján és a körülmények figyelembe vételével. Ezt ma a leghátrányosabb területekre való célzással lehet legjobban megoldani. E területeken csökkenti kell az egy szolgáltató által ellátandó családok, anyák és gyerekek számát. Emellett – ugyancsak különös tekintettel a hátrányos helyzetű kistérségekre – módosítani kellene azt a felfogást, amely bizonyos szolgáltatásokat csak nagyobb lélekszámú (10-20-40 ezer fő feletti) településeken tesz kötelezővé. A rossz helyzetű térségekben ugyanis többnyire sok a kistépülés, és alkalmasint nincs is nagyobb város.

Minél rosszabb a helyzet, annál hangsúlyosabb a szolgáltató segítség fontossága. A sokszorosán hátrányos helyzetű településeken, telepeken a szegénységcsökkentő programok első éveiben éppenséggel „szolgáltatásdömpingre”, a szokásosnál intenzívebb támogatásra, egymással is együttműködő differenciált szolgáltatás-palettára van szükség. Előre nehezen dönthető el, hogy mennyi ideig van szükség intenzív támogatásra a különböző szakterületeken. Saját alkalmazási kísérletünk indításakor az intenzív szakaszt 2-3 évre tettük. A program negyedik évében úgy látjuk, hogy az adott külső körülmények mellett (amikor romlottak a jövedelmek is, a foglalkoztatás is) nem vonhatók el a szolgáltatások, mert az eddig elért eredményeket is veszélyeztetnénk ezzel. Külföldi tapasztalatok, különösen a negyven év óta működő Harlem Children's Zone program (<http://www.hcz.org>) azt támasztják alá, hogy a sokszoros hátránnyal küzdő gyerekeket – a képességek korai fejlesztésétől kezdve – hosszan kell kísérni.

Mindezek alapján a „Legyen jobb a gyermekeknek” Nemzeti Stratégia jobb megvalósítása érdekében a családokat, és főleg a gyerekeket támogató-fejlesztő szolgáltatások megerősítését, bővítését, adott esetekben sűrítését javasoljuk.

ad e) Néhány módszertani kérdés

Módszertani kérdésnek tekintjük a szakpolitika minőségének néhány kérdését. A GYEP Iroda több ízben foglalkozott azzal, hogy mennyire felelnek meg a kormányzati módszerek, illetve cselekvési tervek egy hosszú távú program követelményeinek. Sajnos az a helyzet, hogy 2007 óta nem született kormányzati döntés számszerű közelebbi és távolabbi célokról, ezek ütemezéséről, sem pedig a feladatok teljesítéséhez szükséges forrásokról. Több alkalommal felhívtuk a figyelmet az evidencia-alapú döntések, az előzetes hatásvizsgálatok, az intézkedések megvalósulását kísérő monitorozások és értékelések, valamint a rendszeres adatgyűjtések fontosságára. Ezeken a területeken sem történt jelentős előrelépés, bár egyes minisztériumok megkezdtek intézkedéseik monitorozását, és az eredmények (internetes) nyilvánosságra hozatalát.

Az utolsó időszak egy másik fontos módszertani kérdése a költségvetési támogatások elosztása volt. Az Iroda foglalkozott az univerzális, a különböző szempontok szerint célzott, illetve a különböző feltételekhez kötött ellátások hatékonyságával és hatásságával, azaz költségeivel-hasznaival. Kiemelt figyelmet fordított annak vizsgálatára, hogy melyik elosztási módszer éri el úgy a rászorulókat, hogy ne keletkezzenek túl

nagy, a szegénység- és cigányságellenes hangulatot erősítő feszültségek. A probléma összehasonlító kutatásának a kezdetén vagyunk. Egyelőre csak néhány következtetést tudunk levonni, inkább ideiglenes, mint végleges érvennyel. Megítélésünk és tapasztalataink szerint több teret kell adni a *fokozatos univerzalizmusnak*. Ez a megoldás nem egyszerre érinti az ország egész területét, hanem egy-egy szűk és jól körülhatárolható területen – rossz helyzetű településen, rossz helyzetű iskolában stb. – az oda tartozók mindegyikének biztosít valamilyen előnyt. Minthogy a többség e helyeken rászoruló, ez az elosztás megvalósítja azt az egyre inkább követésre javasolt uniós elvet, hogy az elosztás „jól célzó, de ne kirekesztő legyen”. A forrásokkal együtt a kiválasztott területek is bővíthetnek. A fokozatos univerzalizmus előnye, hogy takarékos, hatékony, és nem kelt feszültséget a „kiválasztott segítettek”, és az alkalmasint alig jobb helyzetű elutasítottak között.

További elosztást kísérő módszertani kérdések, amelyek kidolgozását csak megkezdjük, a hátrányos helyzetű gyermekek megjelölésének, címkézésének hatásai, esetleges módosítások javaslata. Végül ugyancsak megkezdjük a költség-haszon számítások alkalmazhatóságának vizsgálatát hosszú távú gyermekprogramok esetében. Egyelőre az vált világossá, hogy a közgazdaságtudomány tiszta és korlátozott módszerei nehezen alkalmazhatók hosszabb távú társadalmi folyamatokra.

Többször említettük fontos módszertani kérdésként a megfelelő adatbázisok létrehozását előzetes és utólagos hatáselemzések részére. Ez ügyben egy fontos lépés történt. Kiépült a Foglalkoztatási és Szociális Adatbázis. Ez az eredeti információk szerint képes lett volna követni a munka- és segélyutakat a különböző helyzetű embereknél. Sajnos ezek az adatgyűjtések és információk *az érintetteket csak és kizárólag „potenciális munkaerőnek” tekintik*. Ezért hiányoznak a Foglalkoztatási és Szociális Adatbázisból az érintettek családi körülményeire, eltartottaik számára stb. vonatkozó információk. Ezért társadalmi összefüggések vizsgálatára alkalmatlanok. Csak további adatfelvételekkel tudható meg, hogy egy olyan súlyú, a családokra hatni szándékozó program, mint például az „Út a munkához” *milyen eredménnyel, hatékonysággal működik, illetve milyen hatással van a gyermeket nevelő családok életére*.

3. A NEMZETI STRATÉGIA MEGVALÓSÍTÁSA HELYI SZINTEN¹⁴

A Nemzeti Stratégia lokális megvalósítása a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben kezdődött el. Ennek hátterében a szegénység hazai – a közép-kelet-európai országokhoz hasonló, a nyugat-európai országokétól eltérő – természete áll. A szegénység a kilencvenes évek közepe óta egyre inkább szegregálódik, a városok elszigetelődő és leromlott részeibe, és még sokkal inkább a falvakba húzódik. Magyarországon a szegény gyermekek 50–60 százaléka faluban, kis településen él. Ezzel együtt romlanak a szülők munka- és továbbtanulási esélyei, a gyerekek fejlesztési-iskolázási esélyei és az őket szolgálni hivatott intézmények minősége is. Ez indokolja, hogy a gyerekszegénységellenes programok a rossz helyzetű területeken induljanak el.

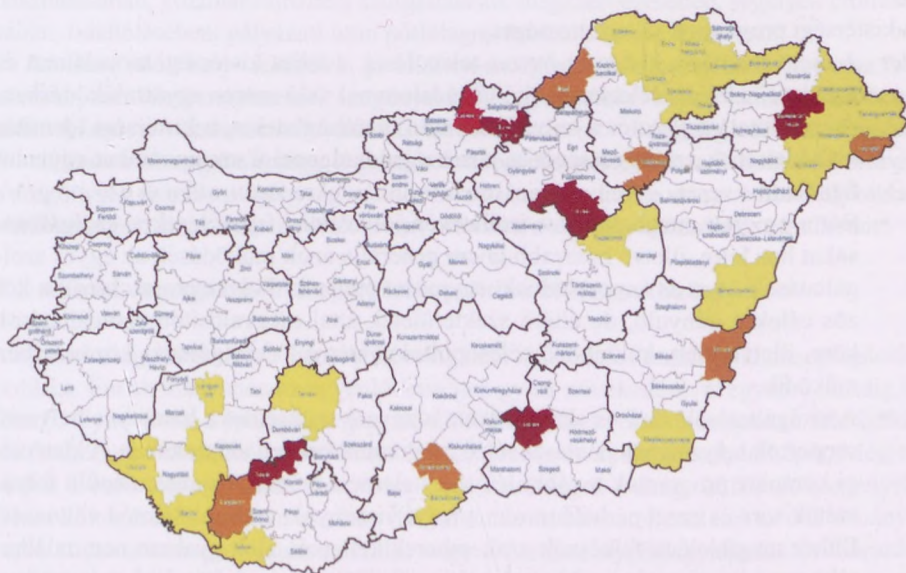
¹⁴ Ez a rész épít a 2010. május 27-28-i, az EU nyitott koordinációs mechanizmusa keretében hat tagállam részvételével megszervezett, a Szécsényi Gyerekesély Programra irányuló peer review eredményeire

A helyi gyerekesély-programok kiterjesztésének korlátokat szabnak a gazdasági feltételek. A fokozatos univerzalizmus elvének megfelelően a jelenleg a legkedvezőtlenebb körülmények között nevelkedő gyerekeket és családjaikat célzó programokat ki lehet/ki kell terjeszteni további térségekre, kistélepusításokra is. Az első kiterjesztés a TÁMOP keretében – 11 LHH kistérségben – megkezdődött, és remélhetőleg a folyamat itt nem áll meg. Annál kevésbé, mert a probléma a nagyobb városokban is megtalálható. A városi szegény negyedek lakói számára is biztosítani kell az esélykiegyenlítő, esélyteremtő programokat. A városi feltételekhez igazodó fejlesztések módszertanának kidolgozása és a programok megkezdése sürgető feladat.

3.1. A Nemzeti Stratégia és a helyi, lokális folyamatok összehangolásának szükségessége

Az MTA Gyerekprogram Iroda kettős mandátummal bír. A hagyományos kutatói feladatokon túl évek óta folyamatosan végez közvetlen terepmunkát, kistérségi és kistélepusítási szolgáltatásfejlesztést, feladatának tekinti a Nemzeti Stratégia helyi szinten történő társadalmasítását.

Az MTA Gyerekprogram Iroda 2006-ban kezdte meg az akciókutatás jellegű kistérségi megvalósítási kísérletet a Szécsényi kistérségben (Szécsényi Gyerekesély Program – SZGYEP). Az itt szerzett tapasztalatok alapján 2008-tól folynak az uniós forrá-

sárga: lhh kistérségek

piros: Szécsényi Gyerekesély Program

barna: öt kistérség, ahol 2010-ben kezdődnek a programok

narancssárga: hat kistérség, ahol a programok előkészítése folyik

5. ábra. KISTÉRSÉGI GYEREKESÉLY-PROGRAMOK
A LEGHÁTRÁNYOSABB HELYZETŰ KISTÉRSÉGEKBE

sokból finanszírozott kistérségi gyerekesély programok (TÁMOP 5.2.3) előkészítő munkálatai. A regionális hálózatok kiépítését, a szakmai támogatórendszer kialakítását, a fejlesztésekhez kapcsolódó módszertanok és képzési anyagok kidolgozását és a képzések megvalósítását ugyancsak uniós forrás (TÁMOP 5.2.1) segíti. 2010-ben öt leg-
hátrányosabb helyzetű kistérségben kezdődnek meg a programok, 2011-ben várhatóan további hatban.

A kistérségi programok feladatai:

- A gyerekszegénység elleni program, illetve a Nemzeti Stratégia (NS) céljainak és alapelveinek megfelelő fejlesztések megvalósítása.
- A fejlesztésekhez szükséges szolgáltatásszükségletek és forrásigények folyamatos felmérése.
- A kistérségekben élő gyerekes családok helyzetének javítása, a szükséges szolgáltatások és támogatások kiépítésének elősegítése.
- A szolgáltatások kialakításához és működtetéséhez szükséges humánerőforrások megszerzésének támogatása.
- Az NS kistérségi szintű megvalósítását célzó programok szakmai, módszertani előkészítése és támogatása.
- A kistérségi megvalósítás tapasztalatainak folyamatos monitorozása, a következtetések visszacsatolása a helyi tervekbe (akciókutatás jelleg).

A kistérségi programok jellegzetességei

- A megvalósítás a kistérség összes települését, a teljes kistérségi társadalmat és annak fejlesztését célozza a helyi társadalommal való szoros együttműködésben. A szolgáltatásfejlesztés a helyi (települési) szükségleteket, a kistérségi identitás kialakításának szükségességét és a méretgazdaságossági szempontokat egyaránt figyelembe veszi.
- Bár a program meghatározott területeken jól körülírt fejlesztéseket, szolgáltatásokat hoz létre, illetve hosszabb távon generálja azok működését, az egyes szolgáltatások össze is kapcsolódnak, egymásra épülnek. Folyamatosan bővül a közös célokra irányuló, de eltérő szakterületek által megvalósított szolgáltatások köre, illetve több, különböző célcsoportokra irányuló szolgáltatás közös térben működik.
- A szolgáltatások sűrű és aktív szövete alapvető szükséglet a hátrányos helyzetű csoportok helyzetének javítását célzó programok kezdeti időszakában. A kistérségi komplex programok további lényeges eleme a hosszú, egymásra épülő folyamatok sora és ezzel párhuzamosan a helyi viszonyok, a szemléletmód változása. Ehhez megfelelően felkészült szakemberek kellenek, akik gyakran nem találhatók meg a szegény térségekben. Az alapszolgáltatásokon és kötelező önkormányzati feladatokon túli szolgáltatások iránti szükséglet (pl. gyerekházak, iskolai koordinátorok, tanodák, szakmaközi műhelyek, közösségfejlesztők stb.) számos külső helyi szakértő folyamatos jelenlétét igényli.
- A kiinduló pont a gyerekszegénység elleni ún. rövid program. A programokat a folyamatos értékelés, újratervezés és a program, ezen belül a szolgáltatások körének és tartalmának ehhez igazított fejlesztése jellemzi. A folyamat része a gyer-

mekek, fiatalok és családjaik helyzetében bekövetkező változások folyamatos nyomon követése.

A kistérségi programok céljai azonosak az országos célokkal, de a megvalósítás lépése eltérő. A cselekvés módszerei szükségképpen mások. Nincs mód országos hatáskörű jogszabályok alkotására, a források szűkösek. A helyi rendeletek viszont a helyi szükségletekhez igazítva alakíthatók, a személyes szolgáltatások, személyes hatások lehetőségei sokkal nagyobbak, és tényleges lehetőség a civil társadalom – érintettek és nem érintettek – cselekvésbe bevonása.

A helyi alapcélok: a gyerekek és gyerekes családok életfeltételeinek javítása, hogy jobb alapot adjanak a gyerekek érzelmileg és értelmileg harmonikus, egészséges fizikai és szellemi fejlődéséhez. Konkrétabban: helyi szinten is érvényesek a Nemzeti Stratégia céljai, *a gyermekszegénység csökkentése is, a kirekesztés és szegregáció enyhítése is, az intézmények és munkatársak szemléletének átalakítása is*. Ám az egyes célok tartalma és relatív fontossága módosul, ha helyi szinten értelmezzük ezeket.

A fő eszközök, a jogszabályalkotás, a közös források elvonása-elosztása a kormányzat kezében vannak, és országos szinten működnek. Ugyanakkor az anyagi forrásoknak a szegénység enyhítése szempontjából olyan jelentős a szerepük, hogy központi (költségvetési vagy európai) források nélkül nehéz eredményeket elérni. Az önkormányzatok lehetőségei korlátozottak. Bizonyos mozgásterük a központtól kapott források felhasználásában, közfinanszírozású szolgáltatások megszervezésében, segélyek elbírálásában, odaítélésében, pályázati úton pótlólagos források keresésében van.

Az eleve adott helyi feltételek, az említett mozgásterek kihasználása, illetve az önkormányzat vezetőtestületeinek szegényekkel és gyerekekkel kapcsolatos beállítódása, működésmódja – számos helyi kutatás tanulsága szerint – rengeteg változatot mutat. E változatoktól nagyban függ a gyerekek szegénységét csökkentő hatás. Minthogy a szegénység és mélyszegénység számos formájának enyhítése sokszor csak helyi szinten lehetséges, alapkérdés az önkormányzatoknak e téren nyújtható együttműködés.

3.2. Az antiszegregációs/deszegregációs politika középpontba helyezése

Magyarországon egészen a legutóbbi évekig nem volt tudatos és átfogó antiszegregációs politika. Ennek hiányában az egyenlőtlenségek gyors növekedésével együtt is létező, olykor csak lappangó szegregáló-kirekesztő törekvések fokozatosan felerősödtek, tudatossá váltak, már most átrajzolják az ország és a települések térképét. Megjelentek a csak cigányoklakta települések, sőt kistérségek (Virág, 2010). A szegények falura költözésének spontán okaihoz (lakásfenntartás ellehetetlenülése) az önkormányzatok tudatos szerepe társult. A szelíd vagy erőszakos nyomásgyakorlás és kiárazás eszközeivel számos budapesti kerület és vidéki város hajtott már végre, vagy folytat ma is sikeres „lakosságcserét”. Az ismert, régóta tartó iskolai szegregáció ma a „tisztá cigány iskolák” megjelenésével teljesül be. A változás 20 éve folyamatos. A közoktatási reformokat követő helyi iskola-átszervezések nyomán sokféle érdekütközés jelenik meg. Az esélyegyenlőségi követelmények cigány és nem cigány gyerekek olyan integrációját követelnék meg, amelyet a jobb helyzetű (roma, de főleg nem roma) családok elutasítanak, a pedagógusok és a helyi döntéshozók ritkán támogatnak. A pedagógusok

és a családok adminisztratív kényszerítése, a „rideg integráció” országszerte éledekező és többnyire hatástalan. Ugyanakkor a szegregált kis iskolák fennmaradása a gyerekek esélyeit rontja, bár az első tanévekben – ha igen jók a feltételek – segíthet az intenzív felkészülésben. A szegregáció ellen jelentős központi és helyi erőfeszítések indultak el. Vannak sikeres iskolák és települések.¹⁵ S noha ezek egyelőre ritkák, felvillantják a lehetőségeket.

3.3. Hatékonyabb horizontális koordináció szükségessége az ágazati minisztériumok és a helyi önkormányzatok között

A helyi programok indításakor kulcskérdés a megfelelő (nagy)menyiségű, jó színvonalú, együttműködő szolgáltatásrendszer. Ez a hátrányos helyzetű kistérségekben csak nagyon részlegesen van meg. A különböző szolgáltatások (részben a rossz központi szabályozás miatt) alig igazodnak a helyi szükségletekhez. A stratégia és az alkalmazási kísérlet egyik fő célja: „alapvetően alakuljon át azon intézmények és szolgáltatások működés módja, amelyek ma hozzájárulnak a szegénység és kirekesztés újratermelődéséhez...”. A szociális és gyermekjóléti személyes szolgáltatások állami finanszírozása jelenleg egyrészt általában alacsony, de – mint fentebb jeleztük – nem számol a helyi szükségletek sajátosságaival. Tekintettel a kistérségek és települések radiálisan eltérő helyzetére, differenciált normatív állami támogatása nélkül – amely a programok indulásánál különösen intenzív – cél elérése elképzelhetetlen.

A gyerekszegénység kezelésének egyik fókuszában a közoktatás áll. Az iskola (óvoda) – és benne az oktatás, nevelés – definíciójának tágításával olyan komplex teret jelenthet ez az intézmény, amelyben a gyerek minden típusú szükségleteire reagálni lehet. A mai oktatás struktúrája, szabályozása és finanszírozása ezt az ideált nem, vagy alig teszi lehetővé, de az oktatás decentralizált volta és helyi autonómiája miatt, vannak lehetőségek a helyi beavatkozásra. Ugyanakkor épp a decentralizáció, a helyi szintű döntések, illetve a minőségbiztosítás hiánya miatt, a legszegényebb gyerekek által látogatott iskolák legtöbbször a legrosszabb minőségűek mind infrastruktúrában, mind pedagógiai minőségben. Az alapvető strukturális, szabályozási és finanszírozási problémák helyi szinten alig kezelhetőek. Emellett a központi és helyi szabályozások (gyakran akaratlanul is) gyakran ellentétbe kerülhetnek egymással, ezzel ki is olthatják egymás hatásait. (Pl. léteznek központi rendelkezések, amelyek a szegregációt számolnák fel, és vannak ettől független, a helyi iskolák megtartására irányuló helyi rendelkezések, amelyek hatása épp ellentétes lehet.) Így a szabályozás és a gyerekszegénység elleni program ellentmondásba kerülhetnek.

3.4. Szemléletváltóztatás szükségessége, a kulturális változások elősegítése a roma és a nem roma népesség körében egyaránt

Voltak és vannak tehát esély-kiegyenlítő és deszegregáló kormányzati törekvések. Ezek rendre csak részlegesen valósulnak meg, részben a gyenge politikai akarat és forrásszűke miatt, részben azért, mert az ide kapcsolódó gyakorlatok többségét csak „helyben”

¹⁵ L. pl. a sikeres deszegregációs kísérletekről: Gyerekesélyfüzetek 6. sz. (2010).

lehet megvalósítani, legyen a hely konkrét intézmény, konkrét település (településrész). Az egyik – ebben a kérdésben perdöntő – szemléleti kérdés az, hogy mennyire fogadják el a helyi szereplők a modern gyermekjogi szemléletet, amely a „gyermek mindenek fölött álló érdekét” kívánja vezérlő elvvé tenni. E nézet elfogadása egyben a közösségi felelősség elfogadása is. A másik hasonló fontosságú kérdés az, hogy mennyire toleráns, vagy mennyire előítéletes a helyi közösség: vannak-e roma kisebbséghez tartozók, és velük milyen a „többségi társadalom”, azaz a nem romák viszonya; vannak-e szegények, és mennyire tartja őket a helyi közösség felelősnek saját helyzetükért; vannak-e fogyatékkal élők, és hogyan fogadja el őket a helyi társadalom?

A gyermekekkel kapcsolatos nézetek korszerűsítése nehéz. *A gyermekközpontú és nem kirekesztő gyakorlatokhoz szükséges az intézmények és munkatársaik, illetve minden érintett és az egész társadalmi környezet korszerű, gyerekeket értő és toleráns értékrendje, mentalitása, szemléletmódja, magatartása.* Ez a mentalitás Magyarországon sajnos távolról sem általános. Van már sok jó szemléletű, a gyerekek sokoldalú fejlesztéséért és a jó társadalmi együttélésért elkötelezett iskola vagy más szolgáltatás, de a többség még nem ilyen. Ezért van szükség sokféle szemléletformálásra, a mentalitások átalakítására. A kistérségi programok fejlesztéseinek lényege, hogy a szemléletmódot segítsen átalakulni. Ha ez megtörténhet, akkor a különböző szolgáltatások a jövőben akár „pénz nélkül”, illetve a pénztől kevésbé függően is jól működhetnek, ezzel biztosítva a hosszú távú fenntarthatóságot.

3.5. A helyi szolgáltatások megerősítésének, helyzetbe hozásának szükségessége

A mai működésmód és szemlélet olyan átalakítása, amely a gyerekek érdekeivel azonosul, biztos, hogy hosszú, nehéz, sok módszert és eszközt igénylő folyamat, és sokféle külső forrást és impulzust igényel. A kistérségi gyerekesély-programok elindítanak egy olyan folyamatot, amellyel a helyi szakemberek, a helyi szolgáltatások elkezdnek felkészülni a szükséges változásra. Segítenek annak megértésében, hogy megújuló szemlélet nélkül nincs esély a gyerekek sikeresebb fejlesztésére, oktatására, nevelésére, gondozására. A gyerekeknek és a szülőknek nyújtott szolgáltatások pedig égetően hiányzó szükségleteket elégítenek ki, amelyekkel a jövőben is számolni kell. Ugyanakkor ezek a programok időigényesek. A folyamatok még csak épp, hogy elindultak. Ezek a folyamatok jelenleg még nem eresztettek eléggé gyökeret ahhoz, hogy a helyi társadalom mindent megtegyen fenntartásukért, és saját erejéből ezeknek a forrásait előteremtse. Sikeres társadalmi folyamatokhoz szükség van a folyamatosságra, és arra, hogy az emberi erőforrásba annyi energiát fektessünk, hogy képessé tegyünk a helyi szakembereket és közösséget arra, hogy a maguk erejéből vigyék tovább a most még segítséggel nyújtott szolgáltatásokat.

3.6. Hosszú távú folyamatokról van szó, a fenntarthatóság és a folyamatos kísérés elengedhetetlen

A Nemzeti Stratégia helyi adaptálása jelentős forrásokat igényel. A külső – központi állami és pályázati – források mellett a fenntarthatóság érdekében minél több helyi, belső erőforrásra van szükség. A belső erőforrások lehetnek anyagi, emberi, szellemi

erőforrások, adódhatnak a közösség együttműködéséből. Az inklúziót támogató gyereksegénység elleni programok fenntarthatóságának előfeltétele a hosszú távú szemlélet, a beavatkozások és fejlesztések, fejlesztési források folyamatosságának biztosítása. Sajnos, a túlságosan projektszemléletű, a projektet legfőljebb 2-3 évig fedező, kevéssé összehangolt pályázatokra épülő pályázati rendszer nagyon kevéssé alkalmas hosszú távú folyamatok komplex befolyásolására.

A siker érdekében folytonosan kísérni, rögzíteni kell a folyamatokat, azaz folyamatos monitoringra és a hatások mérésére van szükség. A beavatkozás jellegénél fogva a hatás elsősorban folyamatindikátorok segítségével követhető. Problémát jelent ezen a területen, hogy nincsenek hatékony adatbázisok, naprakész részletes statisztikák és – részben a hatályos jogszabályok miatt – a leginkább kirekesztett csoportok nem mindig láthatóak, beazonosíthatóak. Mindezek hiányában nem vizsgálható a lokális programok eredményessége és az sem, hogy milyen mértékben hatékony, befogadó a kirekesztés elleni országos politika. Ugyanakkor az általunk szervezett lokális programok mindegyike igyekszik legalább a belső monitorozás szabályait kialakítani, és igyekszik külső monitorozásra is forrást találni. Fontos és tanulságos külső monitorozó és értékelő esemény volt 2010. március-májusában az EU által kezdeményezett peer review.¹⁶

4. A LEGFONTOSABB JAVASLATOK ÖSSZEFOGLALÁSA

Az alábbi javaslatok elsősorban a kormányzati, ill. szakpolitikákat kívánják informálni. Itt csak a 2009/2010-ben kidolgozott legfontosabb elemeket foglaljuk össze.

- A szülők foglalkoztatásának javítása alapkérdés. Ennek főbb eszközei a rosszul iskolázott, rosszul képzett, elszigetelt településeken élő tartós munkanélküliek esetében a szociális gazdaság fejlesztése, illetve az „Út a munkához” program elveinek radikális átalakítása.
- A többgyermekes és egyszülős családok szegényedésének fékezése jelentős részben jövedelmeik konszolidálásán múlik. A legegyszerűbb és jól célzó módszer ebben az esetben a családi pótlék emelése legalább a legnagyobb szegénységi kockázattal élők, első renden a sokgyerekesek körében. Nem halasztható a jövedelmi minimum bevezetésének előkészítése sem, noha tudjuk, hogy csak fokozatosan megvalósítható célról van szó. Az indulás azért is fontos lenne, mert az intézkedések politikai, technikai és jogi előkészítése bizonyosan több évet igényel. A jövedelmi minimum nemcsak a munka nélküli, hanem a dolgozó szegény családok esetében is létfontosságú.
- Végre érvényt kell szerezni annak a régen megfogalmazott követelésnek, hogy gyermekes családokat ne lehessen kilakoltatni, illetve gyerekes családok ne vezethessék el lakásban lakhatási lehetőségüket. Hasonlóan fontos – és hasonló eszközöket igényel – a közműkikapcsolás megakadályozása gyerekes családok-

¹⁶ A hat országot és több nemzetközi civil szervezetet mozgósító vizsgálatot az Európai Bizottság Foglalkoztatási, Szociális Ügyek és Esélyegyenlőségi Főigazgatóság kezdeményezte, és a Szociális és Munkaügyi Minisztériummal együttesen szervezte.

nál. A 2010-ben megalakult új kormány tervei e kérdések egy részére megoldást jelentenének, ha megvalósításuk sikerül (pl. kilakoltatási moratórium, saját tulajdonú lakás bérlettelé alakítása). A kisebb jövedelműek és szegények lakáshoz jutása, valamint a gettósodott települések/településrészek megszüntetése, illetve rehabilitálása egyelőre a gyerekszegénység elleni program adósságai. Úgy tűnik, hogy ezek részben megoldhatóak, ha valóban jelentős források és kormányzati akarat állnak a cigányság helyzetének radikális javítására irányuló szándékok mögött.

- A gyermekek fejlődését és jóllétét segítő szolgáltatások mennyiségi és minőségi javítása kulcskérdés. A szolgáltatásokat szinte minden életkorcsoportban javítani kell. Amint erre újabb agyfejlődési kutatások felhívják a figyelmet (Csépe 2005), a gyerekek életének első éveiben a képességek korai fejlesztése olyan hátrányok leküzdését segíti, amelyek később behozhatatlanok. Az iskola nevelési feladatainak jobb teljesítéséről sokféle javaslat áll rendelkezésre. A szegénység átörökítési mechanizmusainak megtörése szempontjából különös jelentőséget tulajdonítunk a képességek korai fejlesztésének, a funkcionális analfabétizmus megszüntetésének, és az érettségiig nem eljutók, illetve legfőljebb addig eljutók szakmaszerzésének.
- A lokális kiterjesztésekből adódó tanulságok röviden a következők: A gyermekszegénység elleni küzdelemhez az állami források (jogok, erőforrások, politikai akarat) mellett helyi erőfeszítésekre is szükség van. Leszakadó kistérségekben a sokféle szolgáltatást ötvöző intenzív munka elengedhetetlen. Ebben a helyi társadalom, önkormányzatok, szakemberek együttműködése mellett – legalább néhány évig – a külső szakértők szerepe jelentős. Komplex társadalmi változáshoz – emberek, intézmények, gyakorlatok átalakulásához, súlyos társadalmi örökségektől megszabaduláshoz – jó indulás mellett is hosszú időre van szükség. Ezért, legalább a rossz helyzetű kistérségekben, előre végig kell gondolni, és amennyire lehet, kiszámíthatóvá tenni a fenntarthatóság feltételeit és költségeit.

Az eddigi tapasztalatok igazolják azt a meggyőződésünket, hogy a szegénység sokféle forráshiány együttese. A szegénység leküzdése ezért anyagi, humán szolgáltató és társadalmi erőforrások bővítését igényli. Ezek „célzott” elosztása az eddigieknél sokkal több elméleti tisztázást és gyakorlati megoldások lokális kipróbálását igényli.

IRODALOM

- Csépe Valéria, Honbolygó Ferenc (2005) Olvasás, reprezentáció, evolúció: fejlődési változások és a diszlexiás olvasási zavar. *Alkalmazott pszichológia* 7:(4) pp. 143–163. (2005)
- Európai Bizottság (Európai Közösségek Bizottsága) (2008. október 3) Bizottsági ajánlás a munkaerőpiacról kiszorultak aktív befogadásának elősegítéséről. <http://eur-lex.europa.eu/Notice.do?mode=dbl&lang=en&ihmlang=en&lngl=en&hu&lng2>
- European Parliament, Committee on Employment and Social Affairs, 7.4.2010, Draft Report on the role of minimum income in combating poverty and promoting an inclusive society in Europe 2010/2039 (INI). Rapporteur: I. Figueiredo
- <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+COMPARL+PE-439.981+01+DOC+PDF+V0//EN&language=EN>

- Fiszbein, Ariel, Norbert Schady et al. (2009) *Conditional Cash Transfers – Reducing Present and Future Poverty*. A World Bank Policy Research Report. The World Bank, Washington D.C.
- Frazer, Hugh and Eric Marlier (2009) Minimum Income Schemes Across EU Member States. European Commission DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities. Synthesis Report. EU Network of National Independent Experts on Social Inclusion.
- Gyerekesélyfüzetek, 6. szám (2010) *Konferencia az esélyegyenlőséget növelő óvodai-iskolai jó gyakorlatokról*. MTA TK Gyerekszegénység Elleni Programiroda.
- Központi Statisztikai Hivatal (2010) *Létminimum 2009*. Internetes kiadvány.
- A „Legyen jobb a gyermekeknek!” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottságának 2009. évi jelentése. (2010) *Gyerekesélyek Magyarországon, 2009*. Válogatta és szerkesztette: Ferge Zsuzsa és Darvas Ágnes. Budapest: „Legyen jobb a gyermekeknek!” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottsága.
- Liskó Ilona (2003) *Az iskolakerülés problémája*. 2003, FÜPI.
- TÁRKI Zrt. (2010) *Jövedelem egyenlőtlenség és szegénység Magyarországon, 2009*. TÁRKI Háztartás monitor, 1. Kötet. Elemzések.
- Az „Út a munkához” program hatásvizsgálatának eredményei. Kutatási összefoglaló. Összeállította Váradi Monika Mária. A munkában részt vettek: Bass László, Boross Julianna, Csoba Judit, Darvas Ágnes, Farkas Zsombor, Ferge Zsuzsa, Hamar Anna, Luczek Sándor, Prókai Orsolya, Udvari Kerstin, Varga István, Vida Anikó, Virág Tünde. In: A „Legyen jobb a gyermekeknek!” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottságának 2009. évi jelentése. (2010)
- Virág Tünde (2010) *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÍNA ÉS A VÁLSÁGKEZELÉS: BELSŐ DILEMMÁK ÉS KÜLSŐ HATÁSOK

A VÁLSÁGKEZELŐ KÍNA NEMZETKÖZI EMELKEDÉSE

Inotai András, Juhász Ottó
(MTA Világgazdasági Kutatóintézet)

Vezetői összefoglaló

A jelen összefoglaló a MeH és az MTA közötti stratégiai együttműködés keretében ágyazott Kína-projekt negyedik évéről (2009. július – 2010. június) ad számot. Tekintettel arra, hogy a „Magyarország Kína-stratégiája” nevet viselő projekt 2006 nyarán indult, és azóta folyamatosan építkezett, lehetőség nyílt egyrészt – az eredeti terveknek megfelelően – új és új, korábban még nem kutatott témakörök bevonására a stratégiai elemző munkába, másrészt pedig nyomon lehetett követni a korábban kiemelt témákban bekövetkezett változásokat. Elsősorban az utóbbi kapott egyfajta – korábban nem várt – „katalizátor-közeget”, amikor Kínát is elérte a világgazdasági válság, pontosabban annak bizonyos folyamatai (elsősorban növekedéslassulás, a külkereskedelmi forgalom visszaesése, ugyanakkor minimális közvetlen hatás a bankrendszerre és a kétirányú tőkeforgalomra). A globális válság és a kínai politikai, gazdasági és társadalmi fejlődés között három általában jól elkülöníthető szint alakult ki. Az egyik – és a legfontosabb – a kapcsolat közvetlenségét domborítja ki. Valójában Kína igen gyors és átfogó választ adott a válságra, akár annak belső, akár nemzetközi vonatkozásait tekintjük. A második szint a közvetett hatásokat fogja át, amennyiben a válság bizonyos területeken változtatta a korábbi kínai elképzelést – akár úgy, hogy gyorsította a korábban megkezdett folyamatokat, akár úgy, hogy lassította, vagy akár módosította a korábban kijelölt pályát a végrehajtás sebességének változatlan hagyásával vagy éppen változtatásával. Végül a harmadik szintet azok a kínai belpolitikai, gazdasági és társadalmi folyamatok képviselik, amelyekre a válság gyakorlatilag semmilyen hatással nem volt, fejlődésük, eredményeik és dilemmáik (feszültségeik) kizárólag a kínai belső fejlődésből vezethetők le.

A 2009–2010-es periódusban készített tanulmányok valamennyi területet érintik, nem egyszer úgy, hogy az egyes témák esetében a különböző szintek egymásra rakódnak vagy egymásba fonódnak. Ezért az esetek nagy részében nehéz bizonyítani, hogy az egyik vagy a másik elem határozta-e meg a fejlődési pálya fő irányát. Sokkal inkább együttes, esetenként egymást erősítő, máskor egymást gyengítő (vagy legalábbis ellentmondásos) hatások érvényesültek.

A korábbi évekhez hasonlóan megtartottuk a kutatás blokk-szerkezetét. Ismét öt csoportot képeztünk. Az első – Juhász Ottó koordinálása mellett – Kína belső viszonyaival foglalkozott, különös tekintettel a válság kezelésére és következményeire. A második blokkot a témaválasztásnál és az elemzés mélységénél fogva egyetlen tanulmány képviseli, amelyet Tóth Barna jegyzett („A kínai kormány válságkezelő intézkedéseinek

eddig eredményei és tapasztalatai”). A harmadik blokk – Hernádi András irányítása mellett – Kína nemzetközi kapcsolatrendszerének átalakulásával foglalkozott számos eddig nem feltérképezett bilaterális és regionális viszonylat elemzésére alapozva. Ennek során különös figyelem irányult annak a folyamatnak a vizsgálatára, amely – globális és regionális keretekben egyaránt – egyértelműen felértékelte Kína nemzetközi kapcsolatrendszerét. Az Inotai András vezette negyedik blokk Kína világ gazdasági szerepének erősödésére, valamint ennek a globális munkamegosztásra gyakorolt következményeire összpontosított, miközben – a meghatározó gazdaságpolitikai viszonylatok bemutatása mellett – kiemelten kezelte az EU és Kína közötti viszony alakulását a válság kritikus időszakában. Végül Rácz Lajos koordinálta az ötödik blokkot, amely kelet-közép-európai összehasonlításban tekintette át a Kína és Magyarország közötti kapcsolatok hagyományos és új elemeit – ismételten a globális válság környezetébe ágyazva a témát. A hatodik blokk következtetéseket és ajánlásokat fogalmaz meg a magyar politika, gazdaság és társadalom számára.

A 2009–2010. évi kutatás során összesen 26 tanulmány készült, mintegy 900 oldal terjedelemben (a részösszefoglalókat nem számítva). Ezek felsorolása (szerzővel, címmel, terjedelemmel) a jelen összefoglaló mellékletében található. Nem szükséges bizonyítani, milyen nehéz egy ilyen terjedelmű és igen különböző témákat mélységben elemző anyagokból a szűkre szabott terjedelmi korlátok figyelembe vételével olyan összefoglalást készíteni, amely egyrészt szinte minden, az adott szerző által kiemelőnek tartott elemet beépíti a záró dokumentumba, másrészt pedig a tematikai sokszínűség mellett is megtartja, illetve, ha kell, megteremti a kutatás belső konzisztenciáját. Ez utóbbi érvényesítéséhez – szerencsére – segítségül szolgált, sőt sokszor meghatározó útmutatást adott a világ gazdasági válság, annak kezelése, valamint következményei. Erre a szálra igyekeztünk felfűzni az összefoglaló legfontosabb témáit és következtetéseit. Együttal az összefoglalót jegyző Inotai-Juhász páros ezúton is elnézést kér mindenkitől, akinek a tanulmányából az adott terjedelmi keretbe nem tudtunk beépíteni minden fontos elemet. Reméljük, hogy – speciális érdeklődés esetén – a mellékelt tanulmánylista megfelelő anyagait kiválasztva mindenki hozzá tud férni valamennyi téma jóval részletesebb bemutatásához.

Akárcsak az elmúlt években, tervezzük a 2009–2010. évi tanulmányok teljeskörű publikálását. A későbbiekben – részben az előttünk álló belső és szélesebb körű viták alapján – döntjük el, mely anyagok kerülnek a könyv formájában megjelentetendő kötetbe, és melyek látnak napvilágot az MTA Világ gazdasági Kutatóintézetének (VKI) gondozásában. A kutatások eredményei iránti több oldalról tapasztalt nemzetközi érdeklődést figyelembe véve megfontolandó a könyv angol nyelvű megjelentetése, amennyiben az ehhez szükséges pénz rendelkezésre áll, valamint a megjelenés időpontja szűkre szabható, tehát a tanulmányok „piaci értéke” nem csökken jelentősen, tekintettel a továbbra is rohamosan változó globális és kínai környezetre. Itt szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a 2008–2009. évi kutatások legfőbb eredményei immár olvashatók egyrészt az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent legújabb Kína-kötetben (Inotai András – Juhász Ottó szerkesztésében: „Kína és a válság”, Budapest, 2010), másrészt pedig az MTA VKI által frissen kiadott két tanulmánykötetben.

A 2009–2010. évi stratégiai kutatások három területen építettek az „értékteremtés” környezeti feltételeinek tudatos továbbfejlesztésére. Az egyik az előző három évben

kialakult belső munkamegosztás továbbfejlesztése volt, ami lehetővé tette egy immár közel félszáz szakértővel rendelkező kutató-elemző gárda kialakítását Magyarországon. Hangsúlyozandó, hogy e munka különleges értéke, hogy számos fiatal lehetett megnyerni a modern Kína-kutatásoknak, akik már jelenleg is hosszabb időre, tehát munkásságuk következő szakaszában is elkötelezettnek látszanak e terület gondozására és érdemi továbbfejlesztésére. A másik az Európán belüli nemzetközi kapcsolatok fejlesztését jelenti, vagyis a magyarországi Kína-stratégia kutatás ismertetését és kapcsolati hálójának kiépítését mindenekelőtt regionális viszonylatban, valamint az EU kutatási és döntéshozatali szintjén. Végül a harmadik és az elmúlt években sorozatosan megerősített szálát a közvetlen magyar–kínai tudományos és gazdaságpolitikai (gazdaságstratégiai) eszmecserék képviselik. Ennek során Inotai András és Juhász Ottó, mint a projekt vezetői, 2008 novemberében, majd Inotai András 2010 júniusában tettek látogatást Kínában és fejlesztették, ill. vették fel a kapcsolatot a rokon témákkal foglalkozó kínai intézetekkel (amelyek kapcsolata a kormányzathoz és a döntéshozatalhoz sokkal közvetlenebb, mint Magyarország esetében). Ezt a kapcsolati hálót erősítették a rendszeressé (évente több alkalommal sorra került) tartalmi megbeszélések a Magyarországra látogató kínai szakemberekkel, akik rendszeresen ellátogattak a VKI-be, mint a projektet befogadó és irányító intézménybe.

A fentiek alapján meggyőződésünk, hogy a jelen összefoglaló készítői saját és valamennyi az eddigi négyéves kutatásban részt vett kutató megalapozott véleményét tolmácsolják, amikor nagyon sajnálják, hogy a stratégiai kutatómunka pénzügyi keretfeltételei 2010 második felétől – legalábbis egyelőre – nem állnak rendelkezésre. Ez két szempontból is különösen szerencsétlen „időzítés”. Egyrészt éppen a most következő években bontakozik ki az eddigieknél jóval erőteljesebben és új minőségében Kína világpolitikai és világgazdasági szerepe, amely nem utolsósorban a nemzetközi pénzügyi rendszerben, a regionális együttműködésben, valamint az EU–Kína kapcsolatokban jut kifejezésre. A kereskedelem, a tőkeáramlás, a legszélesebben értelmezett gazdasági kapcsolatépítés szempontjából a kínai kapcsolat nemcsak az EU, de valamennyi tagállam, nem utolsósorban Magyarország számára is egyre jelentősebb szerephez jut, és az európai integráción belül is egyfajta új „versenyelemet” képvisel. Ennek statisztikai és gazdaságpolitikai alátámasztásával számos tanulmány, de az összefoglaló adott fejezete is kiemelten foglalkozik. Itt elegendő arra utalni, hogy 2009-ben, a példátlan recesszió és külkereskedelmi „összeomlás” évében Kína volt az egyetlen jelentős magyar exportpiac, ahová a kivitel több mint 17%-kal nőtt, miközben a teljes magyar export több mint 20%-kal zuhant. Egyúttal ugyancsak 2009-ben – részben a nyersanyagárak esése miatt is – Kína vált Magyarországot vezető EU-n kívüli szállítójává, megelőzve a tradicionálisan és mindeddig megkérdőjelezhetetlenül „uralkodó” orosz viszonylatot.

A kutatás eddigi koordinátorai, valamint a stratégiai munkában részt vevő valamennyi kutató és szakértő szeretné hinni, hogy a Miniszterelnökség és az MTA közötti stratégiai kutatások mielőbb folytatódnak/megújulnak, hiszen a négyéves munka során mind a Kínával kialakítandó magyar politika és gazdaságpolitika számára, mind pedig Magyarország nemzetközi és EU-n belüli együttműködésére nézve olyan tudásszint és szakmai érték halmozódott fel, amelyet a következő időszak új prioritásainak meghatározása, valamint a továbbra is gyorsan változó globális környezethez való sikeres alkalmazkodás szempontjából hiba lenne veszni vagy elévülni hagyni. Nem beszélve a fiatal

kutatók bekapcsolásából, a nemzetközi kutatói-döntésselőkészítői-közvéleményformálói hálózatok továbbfejlesztéséből, továbbá – hangsúlyozottan – a bilaterális magyar–kínai szakmai kapcsolatokból adódó „hozzáadott érték” fontosságáról.

2010. szeptember

I. KÍNA BELSŐ VISZONYAINAK ALAKULÁSA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A VÁLSÁG HATÁSAIRA, KEZELÉSÜKRE ÉS A KÍNAI BIZTONSÁG-POLITIKA MÓDOSULÁSAIRA

(Koordinátor: Juhász Ottó)

1. A KÍNAI VÁLSÁGKEZELÉS BELSŐ TÁRSADALMI, POLITIKAI FELTÉTELEI, A CIVILIZÁCIÓS HAGYOMÁNY NÖVEKVŐ JELENTŐSÉGE

1.1. A piacgazdaság és a szociális érzékenység

1.1.1. A kínai növekedési modell alapvető ellentmondása a piacgazdaság építése és a szociális szempont érvényesítése között feszül. Az ellentmondás feloldására nincs mód, csak enyhítésére, oly mértékben, hogy sikerüljön megőrizni a társadalom harmóniáját, a társadalmi békét, mely elsősorban a szociális szempont lehetőség szerinti legteljesebb érvényesítését követeli. A kínai kormányzatnak képesnek kell lennie arra, hogy a két követelmény közötti kényes egyensúlyt fenntartsa.

1.1.2. A kínai vezetés megőrizte realitásérzékét, nem tapasztalható önelégültség, képes a gyors reagálásra, mint az a válság kitörése után nem sokkal hozott intézkedések is bizonyítják. A miniszterelnök szerint Kína a közepes fejlettségi szintet legfőlőbb a század közepén érheti el. Kína igyekszik kerülni a kirakatpolitikát: „Sanghaj és Peking fejlettsége nem jellemzi Kína egészét”. A kormány tisztában van azzal, hogy „az infláció, a jövedelemelosztási igazságtalanság és a korrupció együttesen elégséges ahhoz, hogy befolyásolja a társadalmi stabilitást, sőt, a politikai hatalom szilárdságát”, más szóval: legitimitását.

1.2. A válságkezelés következményei

1.2.1. A kínai válságkezelés eddig sikeresnek bizonyult. 2009-ben, a világon elsőként a kínai GDP indult növekedésnek (8,7% az előző évhez képest), 5557 km új vasútvonal, 4719 km új autópálya épült, a vidékfejlesztésre fordított központi pénzek 21,8%-kal nőttek.

1.2.2. A válságkezelés az életkörülmények javulásával járt együtt. Nőtt a lakosság átlagjövedelme, az egészségügyre fordított állami támogatás 2009-ben 49,5%-kal növekedett, a falusi szövetkezeti egészségügyi ellátás 830 millió falusi lakosra terjed ki.

1.3. A belső feszültségek

1.3.1. Miniszterelnök a hosszú távra szóló feszültségek közül, egyebek mellett, az alábbiakat emelte ki: elégtelenek a gazdasági fejlődés endogén erői; gyenge az önerős inno-

vációs képesség; nehéz feladat a munkahelyteremtés; egyes ágazatoknak túlzott a termelőkapacitása; gyenge az alap a mezőgazdaság fejlesztéséhez.

1.3.2. Vezető kínai kutatók a munkahely-teremtési nyomást látják a legsúlyosabb aktuális kérdésnek.

A munkanélküliség forrásai: (a) a migráns munkások (nongmingong) tömege, kb. 210-260 millió fő; (b) a munkaképes korba lépő városi fiatalok, közöttük a frissdiplomások; (c) a munkahelyüket veszített városi illetőségűek (a városi lakosként regisztráltak); a leszerelt katonák. Az általános helyzetet súlyosbítja, hogy az agrárnépesség körében minimum 100 milliónyi a redundáns munkaerő. A munkanélküliséget illetően nincsenek megbízható országos statisztikák.

Új munkahelyek csak növekedés révén teremthetők. A válság nyomán a GDP növekedési dinamikája lassult: 2007-ben 13%, 2008-ban: 9%, 2009-ben 8,7%. Ennek ellenére 2009-ben 11 millió új munkahely létesült, 2010-re a kormány 9 milliót tervez. A több tízmillió munkanélkülivé vált migráns munkás problémájának kezelésének három módját alkalmazzák: átirányításuk az infrastrukturális projektekbe; letelepítésük a ritkábban lakott térségekben; a sajátos kínai urbanizációs folyamat továbbvitele.

1.3.3. Az urbanizációs modell – melyet már a nyolcvanas években körvonalaztak és még kb. 15 év alatt terveznek megvalósítani – a feszültségoldásnak, a kínai társadalmi struktúra folytatódó átalakításának egyik komplex eszköze. Lényege: a kis- és közepes városok felfejlesztése, új munkahelyek létesítése révén abszorpciósi képességük megteremtése, erősítése. Ez hosszabb távon jótékony hatást gyakorolhat a belső feszültséget generáló szakadékok szűkítésére (különösen a vidék és a város, valamint a régiók között), a megalopoliszok terjeszkedésének mérséklésére. Egyúttal alkalmas a redundáns agrárnépesség felszívására az alábbi formula szerint: „eltávolodnak a [termő]földről, de nem távolodnak el [nem kerülnek messze] a szülőföldről”.

1.3.3. A jövedelmi különbségek

A városi és a falusi lakosság egy főre eső jövedelmének dinamikája közötti különbség enyhült, de a különbség még mindig hatalmas. 2009-ben a városokban az éves per capita felhasználható jövedelem 17.175 Y, míg a falusi éves fejenkénti tiszta átlagjövedelem ennek egyharmada: 5.153 Y volt (a forintérték ennek kb. harmincszorosa).

A társadalom számára legirritálóbb az alacsony és a magas jövedelmek közötti szakadék. Kínai társadalomkutatók számítása szerint Kínában a Gini-koefficiens 0,5. A vezetés ezt érzékeli: „többet kell törődnünk a szegényekkel, az elesettekkel, mert ők alkotják a társadalom többségét”.

1.3.4. A korrupció

A magas Gini-index is összefügg a korrupcióval, mely – a drákói büntetések ellenére is – virágzik (Kínában a súlyos gazdasági bűncselekményekért gyakori a halálbüntetés kiszabása). A társadalom egészének állapotára következtethetünk a Csungkingi (Chongqing) példából. A városban a korrupcióellenes küzdelemben, 2009 októbere és 2010 áprilisa között tömeges letartóztatásra került sor. A tisztogatás 1600, más források szerint közel 3000 személyt érintett köztük magas rangú tisztviselőket. Kína egészét tekintve ez minden bizonnyal a jéghegy csúcsa.

1.4. Nemzetiségi viszonyok

Az időnként felszínre kerülő, látens nemzetiségi ellentétek elsősorban Kína nyugati tartományaiiban, különösen a Tibeti Autonóm Területen és a Hszincsiangi Ujgur Autonóm Területen jellemzőek. 2008-ban, a pekingi olimpia előtt, Tibet került a nemzetközi érdeklődés homlokterébe. 2009-ben a világ figyelmét a hszincsiangi Ürümcsiben júliusban kirobbant és más településekre is áterjedő interetnikai zavargás váltotta ki.

Hasonlatosan a tibeti esethez, ez utóbbi is többtényezős képlet. Etnikai eleme: a (türk) ujugrok ellenérzése a tömeges han betelepedés miatt (az ujugrok ma az autonóm terület 20 milliós lakosságának valamivel több, mint felét alkotják); vallási eleme: az iszlám; nemzetközi elemei: a szélsőséges politikai iszlám, a sokszínű ujugur emigráció, valamint az emberi jogokat számon kérő Nyugat.

Elemzők kiemelik az al-Kaidával kapcsolatot tartó, Vazirisztán központú Kelet-Turkesztáni Iszlám Mozgalom szerepét a 2009-es zavargásban és az olimpiát megelőző 2008-as merényletekben. A mozgalom öngyilkos merénylői veszélyt jelentenek az Afganisztáni koalíciós erőkre és – az afganisztáni lekötöttség függvényében – Kínára is.

A tibeti és az ujugur szecessziós törekvés között jelentős különbségek vannak. A tibeti törekvésekre eddig nem volt jellemző a terrorizmus, az ujugurra – főleg az 1997-es és a 2008-as megmozdulások idején – igen; másrészt a tibeti törekvés rendelkezik egy otthon és nemzetközileg is ismert, tekintélyes vezetővel, a Dalai Lámával, míg az USA-ba emigrált Rebija Kadír asszonyt – a nemzetközi népszerűsítő kampány ellenére – nem sikerült „az ujugrok anyjaként” nemzetközileg elismert vezetővé felépíteni.

Az autonóm terület geopolitikailag életbevágóan fontos Kína számára: területe a KNK területének 16-17%-a, míg a vele határos Tibeti Autonóm Terület az ország összterületének 12%-a. E két terület együttesen a teljes Nyugat-Kínát jelenti, természetesen kincseivel együtt.

A hszincsiangi válság új vonása az eddigi nemzetiségi megmozdulásokhoz képest az volt, hogy a kínai hatóságoknak most nemcsak a kisebbségi tüntetők, hanem a han elmentüntetők ellen is föl kellett lépniük. Ez az interetnikai kapcsolatok kezelésének átgondolását igényli. A kínai kormánynak tartós feszültséggel kell számolnia ebben a szenzitív térségben.

A hszincsiangi kérdés érinti Kína nemzetközi kapcsolatait is a türk és iszlám összefüggések miatt. Regép Tayyip Erdogan török miniszterelnök az incidenst „csaknem genocídiumnak” nevezte és felszólította a kínai hatóságokat, hogy hagyjanak fel az ujugrok asszimilációjával (Erdogan később exkuzálta magát).

1.5. A tradíció stratégiai szerepe és a puha hatalom

1.5.1. A kínai modernizáció új vonása, hogy a tradíció az utóbbi években, kettős funkcióval, beépült a stratégiai tervezésbe. Külső funkciója szerint forrása a kínai puha hatalom építésének, mely „a kínai nemzet ötezer éves civilizációjában gyökerezik, s Kína kibontakozó kulturális diplomáciájának forrását képezi”. Célja a kínai civilizációs teljesítmény nemzetközi bemutatása és elfogadtatása, a nemzetközileg tapasztalható ellenérzéseknek, a „sárga veszedelem” rémképének leküzdése, az országhépítés.

1.5.2. Belső funkciója az, hogy erősítse Kína nemzeti immunrendszerét a Kínába áramló globális hatások adaptációjához, mivel „a kínai civilizáció hatalmas reneszánsza, a nemzeti érzés, a patriotizmus, a nemzeti küldetéstudat, felelősségérzet, büszkeség, heroizmus, összefogás és küzdőképesség nélkülözhetetlen ahhoz, hogy Kína megállja helyét a világ népeinek nagy családjában”.

1.6. A kínai puha hatalom alapvető eleme a civilizációs hagyomány. Kína zökkenőmentes, tartósan békés fejlődésének biztosításához a kemény hatalom, mely „a nemzeti lét” fenntartásához kell, nem elégséges. Ehhez szükséges a puha hatalom is, mely az országhépítés meghatározó tényezője. A kínai civilizáció megismertetésének, a kínai nyelv népszerűsítésének céljával hozták létre világszerte (így Budapesten is) a Konfuciusz Intézeteket. 2009 végén 88 országban és térségben 282 Konfuciusz Intézet és 272 Konfuciusz Tanterem működött. Ez nem csekély ráfordítást igénylő, de hosszú távú, stratégiai befektetés.

2. AZ URBANIZÁCIÓ ÉS A JÖVEDELMI KÜLÖNBSÉGEK ÖSSZEFÜGGÉSEI KÍNÁBAN

2.1. A regisztrációs rendszer fokozatos reformja

A hukou-rendszer rigorózus szabályozása a kilencvenes évekig csaknem változatlan formában maradt fenn, a reformok kiteljesedése azonban kikezdte a rendszert. A hukou korlátozta az ipar emelkedő munkaerőigényének kielégítését. Ez oda vezetett, hogy jelentősen megnőtt a városokban illegálisan munkát vállalók száma. Ez növelte a szociális feszültséget, mivel a migráns munkást másodrendű állampolgárként kezelték. Még sanyarúbb a helyzete azoknak, akik mindenféle regisztráció híján vándoroltak a városokba. A vezetés fokozatosan enyhített a szabályokon, könnyítette a városi regisztráció, elsősorban a mezővárosi regisztráció megszerzését.

2.2. Az agrártárségek helyzete

A falusi földviszonyok alapja változatlanul a tartós földbérleti (nem örökbérleti) rendszer, mely „nagyon hosszú ideig változatlan marad”. A tartósság arra ösztönzi a parasztokat, hogy hosszabb távú befektetéseket eszközölve hatékonyabbá tegyék a termelést.

A földviszonyok tényleges helyzete áttekinthetetlen, mert a földbérleti szerződések-nél az írásbeli dokumentumok ritkák, csupán minden tizedik esetben fordul elő, hogy irat rögzíti a bérlet tényét, egyébként szóbeli megállapodás születik. Ez vitákhoz, visszaélésekhez vezet, éppúgy, mint a kisajátítások, melyeknél a korrupciós helyi hatóságok gyakran nem a piaci értéknek megfelelően kárpótolják a bérletet.

Mínthogy a gabona- és élelmiszer-biztonság kiemelt prioritás, a központi kormányzat 2009-ben határozottan intézkedéseket hozott a termőterület védelme érdekében, megszigorította a földek ipari vagy kereskedelmi célú átminősítését.

2.3. Urbanizációs tendenciák, összevetve a BRIC-országokkal

2.3.1. Bevezetése idején a hukou-rendszer alapjaiban változtatta meg a spontán folyamatokat. Jórészt ennek köszönhető, hogy a kínai nagyvárosokban sikerült féken tartani

a bádogyárosok elburjánzását. A reformok bevezetése óta azonban egyre kevésbé lehetett feltartóztatni az urbanizációs tendenciát, így nem volt meglepő, hogy kezdetben gyakran 5 százalék fölé emelkedett a városi népesség növekedési üteme. A reform és nyitás időszakától az áramlás elsődleges célpontjaivá a többmilliós városi agglomerációk váltak.

2.3.2. Az urbanizáltság foka tekintetében Brazília, Oroszország, Kína és India a sorrend. Brazíliában csökkent a vidéki lakosság száma (évente átlagosan 0,7 százalékkal), Indiában átlagosan 1,7 százalékkal nőtt. Oroszországban viszonylag gyors a vidék elnéptelenedése. Ugyanakkor Oroszországban a népesség növekedési üteme jóval alacsonyabb, mint a többi három országban, sőt, a 21. század elejére – hasonlóan számos európai fejlett országhoz – negatívvá (mínusz 0,1 százalék) vált. Brazíliában a legutóbbi adatok szerint 1, Indiában 1,3, Kínában pedig 0,5 százalék volt a lakosság éves növekedési üteme.

Miközben Kínában az össznépesség növekedési üteme felére csökkent, a városi lakosság évről évre nőtt (18 év alatt 200 millióról 570 millió főre), a vidéki lakosság száma abszolút mértékben is csökkent (800 millióról 750 millió főre). Kínában a korai 4-5%-ról az ezredforduló után 3 százalék alá esett a városi népesség növekedési üteme, miközben a falusi lakosság ugyanezen mutatója megközelítette a mínusz 1 százalékot. Brazíliában a vidék fokozatosan zsugorodik (a vidéki lakosság 1960 óta 40 millióról 28 millió alá esett), Indiában viszont csak relatíve csökken a súlya (hiszen a falusi lakosság ugyanezen időszak alatt 357 millió főről 800 millió fő fölé emelkedett). Oroszországban a vidéki lakosok száma 1960 óta 55 millióról 38 millióra csökkent, ám a városok robbanásszerű növekedése itt nem jellemző. Míg Brazíliában a vizsgált időszak során a városlakók száma 32 millióról 164 millióra emelkedett (azaz több mint ötszörösére nőtt), addig Oroszországban alig több mint 50 százalékkal, 64 millióról 103 millióra.

2.4. Urbanizáció és a jövedelmek alakulása Kínában

Az ideálisabb városi életkörülmények – a globális pénzügyi válság és recesszió kitöréséig – egyértelműen vonzó, bár változó intenzitású hatást gyakoroltak a falusi lakosságra. Ezzel egyidejűleg a 80-as évek közepétől a városi és vidéki jövedelmek tekintetében ismét nyílni kezdett az olló. A 2000-es évek közepére az egy főre jutó városi és vidéki átlagjövedelmek egymáshoz viszonyított aránya meghaladta a 3-at. A jövedelemolló 2008-ban 3,3 volt. 2008-ban a városokban 37,9, vidéken 43,7 százalék volt az Engelhányados, ami jelentős javulást mutat az 1990-es 54,2, illetve 58,8 százalékos értékekhez képest.

Kínában a városi népesség növekedési üteme fordítottan arányos a város-vidék jövedelemolló tágulásával. Minél gyorsabb ugyanis az urbanizáció, annál jobban enyhül a vidékre nehezedő nyomás, és a túlszűfoaltsági hatások miatt annál lassúbb az átlagos városi jövedelmek emelkedése is. Megfigyelhető, hogy a 80-as évek második felében, a gyors urbanizáció mellett nem nyílt tovább a jövedelemolló, köszönhetően a falusi vállalatok előretörésének is. Mihelyt azonban a városi népesség növekedési üteme visszaesett, a jövedelemkülönbségek újra emelkedni kezdtek. Nem arról van szó, hogy a városok vonzereje vagy gazdasági súlya csökkent volna, (sőt, éppen ellenkező folyamatok zajlottak le), hanem arról, hogy a migráció nehézsége miatt a városban lete-

lepedők száma elmaradt a jövedelmeket az egyensúly irányába terelő szinttől. Természetesen a városiak mindent megtettek azért, hogy privilégiumaik és relatíve magas béreik megmaradjanak, így nem lepődhetünk meg azon, hogy az intézményi változások meglehetősen lassan zajlottak. Amellett, hogy a növekedés súlypontja ismét áthelyeződött a városokba (különösen a tengerparti, relatíve fejlett területekre), a 90-es évek elejétől kezdve a falusi vállalatok súlya mind a termelésben, mind az exportban visszaesett. Az itt foglalkoztatottak száma is mindössze 20 millió fővel gyarapodott 1991 és 2008 között (135 millióról 155 millióra), miközben ugyanezen időszak alatt a városi vállalatok hasonló adatai közel 100 millió fős növekedést mutattak.

A 90-es évek közepén aztán rövid időre ismét megfordult a trend: megállt a csökkenés a városi népesség növekedési ütemében, miközben a jövedelemmolló összességében záródott. Ennek hátterében az állt, hogy a 90-es évek elejétől-közepétől kezdve megélénkültek a Kínába irányuló közvetlen külföldi befektetések. A befektetések korábban mindenekelőtt a különleges gazdasági övezetekre korlátozódtak. A liberalizáció folytán a külföldi vállalatok olyan területek felé mozdultak el, melyek kapcsolatot jelenthettek az ország belseje felé. Így, mindenekelőtt az elővárosi és a nagyvárosok vonzáskörzetébe tartozó vidéki területek indultak fejlődésnek. Ennek megfelelően az ipari és kereskedelmi tevékenységek kezdték behálózni a városokhoz közeli vidéki területeket, egy-egy növelve az átlagos vidéki jövedelmeket és kölcsönözve városias arculatot a korábban falusias környezetnek.

Az utóbbi három évben a jövedelemmolló már csak lassan nőtt tovább, a legutóbbi adatok szerint 2008-ban valamivel több, mint 3,3 volt. Mindez arra mutat, hogy a városi területek munkaerő-felszívó képessége nem korlátlan, és a korábbiakban a fejlődés gátjának tartott regisztrációs rendszer felpuhított változata egyre inkább a mértéktelen belső migráció ésszerű korlátjává válik. Továbbra is mesterségesen korlátozzák a városban újonnan letelepedni szándékozó vidékiek számát, ez azonban egyre kevésbé járul hozzá a jövedelemkülönbségek növeléséhez, inkább egyelőre tartósítja azokat. Ugyanakkor ezzel talán sikerül ismét elejét venni a városok gyors degradációjának és külvárosi slumok robbanásszerű elterjedésének.

IRODALOM

- Dean, Robin – Tobias Damm-Luhr [2010]: „A Current Review of Chinese Land-Use Law and Policy: a 'Breakthrough' in Rural Reform?” In: *Pacific Rim Law & Policy Journal*. No. 1, 121–159.
- Jones, Benjamin W. [2007]: „Expanding the Gap: How the Rural Property System Exacerbates China's Urban-Rural Gap”. In: *Columbia Journal of Asian Law*, Vol. 20, No. 2, 451–491.
- Mackenzie, Peter W. [2002]: „Strangers in the City: The *Hukou* and Urban Citizenship in China.” In: *Journal of International Affairs*, Fall, Vol. 56, No. 1, 305–319.
- Naughton, Barry [2007]: *The Chinese Economy. Transitions and Growth*. The MIT Press, Cambridge, England.
- NBSC [Web]: National Bureau of Statistics of China, <http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/yearlydata/>
- Székely-Doby András [2009a]: „Urbanizáció és vidékpolitika Kínában”. In: Inotai András, Juhász Ottó (szerk): *A változó Kína. 1. kötet: Kína politikai, társadalmi fejlődésének jelene és jövője*. MTA – MEH, Budapest. 113–132.

Székely-Doby András [2009b]: „Külföldi közvetlen tőkebefektetések Kínában”. In: Inotai András, Juhász Ottó (szerk): *A változó Kína. 4. kötet: Kína a nemzetközi gazdasági erőterben*. MTA – MEH, Budapest. 67–83.

Világbank [Web]: <http://databank.worldbank.org/ddp/home.do?Step=12&id=4&CNO=2>

Wu Xiaogang – Donald J. Treiman [2004]: „The Household Registration System and Social Stratification in China: 1955-1996”. In: *Demography*, Vol. 41, No. 2, May, 363–384.

Zhang, Jialin [2010]: „China’s Slow-motion Land Reform”. In: *Policy Review*. February & March. 59–70.

3. A KÍNAI KORMÁNYZATI ÉS ADMINISZTRATÍV REFORM

3.1. Kína közigazgatási felosztása, néhány jellemzője

A helyi kormányok esetében négy szintet különböztetünk meg: 1) Tartományi szint, ahova a tartományok, az autonóm területek és a négy tartományi rangú nagyváros, tartozik (Peking, Tiencsin, Sanghaj, Csunking). 2) Városi szint: városok a tartományok, a prefektúrák, az autonóm prefektúrák fennhatósága alatt és kerületek a municípiumok joghatósága alatt. 3) Megyei szint: ez magába foglalja a megyéket, autonóm megyéket, megyei szintű városokat, különleges övezeteket, erdészeti, ipari és mezőgazdasági kerületeket, a tartományok fennhatósága alatti város kerületeit, stb. 4) Mezővárosi (township) szint: ez felöleli a városokat és falvakat, amelyek a helyi kormányzat legalsó szintjei.

2002-ben és 2006-ban csökkentették a mezővárosi kormányzatok számát, számuk 34675-re esett. Ugyanakkor a városi közigazgatási egységek száma nőtt. Ennek egyik oka az, hogy a reformidőszakban a tartományi szint alatti városok száma viharos ütemben növekedett, az 1978-as 190-ről már 2001-re 673-ra. A prefektúra szintű városok száma is jelentősen nőtt, míg a megyei szintű városoké egyenesen megnégyszereződött.

Az urbanizációs folyamatban a megyék száma 1494-re csökkent, a vidéki egységek városivá való adminisztratív átminősítése révén, amelynek eredményeként a városok térbeli bővülése következett be. Jól mutatja ezt a városi kerületek számának növekedése, az 1975-os 388-ról 2001-re 808-ra. A városkörnyékek városi kerületekké emelése megalopoliszokat hozott létre.

3.2. Az adminisztratív reform folyamata

A kínai adminisztratív reform evolúciós folyamat. A kínai kormányzat a legutóbbi, 2008-ast megelőzően már öt adminisztratív reformot kezdeményezett. Teng Hsziaoping ezt a folyamatot „forradalomnak” minősítette, de sok szempontból ez nem volt más, mint a szervezetek és intézmények, valamint személyzetük csökkentésének és bővülésének ciklikus váltakozása. 1979-ben a kormányzati fizetési listán szereplő foglalkoztatottak száma 15 millió volt, ami a csökkentést hangsúlyozó három reformforduló (1982–1983, 1988, 1993) után, 1996-ra 34 millióra duzzadt.

A további reformok a kormányzati funkciók átalakítását hangsúlyozták: a kormányzat elválasztását a vállalatirányítástól. A visszarendeződéssel szembeni garanciaként is

szolgált az a döntés, hogy fel kell számolni a hatalom túlzott centralizációját, és egyre több jogkört kell átruházni a helyi szintekre.

A kormányzati reformnak olyan területekre kell összpontosítania, mint a kormányzati funkciók reformálása, a mindenható kormányzat felváltása egyes területekre koncentráló kormányzattal (infrastruktúra, szolgáltatások, társadalombiztosítás, a természeti erőforrások megőrzése stb.). Reformálni kell az egész közszolgálati rendszert, kialakítani egy érdemeken alapuló, szakértelem-orientációjú közigazgatási gárdát. Nagy hangsúllyal vetődik fel a kormányzat és a vállalatok viszonyának reformja, de szélesebb értelemben a kormány és a gazdaság viszonya. Végül, de nem utolsósorban: megvalósítani a törvények uralmát (rule of law) a széles körben jellemző emberek uralma helyett, amikor a pozícióban ülők szava a törvény.

3.3. Következmények

A gazdasági reform nyomán a decentralizáció áttörési ponttá vált, amely lehetővé tette a tartományi és helyi egységek érdekeinek nagyobb érvényesítését. Ugyanakkor a gazdasági decentralizáció egy politikailag változatlanul centralizált államban kockázatokkal járt. Bizonyos vonatkozásokban megrázta a pártállami rendszert: az ország erőforrásai feletti ellenőrzés a központtól jelentős mértékben átkerült a helyi kormányokhoz és nem kormányzati egységekhez, a központ döntés-végrehajtási, kikényszerítési hatalma gyengült, a helyiek a saját érdekeik érvényesítését követve kihívást intéznek a központi akarattal szemben. A konzervatív erők a reformmal járó gondokért többek között a decentralizációt tették felelőssé. Az 1989-es Tienanmen téri események ennek további tápot adtak. Azonban éppen ekkor, a helyiek rendkívül erős ellenállásából derült ki, hogy a decentralizáció már milyen mély gyökereket eresztett.

A decentralizációs folyamat nem hagyta érintetlenül a politikai színteret sem. A fejlettebb tartományokban egyre gyakoribb jelenséggé vált, hogy a tartományi kormányzó és párttitkár, vagy Sanghaj polgármestere és párttitkára funkcióit helyiek töltik be és egyes tartományokban, szintén a helyiek javára, a központ jelöltjeit leszavazták, de még a kívülről érkezők is nagyon gyorsan „akklimatizálódnak”, a helyi érdekek szószólóivá válnak, felmérve, hogy e nélkül szinte légüres térbe kerülnek, sőt, képtelenné válnak a központ által elvárt teljesítményt nyújtani.

Az 1980-as évek eleje óta folyó reformok eredményeként gyengült az állam ellenőrzése a társadalom felett, ez együtt járt azzal is, hogy a társadalom feletti ellenőrzés adminisztratív eszközeit nagymértékben felváltották a jogi, és gazdasági eszközök. A piacgazdaság fejlődése felgyorsította a társadalmi struktúra diverzifikációját, új társadalmi rétegek, csoportok megjelenését, megerősödését eredményezte (vállalkozók, menedzserek, high-tech szakemberek, marketingesek, a művészvilág sztárjai stb.), amelyek különböző szervezeteket, egyesületeket, alapítványokat stb. hoznak létre. A kormánynak egy megszülető, erősödő civil társadalommal van dolga.

A 2000-es évekre kialakult helyzetet távolról sem lehet megnyugtatónak és kielégítőnek tekinteni. 1978-tól 2003-ig Kína adminisztratív költségei 87-szeresükre növekedtek. Arányuk az összes pénzügyi kiadáson belül az 1978-as 4,71%-ról 2003-ra 19,03%-ra nőttek. (Az arány Japánban 2,38%, Angliában 4,19%, Koreában 5,06, Franciaországban 6,5%, Amerikában 9,9%.)

3.4. Noha sokszor ugyanazok a gondok jellemzik az adminisztrációt, mint harminc évvel ezelőtt, a túlzott létszámtól a bürokratizmuson át a korrupcióig, aligha állíthatja bárki, hogy a reformok semmilyen eredménnyel sem jártak. Elegendő arra utalni, hogy ez az apparátus képes volt „levezényelni” azt az óriási gazdasági teljesítményt és minden területre kiterjedő modernizációt, amely joggal kelti fel az egész világ figyelmét.

A 2006–2010-es éveket magába foglaló 11. ötéves terv kiemelt prioritást tulajdonít a kormányzati, adminisztratív reformnak, a funkcióátalakítás változatlanul napirenden levő feladatainak, és a visszahúzódnak azokról a területekről, amelyeket jobban irányíthat a piac, a vállalatok és a nem kormányzati szervezetek (NGO). A kínai vezetés a gazdaságfejlesztés mellett a szociális ellátás, a közszolgáltatások feladataira kíván összpontosítani, ami feladatokat ró az adminisztrációra is.

Az első számú feladat: végrehajtani a váltást a szabályozásorientált kormányzattól a szolgáltatásorientált kormányzathoz. Ez a politikai demokráciának olyan fejlettségét, szintjét igényelné, melytől a mai kínai rendszer még nagyon messze van.

Nem világos, hogy most pótolják-e az eddigi reformok korlátozott sikerének egyik legfőbb előidézőjét, az átfogó, általános terv hiányát. Meg kell határozni a 2020-ra megfogalmazott célok elérésének szakaszait, egy modern kormányzat létrehozási folyamatát. Alapvető áttörést kell elérni a közhatalom korlátozásában, mert erre még nem jött létre elég hatékony mechanizmus. Emiatt burjánzik a korrupció még magas rangú kormány- és párhivatalnokok soraiban is, illetve jórészt ennek tulajdonítható az is, hogy a törvény uralma helyett sokszor még ma is az „ember uralma” érvényesül.

3.5. A törvényalkotás

Az 1990-es évektől megélénkülő ilyen tevékenység egyik első produktuma az 1994-ben elfogadott állami kártérítésről szóló törvény volt. (Azokra az eseteke vonatkozik, amikor egy állami szerv vagy annak funkcionáriusa, illegálisan gyakorolva hatalmát megsérti egy polgár – beleértve a külföldieket is – jogi személy vagy szervezet törvényes jogait és érdekeit.) Különösen riasztó a bűnügyi kártérítéssel foglalkozó rész, mely olyan jogsértéseket is felsorol, mint a jogtalan letartóztatás és fogva tartás, a vallomások kényszerrel való kicsikarása. A hivatalnoki önkény visszaszorítása szempontjából is jelentős aktus volt 1996-ban az adminisztratív büntetéseket szabályozó törvény elfogadása.

A kormányzati döntések végrehajtásának biztosítását, az adminisztratív fegyelem fenntartását, a tiszta és becsületes ügyintézését, annak hatékonyságát kívánta szolgálni az 1997-ben elfogadott törvény az adminisztratív ellenőrzésről.

3.6. Az elektronikus/digitális kormányzás néhány kérdése

A korszerűsítéstől a következőket remélik: hatékonyabb koordináció a kormánysszervek között, mind horizontálisan, mind vertikálisan; nagyobb hozzáférést biztosítani a közérdekű információkhoz (harminc évvel ezelőtt a kormánysszervek még a telefonszámaikat is eltitkolták); csökkenteni a kormányzati kiadásokat, redukálni a papír alapú ügyintézés; megfékezni a személyi kapcsolatok befolyását; nagyobb átláthatóságot teremteni; javítani az ellenőrzést a kormányzati szervek tevékenysége felett, beleértve a társadalmi ellenőrzést is; ösztönözni a közbeszerzés elektronizálását stb.

Egy országos felmérés eredménye azt jelezte, hogy az e-kormányzat egyelőre elmulasztotta megfelelő információk nyújtását és a megfelelő hozzáférés biztosítását. A közölt információk mélysége és a hozzáférés lehetősége távolról sem elegendő: a megkérdezettek kevesebb mint fele jutott hozzá a kormányzati honlapok információihoz.

3.7. A választott falusi bizottságok

A falusi bizottságok létrejöttének eredeti oka és értelme, hogy betöltsék azt az adminisztratív vákuumot, amelyet a népi kommunák felbomlása idézett elő.

Az első falusi bizottságot még 1980 februárjában egy vietnami határ közeli falu 85 családja hozta létre, amikor összegyűlve, nyílt szavazással öt falusit vezetőjüké választottak. 1985-re országsszerte már mintegy 940 ezer falusi bizottság jött létre, azóta stabil maradt. A bizottságokról szóló törvényt kísérleti jelleggel 1987 végén fogadta el az ONGY Állandó Bizottsága. A törvény tisztázni kívánta a falvak jogi státuszát, ez azonban formálisan nem jelent kormányzati szintet, mert a legalsó kormányzati szint a mezőváros. A törvény a háromévente újraválasztott bizottságok fő feladatai közé sorolta a falusi infrastruktúra működtetését, a vitás ügyek elsimításában való részvételt, a közrend és a közbiztonság fenntartását, az emberek véleményének és igényeinek közvetítését. A bizottság felelősséggel tartozik a falu lakosságának, tartania kell magát a falusiak tanácsa vagy képviselői gyűlése által a többségi elv alapján hozott döntésekhez. 1998-ben felülvizsgálták a falusi bizottságok szervezeti törvényét, amely *kötelezővé tette a titkos szavazást, a szavazófülke használatát*, átlátható nevezési eljárást, a többszörös jelölést, a szavazatok nyilvános összeszámolását, az eredmény azonnali közlését, a visszahívási eljárást (miközben a mezővárosi bizottságokba a szavazás ezt követően is nyíltan történt).

Hivatalos megnyilvánulások kiemelik, hogy a mezővárosi kormányzat irányítja, támogatja és segíti, de nem vezeti a falusi bizottságokat, utóbbiak viszont segítik a mezővárosi kormányzatot feladatai ellátásában. Aggodalmakat kelt, hogy az utóbbi időben elterjedtek a szavazatvásárlások, vesztegetések. Azonban még akár ezekben is láthatunk pozitívumot, mert a visszaélések annak jelzéseként is felfoghatók, hogy a falusiak jelentőséget tulajdonítanak a választásoknak, a posztok elnyerésének.

3.8. A mezővárosi adminisztratív reform

Ezen a szinten is folyt a személyzet burjánzása, amelyet a helyi „informális” adókból és díjakból finanszíroztak. 2000 körül egy közép-kínai átlagos mezővárosi kormányzata 350-550 főt foglalkoztatott, különböző csatornákon szerzett közpénzből, szemben az induláskor kevesebb, mint 10 fővel.

Nagy jelentőségű kísérlet történt 1998-ban, amikor *a közvetlen választás* addig csak a falusi szinten jelen levő *gyakorlatát* Szecsuan (Sichuan) tartomány egyik mezővárosában *kiterjesztették a mezőváros vezetőjére*. 2001 júliusában *a párt ezt alkotmányellenesnek nyilvánította, ennek ellenére a gyakorlat folytatódott más mezővárosokban és megyékben*. Az 1995-ös választási törvény a helyi népi gyűlésekről közvetlen választásokat írt elő minden három évben a mezővárosi népi gyűlésekbe, mégpedig legalább egygyel több jelölttel, mint a betöltendő helyek száma. A civil társadalom fejletlensége

miatt a lakosok által történő jelölés ritka, ezért is az önjelölés a jellemzőbb. A jelöltek a kibővített elektori kollégium elé kerülnek, amelyen részt vesz néhány megyei káder, a mezővárosi népi gyűlés minden tagja, a mezővárosi kormány személyzete, minden falu vezető káderei és néhány, a falusi káderek által kiválasztott lakos. Míg a régi gyakorlatnál a rendszerint 35-45 tagból álló mezővárosi népi gyűlés volt az elektori kollégium, az új megoldásnál mintegy 150-300 ember a résztvevő. Aki ettől a testülettől a legtöbb szavazatot kapja, azt minden valószínűség szerint a megyei pártbizottság elfogadja végső jelöltnek. Szecsuanban 2001-2002-ben mintegy 2000 mezővárosban került sor ilyen fél-versengő választásra, amelynek során a mezővárosoknak nemcsak a kormányzóját és helyetteseit választották meg így, hanem számos helyen *a párttitkárt és helyetteseit* is.

Minden demokratikus vonása ellenére a mezővárosi kormányzati vezetők közvetlen választását *nem legalizálták, de nem is akadályozták meg*.

4. A KÍNAI EGÉSZSÉGBIZTOSÍTÁSI RENDSZER REFORMJA

4.1. A piacgazdaságra való átállás következményei

Az 1978-at követő reform és nyitás időszaka az egészségbiztosítási rendszer összeomlásával járt együtt vidéken és a városokban egyaránt. A tervgazdálkodást nagymértékben felváltották a piaci erők, az egészségügy finanszírozása is ennek megfelelően változott.

1985-ben az első reformintézkedések egyikeként a kormány korlátozta az egészségügyre fordított alapokat, amelyek csak a személyzeti alapbéreket és az új tőkeberuházásokat fedezték, vagyis a kórházi kiadásoknak mintegy 25-30%-át, és lehetővé tette a piac szerepének érvényesülését az egészségügyben. A kórházaknak, egészségügyi központoknak nagyfokú pénzügyi önállóságot adtak, kiadásaik jelentős részét bevételeikből kellett fedezni, a személyzet prémiumát pedig a profitból. A kormány engedélyezte az egészségügyi létesítmények magántulajdonát és a magán klinikai tevékenységet. Engedélyezték, hogy ezekben hogy a díjak sokkal magasabbak legyenek, mint a köz-kórházakban.

A reformok számos súlyos gondja közül a legsúlyosabbak a szolgáltatásokhoz való hozzájutás csökkenése és az egyenlőtlenség növekedése. Szinte általánossá vált a „díj a szolgáltatásért” jelenség, váltás történt a „szolgálni a népert” felfogástól a „szolgálni a profitért” megközelítéshez. A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése egyenlőtlenséget idézett elő az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzájutásban is. Napi valósággá vált a régi idők visszatérése, amikor az egészségügyi gondoskodás csak a privilegizáltak, a tehetősök sajátja volt. Egyenlőtlenség keletkezett (ill. felerősödött) az egyes társadalmi rétegek, a vállalatok, az intézmények és a régiók között. Megjelent a kapcsolatok, a korrupció igénybevétele a jobb ellátáshoz, a hiánycikknek számító gyógyszerekhez való hozzájutás érdekében.

A piacgazdaság fejlődésével, az urbanizáció előrehaladásával, a falusi migránsok sokmilliós tömegének városi megjelenésével egyre tarthatatlanabbá válik az egészségügyi rendszernek az a gyakorlata, hogy elkülönülten kezeli a városi és a vidéki területek egészség ügyének problémáit.

Az 1990-es évek elejétől az egészségügyi kiadások a korábbiakhoz képest gyorsabb ütemben emelkedtek, de ennek jelentős részét a magán hozzájárulás növekedése alkotta. 2003-ban az egészségügyi kiadások 56%-a származott magán forrásokból, 27%-a a társadalmi szektorból és 17%-a a kormányzattól, amely a magán források esetében mintegy 33 százalékpontos növekedést, a kormányzat esetében viszont 18%-os csökkenést képviselt 1978-hoz képest. A verseny a gyógyszer szektorban rendkívül erős lett. A gyógyszerárak drasztikus növekedése volt az egyik fő oka az egészségügyi költségek növekedésének.

A kormányzat az utóbbi időben az egészségügyi ármegállapításnál növelte a szakmai szolgáltatások díjait és csökkentette a magas technológiai színvonalú berendezések szolgáltatási díjait, hogy ne ösztönözzön ezek túlzott alkalmazására.

A piacgazdasággal és privatizációval beigazolódta azok a félelmek, hogy a népesség növekvő része nem engedheti meg magának a szolgáltatások igénybe vételét. Az Egészségügyi Minisztérium 2002-es jelentése szerint a parasztok több mint egyharmada egyáltalán nem fordult orvoshoz. A megelőzésre fordított kormányzati összegek alig fedezték az egészségügyi dolgozók fizetését, emiatt az egészségügyi intézmények díjat kezdtek szedni olyan megelőzést célzó szolgáltatásokért is, mint a gyermekek védőoltásai.

A kínai piaci reformok nagyon kedvezőtlen hatással voltak az egészségügyi a szolgáltatások igénybevételére. Növekedett a szakadék az egészségügyi helyzetet tekintve a város és a vidék között, de nőtt az egyenlőtlenség a vidéken belül is.

Az egészségbiztosítási rendszer pénzügyi decentralizációja során a helyi kormányokhoz helyezték át a működtetés költségeinek fedezéséért viselt felelősséget. A helyi kormányok ezt a felelősséget továbbadták az egészségügyi ellátóknak, amelyek viszont továbbhárították a „fogyasztókra”.

A gyógyszerrendelés az egyik legfontosabb bevételi forrása a kórházaknak, az egészségügyi intézeteknek. A kormányzati ármegállapítás arra felé nyomta az egészségügyi intézményeket, hogy az egyszerű, rutin szolgáltatások díjait nagyon alacsonyan tartsák, ugyanakkor engedélyezte számukra, hogy – a gyógyszereladáson túl – komoly nyereségre tegyenek szert modern berendezések vásárlása és felhasználása, illetve korszerű kezelési eljárások alkalmazása révén. Ennek következménye nemcsak az ilyen berendezések beszerzésére való törekvés, hanem az ilyen eszközök, kezelések alkalmazásának indokolatlan előírása.

A reform indulási éve, 1978 és 2003 között a közvetlenül a páciensek által zsebből fizetendő kiadások reálértéken évi 15,7%-kal növekedtek. Egy 2003-ban végzett felmérésben a szegény családok 30%-a ezt jelölte meg szegénysége okozójának. Egy vezetés számára, amely azzal büszkélkedik – joggal –, hogy 200 millió embert emelt ki a szegénységből, kényelmetlen ezzel szembesülni.

4.2. Lépések a feszültség oldására vidéken

2002 fontos évnek bizonyult a vidéki egészségbiztosítási rendszer reformja szempontjából. A kormány elhatározta egy új kooperatív orvosi rendszer (new system of cooperative medical scheme – NCMS) létrehozását, amely lefedné a teljes vidéki népességet. Az NCMS a parasztok önkéntes részvételén alapuló rendszer a kölcsönös

segítségnyújtásra. Az adójellegre utaló vonásokat változatlanul el akarták kerülni, ezért a kormány kitartott az önkéntesség elve mellett.

Az új vidéki egészségbiztosítási rendszer lényeges vonása a kormány aktív részvétele a finanszírozásban. 2003-ban – követve szinte minden fontos kínai reformlépés fokozatos gyakorlatát – a rendszert kísérletképpen mintegy 300 megyében vezették be a több mint 2000 vidéki megyéből. A múltbeli biztosítási rendszertől eltérően a mostani nem falusi, hanem megyei szinten működik, nagyobb kockázati közösséget képviselve. A családok átalánydíjas hozzájárulását a szegény területeknél és csoportoknál a helyi kormányok szubvencionálják, miközben a központi kormány ehhez segítséget nyújt.

Az NCMS finanszírozása három forrásból történik. 2006-ban a központi kormány döntése nyomán a központi és a helyi kormányok egyenként 20 jüan /fő/év összegre emelve megduplázták hozzájárulásukat, ami az egyének továbbra is 10 jüanos biztosítási díja mellett ez évi 50 jüan/fő/év hozzájárulást jelentett, amelynek tehát 80%-át a kormányzat fedezte. 2008 elején a kormányzati szubvenciót ismét megduplázták. (Egy becslés szerint ez a finanszírozás mintegy 30%-át teszi ki az összes ráfordításnak.)

Nagy közegészségügyi probléma az ivóvízellátás. Kína 27 legnagyobb városa közül csak hat városban felel meg a víz minősége a követelményeknek, a föld alatti vízforrásokat tekintve pedig csak 4-ben. A helyzet sokkal rosszabb a falvakban, ahol 320 millió teszik azok számát, akik egészségtelen ivóvizet fogyasztanak. Kormányadatok szerint az ország folyóvizeinek több mint 70%-a, föld alatti vizeinek 90%-a szennyezett.

Külön kérdést képeznek a migránsok egészségügyi problémái. Ezek az emberek falusi regisztrációval rendelkeznek, de a városokban dolgoznak, és egy 2006-os kormányzati felmérés szerint csupán 10%-uk rendelkezett valamilyen típusú (városi vagy falusi) egészségügyi biztosítással. Kórházat csak a legvégső esetben vesznek igénybe. A migráns gyerekek egészségügyi ellátását ugyanazon tényezők hátráltatják, mint a szüleikét. Egy egyszerű oltás akár 200 jüanba is kerülhet, ami egyes városokban a migráns minimálbér negyedét jelenti.

4.3. Helyzet a városokban

A reformpolitika során a Munkás Egészségbiztosítási Rendszer (LIS) és a Kormányzati Egészségbiztosítási Rendszer (GIS) hatóköre – többek között az állami vállalatok veszteségei és átalakulásai következtében – csökkent, a városi népesség közel fele 1998-ra nem rendelkezett biztosítással.

A városokban is növekvő egyenlőtlenség az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzájutásban a foglalkoztatási, jövedelmi, kor és nemi csoportok között komoly társadalmi feszültségforrást képviseltek, és az állam részvételét igényelték.

4.4. Jelen és jövő

A gazdasági világválság, a belső piac bővítésének, a fogyasztás növelésének szándéka, a különböző feszültségek növekedése, amelyek megkérdőjelezik a „harmonikus szocialista társadalom” megteremtését, mind további ösztönzést adtak az újabb reformtervek 2009 eleji bejelentésének. A terv 2011-ig terjedő ambiciózus célkitűzése, hogy a népesség legalább 90%-a egészségbiztosítással rendelkezzen, mindenki számára megfizethető áron biztosítva a lényeges orvosi ellátást.

A kormány három év alatt 850 milliárd jüant (mintegy 124 Mrd dollár) kíván költeni a terv öt nagy céljára. 1/ Orvosi alapellátást biztosítani a kínaiak legalább 90%-nak, beleértve az időseket, a városi és falusi szegényeket, a migránsokat stb. A kormányzati egy főre jutó egészségügyi kiadás 2010-re 120 jüanra emelkedik. 2/ Alapgyógyszer rendszert hoznak létre. A listán szereplő gyógyszereknél magas arányú visszatérítést alkalmaznak. 3/ Az orvosi ellátást és a közegészségügyi szolgáltatást javítani kell, mindenekelőtt az alapszinten. A minőségileg jobb kezelést nyújtó, túlterhelt városi kórházak mentesítése érdekében gyorsabb ütemben fejlesztik az alsóbb szintű intézményeket. A miniszterelnök bejelentette, hogy a három év alatt további 5 ezer klinikát építenek a mezővárosi szinten, 2000 kórházat megyei szinten és 2400 városi klinikát. Finanszírozni kívánják a falusi rendelők építését a távoli vidékeken. 4/ Elősegítik az alapvető közegészségügyi szolgáltatást. Ennek keretében minden emberről egészségügyi lapot fektetnek fel; javítják a krónikus, nem fertőző betegségek kezelését, az egészségügyi nevelést; kibővített programokat indítanak a megelőző védőoltásokra, minden terhes nő kórházi szülése érdekében. Javítani kívánnak az egészséges ivóvízhez való hozzájutás helyzetén, és a legutóbbi botrányok hatására is szigorítani kívánják az élelmiszer-ellenőrzést. 5/ A közpénzek megnövelt ráfordításával, a kórházi irányítási rendszer átstrukturálásával és az üzleti, profit alapokra helyezés korrekciójával elindítják a közkórházak kísérleti reformját.

A reform elsősorban a vidék egészségügyét veszi célba, beleértve a migránsok problémáit is. Utóbbiak számára a kormány lehetőséget kíván adni a választásra az orvosi ellátás szempontjából a falujuk, vagy a munkahely szerinti város között a regisztrálásra. Más kérdés, hogy a városi kormányzatok vonakodni fognak attól, hogy a migránsok millióinak terheit magukra vegyék, különösen úgy, hogy a program nem magyarázza meg, honnan vegyék az ehhez szükséges tőkét. Bonyolítja a dolgot, hogy a migránsok gyakran „cserélik” a városokat, attól függően, hol kapnak munkát, a városok viszont eltérő kritériumokat alkalmaznak a biztosítás finanszírozásánál. Számos, az egészségügy területén tevékenykedő külföldi cég már felfigyelt a lehetőségre, és akcióba kezdett azok kihasználása érdekében,

Nagy óvatossággal haladt a külföldi tőke bebocsátása az egészségügyi szektorba. Kínában a WTO-hoz való csatlakozása (2001) után engedélyezték, hogy a külföldi befektetők 70%-os részesedést szerezhessenek a kínai-külföldi közös tulajdonú kórházakban (kizárólag külföldi tulajdonú kórház működtetéséhez – ami az iparban már régen engedélyezett – nem járultak hozzá). A radikális privatizáció rendkívüli kockázatokat hordoz, mindenekelőtt az emberek egészségügyi ellátása, az ehhez való hozzájutás szempontjából.

5. POLICY MEASURES OF CHINA TOWARDS ITS NATIONAL CURRENCY DURING THE FINANCIAL CRISIS OF 2008–2010

5.1. Making the Yuan a global currency

The financial market reform strategy of China is built on a broader basis, including the internationalization of the national currency, the Yuan (RMB), as a core element. Before the G20 summit in London the central bank of China disseminated a proposal to

create an international reserve currency that is disconnected from individual nations. The idea meant, first using of the SDRs as a settlement currency for international trade transactions; second, widening the range of currencies in the SDR basket, presumably including the Chinese Yuan. This proposal has not been accepted and China started proactive policy steps on internationalizing its national currency. In these efforts China followed a gradual approach by selecting both instruments and areas. In its efforts China targeted other emerging economies, being hit hard by the global crisis, offering them a package of different opportunities of common interest, but aimed at including the Yuan in the international financial turnover. Thus, by promoting the Yuan to become a global currency China simultaneously intended to gradually decrease the domination of the US dollar.

After announcing the special program in December 2008, China designed a variety of instruments to be applied to internationalize the Yuan.

5.2. Yuan denominated transactions

5.2.1. Settlement in Yuan for cross border trade

Settlement in Yuan for cross border trade is a powerful tool in internationalizing the Yuan. China has been implementing the regional approach both on a multilateral and bilateral basis far before announcing the program on the internationalization of the Yuan. The multilateral efforts are concentrated upon the ASEAN-countries for facilitating trade transactions between the foreign firms and the eligible Chinese pilot enterprises. A free trade area between China and ASEAN (of 600 million people) had to create the legal conditions for the broadening the implementation of the Yuan in regional trade. The China-ASEAN Free Trade Area agreement (FTA) was enforced at the beginning of 2010 and helped create the world's third largest free-trade zone, which provides zero-tariff on 90% of products traded between China and ASEAN. Simultaneously, China is trying to encourage ASEAN countries to conclude bilateral agreements for trade settlements in Yuan. Such agreements have been reached with two ASEAN members, Laos and Vietnam.

5.2.2. Swap agreements within a larger regional frame

The ASEAN plus Three Group (China, Japan and South Korea) signed free trade agreements with the ASEAN-countries and promoted the monetary integration in the region. Main elements of the CMI (the Chiang Mai Initiative) are the ASEAN swap arrangement and a network of bilateral swap arrangements among ASEAN Plus Three countries. In May 2010 the finance ministers of the group agreed on the implementation plan for the multilateralization of the CMI. For several reasons, however, none of the swap agreements signed has been implemented yet. The swap agreements and the creation of regional fund however, forced China to keep the balance between regionalism and multilateralism.

If following ahead the multilateral approach, the evolvement of an optimal currency area could be targeted, which would be not possible without the leading role of China.

Trade and welfare effects of a currency union in East Asia are undisputable. The internationalization of the Yuan in the form of a common currency would lead to positive impacts increasing trade volume among countries of the region. In taking the leading role in monetary integration China is competing with Japan and a competition is evident between Yuan and Yen.

5.2.3. Bilateral currency swap-agreements worldwide

During the crisis China started to offer bilateral swap agreements to different countries worldwide. In 2009 China signed a \$10 billion bilateral currency swap agreement with Argentina, involving an exchange of Argentine pesos for Yuan. The swap agreement provided Argentina with a large quantity of Yuan effectively backing the Argentine peso. China achieved a 100 billion Yuan (USD14.6 billion) swap line with Indonesia and agreed a 20 billion Yuan (USD2.9 billion) swap line with Belarus. China has also widened the swap arrangements with South Korea, Malaysia and Hong Kong. To further boost the internationalization of the Yuan the People's Bank of China and the Monetary Authority of Singapore signed a bilateral three years currency swap arrangement in July, 2010.

5.3. Globalizing the use of the Yuan in debt instruments

The Chinese debt market is gradually going to be liberalized. The recent steps are part of the intensive reform efforts started in 2003. The global financial crisis boosted the liberalization process, however did not change the strategy of the authorities to make some of the Chinese Yuan denominated corporate and sovereign debt instruments attractive to foreign investors or issuers, or to other countries in their function of international reserve assets respectively.

Corporate bonds

Although bank lending in China appears to be on par with Japan and South Korea, its bond market is roughly as small as India's. On the demand side, China still needs to develop financial institutions ready to hold corporate bonds. Chinese regulators continued to remove some of the difficulties in raising capital encountered by Chinese companies (both foreign owned subsidiaries and joint ventures). Since 2004 many small potential issuers have been excluded from the bond market because of a Yuan 500 million (US\$73.2 million) minimum issue limit. Since January 2009 this minimum threshold has been removed. China has allowed mainland financial institutions to issue Yuan-denominated bonds in Hong Kong. In early 2009 Chinese authorities announced to allow foreign firms to issue Yuan-denominated bonds.

Previously only international institutions such as the Asian Development Bank and International Finance Corp. (both supranational agencies) sold Yuan bonds in China (so-called Panda-bonds). One of the main reasons for the liberalization of the primary bond market was the prohibition to companies to sell their shares as a source of liquidity. The second actor boosting the primary market were the substantial fee-based revenues attracting securities firms to earn when arranging bond sales.

During the global financial crisis China made considerable efforts to gradually transform the tightly controlled Yuan into a global currency by encouraging foreign firms to raise funds in the currency for their operations in the country. At the end of December 2009 Bank of Tokyo-Mitsubishi UFJ, Japan's biggest bank, became the first foreign commercial bank which received formal permission to sell Yuan-denominated bonds in China. Allowing more influential foreign companies to raise funds in the Yuan-denominated capital market is expected by market participants to increase the position of the Yuan worldwide, especially at a time when the Euro was seriously hit by the Euro-zone debt crisis.

5.4. Sovereign debt issues outside of the mainland

5.4.1. The starting-point

End of September 2009 the Ministry of Finance started for the first time selling sovereign Yuan-denominated bonds outside the mainland. The issue provides a benchmark interest rate for overseas Yuan bond issues by other institutions. It is also considered an achievement also for the Yuan's development into an international currency.

5.4.2. Foreign banks' and trading companies, debt

At the end of December 2008 completely funded foreign banks incorporated in China and joint venture banks were permitted to trade and underwrite corporate bonds in the inter-bank market. However, trading operations on the account of customers have not been formally approved. Since early 2009, the China's Banking Regulatory Commission (CBRC) has allowed chosen foreign banks to underwrite and trade bonds of Chinese issuers on their own account in the inter-bank bond market. All these measures supporting the global use of Yuan-denominated debt instruments will undoubtedly have a positive effect on the internationalization of the Yuan.

5.5. The role of Hong Kong

5.5.1. The mutual interest

China mainland is gaining on the international position and experience of Hong Kong in internationalizing of the Yuan. Hong Kong also profits from the steps to use the Yuan in cross-border trade transactions. The expansion of Yuan businesses contributes to enhancing the international competitiveness of Hong Kong. Positive results are to be seen, provided China is following the plan on making Shanghai an international financial center by 2020. Hong Kong and Shanghai complement each other and officials from Hong Kong are ready to cooperate with Shanghai, expecting the two financial centers to act „like two engines of the same airplane”. The introduction of more Yuan financial products will significantly boost Hong Kong's efforts to develop into an off-shore Yuan hub.

5.5.2. *Investment products*

China lifted the restriction on the purchase of Yuan by corporations in order to meet growing demand for the Chinese currency. The sale of Yuan-denominated financial products in Hong Kong has been allowed. Individuals and companies may transfer Yuan in their accounts between banks, facilitating investments in Yuan products. Non-financial institutions are allowed to issue bonds offshore. Local investors can also consider investing in offshore Yuan certificates of deposit, fund managers can sell Yuan funds, brokers can trade Yuan shares and Yuan bonds and insurance companies can provide Yuan-denominated products in Hong Kong. The domestic sale of exchange-traded funds based on Hong Kong-listed stocks is also permitted by the Chinese regulator.

5.6. The Exchange Rate of the Yuan

5.6.1. *The Yuan as an economic policy tool*

Along with the process of carrying out economic reforms authorities have been very instrumental in using the national currency in persuading economic policy. For the world economy two main problems arose with the Yuan, which have been discussed among economists and which generated outside pressure on Chinese authorities. The first one is the level of the exchange rate and the second is the flexibility of the exchange rate of the Yuan. The practice was that Chinese authorities adjusted the exchange rate level and its flexibility to both the internal economic goals and the external environment. For example, the global financial crisis compelled China to re-peg the Yuan to the US Dollar (between 2008–2010). At the end of June 2010 China faced the challenge to move to a more flexible exchange rate system.

5.6.2. *Towards a flexible exchange rate regime*

5.6.2.1. Domestic factors

There are two domestic factors playing a crucial role in the decision of China to move to a more flexible exchange rate regime. The first one is loosing competitiveness, measured by the increase of the real effective exchange rate of Yuan against the trade partners of China. The real appreciation of the Yuan showed that the increasing prices and wages in China are supporting a process of shrinking the trade surplus of the country. This was a serious signal of the need to adjust policies to the new realities. The second domestic factor forcing to ease the exchange rate regime was the willingness of Chinese authorities to shift the economic growth model driven more by domestic consumption. A more flexibility and a gradual revaluation of the Yuan is expected to support the necessary shift.

5.6.2.2. External factors

While the efforts to internationalize the Yuan have been based on an proactive policy undertaken by China only, the recent shift towards a more flexible exchange rate regime

of the Yuan has been influenced also by external factors. The first one was the outside political pressure. Since the beginning of 2010 a demanding external environment evolved concerning the exchange rate flexibility of the national currency of China. In March, the USA, UK, France, Canada and South Korea issued a formal criticism to China to complain about China's exchange rate regime. Before the meeting of G20 in April 2010 Indian and Brazilian central bank presidents have made vigorous statements by their countries about the case for a stronger Yuan not only for their economies, but also for the world economy. When the USA exerted strong pressure on China in order to let the national currency appreciate, Chinese authorities made it clear, that they will not allow outside political pressure to influence their sovereign decision making process in this sensitive sphere. But it was not easy for China to strike away the criticism from developing countries. The other factor boosting to the introduction of a greater exchange rate flexibility was of economic nature – the weakness of the Euro since 2009. Between November 2009 and June 2010, the exchange rate of the Euro against the Yuan has fallen by about 20%, which made export to the main trading partner, the EU, much less effective.

5.6.2.3. The content of the exchange rate policy shift

Officially the exchange rate of the national currency has been directed towards a basket of currencies of China's main trading partners, which would be used to guide the Yuan. The structural elements of the basket and their weights have not been announced. A strong revaluation of the Yuan is not to be expected having in mind the efforts of the authorities to avoid speculative expectations in the short run and its negative effect on the huge currency reserves (in which the US Dollar component prevails) in the longer run. In addition, only a limited daily fluctuation (of 0.5% above or below the reference midpoint) is allowed. Until the end of 2010 market participants expect a revaluation against the US Dollar of not more than 2.4%. The year-based revaluation will not exceed the range of 4%–5%, which almost equals the annual earnings on the currency reserves.

6. A KÍNAI KIBERSZTRÁDA

6.1. Az internet kínai története

A történet kezdete 1995-re tehető, amikor csupán pár tízezer felhasználót számolt az ország. Az új évszázad elején, az internetes cégek és vállalkozók váltak az akkori fiatal-ság példaképévé. Az első tíz évben azonban alapvető technológiai és rendszerbeli innovációk maradtak el, a meghatározó technológiát az USA, Izrael, Szingapúr és Japán szolgáltatta.

6.2. Az internetes társadalom néhány jellemzője

A digitális megosztottság Kínában kezdettől a város és vidék, a kelet és nyugat dimenziókban lelhető fel, miközben az internetellátottság és -csatlakozás ollója valamelyest záródni látszik. Kína ma, a maga 360 milliós felhasználójával, a világ legnagyobb in-

ternetes államává vált. A lakossági csatlakozási ráta 27%-os színvonala azonban még alacsony.

A kínai netes társadalom szokásainak 80%-át teszi ki a filmnézés. A legtipikusabb kínai internetfelhasználó a fiatal, tanult, egyedülálló férfi, ezen belül az egyke. Az egyke-generáció könnyen akklimatizálódik a világból beérkező kulturális közegben, és ugyanazok a globalizációs tulajdonságai alakultak ki, mint az ún. fejlett országok fiatalságának körében.

Zhao Zhiguo a közelmúltban megrendezett IX. internetes szakmai fórumon kijelentette: „A több mint tízéves erőfeszítések során az internet infrastruktúrája nagymértékben javult, a technológiai színvonal jelentősen emelkedett, érezhetően nőtt az innovációs képesség, ... a netezők tábora a mai társadalom fontos infrastruktúrájává vált. ... a teljes társadalom és az internetes populáció erősen összekapcsolódott, amelynek eredményeképpen az internetes problémák 'szocializálódtak' és a szociális problémák 'internetesedtek', ami újabb követelményeket fogalmaz meg a kibertér fejlődése számára. Az internet technológiai fejlődése beszívargott a politikai, gazdasági, katonai, tudományos, kulturális, oktatási élet minden területére.”

6.3. Új horizont

A mai kínai fiatalság sokkal jobban ismeri a világot, mint fordítva, s ez jórészt az internetnek köszönhető. Az internet Kínában új tér megjelenését tette lehetővé, amely multiplikátor-hatást fejt ki a gazdasági innováció, a politikai rendszer megújulása, a társadalmi rétegződés szempontjából egyaránt. A kibertér a politikai és társadalmi nyitás eredménye, egyben újabb hajtóműve is. Ugyanakkor az állam számára a nemzetközi vérkeringésbe történő becsatlakozás stratégiai kihívást is jelent. E folyamat Kína részéről kellő óvatossággal kezelendő, a külvilág részéről pedig Kína jelenlegi nemzeti kondíciójának jobb megértését igényli.

6.4. A kibersztráda: súlypont

A szuperhatalmi versengés elsősorban nem katonai, hanem gazdasági, kulturális hadszíntéren fog folyni. Kína egyik legnevesebb külpolitikai stratégiájának szavaival élve, „a verseny kimenetele szempontjából kulcsfontosságú tényező a tanulási képesség” lesz.

A kínai kutatók az internetfelhasználók számát egyfajta középértéket meghatározó indexként is használják. 2020-ra a kínai középérték nagysága várhatóan eléri az 520 millió főt. A kínai internetezők tábora naponta 240 ezerrel emelkedik. Egyes előrejelzések szerint 2015-re félmilliárdos lesz a kínai internetközönség. A 12. ötéves fejlesztési programban (nem tervben) a „kibersztráda” infrastrukturális és tercier ágazati szerepet fog betölteni.

6.5. Az internet – a „puha erő” egyik eleme

Az internet állami szinten a puha erő egyik fegyverneme, melynek segítségével az ország képes definiálni önmagát és megismertetni kultúráját, szellemiségét. A terület a kínai politikai felső vezetés üléseinek állandó témája lett.

Az amerikai hegemonia fenntartása nem csupán katonai és gazdasági erővel érhető el, hanem nagyban támaszkodik a puha erőre is. Még egy 1999. évi amerikai forrás kiszivárogtatta, hogy a világ akkor több százmilliós netes táborát 13 csúcs domain szerver szolgálta ki, amelyek közül csupán három volt az USA területén kívül: Londonban, Stockholmban és Tokióban.

A kínai össznemzeti erő pozitív nemzetközi megítélését, a fokozódó „kemény erő” mellett, két esemény segítette elő: a XXIX. Olimpia és a pénzügyi válság.

6.6. A kétvégű internet

6.6.1. A hazai történések visszhangja

Az internet közvetlen horizontális csatornát hozott létre, mely direkt kapcsolatot létesít civil szinten, valamint az állam és a nép között. A társadalom – esetenként akár a szolidaritás elve szerint is – képes kifejezni a politikai döntésekkel kapcsolatos elégedettségének fokát. Az internetes publikum az alábbi témákra fókuszál: korrupció; személy elleni bűncselekmények; hatalmi visszaélés; a kormány tekintélye. Az internetes visszajelzéseket a kormányzat figyelembe veszi.

6.6.2. Reagálás a külpolitikára

A külpolitikában a mérföldkő a japán kormányfő 2005-ös látogatása volt a Jaszukuni szentélyben, ahol lerőta tiszteletét a második világháborús japán háborús bűnösök emléke előtt is. Az internet gyors véleménykifejtési sztrádát teremtett meg, melyen a „dühös fiatalság” hazafias/nacionalista érzelmekben tört ki. Japán ENSZ BT ÁB-tagság iránti szándékát a kínai netezők visszautasították. A kínai kormány ezt figyelembe vette, annak ellenére, hogy épp a kínai–japán feszültség enyhítését tervezte.

Az olimpiai láng körüli, 2008-as párizsi események is tengernyi feldühödött blogot váltottak ki, melyek nyomán 2008. május 1-én egyetlen kínai sem vásárolt a francia Carrefour áruházlánc plázáiban. A pénzügyi válság kirobbanásának kezdeti időszakában Peking észlelte, hogy a FED-értékpapírok vásárlásának folytatását a kínai közvélemény ellenzi.

6.7. Technológiai potenciál

Az „Internet of Things” az internet összekapcsolása az RFID (rádiófrekvenciás azonosító) nyújtotta lehetőségekkel, a rádiófrekvenciás azonosítás, infra érzékelő, globális pozíciómeghatározás, lézerszkennerek és más információs technikák fejlesztése nagy perspektívát ígér. A 2008. évi kínai RFID jelentés szerint a kínai RFID piac volumene 6,58 Mrd yuan volt, amely 24,8%-os bővülést mutatott a megelőző évhez képest. A saját software és internetes technológiák fejlesztése jó úton halad, és várható, hogy utoléri, majd megelőzi a világ vezető technológiai hatalmait is.

6.8. A kínai internetpolitika

6.8.1. Kormány és kormányzottak

„Az internet a kínai politikai vezetés számára a nép megértését, véleménye meghallgatását a vertikális kommunikáció és a „politizálás” csatornájában is lehetővé teszi” – jelentette ki az államfő 2008-ban. A miniszterelnök 2009-ben hangsúlyozta az internet erőteljes fejlesztésének fontosságát. A 2009. évi évváró értékelésekben a vezetők hangsúlyozták az internetes politizálás jelentőségét. Kitértek arra, hogy a központtól a helyi kormányzatokig, a tisztviselők és netezők között előállt a „nulla távolság” jelensége.

Az ún. internetszóvivők a kormányzati internetes munka területén fejtik ki tevékenységüket. Az internet szóvivői poszt először 2009. június 2-án jelent meg egy kistelepülésen, a helyi vezetés kérése nyomán. Azóta gombamód elszaporodtak. A munkakör létesítése egyértelműen a lakossági vélemények felmérése, valamint a lakosság és kormányzat közötti konfliktusok kialakulásának megelőzését célozza.

Nem hivatalos írárok jelezték az „5 mao társasághoz” tartozó kommentátorok feltételezett létét. Eszerint, 2005 óta működnek ezek a bloggerek, akik minden egyes pozitív tartalmú bejegyzésért 5 mao-t (15 HUF) kapnak fizetségként. Egyesek szerint, körülbelül 200-300 ezer toborzott blogger tevékenykedik a kínai kibertérben, hogy javítsák a hatalom pozitív imázsát.

6.8.2. Cenzúra

2009. december végén 81000 internet-kávézóban 4,65 millió számítógépet helyeztek megfigyelés alá, hogy véget vessenek az illegális online-játékoknak. 2009-ben 219 illegális internet játékot tiltottak be, és 87 millió alkalommal blokkoltak le weboldalas hozzáférést. Az országos kampány során letiltották a pornografikus tartalmakat is. Folytatódik az internetes politikai tartalmak szűrése is.

A cenzúra legismertebb eszköze a Nagy Fal nevű tűzfal, amely a külvilág és Kína között szűr. 2009. július 1-től került volna bevezetésre a Green Dam (Zöld Gát), amelynek keretében már gyárilag tartalmat szűrő „filtereket” szereltek volna be az összes számítógépbe. A kínai netezők és külföldi cégek „együttes” erőfeszítéseként sikerült a tervezett intézkedés életbeléptetését meggátolni.

A domain-regisztrációt egységesítő szabályozások a webmesterek között felháborodást és online tiltakozást váltottak ki. Az erőteljes cenzúra ellenére, az internet továbbra is Kína legnyitottabb közvélemény platformja.

7. A KÍNAI BIZTONSÁGPOLITIKA ÚJ ELEMEI

7.1. Az össznemzeti erő

Kína az *össznemzeti erő* fejlesztésének ad prioritást. Az össznemzeti erő a „kemény” (gazdasági, technológiai és katonai) valamint „puha” (politikai, társadalmi, emberi, kulturális) tényezők komplex, összehangolt alkalmazásának eredője, amely a természe-

ti, a társadalmi és a nemzetközi környezetbe „harmonikusan” illeszkedve, egyben azt alakítva fejtí ki hatását.

7.2. A kínai katonai doktrína fejlődése

A kínai katonai doktrína fejlődése öt szakaszra bontható. A kínai katonai gondolkodás fejlődésének minőségileg új szakasza az 1990-es években kezdődött, amikor a vezetés úgy látta, Kínának be kell kapcsolódnia a „hadügy forradalmába” (RMA), és azt Kína sajátosságaihoz kell igazítania. A 2002-ben kezdődő ötödik szakaszban a súlypont: helyi háború az információs hadviselés feltételei közepette. A kínai haderőreform két párhuzamos vonalon zajlik: gépesítés és informatizálás. A reform fontos kulcsszava az integráció is. E szemlélet a földi, légi, tengeri térségek mellett a világűrre és az elektronikai harcmezőre is kiterjesztette a haderőnemek mélységi, minden időbeni, rendszer-szemléletű és feladatorientált együttműködését.

A korszerű szemléletet tükrözi, hogy a kínai Hadtudományi Akadémia tankönyve szerint „a háború nem korlátozódik a katonai összecsapásra, hanem a politikai, gazdasági, diplomáciai és jogi arcvonalra is kiterjedő mindenoldalú vetélkedés”. A KKP KB és a Központi Katonai Bizottság 2003-ban hagyta jóvá a pszichológiai, propaganda- és jogi hadviselés integrált koncepcióját.

A kínai biztonsági felfogás tehát fokozatosan kiterjedt olyan nem hagyományos területekre, mint a gazdaság, a pénzügyek, az információ, az energia, az élelmiszerbiztonság és a közegészségügy, valamint (2001. szeptember 11. után) a terrorizmus kérdése. A nem hagyományos kihívások közül Kínában ma első helyre teszik a globális pénzügyi válságot, a terrorizmusellenes küzdelem kudarcait, az energia- és élelmiszerbiztonságot, a klímaváltozást, az információbiztonságot és az egészségügyet.

A KNFH korszerűsítése egy esetleges Tajvan körüli fegyveres konfliktusra (még pontosabban: annak elkerülésére, az elrettentésre, azaz a függetlenségi törekvések katonai nyomásgyakorlás útján történő korlátozására) is koncentrál. Azonban a 2000-es évektől megfigyelhető fejlesztések messze túlmutatnak egy helyi háború követelményein.

7.3. Az átfogó biztonság kínai értelmezése

7.3.1. Az össznemzeti erő szerves részét képezi az úgynevezett *átfogó biztonság* (comprehensive security), amelynek jegyében Kína igyekszik hosszú távon szavatolni a fejlődéséhez szükséges békés külső és belső feltételeket, a fenntartható gazdasági növekedést, a társadalmi stabilitást, a nemzet (a nemzetiségek) egységét, a párt vezető szerepének fenntartását, továbbá az ország nemzetközi politikai és katonai biztonságát, területi egységének és szuverenitásának, függetlenségének védelmét, valamint az új típusú kihívásoknak való megfelelést.

A mai, átfogó kínai biztonságkonceptió a fő veszélyt a hagyományos biztonság terén a hegemonizmusban (az USA egyoldalú érdekérvényesítése) és az erőpolitikában (a fenyegetés és a beavatkozás) látják. A helyi háborúk és fegyveres konfliktusok a hidegháború után sem tűntek el, sőt, számuk megszorodott.

Úgy látják, hogy a nagyhatalmak felgyorsították a hadügy forradalmának (RMA) kibontakoztatására tett erőfeszítéseiket, és azt az információs technológiákra összpontosítják. Az USA védelmi kiadásai (a háborús költségek nélkül) elérik a 600 milliárd dollárt, a kínai védelmi kiadások ennek egytizedét teszik ki.

Kína 2020-ig fejezi be a fegyveres erők gépesítését (amikorra az ország megközelíti, vagy eléri a minden szempontból közepesen fejlett társadalom szintjét), és ez után még 30 évre lesz szüksége a haderő teljes informatizáltságának megteremtéséig, amikor Kína már a nemzetközi standardok szerint is közepesen fejlett országgá válik.

A KNFH akkor tud megfelelni az elvárásoknak, ha az *információorientált* harci képességeit fejleszti. A fegyveres erőknek ugyanakkor rendelkezniük kell a *nem háborús műveletek* végrehajtásához szükséges erővel, eszközökkel és képességekkel is. A szecsuáni földrengést követően a katonai válságreakáló mechanizmus a teljes harc-készültség állapotát 13 percen belül érte el. A legutóbbi QDR szerint a felemelkedőben lévő hatalmak közül Kína rendelkezik a legnagyobb potenciállal ahhoz, hogy az Egyesült Államokkal katonai versenybe bocsátkozzon, és olyan romboló katonai technológiákat rendszeresítsen, amelyek idővel hatástalaníthatják az USA katonai téren élvezett hagyományos előnyét.

7.3.2. Az átfogó biztonság tényezőinek rangsora

Kínai kutatók szerint a Kínai Kommunista Párt (KKP) számára a legnagyobb kihívást manapság a párturalom legitimitásának fenntartása képezi. A reform és a nyitás 30 éve alatt a kommunizmus mint ideológia elvesztette létalapját, de a nacionalizmust még mindig életben tartják az USA-val, Japánnal és az EU-val folytatott viták. A KKP legitimitását ma a kínai emberek anyagi gyarapodása, növekvő életszínvonala alapozza meg.

A legitimitációs probléma miatt ma a politikai stabilitás fenntartása a legfontosabb kérdés. A kínai nemzetgazdasági potenciál (és teljesítmény) erősítése ily módon a KKP uralmának előfeltétele is. Ezért a kínai vezetés legfőbb külpolitikai feladata a gazdasági fejlődésnek kedvező békés, biztonságos külső környezet szavatolása.

7.3.3. A kínai fegyveres erők felépítése, hadviselési elvei

A védelmi szféra legfelső szintű vezető testülete a Központi Katonai Bizottság (KKB), ami állami és párttestületként egyaránt funkcionál. A KKB tagjai, az elnökön kívül, mind ténylegesen is katonák, mint a védelmi miniszter és a vezérkarfőnök, a főcsoportfőnökök, a kulcsfontosságú katonai területek parancsnokai és a „haderőnemek” vezetői. A csapatok tényleges vezetése (békében hadművelleti kiképzése) a hadászati szintű területparancsnokságok feladata. Kína méreteiből következően a katonai területek egyben hadszíntér-parancsnokságokként is funkcionálnak. Ezek ma már nem csak egy esetleges Kína elleni támadás védelmi hadszínterei, hanem a külső határaik felé mutató hadászati irányokba történő felvonulási területek is. A kínai katonai stratégia és doktrína átalakulásának során a haderő képességei (és ambíciói) a *területvédelemtől a transz-regionális mobilitás felé* tolódtak el.

A hadászati rakétacsapatok bázisokra települtek, amelyeken egy vagy több dandár és üteg nyert elhelyezést. A légierőhöz tartoznak a légvédelmi csapatok is.

A haditengerészetnek három flottaparancsnokság tartozik az alárendeltségébe (északi, keleti és déli). A tengeralattjáró-erők mint haditengerészeti fegyvernem, egy-két nukleáris meghajtású, ballisztikus rakétahordozó, valamint számos nukleáris és hagyományos meghajtású, ún. „támadó” tengeralattjáróval (bázisokba és flotillákba szervezve) rendelkeznek.

Kína rövidesen repülőgép-hordozót („anyahajót”) építhet. A kérdés kiemelkedően fontos, mert a repülőgép-hordozó szolgálatba állítása (sőt, már építésének megkezdése) gyökeres szakítást jelentene a kínai stratégiai hagyománnyal. Egy olyan Kína, amelynek repülőgép-hordozó harci kötelékei a világóceánokon járőröznének és idegen partok mentén demonstrálnának, bizonyítanák, hogy Kína modern orszaggá vált, de egyben azt is, hogy az Obama-korszakot megelőző Egyesült Államokhoz hasonlóan „arrogáns” szuperhatalom. Kína azonban – legalábbis egyelőre – nem óhajt szuperhatalmi szerepet vállalni, sőt, nem tekinti magát globális hatalomnak sem. Továbbra is úgy véli, hogy a regionális és a globális biztonsághoz azzal járulhat leginkább hozzá, ha gazdasági, politikai és társadalmi téren önmaga békés, kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődését tudja biztosítani.

7.4. Alapadatok a KNFH-ről

A KNFH összlétszáma 2 285 000 fő; ebből a szárazföldi csapatoké 1 600 000, a légierőé 300 000–330 000, a haditengerészeté 255 000, a hadászati rakétacsapatoké 100 000 fő. A tartalék erők létszáma 510 000, a paramilitáris erők kötelékébe 660 000 milicista tartozik.

A hadászati rakétacsapatoknak 442 db rakétája van, ebből 66 db ICBM (interkontinentális ballisztikus rakéta), 118 db IRBM (közbeeső hatótávolságú), 204 db SRBM (kis hatótávolságú) rakéta. Ezen kívül Kínának mintegy 54 db szárazföldi indítású hadászati csapásmérő manőverező robotrepülőgépe (LACM) van.

Ugyancsak hadászati eszköznek számít a haditengerészet 3 db nukleáris meghajtású rakétahordozó tengeralattjárója, egyenként 12 db rakétával.

A világ legnagyobb (létszámú) fegyveres erejével rendelkező Kínát a szárazföldön aligha fenyegeti nagyszabású támadás veszélye, miközben az új típusú kihívások megkövetelik a légi és tengeri mozgékonyt, a határokon kívüli bevetetőséget. A kínai haderő képességei ennek megfelelően új dimenziókra terjednek ki, ideértve a légtér és a tengerek mellett a világűrt és az elektronikus teret is. Kína az aszimmetrikus képességek fejlesztésére koncentrál, és – többek között – műhold-romboló fegyvereket, hajók elleni ballisztikus rakétákat (ASBM) rendszeresít, továbbá számítógépes, hálózati hadviselési eszközöket és módszereket alkalmaz. *A kínai haderőfejlesztés megváltoztatja a regionális erőegyensúlyt, és jelentőségében túlmutat a csendes-óceáni térségen.*

7.5. A Pentagon és Kína

7.5.1. A kínai fegyveres erőkről szóló évenkénti Pentagon-jelentések – Teng Hsziao-ping 24 karakteres mondását idézve – („Vizsgálódj tárgyilagosan, vedd meg a lábad, kezeld az ügyeket nyugodtan, rejtse el a képességeidet és várd ki a sorodat, ne tűnj ki, és sohase törj az élre”) rendszeresen a kínai stratégiai törekvések és haderő-fejlesztési célkitűzések átláthatóságát kéri számon a pekingi vezetésen. Az NPC 2010 tavaszi

ülésszaka előtt a parlamenti szóvivő bejelentette, hogy az idén a katonai költségvetés „csak” 7,5%-kal nő, ami határozottan kevesebb, mint a várható, 10%-os gazdasági növekedés. A védelmi kiadások az állami költségvetés 6,4%-át teszik ki, ami a GDP kb. 1,4%-a, az USA-é GDP-arányosan 4%-ot.

7.5.2. Amerikai–kínai háború a cybertérben

A média, az internet és az elektronikus tér az USA és Kína számára egyaránt potenciális harcmezővé vált. Az „ideológiai harc” súlypontja amerikai–kínai viszonylatban a médiára tevődik át. Ennek jellegzetes megnyilvánulása volt a „Google-ügy” kapcsán 2010 januárjában kirobbant kínai–amerikai gazdasági, politikai és emberjogi szócsata, majd a világéggé „kivonulása” a kínai piacról (valójában maradt). A Google-botrány kirobbanása egybeesett a Tajvannak szánt amerikai fegyvereladások miatti, addig mérsékelt hangvételű kínai tiltakozásokkal.

Mivel a 2009-es hszincsiangi (Xinjiang) tömegmegmozdulások szervezése jórészt interneten és mobiltelefonon történt, Kína fél éven át szüneteltette ott az sms-szolgáltatást, és csaknem egy teljes éven át blokkolta a Hszincsiang-tartományból kiinduló, külföldi szerverekhez intézett internet-hozzáférési kísérleteket. Kína úgy véli, a teljes nyitottság, „az internet korlátlan szabadsága” számára azt jelentené, hogy ismeretlen nemzetközi szolgáltatóknak, valamint a döntő piaci és nem utolsósorban nyelvi előnyt élvező CNN-nel és a BBC-vel kellene versenyeznie.

7.6. Kína és Európa

A multipoláris világrend kialakításában érdekelt Kína sokáig természetes partnerként tekintett Európára. A helyzet változott. Kína szerint az EU nem önálló pólus, mert nincs meg hozzá az integrált (gazdasági, politikai, katonai, kulturális szférára egyaránt kiterjedő) ereje. Az EU nem önálló stratégiai tényező, így az EU–kínai ún. stratégiai partnerség tartalma is megkérdőjeleződik. Kína szempontjából – stratégiai értelemben – az USA, Japán, Délkelet-Ázsia és Oroszország is megelőzi az EU-t. Kínára különösen a pekingi olimpiát megelőző európai események gyakoroltak kiábrándító hatást.

Nehezíti az eligazodást, hogy a különböző uniós intézmények (az EP, a Tanács és a Bizottság) sem azonos álláspontot képviselnek. A Kínát érintő kérdésekben Európa politikailag legalább annyira megosztott, mint volt az iraki háború ügyében. Kínai kutatók szerint, ha Kína harmonikus viszonyt tud kialakítani a fontos tagállamokkal, akkor nincs szüksége diszharmonikus kapcsolatokra az Unióval mint egésszel.

Az EU és Kína kapcsolatait jelenleg két probléma terheli: a fegyverembargó ügye és a piacgazdasági státus megadása. Mindkettő a valódi stratégiai partnerség előfeltétele lenne. A lépéskényszer az EU-t terheli, mert a kialakult helyzeten csak az Unió változtathat. Mind a fegyverembargó eltörlése, mind a piacgazdasági státus megadása elsősorban szimbolikus jelentőségű lenne. Az embargó esetleges eltörlése után sem várható, hogy az EU-tagállamok fegyvereket szállítanak Kínának, másrészt az EU és Kína már így is egymás első számú kereskedelmi partnerei. Az EU nem adott elfogadható magyarázatot Pekingnek arra, hogy miért nem adja meg Kínának a piacgazdasági státust, miközben Oroszországnak, sőt, Ukrajnának is megadta.

Európa (és benne Magyarország) szempontjából a Kínával folytatott vitáknak, nézeteltéréseknek, konfliktusoknak nincs katonai dimenziója. Katonai dimenziója van viszont az ENSZ BT jóváhagyásával folytatott regionális és globális válságkezelési, béketámogató együttműködésnek.

Magyarország számára az amerikai–kínai viszony fentebb jellemzett alakulása és az EU Kína-stratégiájának kiforratlansága mozgásteret növelő tényező. Lehetőségünk van arra, hogy nemzeti érdekeinknek megfelelően kezeljük a kínai kapcsolatot, sőt – 2011-es EU-elnökségünk időszakát is hasznosítva – az Unió Kína-politikájának alakulását is befolyásoljuk.

8. MI A „KÍNAI MODELL”?

Maga a „modell” szó többjelentésű aszerint, hogy az elmélet vagy a gyakorlat mely területén használják (gondoljunk a társadalmi folyamatok különböző területeinek a modellezésre vagy az ún. világmodellekre.) De nem kevésbé tisztázatlan a „kínai” jelző jelentése sem, mert a legkülönbözőbb és merőben eltérő felfogások hallhatók és olvashatók arról, hogy minek nevezhető az a társadalmi-gazdasági és politikai-ideológiai rendszer, ami jelenleg Kínában van. Megválaszolandó kérdés az is, hogy mik ennek a rendszernek a „megkülönböztető jegyei” az ezt megelőző „maoista”, „szocialista” vagy „kommunista” kínai rendszerhez, valamint az azonos vagy hasonló (pl. „sztálinista”, „kádárista” vagy „titoista”) jelzőkkel ellátott más „állampárti” vagy „pártállami” rendszerekhez képest. Még ingoványosabb talajra lép az, aki a jelenlegi „kínai modell” eddigi sikeres működéséből a jövőre vonatkoztatva próbál következtetéseket levonni, s azt a „homo sapiens” világméretű társadalmi fejlődésének egyik vagy éppen kizárólagos „modelljének” tekinti.

Nem az „opportunisták és revizionista szocialisták és szociáldemokraták”, hanem Lenin, a „forradalmi marxisták” revideálták a marx elméletet, amikor azt hirdették, hogy a kapitalista társadalmi fejlődés imperialista szakaszában a fejletlen országok „proletárforradalmi” megszakíthatják a kapitalizmus világrendszerre válásának történelmi folyamatát, s – akár egy országban is – kiépíthetik a kapitalizmust meghaladó szocialista társadalmi-gazdasági rendszert. Ez a „történelmi kísérlet” sokba került az emberiség azon részének, amelyik geopolitikai és történelmi helyzete miatt szenvedő alanyaivá váltak a marxizmus eszmerendszere „marxizmus-leninizmussá” történt „továbbfejlesztésének”, majd Kínában „Mao Ce-tung eszméivel”, Észak-Koreában Kim Ir Szen „csucshe eszméivel”, Albániában Enver Hodzsa, Romániában pedig Nicolae Ceaușescu „útmutatásával” való kiegészítésének. Az említett rezsimek a marx formációelmélet kritériumrendszere szerint nem tekinthetők sem szocializmusnak, sem kommunizmusnak.

A szocializmus és a kommunizmus a marx történelemfelfogás és filozófia értelmében olyan társadalmi-gazdasági alakulat, amely az árutermelésnek a kapitalizmusban, azaz a tőkés termelési módban végbemenő kiteljesedése és egyetemessé válása nyomán alakul majd ki, a termelőerők magas fokú társadalmasodása és nemzetközivé válása következtében. Marx és Engels ugyanakkor a szocializmushoz, illetve a kommunizmushoz való valamikori eljutást világméreteken képzeltek el.

A 20. században egyetlen marx – azaz formációelméleti – értelemben vett *proletárforradalom* sem zajlott le és jutott győzelemre. A tőkés világfejlődés perifériáira

szorult Oroszországban évekig, az elmaradott félf feudális-félgymarmati Kínában évtizedekig tartó polgárháború eredményeként nem proletárforradalom, hanem *radikális népi forradalom ment végbe*. E forradalmak célkitűzéseiben keveredtek három, lényegileg eltérő folyamat: az antifeudális polgári demokratikus forradalom, az antiimperialista nemzeti felszabadító forradalom és a marxi antikapitalista proletárforradalom tartalmi elemei. E forradalmak fő erejét és derékhatát – a csekély számú és gyengén szervezett nagyipari munkásságon kívül – főként a lakosság paraszti és kispolgári rétegei alkották, a vezetők túlnyomó része pedig a polgári értelmiség soraiból került ki.

Az a társadalmi-gazdasági rendszer, ami előbb a Szovjetunióban, majd a többi, magát szocialistának nevező országban, több lépcsőben kialakult, formációelméleti értelemben *semmiképpen sem posztkapitalista, hanem sokkal inkább a prekapitalista* társadalmakra emlékeztető társadalmi képződmény.

A rendszer gyökeres átalakításra, a kelet-európai szocialista rendszerek 1989 végén bekövetkezett összeomlásáig, illetve a Szovjetunió 1992-ben történt felbomlásáig, sehol sem került sor. Kínában és Vietnámban másképpen alakult a helyzet. Bár mindkét ország politikai vezetése továbbra is szocialistának nevezi és tekinti országa gazdasági és politikai rendszerét, ezekben az országokban, a múlt század kilencvenes éveiben, döntő jelentőségű változások mentek végbe.

A „létező szocializmus” a *tőkés világfejlődés periferiáira szorult elmaradott társadalmakban meghatározott történelmi funkciót töltött be*, ami bizonyos értelemben pozitívumként is felfogható. Ez a funkció ugyanis e társadalmak megkéséett „ipari forradalmához” és modernizálásához szükséges belső anyagi és szellemi erőforrások viszonylag gyors megteremtésében és kiaknázásában nyilvánult meg. Ezen túlmenően, a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság, e két potenciális világhatalom esetében, ez a rendszer jelentős mértékben hozzájárult a tényleges nagyhatalommá váláshoz, az előbbinél katonai, az utóbbinál gazdasági tekintetben, mivel 2010-ben Kína a világ második legnagyobb gazdasági teljesítőképességgel rendelkező hatalmává vált. A „létező szocializmus” hagyományos tervgazdasága egy sajátos „szocialista eredeti felhalmozás” modelljeként is felfogható.

E modell közgazdasági képlete és lényege: a felhalmozás maximalizálása (ami egyben a fogyasztás minimalizálását is jelenti), a társadalmi tűrőképesség mindenkorai határáig. Ebben a modellben – a valóságos áru- és pénzviszonyok, valamint a piaci verseny hiánya miatt – eleve nincs mód és lehetőség a társadalmilag szükséges anyagi és munkaráfordítások megállapítására, számbavételére s így a teljesítménnyel arányos bérezésre sem. Emiatt ez a gazdálkodási rendszer – az egyenlődsdi szemlélet következtében – a teljesítmények tudatos visszatartására, kényelmes munkatempóra, laza munkafegyelemre, a mások munkáján való élösködésre, s általában a felelőtlen és hanyag gazdálkodásra, valamint megtermelt javakkal való pazarlásra ösztönöz.

A „szocializmus”, s különösen a „kommunizmus” csak mint absztrakt fogalom és eszmei célkitűzés létezik, a valóságban ilyen kapitalizmus utáni társadalmi formáció a világon eddig sehol sem jött és nem is jöhetett létre.

A 2009 őszen kirobbant pénzügyi és világgazdasági válság óta egyre gyakrabban találkozunk a „kínai modell” kifejezéssel. Ezt megelőzően „kínai modellről” csak a szocialista rendszerek osztályzásával foglalkozó szakemberek egy része beszélt, a „szovjet” vagy „sztálini” modelltől eltérő változatként.

A szocializmust, ill. a Szovjetunió esetében kommunizmust építőnek titulált rendszerek, így a Mao Ce-tung-i Kína is – funkcióikat tekintve – valójában nem poszt-, hanem prekapitalista jellegű rendszerek voltak, melyek nem feleltek meg a Marx-i kritériumoknak. Észak-Korea kivételével létezik egy kelet-ázsiai – ezen belül kínai – modell, mely történelmi és civilizációs sajátosságokra épül.

A „kínai modell” egy, a világméretű modernizációs folyamatba illeszthető felzárkózási modell. A kínai piacgazdasági rendszer kiépítésénél pl. nem került sor az állami tulajdonban lévő vállalatok széleskörű privatizálására, e helyett a kínai és külföldi magántőkés befektetést szorgalmazták. A termőföld kollektív és nem magántulajdonban van, miközben kialakult a mezőgazdasági szerződéses gazdálkodási jogoknak és e jogok átruházhatóságának rendszere.

Mao Ce-tung 1939-ben és 1940-ben írt elméleti jellegű munkáiban csak távlati célként tűzte a kínai forradalom új-demokratikus szakaszából a szocialista szakaszba való átmenetet. Csak nem sokkal Sztálin halála után tűzte ki célul a szocializmusba való átmenetet, majd 1955 nyarától ennek minél gyorsabb befejezésére vett irányt. 1957-ben már befejezettnek nyilvánította Kínában a szocializmus alapjainak a lerakását, az 1958 nyarán beindított „nagy ugrás” politikájával öt éven belül már a kommunizmusba való átmenetet is elképzelhetőnek tartotta. Az 1966-ban elindított „nagy proletár kulturális forradalom” esztelen politikájával tíz év alatt ismét a tönk szélére juttatta az országot.

Teng Hsziao-ping 1982-ben kijelentette: „Hosszú időn át felhalmozott történelmi tapasztalataink összegezésének fő következtetése az, hogy a marxizmus általános igazságait össze kell kapcsolnunk hazánk konkrét valóságával, saját utunkat kell járnunk, *sajátosan kínai színezetű szocializmust kell építenünk.*” Fő célként a kínai gazdaság GDP-ben mért volumenének a megkétszerezését tűzték az 1981 és 2000 közötti 20 évben. Hosszú idő óta először nem a világszerte tapasztalható „nagy zűrzavar” forradalmasító hatását és a „háború elkerülhetetlenségét” hangsúlyozták, *hanem azt, hogy Kína nemzeti érdekei nem valószínűsíthetők meg teljesen az egész emberiség közös érdekeitől elválasztva.* „Kitartunk az önálló, független külpolitika mellett, s ez teljes összhangban áll annak a magasztos nemzetközi kötelezettségünknek a teljesítésével, hogy *megvédjük a világékét és elősegítsük az emberiség haladását.*”

1984-ben elfogadták „*A KKP határozata a gazdasági rendszer reformjáról*” című programadó dokumentumot, mely leszögezi: „Az értéktörvényt tudatosan felhasználó tervezési rendszert kell létrehozni, s fejleszteni kell a szocialista árutermelést”.

1992 januárjától a kínai vezetés nyíltan felvállalta a szocialista piacgazdaság építését, míg korábban jobbra csak szocialista árugazdaságról beszéltek. Az 1997-es pártkongresszuson az akkori főtitkár így szólt a jövőről: „A század közepe táján ... alapjában megvalósul a korszerűsítés, s Kína gazdag, erős, demokratikus és civilizált szocialista országgá válik.”

Biztonsággal állítható, hogy Kína, amely az elmúlt 30 évben a Kínai Kommunista Párt (KKP) irányításával, valamint a mélységében és szélességében egyaránt továbbfejlesztett reformok és a kifelé való nyitás politikája eredményeként a világ legnagyobb devizatartalékával és exportkapacitásával, valamint – a GDP volumenét tekintve – a második legnagyobb nemzetgazdaságává fejlődött, az elkövetkező években és évtizedekben az eddigienél is nagyobb befolyást fog gyakorolni a világgazdaság és világpolitika alakulására.

A jelenlegi kínai társadalmi-gazdasági és politikai-ideológiai rendszer lényege tehát nem más, mint egyfelől a többféle és vegyes tulajdonformákra épülő, a területi, vállalati és egyéni kezdeményezéseknek, valamint a külföldi befektetéseknek is viszonylag tág teret biztosító, s alapjában véve a tőkés piacgazdálkodás elveivel és módszereivel igazodó központosított gazdaságirányítás, másfelől a tekintélyvel alapuló, többnyire egypártrendszerű (vagy éppen egy kiemelkedő köztisztelőben álló személyhez kapcsolódó) politikai hatalomgyakorlás. A hatalomgyakorlás ideológiai alapja és politikai legitimációja a nemzet felemelése és naggyá tétele, továbbá a nép életszínvonalának emelése és jólétének biztosítása.

Az 1980-as évek közepe táján a KKP vezetése felismerte, hogy az ún. „négy modernizálás” eredményes megvalósításához azt a kelet-ázsiai társadalmi-gazdasági fejlődési modellt és politikai hatalomgyakorlási formát kell példaképpül tekinteniük, amelynek segítségével előbb Japán, majd egy évtizeddel később Dél-Korea, Tajvan, Hongkong és Szingapúr a világ gazdaság és a világkereskedelem, valamint a nemzetközi pénzpiac fontos tényezőivé váltak.

A KKP mai vezetői ugyan továbbra is „sajátosan kínai színezetű szocializmusról” és „szocialista piacgazdaságról” beszélnek, de ezek rituális szavak, melyeket a – minden emberi hibájuk és gyarlóságuk ellenére – Kína függetlenségének visszaszerzéséhez és a kínai nemzet felemelkedéséhez kétségtelenül hozzájárult kommunista „ősök oltáránál” rendezett szertartások alkalmával illik ismételgetni. *Egyébként ez a rendszer ma már kapitalizmus a javából, még pedig a kapitalizmusnak egy sajátos, kelet-ázsiai formája.*

A „kínai modell” nem statikus, hanem dinamikus, amelynek változnia és alkalmazkodnia kell a felmerülő új feladatok függvényében. Elsősorban olyan irányban, amely a központi államhatalom irányító és ellenőrző képességét nem csökkenti, hanem inkább hatékonyabbá teszi. Számolni kell, többek között, a kínai társadalom előregedésével, az óriási belső migrációval, a foglalkoztatási problémákkal, a gazdaság duális szerkezetével, a vidékfejlesztéssel, az intenzív szakaszra való átmenettel, a komplex vidékfejlesztéssel, a független innovációs képesség megszerzésével, a belső fogyasztás-orientált fejlődés felé történő elmozdulással.

Nem zárható ki, hogy a hatékony irányításnak, az autonómia szélesítésének érdekében egy különböző fejlettségű regionális egységekből álló Kínai Föderatív Köztársaság vagy Kínai Konföderáció elnevezésű államszövetség jön létre. Ez megkönnyítené Tajvan csatlakozását is. Ez nagymértékben függ attól, hogy kialakul-e egy „Kelet-ázsiai Gazdasági Közösség”.

A továbbfejlesztett „kínai modell” sem fog megfelelni az európai és amerikai elvárásoknak, mert továbbra sem az egyének szabadságjogainak maximális érvényesülését, hanem az állam vagy az államszövetségben együtt élő és együttműködő népek és nemzetek közössége kollektív érdekeinek a védelmét, és a társadalmi igazságosság és szolidaritás hagyományosan kínai, konfuciánus elveinek a lehetőségekhez igazodó érvényesülését fogja alapkövetelménynek tekinteni.

Szocializációjuknál fogva a kínaiak számára mást jelent a demokrácia és a szabadság, az emberi szabadságjogok, mint az európaiak és az amerikaiak számára. Kínában a legnagyobb érték a megélhetés biztonsága és az „arc megőrzése”. Ezért kudarcos minden olyan próbálkozás, amely a kapitalizmus globalizálódásának égisze alatt az amerikai civilizációt és értékrendet szeretné elfogadtatni.

Kína növekvő nemzetközi befolyása annál is fontosabb és az egész világfejlődés számára meghatározó jelentőségű lesz, mivel az elkövetkező évtizedekben az emberi társadalmak globális fejlődésében – a természeti környezet romlásának kényszerítő hatására – paradigmaváltásnak kell bekövetkeznie, s ebben az olyan nagynépességű fejlődő országoknak, mint Kína és India szükségképpen elől kell járniuk, ha el akarják kerülni évezredes civilizációjuk pusztulását.

A globalizáció, amennyiben az a gazdasági növekedés eddigi pályáján és a modernizáció jelenlegi paradigmája szerint halad tovább, belátható időn belül a természeti erőforrások kimerülését, a környezet helyrehozhatatlan károsodását és az emberiség legalapvetőbb létfeltételeinek (élelem, levegő, víz) katasztrofális beszűkülését fogja eredményezni. Ebben az értelemben a globalizáció nagy valószínűséggel a tőkés termelési mód, azaz a világméretű kapitalizmus utolsó szakasza lesz, ami után csak egy posztkapitalista társadalmi formáció kialakulása következhet.

A globalizáció eddigi úton történő folytatódásában rejlő súlyos veszélyeket a nagy népességű és gyorsan fejlődő országok, mint Kína és India hamarabb fogják meg tapasztalni. Nem alap nélkül reménykedhetünk abban, hogy Kína a világ többi felzárkózó és fejlődni akaró országával karöltve, és a minden eddiginél pusztítóbb háborúkat elkerülve, békés úton is rávehetik, vagy morálisan rákényszeríthetik majd az akkori legfejlettebb országokat és integrációs tömörüléseket, hogy elfogadják, és maradéktalanul végrehajtsák az akkorra már elkerülhetetlen paradigmaváltást.

II. A KÍNAI KORMÁNY VÁLSÁGKEZELŐ INTÉZKEDÉSEINEK EDDIGI EREDMÉNYEI ÉS TAPASZTALATAI (Tálas Barna)

1. BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

A 2008 őszen az amerikai jelzálog-piac összeomlása nyomán kirobbant nemzetközi pénzügyi válság és az ezt követően kibontakozó világméretű gazdasági recesszió Kínát is váratlanul érte, noha ennek bizonyos előjelei – mindenekelőtt a kínai export növekedési ütemének fokozatos csökkenésében – már 2007 elejétől kezdve érzékelhetővé váltak. Az exportbevételek beszűkülését a kínai vezetés kezdetben az USA és egyes EU-tagországok protekcionista kereskedelempolitikai intézkedéseivel hozta összefüggésbe, amelyek abból a meggyőződésből táplálkoztak, hogy Kína nemzeti valutájának tudatos alulértékelése révén jut évről évre növekvő exporttöbbletthez. A pénzügyi válság leghamarabb Kínában is a pénz- és tőkepiacon éreztette hatását, mégpedig kezdetben negatív módon, mivel az ún. „forró pénzek” befektetői néhány hétig a számukra biztosabbnak tűnő ázsiai piacokra – köztük Kínába – menekítették tőkéiket. Ezzel azonban tovább fűjták az ottani tőzsdéken esetenként még az amerikai és európai mértéknél is nagyobb „buborékokat”. Ennek következtében 2008 decemberében a kínai tőzsde az amerikai és európai tőzsdénél nagyobb árfolyamesést volt kénytelen elkönyvelni. Ennél is jobban nyugtalanította azonban a kínai vezetést az amerikai dollár értékcsökkenése, mivel az ország akkor már közel 2000 mrd. dollárt kitevő devizatartaléka-inak mintegy kétharmada amerikai kincstárjegyekben és más értékpapírokban testesült meg. Ezért Peking hajlandónak mutatkozott az amerikai kincstárjegyek további vásár-

lásával még a leköszönő Bush-kormánynak is segítséget nyújtani a dollár árfolyamának stabilizálásához.

Időközben azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a kínai exportlehetőségek beszűkülése nem egyes kormányok kereskedelempolitikai intézkedéseinek, hanem a világpiaci kereslet drasztikus visszaesésének a következménye. Ezt felismerve a kínai kormány 2008 novemberében meghozta ez első nagyobb szabású intézkedéscsomagot a gazdaság, ezen belül pedig elsősorban a belső kereslet élénkítésére. Ennek keretében 4000 mrd. yüant, azaz 584 mrd. amerikai dollárnak megfelelő összeget biztosított 2009-re és 2010-re a foglalkoztatási nehézségek enyhítésére és a megélhetési problémák kezelésére, vagyis a társadalmi feszültségek ellenőrzés alatt tartására. A 2009. évi nemzetgazdasági és társadalomfejlesztési tervet már ennek figyelembe vételével dolgozták ki és fogadták el 2009 márciusában.

2. KÍNA GAZDASÁGI ÁLLAPOTA A VÁLSÁG KITÖRÉSEKOR

A válságot megelőző négy évben a kínai gazdaság a korábbi éveknél is egyenletesebben és dinamikusabban fejlődött. A GDP növekedési üteme minden évben kétszámjegyű volt, miközben a 2003. évi 10%-ról 2007-ben már 13%-ra emelkedett. Ekkor azonban már megjelentek a túlfűtöttség jelei, ami a beruházások 55%-os (!) GDP-súlyában, valamint a külkereskedelmi mérleg 260 mrd. dolláros rekordtöbbletében nyilvánultak meg. A belső megtakarítás gyors – és részben kényszerű – növekedése, valamint a fogyasztás szűkülése megbontotta a belső piac egyensúlyát, ami felgyorsuló inflációhoz vezetett. Az infrastruktúra kiemelt fejlesztése ellenére egyre gyakrabban léptek fel zavarok a nyersanyag- és energiaellátásban, de helyenként az élelmiszerellátásban is megjelentek feszültségek. Ennek ellentételezéseként Kína már 2008 előtt jelentősen növelte nyersanyag-, energia- és élelmiszerimportját, ami e termékek világpiaci árának gyors emelkedését vonta maga után. Ez azonban Kínát kevésbé érdekelte, hiszen egyedülállóan magas devizatartalékaiból könnyen tudta fizetni a megnövekedett import-számlát. Hangsúlyozandó, hogy a beruházások példátlan GDP-beli súlya és hasonlóan páratlan dinamikája nem bontotta meg a költségvetés egyensúlyát, amely 2007-ben – évtizedek óta először – 0,7%-os többletet mutatott. A külső egyensúly sem forgott veszélyben, miután az ország GDP-hez viszonyított külső adóssága 11,5% volt, az éves devizabevételekhez viszonyított aránya pedig 27,8%, az adósságszolgálati ráta pedig mindössze 2%-ot tett ki. Ennek következtében 2007 végén Kína a legtöbb nemzetközi hitelminősítő intézménynél már a legjobb (AAA vagy A1) kategóriában szerepelt. Erre a szilárd belső és külső egyensúlyra nagyobb kockázat nélkül lehetett építeni egy nagy-szabású gazdaságélénkítő csomagot.

Miközben a fenti „pozitívumok” mellett Kína számos örökölt vagy éppen a gyors növekedés következtében felerősödő feszültséget is hordozva került szembe a globális válsággal, a válságkezelő csomag egyúttal alkalmas (ha messze nem is elégséges) eszköznek látszott néhány alapvető belső egyensúlyhiány csökkentésére. Ezek között említhető a gazdaságnak a gyors növekedés és azok hajtóerői következtében elkerülhetetlen duális jellege (a modern és a tradicionális szektor egyidejű jelenléte a kettő közötti érintkezési-kapcsolati mezők hiányával vagy legalábbis nagyfokú hiányosságaival), a

mezőgazdaság elmaradottsága, a városok és falvak közti fejlettségi szintkülönbségek, valamint az egyre inkább polarizálódó jövedelmi viszonyok. A kínai vezetés szerint a válság nemcsak a gazdasági növekedés eddigi alapvetően extenzív módjának tarthatatlanságára hívta fel a figyelmet, hanem ismételten napirendre tűzte az egyoldalúan exportvezérelt fejlesztési politika felülvizsgálatát és a belső keresletre történő erőteljesebb támaszkodás fontosságát. Aláhúzendő, hogy a fenti kérdések nem a válság kapcsán jelentek meg a kínai gazdaságstratégiai vitákban, hiszen a beruházási politikában már korábban is megjelent az a tudatos törekvés, hogy a fejlettebb tengerparti országrészek helyett az elmaradottabb középső és nyugati országrészek gyorsabb fejlesztésére koncentráljanak (nagyvadású vidékfejlesztési program keretében). Hasonlóan régebbi keletű az a törekvés, hogy a képzetlen vagy alacsonyan képzett munkaerő helyett (mellett) egyre nagyobb mértékben ösztönözze a kínai fejlesztés az emberi tényező minőségének javítását, a hazai hozzáadott érték növelését. Emellett már korábban prioritássá vált – mégha sok helyütt papíron is maradt – a környezetvédelmi szabványok lényegi szigorítása.

3. A VÁLSÁG HATÁSA A KÍNAI GAZDASÁG TELJESÍTŐKÉPESSÉGÉRE

2008-ban – az előző évhez képest – az ipari termelés 5,3, az export 6,3 százalékponttal csökkent, ami a GDP 2007. évi rekordméretű 13%-os növekedését is 9%-ra húzta vissza. A viszonylag szerényebb GDP csökkenést a mezőgazdaság javuló teljesítménye, az élenkülő belső kereslet, mindenekeelőtt azonban a továbbra is szárnyaló beruházások magyarázzák. Kétségtelen azonban, hogy a globális válság hatására már 2008 őszén át kellett értékelní néhány korábbi stratégiai elképzelést, ami elsősorban a korábban fokozatosnak gondolt folyamatok felgyorsítását, valamint a különböző prioritások közötti választási sorrend átalakítását jelentette. Ezt nemcsak a válság belgazdaságra gyakorolt hatása indokolta, hanem az a felismerés is, hogy Kína – saját hosszabb távú stabilitásának veszélyeztetése nélkül – nem rendezkedhet be tartósan az amerikai költségvetési hiány finanszírozására. Már csak azért sem, mert aligha tekinthető „normális” állapotnak, hogy egy kevésbé fejlett, igen szerény fogyasztású ország finanszírozza a világ egyik leggazdagabb országának túlfogyasztását. Ezt a helyzetet a (jelenlegi) nemzetközi pénzügyi rendszer nem tudja kezelni. Még akkor sem, ha a válság kirobbanása közvetlenül nem érintette a kínai bankrendszert, ugyanis a kínai bankoknak elhanyagolható érdekeltsége és érintettsége volt az amerikai lakossági jelzáloghitelekre épülő pénzeszközökben. A „forró pénzek” hektikus áramlása ugyan okozott zavart a sanghaji és a sencseni tőzsdén, valamint a kínai ingatlanpiacon, de nem érintette a vezető bankok hitelnyújtási képességét. Éppen ellenkezőleg, erre a védett bankrendszerre (és a belső egyensúlyra, valamint az erős külső egyensúlyi többletre) lehetett építeni a válságkezelés finanszírozását. Ebbe a csomagba jól illeszkedett a már korábban beindított vidékfejlesztési program, amelyet különböző intézkedésekkel a kínai kormányzat felgyorsított (egészségügy, fizikai infrastruktúra kiemelt fejlesztése, környezetvédelmi, oktatási, kutatás-fejlesztési és jóléti beruházások előbbre hozatala). Ezek alapvető célja a kormányra nehezedő foglalkoztatási és szociális nyomás enyhítése vagy legalábbis ellenőrzés alatt tartása volt.

4. A KÍNAI KORMÁNY VÁLSÁGKEZELŐ INTÉZKEDÉSEI

A kínai kormányzat nemzetközi összehasonlításban is az elsők között reagált a Lehman Brothers csődjét követően gyorsan terjedő válságra. A jegybank szerepét betöltő People's Bank of China 2008 októberében kétszer is csökkentette az irányadó betéti és hitelkamatot, egyszer pedig a bankok kötelező tartalékképzési rátáját. Novemberben napvilágot látott a 4000 mrd. yüanos és két évre szóló válságkezelő (valójában gazdaságélénkítő) program (ez vásárlóerő-paritáson több mint 1000 mrd. amerikai dollárnak felel meg), amely tíz pontban határozta meg a hazai fogyasztás és a gazdasági növekedés élénkítéséhez szükséges lépéseket (lakásépítés, vidéki infrastruktúra fejlesztése, szállítás, egészségügy és oktatás, környezetvédelem, ipari innováció, természeti csapások utáni újjáépítés, jövedelemnövelés, közterhek csökkentése és a pénzügyi támogatások növelése). Ezek az intézkedések szervesen beépültek a kormány 2009. évi nemzetgazdaság- és társadalomfejlesztési tervébe. Ez egyebek mellett hangsúlyozza az aktívabb fiskális és a lazább monetáris politika alkalmazását, támogatja a (belföldi) fogyasztói kereslet növelését, növekvő beruházási forrásokat juttat a mezőgazdaságba, emeli az ipari termelés műszaki színvonalát és fokozza a kínai gazdaság versenyképességét, elősegíti az egyes országrészek és régiók kiegyensúlyozott gazdasági fejlődését, elkötelezi magát a reformok elmélyítése és a „nyitás” kiterjesztése (a belső piac, ezen belül a bankrendszer fokozatos liberalizálása) mellett, kiemeli az energiával való takarékoság fontosságát és a környezetbarát társadalom építésének szükségességét, erősíti és kiterjeszti a szociális programokat, valamint – és ez többféleképpen olvasható és értelmezhető – hangsúlyozza a „külpiaconra orientált gazdaság stabil fejlődésének elősegítését”.

A 4000 mrd.-os csomag első részletéhez, összesen 1620 mrd.-hoz a pénzintézetek már 2009 januárjában hozzájutottak, és azonnal hozzáfértek a pénz kihelyezéséhez (ebből 39% forgótőkehitel, 32% közép- és hosszú lejáratú vállalati hitel volt). Az év közepén már 6000 mrd yüanra rúgott a befektetőknek nyújtott új hitelek összege, amelynek több mint fele azonban ingatlanvásárlást szolgált, vagyis felerősítette az ingatlanbuborék kialakulásának veszélyét. Ezért augusztustól szigorúbb hitelnyújtási gyakorlatot vezettek be a nagyvállalatok felé, miközben kedvezményes hiteleket nyújtottak a kis- és közepes vállalatok (KKV) tőkeellátási helyzetének javítása érdekében. Az országban működő mintegy 30 millió KKV mintegy 70%-a tőkehiányban szenvedett, miközben ez a szektor állítja elő a GDP 60%-át, szolgáltatja az adóbevételek 45%-át és az összes foglalkoztatott 65%-ának nyújt munkaalkalmat. A belső fogyasztás mesterséges élénkítését kezdetben költségvetési forrásból finanszírozott kuponok ingyenes osztogatásával is támogatták. Ezzel a gyakorlattal azonban gyorsan felhagytak, és az állami pénzeket szociális támogatásokra, az oktatási, egészségügyi és a nyugdíjrendszer reformjára csoportosították át, és ezzel valójában közvetetten hatottak a fogyasztásra (amennyiben a javuló szociális védőhálót a lakosság növekvő része úgy értelmezi, hogy ésszerűen csökkentheti az ezekre a célokra felhalmozott megtakarítását).

Mindenekelőtt a kivitel kétszámjegyű zsugorodása, ami már 2008 utolsó negyedében érzékelhető volt, emelte még inkább prioritássá a foglalkoztatási gondok enyhítését. A világ legnagyobb agrárnépességű országában 2008-ban 225 millió falusi migráns munkást tartottak nyilván, akiknek közel kétharmada (62%) dolgozott saját megyeha-

tárán kívül, nagyrészt a vezető ipari központokban. A munkaerő-piac zsugorodását, mindenekelőtt az exportorientált termelésben megszűnt munkahelyek nagyságrendjét jól jellemzi, hogy 2009 februárjában 70 millió migráns munkás utazott haza a holdújévi szabadságra (sokak számára évente ez az egyedüli alkalom, hogy látgassák a távoli otthonban hátrahagyott családjukat), és közülük csak 56 millió tért vissza a városokba (és csak 45 millión talált munkát, a fennmaradó 11 millió pedig munka nélkül maradt).

2010 első negyedében további, mindenekelőtt gazdaságstabilizáló intézkedésekre került sor. Bár a válságkezelő csomag alapvetően jól működött, ezért – ellentétben számos fejlett országtól – újabb hasonló injekcióra nem volt szükség, mérsékelni kellett a likviditást (kamatemelés, hitelexpanzió mértékének maximálása, a kereskedelmi bankok kötelező tartalékrátájának emelése 16,5%-ra).

5. A VÁLSÁGKEZELŐ INTÉZKEDÉSEK EREDMÉNYEI ÉS TAPASZTALATAI

A 2010 márciusában a kormány elé terjesztett miniszterelnöki beszámoló az alábbi eredményeket sorolta fel:

- a makroszintű ellenőrzés erősítése és javítása, a gazdaság kiegyensúlyozott és viszonylag gyors fejlesztése,
- a gazdasági szerkezet erőteljes átalakítása, a hosszú távú fejlődés alapjainak alátámasztása,
- a reform és a nyitás állhatatos kiszélesítése, a tudományos fejlődést elősegítő intézményrendszer és mechanizmus állandó tökéletesítése,
- a népjólét erőteljes javítása, a szociális programok felgyorsítása.

Kétségtelen eredmény, hogy a GDP – átmeneti lassulást követően – a 2009. első negyedévi mélypontról (6,2%) negyedévről negyedévre gyorsuló ütemben nőtt, és a negyedik negyedév 10 százalék feletti rátájával az egész éves mutatót is 8,7%-ra tornászta fel. Emögött alapvetően az állótőke-beruházások rendkívül gyors növekedése áll (2009-ben a GDP 67, 2010-ben 72%-a!!) A korábbi évnél 22%-kal nagyobb összeg állt rendelkezésre a mezőgazdaságban és a vidékfejlesztésben. Jelentős előrelépés következett be az iparszerkezet javításában, mindenekelőtt a nem hatékony és környezetszennyező termelőkapacitás csökkentése formájában. Csak 2009-ben a vasúthálózat 5557 km-rel, az autópálya-hálózat 4719 km-rel bővült, továbbá 35 polgári repülőtér építettek újja vagy bővítettek ki.

A kivitel 2008 novemberétől kezdte mélyrepülését, és 2009 februárjában érte el a mélypontot. Ennek ellenére 2009 egészében a kivitel közel 19%-kal volt alacsonyabb, mint 2008-ban. Az import kevésbé látványosan mérséklődött (kevesebb mint 13%-kal), vagyis Kína e vonatkozásban is hozzájárult a globális recesszió enyhítéséhez (erről részletes statisztikai felmérést közöl a Kína–EU kereskedelemmel foglalkozó tanulmány). Mindez ugyan közel 100 mrd. dollárral csökkentette a 2008. évi megközelítően 300 mrd. dolláros rekordaktívumot, de még mindig majdnem 200 mrd. dolláros többletet eredményezett, miközben a valutatartalékok a válság előtti 2000 mrd.-os szintről 2009 végére 2400 milliárdra, azóta pedig további legalább 100 milliárddal 2500 mrd.-ra híztak. A külkereskedelmi forgalom válság előtti szintre történő visszaállása gyors

ütemben folytatódott 2010 első hónapjaiban. Nem tudható még, hogy egyszeri vagy tartósabb fejlemény-e, hogy az import jóval az exportot meghaladó ütemben bővült, miközben egy hónapban enyhe kereskedelmi deficit is kialakult.

A külföldi közvetlen beruházások (FDI) értéke 2009-ben ugyan 2,4 Mrd. dollárral alatta maradt az előző évben regisztrált összegnek, a ténylegesen befektetett 90 Mrd. dollár azonban még így is a második helyet jelentette Kínának az FDI világranglistáján (az USA mögött). Ugyanakkor válságtűrőnek bizonyult a tőkeexport, amely a korábbi évek igen dinamikus növekedését követően további 6,4%-kal bővült.

6. A KÍNAI KORMÁNY VÁLSÁGKEZELŐ INTÉZKEDÉSEINEK NEMZETKÖZI FOGADTATÁSA

A külföldi reagálások változatos és gyakran szélsőségesen eltérő képet mutatnak mind időben, mind pedig a reagálók gazdasági érdekeinek és politikai elkötelezettségének függvényében. A válság kezdetén, főként a válságkezelő csomag gyors meghirdetése láttán az optimista hangvételű reagálások voltak túlsúlyban. Mikor azonban kiderült, hogy ez a csomag döntően a kínai vállalatoknak (és társadalomnak) szól, fordult a megítélés. A negatív hangulat azonban rövid ideig tartott, mert a 2009 tavaszi londoni G-20 csúcstalálkozón mutatott aktív és felelősségteljes kínai pozíció megnyugtatta a piacokat. Egészében azonban a hullámvás nem szűnt meg, hiszen ezt alapvetően az amerikai-kínai viszony alakulása, ezen belül is az amerikai belpolitika „lengései” befolyásolják. Egészében azonban elmondható, hogy a globális válság világszerte növelte a kínai kormány és a kínai politikai vezetés nemzetközi tekintélyét. Vagyis Kína nemcsak gazdasági értelemben tekinthető jogosan a válság fő (ha nem is egyedüli) „nyertesének”, hanem politikai megfontolások alapján is. A növekvő politikai tekintély jól kivehető volt az egymást követő csúcstalálkozókra éppúgy, mint Kína bilaterális kapcsolatainak alakulásában (erősödésében). A globális tekintély- és – egyelőre csak közvetett – befolyásnövekedés azonban egyre kevésbé tette lehetővé, hogy Kína a fejlődő országok elismert vezetője (szószólója, érdekképviselője) maradjon. Bár ennek érdekében Kína mindent megtett, és ma is igyekszik egyensúlyozni a G-2, a G-20 és klasszikus terminológiával a „77-ek” (ez a fejlődő országok meghatározó csoportja, ami évtizedekkel ezelőtt jött létre a feltételezett közös célok érdekében) között, súlyánál és befolyásánál fogva egyre inkább úgy tekintenek rá, mint az USA meghatározó partnerére és versenytársára. A világtermelésben megszerzett második, valamint a világexportban elfoglalt vezető pozíció is kiemeli Kínát a klasszikus fejlődő országok sorából, még ha a fejlődő országokra jellemző számos gazdasági és társadalmi sajátosság Kínában is kimutatható. (A fejlődő országok „vezető” szerepének attribútuma – legalábbis átmenetileg és informálisan – a nemsokára leköszönő brazil elnökre testálódott.)

A kínai válságkezelés eddigi sikerét a nemzetközi közvélemény egy része hajlamos túlhangsúlyozni. Egyrészt a fejlett országok számára – saját helyzetükkel összehasonlítva – minden olyan teljesítmény sikernek számít, ami náluk elképzelhetetlen gazdasági növekedést tükröz (ebből a szempontból az akár 3-5%-os kínai növekedés is az lenne, csak hogy Kína belső stabilitása szempontjából a 8% alatti növekedés kudarcnak és esetleg kezelhetetlen szociális feszültségek kiváltójának tekinthető). Másrészt a makrostatistikai mutatók bővületében elfeledkeznek arról, hogy – minden siker ellenére –

milyen súlyos gazdasági és társadalmi problémákkal küzd Kína. Miután az elmúlt években, különösen pedig a válság kirobbanása óta eltelt két évben Kína egyre inkább nélkülözhetetlen – és tegyük hozzá: felelős – partnerré vált a globális pénzügyi stabilitás megőrzésében és a gazdasági stabilitás újrateremtésében, e funkció megőrzése a globális rendszer valamennyi mérvadó szereplőjének érdeke. Ezért is felelőtlen az a magatartás, amely a kínai belső problémák élezésére, újabb belső gazdasági, társadalmi és etnikai feszültségek keltésére „játszik”. Ezek a konfliktusok kétségkívül gyengíthetik Kína belső kohézióját, ezzel együtt azonban megkérdőjelezhetik a mindenki érdekében álló globális stabilitás fenntarthatóságát.

III. KÍNA NEMZETKÖZI KAPCSOLATRENDSZERÉNEK ÁTALAKULÁSA ÉS FELÉRTÉKELŐDÉSE A VÁLSÁG KAPCSÁN (Hernádi András)

A 2009–2010. évi kutatások keretében hét hárrértanulmány készült el. Ezek négy csoportba sorolhatók. Az elsőt Kína és az új világrend kialakulása uralja, beleértve a Kína–USA–Oroszország–India–Japán ötszöget. A második Kína regionális szerepvállalásának növekedésével foglalkozik, különös tekintettel Ázsiára és Afrikára, valamint az északkelet-ázsiai (koreai) probléma kezelésére. A harmadik a bilaterális kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt, két új területet bevonva az évek során kialakított tartó elemzési körbe (Irán és a kínai közösségek szerepe Szibériában). Végül a negyedik a világszerte működő kínai kolóniák tevékenységét és szerepének alakulását vizsgálja.

1. ÚTBAN A MULTIPOLARITÁS FELÉ ÉS A KULTURÁLIS DIPLOMÁCIA FELÉRTÉKELŐDÉSE

Bár az „új világrend”, mint kifejezés már a 20. század elején megjelent a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (Wodrow Wilson elképzelése, a Népszövetség, vagy a második világháború után létrejött nemzetközi politikai, gazdasági és pénzügyi szervezetek), keretei és működési feltételei csak Európa kettéosztottságának megszűnését követően, a bipoláris világrend felbomlását követően tudtak kialakulni. E folyamatban minőségi változást jelentett a világgazdasági válság, amely egycsapásra felértékelte a fejlődő országok egy csoportját (emerging markets, G-20-nak a fejlett világhoz nem tartozó tagjai), nem utolsósorban Kínát. Egybehangzó vélemények szerint a válság legnagyobb nyertese Kína volt 2008 és 2010 között. Bár katonai és néhány egyéb területen továbbra is megkérdőjelezhetetlen az amerikai vezető szerep, amely szilárd intézményi kapcsolatokra is támaszkodhat (NATO, amerikai–japán szerződések), a globális pénzügyi és gazdasági válság jelentősen gyengítette, illetve másokkal, mindenekelőtt a Kínával való együttműködés keretébe ágyazta az amerikai „gazdasági–pénzügyi alkuerőt”.

A 2008–2010. évi gazdasági–pénzügyi válság következtében az USA által fémjelzett „nyugati rend” komoly csapást szenvedett el. Ennek következtében az USA szuperhatalmi szerepe ugyan gyengült, de nem tört meg. Viszont felerősödött a multipolarizáció, azaz nagyobb lehetőséghez jutottak olyan államok, mint Oroszország, Brazília, India és mindenekelőtt Kína, nem beszélve ezen országok esetleges taktikai vagy stratégiai

együttműködéséről (ami 2008 előtt legfeljebb a „nyugati világrend” árnyékában – nem egyszer pedig kifejezett ellenkezésével vagy legalábbis rosszallásával – valósulhatott (volna) meg).

Kína szerepét nemcsak világ gazdasági és nemzetközi pénzügyi-kereskedelmi súlya különbözteti meg a többi feltörekvő országtól, hanem az ország belső helyzetének alakulása is. Kína társadalmi rendjének stabilitása folyamatos és gyors gazdasági növekedésre épül, aminek egyik feltétele a nyugati rendszer működőképessége (akár kereskedelmi, akár tőke- vagy technológiaforgalmi szempontok alapján).

A kínai vezetésben mély gyökerei vannak annak a gondolkodásmódnak, hogy az alakulóban lévő multipoláris világrend kifejlődését a gazdaság oldaláról lehet a legkönnyebben előmozdítani. A kínaiak egyrészt bírálták a liberális kapitalizmust, amelyet a válság fő kiváltó okának tekintenek, másrészt érdekükben állt az USA világ gazdasági szerepének fokozatos gyengítése. Ugyanakkor azonban – paradox módon – a korábbiakhoz képest mind Kína, mind az USA számára felértékelődött a kétoldalú kapcsolatrendszer és az annak hosszabb távú stabilitásában való alapvető igény. Emellett Kína kezdettől fogva az egyoldalú amerikai viszonylatú kölcsönös függés mellett tudatosan törekedett újabb partnerek megnyerésére. Ennek legjelentősebb intézményi kerete a Sanghaji Együttműködés Szervezete, amelynek tagja Oroszország. Ezen túlmenően fokozott figyelmet fordítottak a regionális kapcsolatok fejlesztésének Kelet- és Délkelet-Ázsiában.

Jelenleg a nemzetközi rendszer átfogó átalakításának sem a globális feltételei nem érettek meg, sem a rendelkezésre álló kínai erő (még inkább pedig a „harmonikus” gondolkodásmód) nem tesz lehetővé látványos áttörést. A kínai vezetésnek további erőgyűjtésre (és a belső feszültségek hosszabb távon sikeres kezelésére) van szüksége ahhoz, hogy egyébként világosan felismert és stratégiába öntött katonai, külpolitikai és külgazdasági céljait megvalósíthassa. Ennek érdekében éppen a jelenlegi körülmények között hívta segítségül a kulturális diplomáciát, amelynek egyik alapvető feladata pozitív országkép sugárzása Kínáról a világ minden táján, beleértve a kínai „modell” tapasztalatait és átülthetőségének lehetőségeit más országok fenntartható fejlődése érdekében, valamint a törekvések „soft-power” jellegét.

Amikor a kínai vezetés a harmonikus világrend szükségességéről beszél, ebbe beleérti a kultúrák közötti együttműködést is, valamint a nyugati kulturális befolyásból mindannak megtartását, ami az elmúlt években-évtizedekben Kína gazdasági fellendüléséhez is sikerrel járult hozzá. A kulturális diplomácia egyik alapvető célja azoknak a félelmeknek a minimalizálása, amelyeket a világ több országa és régiója kínai fenyegetésnek tart. A kínai érvelés középpontjában az a gondolat áll, hogy Kína nem fenyegetés, nem veszély a világ többi országára, nem utolsósorban pedig a globális rendszerre nézve, hanem esélyek és lehetőségek forrása, különös tekintettel a globális válság által beszűkített nemzetközi gazdasági mozgástérben. Ezeket a fő célokat szolgálja a Konfuciusz Intézetek (illetve ún. Tantermek) rendkívül gyors szaporodása szerte a világban (a 2004. évi első megnyitástól – amelyre Szöulban került sor – számítva jelenleg már mintegy 300 ilyen intézmény létezik, többek között Magyarországon is, több mint 60 kizárólag az USA-ban).

2. NAGYHATALMI VISZONYOK ÁZSIÁBAN: A KÍNA–USA–OROSZORSZÁG–INDIA–JAPÁN ÖTSZÖG

2.1. Az ötszögön belüli meghatározó bilaterális kapcsolatrendszer az USA és Kína között jött létre. Ez nemcsak a kínai, de nem utolsósorban az amerikai stratégia változását is tükrözi, a 2009 elején hatalomra került új amerikai adminisztrációhoz köthető. Valójában a válság során mind a kínai, mind az amerikai kormány nagyfokú rugalmasságot tanúsított. A Kínával szembeni rugalmasabb amerikai magatartást egész sor, a legmagasabb szinten tartott nemzetközi konferencia (G-20, koppenhágai klímacsúcs, a 2009. végi Obama-látogatás tapasztalatai) igazolta vissza. Az Obama-doktrína – kínai értelmezésben – két részből tevődik össze. Egyrészt az „okos erő” koncepciójának elfogadásából, valamint a „kemény” és „puha” erő kombinációjából, amit Kína már régen magáévá tett. Másrészt abból, hogy a jövőben az USA a nemzetközi rendet – saját vezető szerepének megőrzése mellett – többoldalú partnerséggel szeretné alátámasztani. Ez egyelőre megfelelni látszik Kínának, hiszen részt vehet a legkülönbözőbb globális és regionális problémák kezelésében, ill. az ezen kérdésekkel foglalkozó intézmények érdemi működésében.

2.2. Kína és Japán kapcsolatában – részben a válságtól függetlenül – éppen 2009-ben következtek be lényeges (statisztikai) változások. Egyrészt Kína nemzeti jövedelme – közönhetően a válság ellenére jelentős, 8,7%-os növekedésének és a japán gazdaság teljesítménye számottevő csökkenésének – immár nemcsak vásárlóerő-paritáson, hanem a hivatalos árfolyamon számolva is meghaladta a japánt, és ezzel a világ gazdaság második legnagyobb gazdaságává vált. Másrészt a kétoldalú forgalom adatai alapján 2009-ben Kína lett Japán elsőszámú kereskedelmi partnere, megelőzve az USA-t. Harmadrészt hosszabb fejlődési folyamat eredményeként kínai cégek mind nagyobb arányban vásárolnak fel – zömmel kisebb – japán vállalatokat. Negyedszer a Kínában működő japán tulajdonú cégek a válság során – de nem közvetlenül a válságból levezethetően – szembesültek olyan feszültségekkel (bérkövetelések, sztrájkok), amelyekkel mindeddig nem kellett szembenézniük. Végül ötödször Japán rájött arra, hogy szomszédságában létrejött egy olyan magas fogyasztási igényekkel jelentkező tömeg, amely fellendítheti az évtizede stagnáló japán belföldi keresletet, amennyiben a beáramló turizmus csatornáját megnyitja a japán kormány. Mindennek alapján a Hatoyama vezetésével hatalomra került japán kormány alapvető változásokra szánta el magát a Kínával fenntartott viszonyban. A szemléletváltás lényege – bár ezzel messze nem ért egyet minden japán döntéshozó vagy akár a japán közvélemény egy része –, hogy Kína megerősödése nem fenyegetés, hanem érdeke is Japánnak. Ez nemcsak a kétoldalú kapcsolatok oldottabbá válásához vezet, hanem közelíti a két fél álláspontját egyfajta „Kelet-ázsiai Közösség” létrehozása érdekében, immár – kimondatlanul – az amerikai befolyás csökkentését is megcélozva.

Nem lehet azonban eltekinteni attól a tényről, hogy a kínai–japán viszonyt továbbra is jelentősen befolyásolják az USA ázsiai törekvései, amelyek a regionális vezető szerepért folytatott versengés új dimenzióját nyitják meg. Kínai értékelés szerint ugyanis az „Amerika-barát államok” bekapcsolódása a kelet-ázsiai regionális együttműködésbe kételyeket vet fel az integráció végső célját illetően. Ezért ma még nem tudni, hogy a

kelet-ázsiai együttműködés képes lesz-e túllépni a szabadkereskedelmi megállapodásokon egy valódi regionális gazdasági-politikai-biztonsági integráció irányában. Japánnak pedig az USA melletti egyoldalú katonai elkötelezettsége a kínai-japán közeledés dacára is fékező tényező marad.

2.3. Kínát és Indiát számos tanulmány egy lapon említi, mint a válságot legsikeresebben átvészelő országokat, amelyek mindegyike és közösen is (Chindia) a korábbiaknál jóval nagyobb befolyást fognak gyakorolni a globális gazdasági folyamatokra és a nemzetközi intézmények működésére egyaránt. Ugyanakkor nem feledhető el, hogy a két ország számos alapvető strukturális jellemzőt tekintve lényegesen különbözik egymástól (a politikai berendezkedéstől a gazdasági szerkezeten át a fizikai és humán infrastruktúráig). Kína egyelőre nem lát lényegi kereskedelmi versenytársat Indiában, akár a két ország kereskedelmi forgalmának adatait, gazdasági nyitottságának és a külföldi tőkével való együttműködés fokát, akár pedig a kivitel struktúráját hasonlítjuk össze. India volt az, amely a válság során „felfedezte”, hogy jövőbeli növekedésének kulcskérdése a kínai piacra történő orientáció tudatos kiépítése. A kétoldalú kapcsolatok ugyan valamelyest élénkültek a válság során, márcsak a G-20 keretében megvalósult rendszeres találkozások eredményeként is, de a bilaterális politikai viszonyt továbbra is a „jégelt állapot” jellemzi. Ugyanis a kínai-indiai határvita nem megoldott, és állandó (rejtett) feszültség forrása. Kínának nem érdeke a vita gyors lezárása, mert gyorsan növekvő nemzetközi súlya és belső magabiztossága alapján úgy véli, néhány év múlva a jelenleginél jobb feltételekkel tudja megvalósítani érdekérvényesítő stratégiáját.

2.4. A kínai-orosz kapcsolatok az elmúlt két évtizedben többszörösen ártértékelődtek a kínai stratégiában. A válság kapcsán az a nézet erősödött meg, hogy Oroszország nagyhatalmi öntudatra ébredt ország, amellyel együtt kell működni a globális rendszer reformja érdekében. Emellett egyre jelentősebbek a kínai gazdasági érdekek, amelyek túlterjednek az orosz piaci jelenlét erősítésén. Egyre meghatározóbb szerephez jut a gazdasági biztonság kérdése, ami nemcsak a kétoldalú viszonyban, hanem az Oroszország és Kína esetében közös földrajzi régió biztonságának erősítésében is megjelenik, ami kölcsönös érdekek azonosítását teszi lehetővé.

A kétoldalú kapcsolatok nem elemezhetők megbízhatóan a Kína, Oroszország és az USA közötti „háromszög” alakulásának vizsgálata nélkül. A hagyományos szövetségesi és ellenséges kapcsolatokat szövődékekből formált „háromszög” immár nem létezik, és helyet a bilaterális kapcsolatok összefüggésrendszere váltotta fel. Ebben a vetélkedés paradigmája átadja helyét az interaktív együttműködés „modelljének”. A „triangle relationship”-et felváltó „trilateral relationship” keretében természetesen léteznek különbségek a rendszer talkotó bilaterális viszonyok között. Ebben a tekintetben kiemelendő, hogy Kína és Oroszország nem fogadja el az USA világméretű vezető szerepre való igényformálását, ugyanakkor lehetségesnek és szükségesnek tartja a három nagyhatalom közötti együttműködés erősítését a nemzetközi biztonság garantálásában. Ennek egyik fontos leágazása a Sanghaji Együttműködés Szervezete, amelynek mind Oroszország, mind Kína tagja. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a két ország bevallottan nem szövetséges, és nem is a legfontosabb partnerei egymásnak. Emellett Oroszor-

szág stratégiai prioritásai között nemcsak az USA, de a FÁK térsége, Közép-Ázsia és Európa is megelőzi Kínát. Továbbmenve: a megerősödött Oroszország megnehezítheti a Kína és az USA közötti stratégia együttműködést, valamint zavaró tényező lehet a kínai-japán és mindenekelőtt a kínai-indiai kapcsolatok alakításában. Megállapítható, hogy a két ország közötti kapcsolatokban még nem szilárdult meg kellően a stratégiai bizalom, de a globális játszmában mindkettő úgy tekint a másikra, mint nélkülözhetetlen és megerősödött játékosra, akivel számos területen ki lehet alakítani partneri viszonyt.

2.5. Kína több területen meghatározó szerepet játszik az ázsiai regionális együttműködésben. Kiemelendő központi helyzete a koreai félsziget stabilitásának biztosításában, ezen belül pedig a Koreai NDK „kezelésében” (vérszorgatókönyveket is beleértve). Bár már jóval a válság előtt kiépültek Kína és a délkelet-ázsiai országok kapcsolatai, ezek 2010-ben új minőséget kaptak egy szabadkereskedelmi egyezmény aláírása formájában. Peking növekvő gazdasági befolyása és pénzügyi ereje a térségben négy formában jelenik meg: dinamikusan bővülő bilaterális kereskedelem, növekvő kínai befektetések, koncentrált bilaterális segélypolitika, valamint regionális segítségnyújtás az ASEAN-csoportnak.

2.6. A korábban kizárólag orosz–amerikai játéktérnek számító közép-ázsiai országok politikai-gazdasági folyamatainak alakításában is nyomon követhető Kína fokozódó aktivitása. Ez két vágányon történik: bilaterális keretekben, valamint a Sanghaji Együttműködési Szervezet égisze alatt. A gazdasági kapcsolatok a válság idején is erőteljesen bővültek, mindenekelőtt a kínai iparcikkek térségbeli elhelyezése formájában. Emellett Kína egyre jelentősebb nyersanyag- és energiaellátási forrásnak tekinti a régiót, és ennek alapján nyújt kedvezményes hiteleket hatalmas és stratégiai fontosságú infrastrukturális projektek megvalósítására. Egyre több kínai befektetést regisztrálnak a bányászati és közlekedési ágazatokban. Végül a válsághoz köthető, hogy Kína jelentősen növelte a térség országainak finanszírozását, amelyeket számottevően sújtott a gazdasági válság, hiszen a gazdasági fejlesztéshez és sokszor a pusztá megélhetéshez nélkülözhetetlen hazautalások alaposan megcsappantak, mert a döntően Oroszországban munkát vállaló tömegek a válság következtében elvesztették állásukat, és ezáltal jövedelemtranszfer-képességüket is.

2.7. Afrika hosszabb ideje kitüntetett szerepet játszik Kína ellátásbiztonságra koncentráló politikájában. A kínai válságkezelés, amely 584 mrd. dolláros ösztönző csomagban öltött testet, és amiből 400 mrd. dollárt hazai infrastrukturális beruházásokra különítettek el, a válság során is növelte számos nyersanyag iránt a kínai keresletet. Figyelemre méltó, hogy a kínai – nagyrészt, de nem kizárólag államilag irányított – beruházások 2009-ben 80%-kal nőttek Afrikában, miközben összességében a külföldi beruházások 2008-hoz képest 36%-kal estek vissza. Kína Afrika-politikájában a válság felértékelte az egyoldalú kedvezmények szerepét (a súlyosan eladósodott afrikai országok mentesítése a korábban nyújtott és 2009-ben lejárt kamatmentes kölcsönök visszafizetése alól, további piacnyitás afrikai termékek számára, 10 mrd. dolláros kedvezményes kölcsönalap, amelyből 1 mrd. dollár az afrikai kis- és középvállalatok számára áll rendelkezésre).

2.8. Külön tanulmány foglalkozott Kína és Irán viszonyával, amelyet a kínai energia-import ural, és hosszú távú megállapodás keretében ágyazódik (Kína olajimportjának évről évre növekvő hányadát, 2009-ben már 15%-át Irántól vásárolja). Nem lényegtelen azonban a fegyver- és katonai technologiaeladások (robotrepülőgépek és elhárító rakéták) szerepe sem.

3. KÍNAI KÖZÖSSÉGEK A VILÁGBAN

A fejezet három esettanulmányra épít. A kínai közösségeket Sibiériában, az angolszász országokban és a kontinentális Nyugat-Európában vizsgálja.

3.1. Bár hivatalos adatok nincsenek arról, hány kínai bevándorló él Oroszországban (döntő mértékben a kínai határ túloldalát képező Szibériában, illetve Moszkvában), számukat fél millióra teszik a becslések. Ugyanakkor már a válság előtt kínaiak tették ki az Oroszországban regisztrált külföldi vendégmunkások legnagyobb hányadát (több mint 330 ezer fő). Nem utolsósorban az igen gyors kínai migráció korlátozása érdekében lépett érvénybe az új orosz migrációs törvény és az ennek alapját jelentő új vízumrendszer. Kelet-Szibériában a kínaiak számára jobbak a viszonyok, mint az orosz fővárosban: jobbak az üzleti lehetőségek, jobb a viszony a helyi közigazgatással (és politikai hatalommal), és sokkal jobb a kínaiak fogadtatása a helyi lakosság körében. Emellett Szibériában megindult a kínai közösségek hálózatosodása, vagyis egy olyan folyamat, amely az évezredes kínai tradíciókra épít (kölsönös bizalom, információk megosztása egymás között és magas fokú adaptációs készség). Ezek – érdekes módon – nem rekesztik ki a helyi lakosságot, sőt igyekeznek őket integrálni a hálózatba, amennyiben azok a fenti kínai értékeket elfogadják. Az Oroszországban élő kínaiak nagy része azonban kifejezetten vendégmunkás, ami az orosz munkaerő-piacon tapasztalható általános és egyre növekvő kínálati hiányt mérsékli. Emellett említést érdemel a két ország határvidékén bonyolódó kereskedelmi forgalom és annak munkaerő-vonzata (becslések szerint ez a statisztikailag kimutatott kétoldalú kereskedelem 1,5-3 százalékát érheti el (vagyis 500 és 1000 millió dollár között alakulhat).

3.2. Kínaiak mintegy 200 éve „fedezték fel” Észak-Amerikát (elsősorban Kaliforniát), majd különböző hullámokban érkeztek az „Újvilágba”, döntően politikai és gazdasági okokból, számtalan esetben illegális csatornákon keresztül. Napjainkban az USA-ban élő kínaiak száma meghaladja a 3,5 milliót, vagyis a teljes lakosság közel 1,2%-át képviselik. Több mint 70%-uk rendelkezik amerikai állampolgársággal. Származásukat tekintve 60% érkezett a szárazföldről, 15% Tajvanból, 10% Hongkongból, további 15% pedig a világ különböző tájain élő kínai diaszpórákból. 70%-uk még külföldön, 30%-uk viszont már az USA-ban született, ez utóbbiaknak több mint fele két államra, Kaliforniára és New Yorkra jut. Az elmúlt 20 év fejleménye, hogy mind nagyobb arányban költöznek az ún. kínai negyedek helyett a városokat övező kül-, illetve kertvárosi régiókba. A kínai amerikaiak nagyobb részben tartoznak a menedzseri és szakember-réteghez, mint a teljes amerikai lakosság (53. ill. 34%). Túlnyomó részük a magánszektorban dolgozik. A 25 év feletti korosztályban a kínai származású amerikaiak közel kétszer annyian rendelkeznek felsőfokú végzettséggel, mint a teljes amerikai lakosság (52. ill.

27%). Különösen magas a felsőfokú végzettségűek aránya a Tajvanból és Hongkongból érkezettek között.

Nagy-Britanniában az évezred fordulóján mintegy 250 ezer kínai élhetett, vagyis a teljes lakosság 0,4 és az idegen etnikumúak 5,3%-a. Az eltérő kínai területekről származók sokszor nemcsak a társadalom más rétegeitől, de egymástól is elkülönülve élnek. Ennek alapján igen különböző gazdasági területeken tevékenykednek, és nem ritka az egymás közti hátrányos megkülönböztetés sem (a uangtung-i bevándorlók a vállalkozó réteghez, a fucsieniek a „diszkriminált szegényekhez” tartoznak). A „diszkrimináció” még a nyelvhasználatban is kifejezésre jut, miután a kuantung-i dialektus a szigetországban élő kínaiak meghatározó érintkezési nyelve.

3.3. A kontinentális Nyugat-Európába viszonylag megkésve, az 1980-as évek elejétől indult meg a kínaiak jelentősebb bevándorlása. Németországban az évezred fordulóján 63 ezer, Franciaországban mintegy 27 ezer kínait tartottak nyilván, ami mindkét esetben a bevándorolt lakosság töredékét alkotja. Többségük csak ideiglenes tartózkodási engedéllyel rendelkezik, és a kínai közösségeken belül igen jelentős a diákok (egyetemi hallgatók) száma. Ugyanakkor a két országban képviselt igen szerény súlyhoz képest valamivel magasabb a kínaiak aránya az illegális bevándorlók és a menekültstátust kérvényezők körében. Nagy részük megtartotta kapcsolatait az anyaországban élőkkel, és rendszeresen utalnak haza kisebb-nagyobb összegeket az otthon maradtak számára (legtöbbjük egyedül érkezett Európába, családjukat, így feleségüket és gyermekeiket is hátrahagyva).

IV. A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS A KÍNAI KÜLGAZDASÁG-POLITIKA: HATÁSOK ÉS VÁLASZOK (Inotai András)

1. BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

A 2008 ősztől kibontakozó globális pénzügyi, majd gazdasági válság több szempontból is keresztúton találta Kínát. Egyrészt felerősítette azt a gazdaságpolitikai vitát, amely az immár három évtizedes és példátlanul sikeres exportorientált fejlesztési-felzárkózási modell fenntarthatóságával kapcsolatban évekkal a válság előtt kibontakozott Kínában és a nemzetközi gazdaságpolitikai műhelyekben. Másrészt a válság nélkül is előtérbe kerültek volna azok a feszültségek, amelyek a sikeres exportorientált növekedés és annak belgazdasági, társadalmi és részben ideológiai következményei között óhatatlanul jelentkeznek. Ezen feszültségek egy részét a válság felerősítette, mert új környezetbe helyeződtek. Következésképpen a korábbiaktól eltérő megközelítést, (gazdaság)politikai kezelést és időzítést követelt meg az új helyzet. Harmadrészt Kína már legalább egy évtizede megkezdte kiépíteni a földrajzilag egyre kiterjedtebb, ugyanakkor az együttműködést elmélyítő regionális és részben globális kapcsolatrendszerét. Erre a folyamatra két szinten is hatott a válság. Egyrészt hozzájárult a korábbi prioritások megerősítéséhez vagy éppen szükségszerű módosításához. Másfelől kikököntette Kínát abból a „történelmileg kódolt” szerepből, amely részben a fokozatosságra, a globális folyamatok kívülről való szemlélésére és igen mérsékelt nemzetközi szerepvállalásra

lásra épült. A drámainak nevezhető váltást nem Kína, hanem a világgazdaság más szereplői, mindenekelőtt az USA, valamint a nemzetközi pénzügyi helyzet és intézmények kényszerítették rá az országra. Ennek következtében vált Kína egy csapásra a világgazdasági válságkezelés egyik kulcsszereplőjévé.

A témablokkon belül három alapkérdéssel foglalkoztunk. Egyrészt a válság külgazdasági hatásait, eddig látható-érzékkelhető következményeit, valamint Kína külgazdasági reakcióit elemeztük (itt részben vannak – döntően egymást erősítő – átfedések Tóth Barna tanulmányával). Másrészt kiemelten tárgyaltuk néhány meghatározó bilaterális reláció új gazdasági környezetét és a kibontakozó együttműködési lehetőségeket, de a potenciális feszültségmezőket is (itt kapcsolódunk a Hernádi András által koordinált munkacsoporthoz). Végül a harmadik feladatot a kínai „exportorientált modell” fenntarthatóságának vizsgálata képezte – messze nemcsak kínai tanulságokkal és ajánlásokkal.

2. A GLOBÁLIS VÁLSÁG HATÁSA A KÍNAI GAZDASÁGRA ÉS Kína GLOBÁLIS KONCEPCIÓJÁRA

A nemzetközi pénzügyi válság közvetlenül alig érintette Kínát. Egyrészt a bankrendszer nem halmozott fel külföldi eredetű „mérgezett követeléseket” (toxic assets). Másrészt nagymértékben érvényesült az állami befolyás, miközben a nemzetközi nyitottság foka – az évek óta tartó óvatos liberalizáció ellenére – rendkívül korlátozott volt. Harmadrészt az elmúlt évtizedben a kínai kormány – tanulva az egy évtizeddel ezelőtti ázsiai pénzügyi válságból – feltökésítette és szerkezetileg átalakította az állami bankrendszert. Részben világméretben is egyedülálló valutatartalékokat halmozott fel, részben pedig a behajthatatlan követelésállományt a 2001. évi 30%-ról a válság időszakára a banktőke 2%-ára csökkentette.

Valójában a válságot Kínába nem a pénzügyi, hanem – második hullámban – a reálgazdasági folyamatok „közvetítették”, mindenekelőtt a kivitel drasztikus visszaesése formájában. Bár a válság szinte minden területen megnyirbálta a korábbi kétszámjegyű növekedést, csak a külkereskedelemben hozott létre jelentős zsugorodást (másutt csak a korábban kiemelkedő növekedési ütem csökkent, de bőven a pozitív tartományban maradt). Átlag felett érintette a „kiviteli válság” az állam vállalatokat (26%-os visszaesés), valamint a vegyes tulajdonú cégeket (-20%), miközben – és a jövő szempontjából ez a lényeges – a kínai magáncégek kivitele csak 9, a teljes egészében külföldi tulajdonú vállalatoké pedig „csak” 13%-kal esett vissza. Megjegyzendő, hogy a kínai exportorientált modell a magyaréhoz (és néhány más közép-európai gazdaságéhoz) hasonlóan a nagymértékű import hazai tovább feldolgozására, majd exportjára épül. Érdekes módon ez a nemzetközi munkamegosztásba erőteljesen beágyazott tevékenység jobban ellenállt a válságnak, mint a kínai vállalatok „önálló” exporttevékenysége. Még mielőtt azonban bármiféle döntés szület(het)ett volna a korábbi „modell” tarthatóságáról vagy tarthatatlanságáról, a külkereskedelem újra magához tért, még ha az import az elmúlt néhány hónapban jóval gyorsabban bővült is mint az export (ez eredhet az exportorientált termelés raktárkészleteinek feltöltéséből vagy a belső keresletnövekedésből, esetleg mindkettőből egyszerre).

A válság ellenére a kínai valutatartalékok növekedése töretlennek bizonyult. A 2007 végi 1.528 mrd. dolláros állomány 2008 végére 1.946 milliárdra, 2009 végére pedig 2.399 milliárdra duzzadt, 2010 március végén pedig elérte a 2.447 milliárdot. Ez azt jelenti, hogy 2009 elejétől 2010 márciusáig a globális valutatartalékok növekményéhez Kína valamivel több, mint 50%-kal járult hozzá, miközben az IMF által 8.300 mrd. dollárra becsült világméretű valutatartalékok 30%-ával rendelkezik.

3. VÁLTOZÁSOK KÍNA GLOBÁLIS KONCEPCIÓJÁBAN

A válság kapcsán megerősödött az a nézet, hogy nélkülözhetetlen a gazdasági szerkezet minőségi javítása, az olcsó és munka-, valamint természeti erőforrás-igényes szektorok felől a technológia, a magasabb hozzáadott érték, valamint az iparról a szolgáltatások (nem utolsósorban pedig a kultúra!) felé történő elmozdulás. A regionális különbségek úgy mérselkelhetők, hogy az ipari termelés egyre nagyobb hányadát telepítik át a kevésbé fejlett középső, majd nyugati tartományokba.

Az exportorientált modell sebezhetőségével kapcsolatos friss tapasztalat a sebezhetőség csökkentésével kapcsolatos kínai stratégiát új mederbe terelte. Messze nem az exporttal foglalkoztak, hiszen annak versenyképességi tartalékai – a válság elmúltával – még mindig tetemesek. Sokkal inkább előtérbe került a szállítási útvonalak sebezhetősége, vagyis – ellenszereként – ezek diverzifikálása a transzkontinentális hálózatok kiépítésének prioritássá válásával (ez egyúttal a kínai belső infrastruktúra-fejlesztés földrajzi súlypontjait is kijelöli). Így került a középpontba a Malakka-szoros elkerülésére alkalmas kikötők építése az Indiai óceán keleti medencéjében, valamint a szárazföldi kapcsolatok kialakítása Oroszországgal és a szomszédos közép-ázsiai országokkal („új selyemút”). Az export sebezhetőségének mérséklésére felerősödött a telephelyváltás igénye az országon belül, a munkaerő képzettségi szintjének jelentős emelése, a kutatási-fejlesztés előtérbe állítása, de a közoktatás színvonalának általános növelése is.

Kína új globális koncepciójának kialakításában egy korábban nem tapasztalt, ugyanakkor egy feszítőbb dilemma jelent meg. Az időigényt illetően szintén a tüzet és a vizet kell a stratégiának egyesítenie, hiszen a kínai stratégia hagyományosan a fokozatosságra, a harmóniára, a belső kohézióra épül, ami rendkívül időigényes vállalkozás. Ezzel szemben a globális válság felerősítette az azonnali válaszok iránti sürgető igényt. Mivel pedig Kína – messze nemcsak saját logikáját és érdekeit követve – hirtelen került a világgazdasági erőviszonyok középpontjába, korábbi problémakezelési tapasztalatai és elképzelései nem voltak illeszthetők az „azonnali” megoldásokat követelő helyzethez. Nyitott kérdés, hogy a felgyorsult globalizáció korszakában mekkora illeszkedési-kivárási mozgástér marad Kínának, és ezt hogyan tudja az ország úgy kezelni, hogy a belső konfliktusok ellenőrzése (enyhítése) és a növekvő nemzetközi szerepvállalás között nem jön létre súlyos következményekkel járó törésvonal. Nem kétséges, hogy a nagyobb világpolitikai és világgazdasági szerep bizonyos esetekben segíthet megoldani függő belső kérdéseket, sikeresen kezelni konfliktusokat vagy kikényszeríteni olyan döntéseket, amelyeket a „fokozatosság” és a „harmónia” korábbi értelmezése meggátolt vagy befagyasztott (volna). Ugyanakkor a nagyobb nemzetközi szerepvállalás újabb belső konfliktusok forrásává is válhat Kína számára.

A válság három területen járult hozzá új elemekkel a válság előtti kínai koncepció újragondolásához:

- nemcsak a kínai vezetés, de a társadalom szélesebb rétegei, mindenekelőtt a képzett fiatalok számára is egyértelművé tette a növekvő kínai gazdasági erőt és befolyás(olási) lehetőségeke(t),
- világossá tette azt, hogy a növekvő befolyás szükségszerűen növekvő globális felelősségvállalással jár,
- érzékelhetően erősítette a kínai öntudatot, aminek pozitív és negatív elemei egyaránt kivehetők az elmúlt hónapok hivatalos vagy félhivatalos megnyilvánulásai-ból (ez már a potenciális vezetési generációváltás előszeleként is értelmezhető).

A válságkezelés eddigi tapasztalatai arra utalnak, hogy a kínai hozzáállás (természetesen nem feledve a válság előtt adott fundamentumokat) jóval sikeresebbnek bizonyult, mint az amerikai vagy az európai. Ebből sok szakértő azt a következtetést vonja le, hogy a 21. század problémáinak megoldási kulcsa jóval inkább a „kínai modellben” rejtőzik, mintsem az elfáradt és kimerült angolszász kapitalista rendszerben (vagy annak esetleges „megújulásában”). A megoldás azonban – és itt ismét megjelenik a több ezer éves történelem máig továbbélő hagyománya – nem pusztán a politikai-gazdasági rendszer adta vélt vagy valós előnyökre támaszkodik, hanem az emberi tényezőre, valamint az az emberi kapcsolatokat működtető intézményrendszerre és – végső soron – a szélesen értelmezett kultúrára és „értékrendre”. Ennek tudatában hirdette meg a kínai kormányzat új biztonsági stratégiáját, amely a „New civilization outlook” címet kapta. Alapja – továbbra is – a különböző kultúrák kölcsönös tiszteletben tartása, de már jelentősen módosult vagy tovább módosuló nemzetközi politikai és gazdasági erőviszonyok közepette.

4. A VÁLSÁG HATÁSA KÍNA LEGFONTOSABB BILATERÁLIS KAPCSOLATAIRA

4.1. Kína és az USA: a G-2 korlátjai és lehetőségei

Kína gyorsan növekvő gazdasági (és politikai) súlya sehol sem érhető tetten világosabban, mint az amerikai–kínai kétoldalú kapcsolatok alakulásában. A válság során a kettő között túlzás nélkül „sziámi ikerkapcsolat” jött létre. Mindkettő egymásra van utalva, és súlyos – a két országon túlterjedő – megrázkódtatások nélkül nem engedhetik el egymás kezét. Ennek kézzel fogható bizonyítéka az, hogy 2009 júliusától intézményesült a „stratégiai párbeszéd”. Ez nem zárja ki, hogy számos kérdésben továbbra is igen eltérő a két ország álláspontja, különös tekintettel a kínai valuta árfolyamát tekintve. Az USA hosszabb ideje – immár törvényjavaslat szintjén – szeretné Kínát rávenni a yüan legalább 25-30 százalékos egyszerű felértékelésére, aminek Kína mindaddig ellenállt. Ugyan a rögzített árfolyamot már 2005-ben megszüntette, aminek következtében a yüan 2008 végéig mintegy 25%-kal értékelődött fel (fokozatosan). Ez azonban mit sem változtatott a kínai versenyképességen és az amerikai viszonylatban tartós igen magas kínai kereskedelmi mérleg-többleten. 2010 júniusában újabb apró kiigazításra került sor, de drasztikus váltás kikényszerítésétől maga az amerikai pénzügyi kormányzat is ódzkodik, hiszen ez az amerikai deficit finanszírozásának kínai hajlandóságát kérdőjelezné

meg. Kína hangsúlyozza, hogy az amerikai mérleghiány csökkentésének nem a yüan nagymértékű felértékelése vethet véget. Még ha a kínai termékek egy része el is vesztené árverseny-képességét, ezt az űrt nem amerikai, hanem más országok olcsó termékei tölténék be, vagyis az amerikai kereskedelem hiánya csak földrajzi szerkezetében, nem pedig volumenében változna. A megoldás az lenne, ha az USA feloldaná a Kínával szemben még mindig érvényben lévő technológiai embargót, ami tetemes amerikai exportlehetőségeket teremtené. A kettős felhasználhatóságú (dual-use) termékek exportjának növelése mellett az USA kivitele – igaz, erős európai és japán verseny mellett – erősíthető az ún. low-carbon-technológiára való koncentrációval (összhangban a kínai környezetvédelmi törekvésekkel). Az együttműködés harmadik és talán legfigyelemreméltóbb területe, amiből az EU és főleg néhány „harcias” tagországa ugyancsak tanulhatna, az, hogy a stratégiai párbeszéd szerves részévé vált az „interkulturális” véleménycsere. Nyitott kérdés, mennyire tudják vagy akarják a Kínában működő amerikai vállalatok eddigi stratégiájukat változtatni. Ugyanis döntő mértékben Kínát olyan termelési telephelynek tekintik, ahonnan versenyképesen lehet exportálni a világ minden tájára, nem utolsósorban az USA-ba (nem a kínai valuta alulértékeltsége, hanem ez a vállalati stratégia az, ami a hatalmas deficitet táplálja, hasonlóan az EU–Kína kereskedelemhez). A kínai belső kereslet növekedése, valamint a kormányzat azon törekvése, hogy az exportorientált modell mellett (nem pedig feladásával!) erősítse a belső piac fontosságát, nyújt újabb exportlehetőségeket, ehhez azonban az amerikai vállalati stratégiák újraszabására van szükség.

4.2. Kína és az EU: távolodóban a „stratégiai partnerségtől”?

2007 novembere óta van napirenden egy új partnerségi és kooperációs megállapodás megkötése, ami a kereskedelmi és gazdasági kérdéseken túlmenően kiterjedne a politikai, kulturális, oktatási, tudományos és technológiai együttműködésre is. A válság ellenére – számos ok miatt – a megállapodás aláírása elhúzódik. Egyrészt az EU nem egységes, sőt esetenként kínai válaszlépéseket kiváltó politikát folytat néhány tagállam (lásd a francia elnökség során elmaradt csúcstalálkozót és annak előzményeit). Másrészt a válság abban a meggyőződésében erősítette meg Kínát, hogy a jelenlegi helyzetben nem az EU, hanem kifejezetten az USA a stratégiai partner. Ennek ellenére 2008 áprilisától működik a magas szintű gazdasági és kereskedelmi párbeszéd (egy évvel megelőzve a kínai-USA konstrukciót, de jóval szerényebb tartalommal bírva).

A válság egyértelműen felerősítette az EU tagállamok már korábban is megfigyelhető Kína-orientációját, ami esetenként hosszabb távú stratégia formáját öltötte (lásd az autópári cégeket vagy a német gépipart). Ez az elkötelezettség azonban a rövid távú jelentős hasznon túl vegyes érzelmeket kelt Európában, miután a vállalatok nagy része attól tart, hogy a most átadott technológiával Kína néhány éven belül Európában is versenyképes járműveket és magas technológia-tartalmú gépipari termékeket fog értékesíteni.

A kétoldalú kereskedelem adatai azt mutatják, hogy a kínai válságkezelő csomag – ha közvetetten is – jótékony hatást gyakorolt a súlyos válsággal küzdő EU-tagállamokra. Miközben 2009-ben a Kínából származó import 13%-kal csökkent, a kivitel 4,1%-kal

nőtt. Vagyis Kína volt az egyetlen jelentős kereskedelmi partnere az EU-nak, ahová a válság idején is növelni lehetett a kivittelt (miközben az EU teljes kivitele több mint 18%-kal zsugorodott). Nem kevesebb, mint 18 EU-tagállam tudta fokozni exportját 2009-ben, többek között Magyarország is, amelynek kivitele közel 18%-kal emelkedett (miközben a teljes export több mint 21%-kal csökkent). 2010 első hónapjaiban Kína vált az EU második legnagyobb piacává az USA után, megelőzve nemcsak az energia-áraktól függő orosz, de a tradicionális svájci viszonylatot is. Kína részesedése az EU harmadik országokba irányuló kivitélében a 2008. évi 6%-ról 2010 első felében 8,5%-ra emelkedett. Az import visszaesése ellenére tovább folytatódott a kínai export részesedésének emelkedése az EU harmadik országokból származó behozatalában. Ugyan már 2005 óta Kína a legjelentősebb importforrása az EU-27-nek (akkor előzte meg az USA-t), azóta töretlenül bizonyult a vezető pozíció megerősítése. 2008-ban a teljes behozatal 15,8, 2009-ben már 17,9%-a származott Kínából. Nem kevesebb, mint 13 EU-tagállam vezető EU-n kívüli beszerzési forrása Kína, és ez a folyamat a válság során egyértelműen felgyorsult (2008-ban 6, 2009-ben 10, 2010 első hónapjai alapján már 13 ezen országok száma). 2009-ben vált szorította le Oroszországot az első helyről a magyar, a cseh és a román behozatalban. 2010 első hónapjainak adatai alapján pedig vezető szállítónak vált Franciaországban és Angliában, megelőzve az USA-t. A leglátványosabb fejlődés azonban a német–kínai viszonylatban következett be. 2010 első felében Németország vezető szállítójává vált, megelőzve valamennyi EU-tagállamot (mindenekelőtt a korábban kikezdehetetlen pozíciókkal rendelkező Hollandiát és Franciaországot). Az EU–Kína kereskedelem minőségi változását mutatja, hogy a gyorsan bővülő német–kínai bilaterális viszonylat. 2009-ben az EU-27 exportjának közel felét egymaga Németország adta. Amíg az EU és Kína kétoldalú kereskedelmét változatlanul tetemes kínai többlet jellemzi (az európai export a Kínából származó importnak – valamelyest növekvő trend mellett – mintegy 40%-át fedezi), a német export a megfelelő kínai import 88%-át tette ki 2010 első felében (2008-ban még „csak” 66%-át, miközben az új tagállamok esetében a fedezettségi arány 20% körüli, akárcsak a magyar–kínai kereskedelemben).

A meghatározónak tekinthető kereskedelmi kapcsolatok ellenére a válság a kínai globálpolitikában felerősítette az EU térvetését. Igaz, hogy Peking mindig hangsúlyozza, hogy a világ legjelentősebb gazdasági közösségéről van szó, amelytől sokat lehet tanulni, de – és ez a válságkezelés során újabb bizonyosságot kapott – az európai integrációból hiányzik a belső motor, ami részben a tagállamok közötti érdekellentétekre, részben a lassú és bürokratikus döntéshozatalra, mindenekelőtt azonban az EU stratégiai céljainak hiányára vezethető vissza.

Az elmúlt két év során több változás érzékelhető Kína EU-politikájában. Egyrészt fokozott figyelem fordul az új tagállamok, mint potenciális szövetségesek felé (ebben a vonatkozásban az utóbbi két évben Lengyelország megelőzte Magyarországot). Másrészt Kína immár nyíltan szembeszáll minden olyan európai törekvéssel, amely egyfajta „tanítómester-szerepre” vállalkozik, legyen szó az emberi jogokról, a többpártrendszerről, az afrikai demokráciáról, vagy általában az „európai értékek” Kínába történő exportjáról. Az évszázadok alatt kialakult európai „szupremácia-mentalitást és -magatartást” a válság végképp leértékelte a kínai politikában. Harmadrészt felerősödtek azok a kínai törekvések, amelyek az európai integráció fent említett problémáit látva a bila-

terális kapcsolatok bővítésére építenek. Ez a törekvés korábbi keletű, újdonsága a kínai–német viszonylat immár stratégiaiának is tekinthető külön kezelése. Negyedszer megnőtt a kínai vállalatok érdeklődése az európai beruházási lehetőségek iránt. Ezt nemcsak a hatalmas kínai valutatartalékok egy részének a gazdasági életbe való becsatornázása indokolja, hanem a válság során jelentős árfolyamvesztést szenvedett cégek hosszú sora, amelyekhez most olcsón lehet hozzájutni (már ha nincsenek jogi-politikai-ideológiai akadályok, amelyek szép számmal jellemzik az EU-tagállamok nagy részét). Ötödször Kína felfedezte az EU földrajzi szomszédságát, és összehangolt stratégia megvalósításába kezdett a Nyugat-Balkánon (a térség szinte valamennyi országában jelen van különböző konkrét projektekkel, amelyek finanszírozásához a valutatartalékok néhány „morzsája” elegendő, de még ez is több, mint amennyi pénzhez – igen bürokratikus utakon – a régió az EU-forrásokból hozzájuthat). Végül hatodszor: közvetve, igen jól időzítve és „szerényen”, Kína is bekapcsolódott az eurozóna válságkezelésébe, amikor napokkal a Valutaalappal és az Európai Központi Bankkal aláírt görög szerződést követően átfogó, több mint egy tucat területet érintő bilaterális együttműködést kötött Görögországgal, majd egy milliárd eurót jegyzett a spanyol állampárból egy olyan kritikus időpontban, amikor – sikertelen jegyzés esetén – Spanyolország is követhette volna a görög „példát”.

Az EU–Kína kapcsolatok fejlesztését mindkét oldalon számos hagyományos gazdasági és nem-gazdasági akadály nehezíti. Szerencsére ezek együttesen sem voltak alkalmasak arra, hogy a válságra adott rövid távú válaszként támogassanak átfogó protekcionista törekvéseket. Európai számítások szerint a kínai import évente 300 eurós megtakarítást eredményez egy átlagos európai család számára, aminek a fontossága a válság során (csökkenő fizetés, munkahely elvesztése) egyértelműen felértékelődik. Középtávon talán a legnagyobb konfliktus ott várható, ahol Kína minden bizonynyal be fog törni azokra az európai piacokra is, amelyek egyelőre nem érzik a kínai termékek versenyét. Ez elsősorban az autóipar, de a gépipar néhány hagyományosan „európai privilégiumnak” tekintett szektora is. Erősödő konfliktusforrássá válhat Afrika, amely ugyanakkor új együttműködési lehetőségeket is kínál Kína és az EU számára. További európai bizonytalankodás esetén konfliktusos területté válhat Közép-Ázsia, amelynek a következő évtizedek európai és kínai energiaellátásában mindkét fél egyre nagyobb szerepet szán.

A válság kapcsán két uniós megközelítés rajzolódik ki. Az egyik keményebb fellépést sürget Kínával szemben, figyelmen kívül hagyva azokat a realitásokat, amelyek a válság során lehetővé tették az EU kivitelének növelését. Ehelyett figyelmüket a kétségtelenül felerősödő és egyre önállóbb kínai törekvések kezelése köti le, és a kétoldalú kapcsolatokat ma is alapvetően ideológiai (lásd „európai értékrend”) alapon próbálják kezelni. A másik egy jóval pragmatikusabb álláspont, amit a tagállamok üzleti körei, de tompított formában az Európai Bizottság is képvisel: miközben rendszeresen szóvá teszik a piacra jutás akadályait, erőfeszítéseiket a páratlan lehetőségek megragadására koncentrálnak (luxuscikkek eladásának világméretben egyedülálló dinamikája, a 2011-ben induló kínai ötéves terv prioritásaihoz igazodó üzletpolitika, új lehetőségek az energetikában és a környezetvédelemben, a kapcsolatok fejlesztése a kínai belső országrészekkel, hozzáférés kínai kormányzati pénzekhez és megrendelésekhez).

4.3. Gazdasági kapcsolatok a fejlődő országokkal és régiókkal

Az elmúlt években a fejlődő országok számos nyersanyag és mezőgazdasági termék tekintetében Kína meghatározó szállítóivá váltak, miközben egyre több fejlődő ország piacán jelentek meg tömegesen kínai iparcikkek. A globális válság további eltolódásokat idézett elő Kína fejlődő országokkal fenntartott gazdasági-kereskedelmi kapcsolataiban. Egyrészt bizonyos kétoldalú relációkat rendkívüli dinamika jellemez (Oroszország, ASEAN, Brazília). Másrészt a fejlett és fejlődő országokkal folytatott kereskedelem eltérő dinamikája következtében vezető helyre kerülnek az utóbbiak (a korábbi 50-50 százalékos kereskedelmi megosztottság 2010-ben előrejelzések szerint 45:55-re változik). Harmadrészt a 2010 elejétől kibontakozó páratlan importnövekedés alapvetően a fejlődő országok nyersanyag-szállítására vonatkozik, ami máris tetemes árnövekedést indított el legtöbb fém és nyerstermék piacán (lásd a nemzetközi vasércpiac hagyományos szerkezetének összeomlását).

Afrikai viszonylatban meghatározó újabb nyersanyag-kitermelési jogok szerzése, akár a hagyományos európai partner rovására (lásd a francia érdekeltség visszaszorítása a nigeri urántermelésben). Ugyanakkor érdekes, amennyiben ez a közvetlen „nyomulás” problematikus és jelentős ellenállás mutatkozik a transznacionális cégek részéről (lásd Rio Tinto), akkor jóval rugalmasabb kínai magatartás érvényesül. Vagy vegyesvállalati konstrukciót találnak ki (esetenként szerény kínai tőkerészesedés mellett) vagy a kínai állami vállalatok gyorsan „magáncégeket” alapítanak, ill. más országok cégei mögé bújnak. Nemcsak a válság, hanem hosszan tartó előkészítés eredménye, de a válság időszakájában került a címlapokra a kínai-dél-afrikai kapcsolatok kitüntetett szerepe. A válság tovább erősítette a kínai iparcikk-kínálatot számos afrikai országban. E folyamat ellentmondásos, hiszen egyrészt megfojtja a helyi termelést (ezt Kína most az afrikai kis- és középvállalatoknak nyújtandó hitellel igyekszik ellensúlyozni), másrészt azonban éppen a kínai termékek alacsonyabb ára tudja kielégíteni az Afrikában is növekvő „középosztály” igényeit. Folyamatosan nő az Afrikában letelepedő kínaiak száma. Egyes országokban már többen vannak, mint az egykori gyarmatosítók és azok leszármazottjai. Egyúttal azonban Kínában is kezdenek kialakulni afrikai negyedek (ún. „csokoládévárosok”). Végül megjegyzendő, hogy a válság kezelésének eredményessége változást indított el Kína Afrika-képében. Hagyományosan az afrikaiak azért törekedtek a kínai kapcsolatok fejlesztésére, mert az európai partnerekhez viszonyítva gyorsabban és kedvezőbb feltételek mellett tudtak kialakítani együttműködést. Most azonban Kína egyre inkább mint gazdasági hatalom kerül az afrikai fejlesztési stratégia középpontjába. Vagyis olyan ország, amely gyorsan úrrá tudott lenni a válságon, sőt a válság idején is gyors gazdasági növekedést tudott fenntartani. Összefoglalva: Kína afrikai legitimitását egyre kevésbé ideológiai és egyre inkább gazdasági (hatalompolitikai) szempontok alakítják.

Kína és Latin-Amerika kapcsolatai is gyorsan fejlődnek (főleg a brazil és az argentin viszonylat), de ellentmondásokkal is terhesek. Ezek központi eleme – és ez az afrikai-kínai kapcsolatokhoz viszonyítva márcsak az eltérő fejlettség alapján is erőteljesebben jelentkezik – az a latin-amerikai félelem, hogy a térség Kína nyersanyag- és élelmiszer-szállítójává „degradálódik”, miközben a „zöld kontinenst” elárasztják a kínai ipari termékek. (Jellemző, hogy Brazília 2009-ben több dömpingellenes eljárást kezdeményezett kínai termékekkel szemben, mint az összes WTO-tagállammal szemben együttvé-

ve. Említhető azonban az argentin szójaexport kérdése vagy az ASEAN-nal aláírt szabadkereskedelmi egyezmény – feltételezett – káros hatása a térségbe irányuló latin-amerikai kivitelre is.)

A válság időszakában Kína gazdasági-kereskedelmi kapcsolataiban a legjelentősebb változások Ázsiában figyelhetők meg. Ez nemcsak abból adódik, hogy Kína a válság kezdetére a világ harmadik és Ázsia második legnagyobb gazdaságává vált, sőt 2010-ben megelőzi/megelőzte Japánt is. Még csak nem is abból, hogy Ázsia, mindenekelőtt Kelet- és Délkelet-Ázsia, valamint India jelentős növekedés mellett vészelték át a válságot. Két további tényező tűnik meghatározónak. Az egyik az évtizedek alatt – japán mintára és közvetítéssel – kialakult kelet-ázsiai termelési hálózat, amelynek a legutóbbi évtizedben Kína lett a kulcsországa. A másik az ázsiai térség általános felértékelődése a kínai stratégiában. Ez nem jelenti a hagyományos vezető piacokkal, így az USA-val vagy az EU-val kialakított kapcsolatok háttérbe szorulását, azt azonban igen, hogy a jövőben Kína erősebben kíván építeni az „önfenntartó ázsiai együttműködésre”. Ez két pillérre épül. Egyrészt arra, hogy a válság megerősítette Ázsia szerepét a globális fejlődés meghatározó motorjaként Amerikával és főleg Európával szemben. A másik a regionális együttműködés offenzív (nem védekező, problémákat a felszínen kezelő) felfogása, ami a regionális kooperációt, beleértve a szabadkereskedelmi megállapodásokat is, a globális verseny(képesség) szemszögéből kezeli, és a térségbeli együttműködést ugródeszkanak tekinti a globális versenyképesség erősítése érdekében.

Japán Kína legjelentősebb kereskedelmi partnere, és 2009-től Kína lett a japán áruk legnagyobb piaca, megelőzve a második világháború végétől vezető USA-t. Ellentétben az USA-val és az EU-val, Japánnak tetemes többlete van a kínai kereskedelemben. A válság és a gyors kínai növekedés változást indított el a japán üzleti stratégiában. Immár nemcsak a világ ipari műhelyeként tekintenek Kínára, amely a japán globális és regionális termelési hálózat központi országa, hanem értékesítési szempontok alapján is. Másrészt Kína is eljutott abba a fázisba, amikor nemcsak importálni kíván tőkét Japánból, de oda exportálni is szeretne (ez a folyamat a kisebb vállalatok szintjén megindult). Japán oldalon további változást jelent, hogy a hivatalos politika szintjén célozzák meg az egyre nagyobb tömegben megjelenő gazdag kínaiakat, hogy vásároljanak Japánban, ezzel is élénkítve a 15 éve stagnáló belső keresletet (vízummentes beutazás Japánba a „gazdag kínaiak” számára). Végül említést érdemel, hogy Kína – legalábbis ideiglenesen és az euró gyengélkedésének hatására – 2010 első felében 6.6 mrd. euró vásárlással megjelent a japán államkötvénypiacon.

Nem tagadható a globális válság és kezelésének hatása a kínai–tajvani kapcsolatokra. A hosszú idő alatt felhalmozódott történelmi-ideológiai-politikai problémákat nem tagadva 2009-2010 a bilaterális kapcsolatok látványos javulását eredményezte. Ezt a folyamatot az USA tajvani fegyvereladása sem szakította félbe. A gazdasági ellenerők erősebbnek bizonyultak, már csak azért is, mert a Kína és az ASEAN-országok között 2010 elején aláírt szabadkereskedelmi egyezmény valószínűleg legjelentősebb vesztese Tajvan lehetne (a tajvani kivitel 40%-a irányul a szárazföldre). Ennek ellensúlyozására került aláírásra 2010 júniusában a kétoldalú Gazdasági Együttműködési Keretszerződés Kína és Tajvan között.

Kína és az ASEAN-országok kapcsolatának minőségileg is új eleme a 2010 elején megkötött szabadkereskedelmi egyezmény, ami meglepetésként értékelhető, miután

Kína a korábbi években sorozatosan ahhoz kötötte ilyen megállapodás aláírását, hogy előtte az egyes ASEAN-országok bilaterális kereskedelmi kapcsolataiban létrejön a szabadkereskedelem.

Kína javaslatot tett Indiának egy „szabad kereskedelemhez hasonló egyezmény” („similar to a free trade agreement”) megkötésére. A két ország közti kereskedelem az elmúlt évek átlagában évi 30%-kal bővült, szerkezete, még inkább pedig egyenlege azonban jelentős kínai fölényt tükröz. Bár a kapcsolatok fejlesztését akadályozó ideológiai-biztonsági-politikai tényezők továbbra is fennállnak, India felfedezte Kínát, mint jövőbeli legnagyobb piacát, és 2010 májusában önálló gazdasági kirendeltséget nyitott Pekingben. Kína ugyanakkor érdekelt olyan technológiai partnerségben, ami lehetővé teszi a felhalmozott jelentős indiai tudás átvételét.

Végül utalni kell arra, hogy – közel sem csak a válság következtében – Kína egyre nagyobb figyelmet fordít a Sanghaji Együttműködési Szervezetre. A hagyományos (biztonság)politikai megközelítés mellett előtérbe kerültek a gazdasági együttműködés kérdései (energiaimport diverzifikálása, kínai export fokozása, nem utolsósorban pedig a biztonságos szállítási útvonalak kiépítése).

4.4. A válság és a kínai „modellváltás”

Az elmúlt három évtizedben Kína – egyedüli nagy belső piaccal rendelkező fejlődő országgént és a távol-keleti kis országok fejlődési tapasztalataira építve – exportorientált fejlesztési pályát választott, és páratlan növekedést mutatott. Természetesen, mint mindenfajta fejlődésnek, ennek is volt és van ára: tetemes környezeti károsodás, a regionális egyensúlyhiányok fokozódása, hosszabb távon jelentkező szociális feszültségek, duális gazdasági szerkezet. Ennek ellenére hangsúlyozzuk: az igazán nagy és globális kihatású költségek a gyors növekedés elmaradása esetén jelentkeztek volna, mégpedig nem a 2008-ban kitört válság kapcsán, hanem már jóval korábban.

A kínai exportorientáció alapvetően két termelési tényező kombinációjára épült: a külföldi tőke – meghatározott szabályok szerinti és ellenőrzés melletti – beáramlására, ami együtt járt a modern technológia és vezetési ismeretek importjával, valamint a Kínában kimeríthetetlennek tekintett olcsó bérű és fegyelmetezett munkaerőre. A kivitel több mint 50%-át a Kínában tevékenykedő külföldi vállalatok adják, amelyek döntően importált alapanyagok, részegységek és technológia felhasználásával Kínában végeznek összeszerelő tevékenységet. Ez az úgynevezett „processing trade” adja a kivitel bázisát, hiszen ez képviseli a teljes kínai kivitel felét és használja fel – jellegénél fogva – az import 40%-át. Sőt, ha a külföldi érdekeltségű vállalatokat a tulajdonhányad alapján vizsgáljuk, akkor a teljes egészében külföldi tőkével működő cégek a „processing trade” 85%-át adják. A „modell” további sajátossága, hogy a tovább feldolgozásra épülő ipari termelés beszerzési és értékesítési piacai (hasonlóan a magyar szerkezethez) alapvetően szétváltak. Amíg a termeléshez szükséges alapanyagok és részegységek túlnyomó hányada Ázsiából érkezik (Japán, Dél-Korea, Tajvan, valamint hongkongi közvetítéssel az USA-ból és Európából), addig a kivitel meghatározó célrégiói az USA és az EU. Ebből a „duális földrajzi szerkezetből” magyarázható a bilaterális viszonyokat jellemző erőteljes kereskedelmi többlet, ill. hiány.

Ennek a „modellnek” a sebezhetőségét tette világossá a globális válság, mindennek-előtt az exportpiacok kétszámjegyű zsugorodása (természetesen nemcsak a kínai termékek vonatkozásában). Immár nemcsak a nemzetközi nyomás erősödött, amely már hosszabb ideje a belső kereslet erősítésére épülő gazdaságpolitikai váltást követel(t) Kínától, hanem a válság és következményei is ebbe az irányba kényszeríthetik az országot. A sebezhetőség láttán Kínában is megerősödött az a vélemény, hogy elkerülhetetlen az exportorientált fejlődési pálya felváltása a belső kereslet élénkítésére épülő gazdaságstratégiával. Gondolkodásban eddig a pontig egyszerű, az alternatívák megtalálása azonban jóval fogasabb feladat. Van-e egyáltalán másik „modell”, és ha igen, akkor annak milyen költségei vannak, valamint milyen időtávban valósítható meg? Összeegyeztethető-e a külső és belső keresletre egyaránt építő két modell, és milyen gazdaságpolitikával? És mi van akkor, ha kiderül, hogy hosszabb távon sincs más járható fejlődési pálya, mint az eddigi, természetesen néhány változtatás mellett?

A „modellváltás” szükségességét a kínai vezetés már évekkel ezelőtt megfogalmazta. A 11. ötéves terv (2006–2010) hangsúlyozta az iparral szemben (vagy inkább mellette) a jóval belpiac-orientáltabb szolgáltató szektor fejlesztését, a hazai piac előtérbe helyezését és a lakossági fogyasztás növelését. A statisztikailag igazolható eredmények ellenére a gazdaság exportorientált jellege lényegében nem változott. Ellenkezőleg, a globális válság kitöréséig egyértelműen ez jellemezte a kínai fejlődést. Legfeljebb tehát a két törekvés egymás mellettiségéről lehetett szó, nem pedig az eddigi modell elbúcsúztatásáról.

Előrejelezhető, hogy a 2011-ben induló újabb ötéves terv még hangsúlyosabban fogja megfogalmazni a belső piac és a hazai fogyasztás fontosságát. Ebbe az irányba több nemzetközi és belső tényező is mozgatja a kínai vezetést. Az előbbieket a kereskedelmi többlet leépítését szeretnék, valamint a kínai kivitel csökkenését, versenyképességének – többek között a yüan felértékelésével elérhető – gyengítését. Kína is hangsúlyozza a kiegyensúlyozottabb kereskedelmi mérleg fontosságát, de ezt nem az export csökkentésével, hanem az import erőteljes növelésével, a belső fogyasztás importvonzatának fokozásával kívánja elérni. Ezt a különbséget sem az amerikai, sem az európai politikai körök mindeddig nem érzékelték. A belső megfontolások között első helyen szerepel a hazai kereslet növelése, a lakosság ellátásának és szociális helyzetének átfogó javítása, a rekordról rekordra váltó lakossági megtakarítás mérséklése (ez ma már a nemzeti jövedelem közel 50%-a, miközben fogyasztásra az egy évtizeddel ezelőtti 45%-os GDP-hányad 36%-ra csökkent – minden belső fogyasztást élénkítő kormányzati intézkedés ellenére).

A kínai politikai vezetés alapvető célja a társadalmi béke (kohézió, fokozatosság és harmónia) megőrzése, aminek kulcsa a foglalkoztatási helyzet. Vagyis csak olyan mértékben és ütemben lehet a külsőről a belső piacra váltani, amilyen mértékben a belső piacra irányuló termelés nemcsak képes felszívni az évente 11-15 milliós új munkaerő túlnyomó hányadát, hanem még az exportorientált szektorban dolgozók egy részének is tud legalább azonos jövedelmi szintű munkaalkalmat kínálni. Ez önmagában is kérdéses, legalábbis néhány év alatt.

Az egyik legfontosabb – és érdekes módon főleg a fejlett országok szakértői köreiben hangsúlyozott – érv a belső piacra történő váltás mellett az, hogy Kína sem tudja elkerülni a gyors növekedéssel együtt járó bérnövekedést. A dolgozók egyre szélesebb

körben követelik a jelentős jövedelememelkedést, és ennek alátámasztására immár sztrájkokkal is késznek mutatkoznak. A versenyképesség megőrzése – különösen, ha a yūan felértékelődik – csak a termelési telephelyek változtatásával biztosítható. Ez az érvelés „csak” három érvet felejt el számításba venni. Egyrészt a versenyképességet (az árfolyammal korrigáltat is) nem önmagában, hanem a termelékenység függvényében lehet csak értelmezni. Márpedig a kínai gazdaság egésze, különösen pedig exportszektorra igen gyors termelékenység-növelésre képes. Másrészt eltérő adatok ismereteseek arról, mekkora is a kínai vállalatok profitrátája. Természetesen vállalatától és ágazattól függően ebben is lehetnek versenyképességi tartalékok (még egy 3-5%-os profitráta mellett is a jelenlegi világgazdasági helyzetben). Harmadszor, és ez a leglényegesebb, az exportra termelő külföldi és kínai vállalatok kényszerülhetnek és kényszerülnek is telephelyváltásra, ez azonban – Kína méreteinél és regionális sajátosságainál fogva – nem jelenti szükségszerűen a külföldre vándorlást. A hatalmas munkaerő-kínálat, valamint a Kína belső országrészei által biztosított komparatív előnyök (alacsonyabb bérek és általában termelési költségek, tartományi szintű támogatások stb.) még hosszú ideig elsődrendű lehetőségeket kínálnak a kínai piacon beruházóknak. Sőt, a termelés eltolódása a kevésbé fejlett régiók felé egyértelmű kínai politikai, gazdasági és társadalmi cél is. Javíthatja a munkaerő-piaci helyzetet, csökkenti a nagy távolságban vándorló munkaalkalmat kereső tömeget, erősíti a regionális központképzést, enyhítheti a tengerparti monstre-konglomerátumokban tapasztalható szociális és környezeti feszültségeket, miközben mérsékli a fejlett és fejletlen régiók közötti hatalmas életszínvonalbeli különbségeket és újabb tömegek számára biztosítja az eddigieknél magasabb, bár még mindig igen szerény életszínvonalat, miközben növeli a belső fogyasztást (annak importvonzatával együtt). Aláhúzendó, hogy a Kínán belüli telephelyváltás mellett szól az elmúlt években, nem utolsósorban pedig a válságkezelés egyik fő eszközeként megvalósított hatalmas infrastruktúrafejlesztés, ami a tengerparttól távolabbi telephelyeket is könnyen be tudja kapcsolni a hazai és nemzetközi láncolatokba. Ugyanez aligha mondható el abban az esetben, ha a termelést a szomszédos délkelet-ázsiai országokba szándékoznának kitelepíteni.

Mindenfajta „modellváltás” lényegi eleme az ehhez szükséges idő. Az viszonylag nagy biztonsággal előre jelezhető, hogy a kínai vásárlóerő a következő években is gyorsan fog bővülni, és a jelenlegi 100–120 milliós, európai értelemben is „középosztálynak” számító kör tovább erősödik. Az azonban jóval kevésbé prognosztizálható, milyen lesz ennek a körnek (és a kevésbé „vagyonosoknak”) a pénzköltési, ill. megtakarítási hajlandósága. Miután a megtakarítás magas hányada egyenes következménye a társadalmi ellátottság hiányának vagy gyengeségének, csak a jóléti háló érezhető erősítése hozhat makrogazdasági szinten is érzékelhető váltást a takarékoság felől a pénzköltés felé. Egy ilyen háló kiépítése köztudottan hosszabb folyamat, a lakossági mentalitás megváltoztatása, ami nem kísértezt az új ellátó rendszer iránti bizalmon is alapul, még inkább a fokozatosságot, a lassú súlypont-áthelyeződést valószínűsíti. Vagyis erről az oldalról rövid távon nem várható az exportorientált modell felváltása a belső keresletre irányuló mintával. Továbbá az is kérdéses, milyen termékeket vásárolna elköltethető többletjövedelméből a lakosság (ha importált árucikkeket vagy nagy importtartalmú hazai gyártmányokat, akkor a kereskedelmi mérleg többlete ugyan csökkenhet, de a belső kereslet kielégítésének hazai forrásai csak jóval átlag alatt bővülnének).

A kínai vezetés azon törekvése, hogy gyorsan növelje a munkaerő általános és szakirányú képzettségét (évente 7 millió diplomás „árasztja el” a kínai munkaerőpiacot, és tízezrével érkeznek haza a külföldön tanult fiatalok és nemzetközi gyakorlattal rendelkező üzletemberek), a legkevésbé sem az exportorientáció feladását sejteti. Éppen ellenkezőleg, a magasabb hozzáadott értéket képviselő termelési sávokban növeli a kínai termékek versenyképességét. Bekövetkezik tehát egyfajta szerkezetváltás, de nem ez nem változtatja automatikusan a külpiac és a belpiac közötti értékesítési arányokat. Közvetett hatása lehet, ha a magasabb bérezésű szakképzett munkaerő kínai termékeket, nem pedig importcikkeket vásárol(na).

Bár a kínai demográfiai korfa kedvezőtlen, ennek munkaerő-piaci (kínálatszűkítő) korlátai csak 2015 után kezdenek fokozatosan megjelenni. De a magasabb képzettség ellensúlyozhatja a munkaerő-piaci problémákat (a szociálisakat kevésbé), továbbá még a legsikeresebb oktatási program mellett is sok milliós tömeg marad az egyszerű betanított munka elvégzésére.

A kínai kis- és középvállalatok igen gyors fejlődése sem támasztja alá az exportorientáció feladását. Ellenkezőleg, ezek egy része eleve kivitelre szakosodott, akár közvetlen export formájában, akár a Kínában dolgozó exportorientált hazai és külföldi cégek bedolgozó hálózatának tagjaként. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a bedolgozó hálózatban sikeres cégek egy idő után saját exporttevékenységbe fognak. Volumenük, méreteik és gyors alkalmazkodó képességük alapján aligha kétséges, hogy a következő évtizedben ezek a cégek fogják jelenteni a kínai exportorientált fejlesztési „modell” fenntarthatóságának egyik pillérét. Márcsak azért is, mert olyan termékek gyártására szakosodtak és olyan technológiát alkalmaznak, amelyek eleve külső piacok keresletének kielégítését szolgálják. Önmagukban aligha tudnak – komoly veszteség nélkül – átállni az eltérő igényű belső piacra, márcsak azért sem, mert megfelelő alternatív termelési láncolat megléte nélkül termékeik jelentős része (alkatrészek, részegységek) eleve eladhatatlan.

A belső piacra történő orientációs törekvésben szinte „csodaszerként” említik a szolgáltató szektor kiemelt fejlesztését. E téren valóban hatalmas lehetőségek vannak Kínában, nem utolsósorban abban a tengerparti sávban, amely az elmúlt két évtizedben Kínát a világ ipari műhelyévé tette. Az is igaz, hogy a szolgáltatások általában nagyobb mértékben támaszkodnak a belső, mintsem a külső piacokra. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a modern termelési-értékesítési láncolatban az ipari és a szolgáltató tevékenység egyre kevésbé választható szét. Emellett az utóbbi évtizedben éppenséggel a szolgáltatások globalizációja mutatta a legdinamikusabb növekedést (és nem az áruforgalomé). Márpedig a szolgáltatások exportörként való megjelenés – ami nagyon is reális kínai törekvés a most induló évtizedben – aligha az exportorientációt csökkenti, legfeljebb annak szerkezetét teszi kiegyensúlyozottabbá (és esetenként válságtűrőbbé).

Sajátos ellentmondásnak látszik, hogy a válság kezelése során több olyan kínai gazdaságpolitikai intézkedés látott napvilágot, amelynek egyike sem a gyors piaci irányváltást támasztja alá. Egyrészt felértékelődnek a regionális kereskedelmi csatornák (Tajvan, ASEAN, Közép-Ázsia, Sanghaji Együttműködési Szervezet, de más térségek is). Másrészt külön támogatásban részesülnek a versenyképes kis- és középvállalatok. Harmadrészt a kormány prioritásként kezeli a saját nemzeti termelési-értékesítési lán-

cok nemzetköziesítését, mert e téren hátrányban érzi magát a transznacionális vállalatokkal összehasonlítva. Negyedszer, a válság során hatalmas többletkapacitások halmozódtak fel Kínában (is), amelyeket a 2009 végén újraindult látványos fellendülés sem tudott érdemben kezelni, még kevésbé megszüntetni. Valószínű azonban, hogy egy részük ismét termelésbe lép a következő időszakban, ami megint csak az exportorientáció alapjait erősíti. Végül, de nem utolsósorban, az elmúlt hónapok kétszámjegyű kivitelnövekedése sem modellváltásról, hanem a korábbi modell folytatásáról, pontosabban folytathatóságáról tanúskodik.

Több mint érdekes, hogy a „modellváltással” kapcsolatos kínai és nemzetközi vita során szinte egyáltalán nem jelenik meg, az a kérdés, vajon mennyiben érdekeltek ilyen váltásban azok a nemzetközi vállalatok, amelyek az exportorientált fejlesztési modellt – természetesen jelentős kínai gazdaságpolitikai, pénzügyi és politikai segédlettel – létrehozták, és annak kezdettől fogva a fő haszonélvezői. Ezek a cégek a kínai telephely-előnyöket kihasználva döntően (re)exportra rendezkedtek be. Hajlandók lennének a termelési szerkezet változtatására, valamint a kínai belpiacra irányuló és az eddigieknél biztonságosabb és nagyobb profitot ígérő struktúra kiépítésére? Nagy valószínűséggel állítható, hogy e cégek folyó termelését és stratégiai döntéseit a gyorsan növekvő kínai kereslet jelentősen befolyásolhatja. Ez azonban nem a kivitel csökkenésében, hanem a pótlólagos termelés (egy részének) a belső piacon történő elhelyezésében fog megjelenni.

Az erősödő kínai belpiaci kereslet fokozza számos kínai és nemzetközi vállalat érdeklődését a kínai piac iránt. Egyes szegmensekben igen erős verseny alakulhat ki, ami nem egy céget arra készíthet, hogy egyre inkább a külpiacon felé fordul, vagyis inkább erősíti, mintsem gyengíti az exportorientáció jelenlegi mértékét.

A válság következtében Kína ugyan ismételtén újrafogalmazta a korábbi fejlesztési modellt, és annak fenntarthatatlansága mellett érvelt. Ez azonban inkább a külföldnek szólt, és a legélesebb kritikákra igyekezett egyfajta megnyugtató választ adni, mintsem egy radikálisan változó gazdaságstratégia kezdetét harangozta volna be. Ennek ugyanis sem a kényszerei (a nemzetközi nyomás egyelőre kezelhető), sem a gyors váltás feltételei nem adóttak. Hirtelen pályamódosítás vállalatok tízezreit lehetetlenítené el, annak összes munkaerő-piaci és szociális következményével. Nem is beszélve a Kínában megtelepedett és az export zömét adó külföldi (és vegyes) cégekről, amelyek érdekelt-sége nem a belső piacra való átirányulás, hanem az export változatlan növekedési üteme **mellett** a növekvő belső piac egyre nagyobb szegmenseinek megszerzése (ennek jelentős része azonban az adott vállalatok közvetlen importjával valósul meg).

Összegezve: számos érv szól amellett, hogy – minden hangzatos ígéretés ellenére és a kétségtelen sebezhetőséget is beszámítva – a hatalmas belső piaccal rendelkező és nem kevésbé hatalmas kielégítetlen kereslettel jellemezhető Kínában sincs rövid távú alternatívája az elmúlt évtizedekben alkalmazott modell módosításokkal való folytatásának:

- Néhány év alatt nem lehet modellt váltani, mert annak alapvető termelési-fogyasztási-technikai-vállalatvezetési-intézményi feltételei nem adóttak. Ilyen kísérlet („kalandozás”) azonnali és tetemes növekedési és versenyképességi veszteséggel járna.
- A gyors váltás kielezné a munkaerő-piaci feszültségeket, sőt akár ellenőrizhetetlen társadalmi krízist is gerjeszthetne.

- Elriasztaná a külföldi tőkét, kivonulásra készítené számos nemzetközi vállalatot, annak minden gazdasági és társadalmi következményével együtt.
- De nem lenne összhangban Kína nemzetközi politikai és gazdasági prioritásaival sem, hiszen a növekvő globális gazdasági szerep meghatározó eleme a vezető áruexportőri szerep, valamint a külkereskedelmi mérlegtöbbletből (is) adódó hatalmas valutatartalékok.
- A „modellváltás” ellentétben lenne az éppen napjainkban nemzetköziesedő kínai cégek érdekeivel, nem utolsósorban a versenyképes kis- és középvállalati szektor fejlődési lehetőségeivel.
- A jelenlegi modellben vagy annak némileg módosított változatában juthat a legvilágosabban kifejezésre a 21. században meghatározó (és a kínai vezetés által már világosan meghatározott, sőt hirdetett) kínai versenyelőny, vagyis az intézményi struktúrák hatékonysága, a döntési folyamatok megalapozottsága, ugyanakkor gyorsasága és egyenszilárdsága. Ez a tulajdonság természetesen belpiaci orientáció mellett is érvényesíthető, de akkor Kína kevéssé tudná befolyásolni és saját érdekei szerint formálni a nemzetközi politikai és gazdasági erőviszonyokat.
- Végül a jelenlegi fejlesztési pálya elhagyása ellenkezne azzal a kínai mentalitással (ami ugyancsak alapvető versenyképességi tényező), ami a kínai érdekeket nem vállalati, hanem nemzeti szinten fogalmazza meg, értelmezi és érvényesíti.

Megjegyzés: ez utóbbi témával azért is foglalkoztunk részletesebben, mert a válság kapcsán többek között a nyitott és igen szerény belső piaccal rendelkező magyar gazdaság esetében is felmerült néhány „szakértő” részéről a külső orientáció tudatos korlátozása és a belső piac előnyben részesítése. Remélhetőleg sikerült bizonyítani, hogy ilyen „kalandra” még a kínaiak sem vállalkoznak, miközben világméretben páratlan nagyságú belső piaci potenciállal rendelkeznek, és nem tagjai egyetlen integrációnak sem. Csak éppen két lábbal és nyitott szemmel járnak a világban.

V. MAGYARORSZÁG MOZGÁSTERE EU-TAGKÉNT ÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÉRSÉG RÉSZÉKÉNT A KÍNA-STRATÉGIA ALAKÍTÁSÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR EU-ELNÖKSÉGRE (Rácz Lajos)

Ebben a blokkban hazai tanulmányok mellett szerepet kapott a Kínai Társadalomtudományi Akadémia Európa-kutató Intézetének vezető – és magyarul tudó – munkatársa által készített átfogó tanulmány, amely elsősorban Magyarországgal, illetve a velünk szomszédos országokkal foglalkozott, továbbá a blokkot vezető szakember kínai tanulmányútja során szerzett tapasztalatai.

1. A kínai geo-ökonómiai felosztásban Közép- és Kelet-Európának nevezett ország-csoportot Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország és a három balti állam alkotja. A válságnak a térségre gyakorolt negatív hatásait a kínai szakirodalom figyelemmel kísérte. Megállapítást nyert, hogy a térség országai jelentős gazdasági veszteségeket szenvedtek el, mindenekelőtt az export és a külföldi beruházások drasztikus

viSSzaesése következtében. A külgazdaságfüggő országok nemzeti valutái leértékelődtek (kivéve a currency board-dal jellemezhető baltiakat), növekedett a munkanélküliség, erősen visszaesett a hazai kereslet és – Magyarország kivételével – megugrottak a költségvetési deficittek. Mindezek a tényezők kedvezőtlenül hatottak az érintett országok politikai viszonyaira is, és még inkább felértékeltek a gazdasági kérdéseket a politikai döntéshozók és a közvélemény szintjén egyaránt.

2. A magyar–kínai gazdasági kapcsolatok alakulásában a történelmi hagyományok mellett jelentős szerepet játszott és játszik a politikai viszony jellege, valamint az állami és pártvezetők közötti személyes érintkezés gyakorisága. Kína sajátos módon kapcsolódott be a magyar termelési és exportszerkezetbe. A kétoldalú kereskedelemben Magyarország Kínával szemben halmozta fel a legnagyobb hiányt. Ezt azonban a magyarországi vállalatok kínai importra épülő exporttevékenysége teljességgel ellensúlyozza. Továbbá a Kínából Magyarországra érkező áruk 60-70 százaléka továbbszállításra kerül a szomszédos országokba, vagyis a „második hullámban” magyar exportként jelenik meg. A közép- és kelet-európai országokkal szemben kialakult tartós és jelentős magyar mérlegtöbblet egyedül tudja finanszírozni a kínai viszonylatú hiányt. 2009-ben a kínai viszonylatú import visszaesése mellett a magyar kivitel több mint 17%-kal bővült (egyedüli fontosabb piacként), és ezt nemcsak a deficit csökkenése, de a cserearányok javulása is kísérte. Egyedül Lengyelország kivitele és behozatala múlta felül a magyar adatokat, de a csekély különbség messze nem tükrözi a két ország méretbeli különbségét.

A magyar külkereskedelem szinte az összes kínai tartományra és különleges közigazgatási egységre kiterjed. Kiemelkedik Peking, amely a teljes forgalom több mint egynegyedét képviseli. A második helyen Guangong (Kanton) áll, a teljes forgalom mintegy 20%-ával. Emellett jelentősnek mondható még a külkereskedelem Csiangszu, Csöcsiang és Kuanghszi tartományokkal, valamint Sanghaj és Tiencsin városokkal. A magyar kivitelben motorok és motoralkatrészek, elektronikai távközlési termékek, számítástechnikai eszközök, egyéb gépipari termékek és gyógyszerek szerepelnek, míg kínai importunknak – a hiedelmekkel ellentétben – csak szerény részét adják a textil- és ruházati cikkek, valamint egyéb olcsó fogyasztási iparcikkek. A behozatal meghatározó hányada megegyezik a kivitel szerkezetével, vagyis a fejlett intra-indusztriális munkamegosztás jegyeit mutatja. Ebben meghatározó szerepet játszanak a Magyarországon megtelepedett multinacionális cégek, hiszen a forgalom zöme ezekhez köthető (Audi, Siemens, Philips, IBM, Nokia, Allison).

Közép- és kelet-európai összehasonlításban eltérő a kínai kereskedelem szerkezete. Magyarország mellett Csehország és Szlovákia kínai export-import-forgalmában a gépipari és elektronikai termékek dominálnak, míg a lengyel kereskedelem feldolgozott iparcikkekre, a bolgár-román pedig nyersanyagok exportjára és fogyasztási jellegű késztermékek importjára épül.

Magyarország hosszabb ideje meghirdette, hogy Kína közép-európai tevékenységének regionális központjává szeretne válni. Ebbe a keretbe illeszkedett a Budapest-Peking közvetlen légijárat megindítása, de számos kínai vállalat magyarországi termelői tevékenysége is (Hisense tv-gyára, a telekommunikációs eszközöket gyártó Huawei, a mobiltelefon-alkatrészeket készítő BYD, továbbá a TCL, a Skyworth, a Xococo és

a Lenovo vegyesvállalati összeszerelési megállapodásai. Emellett a kínai tulajdonú Hungary Skála Group 18 egykori Skála áruházat vásárolt meg, legutóbb pedig a Wanhua (kínai vegyipari vállalat) biztosított 140 millió eurós kölcsönt a kazincbarcikai Borsodchem-nek. A térség országai közül messze Magyarországon a legjelentősebb az egy főre jutó kínai beruházás összege. A regionális központ kialakításának kedveznek olyan nem-gazdasági körülmények is, mint hogy a térségben itt él a legnagyobb kínai kolónia, itt működik egyedül kínai-magyar két tannyelvű általános iskola, és itt található az egyetlen Bank of China-fiók. Jelentős fejlemény, hogy 2009 februárjában a kínai Genertec bérbe vette az Asia Center és a China Mart épületeinek egyes részeit a Kínai Márkás Áruk Központja (China Brand Trade Center) számára, ahol a nemzetközi ismertséget megcélzó kínai vállalatok építik ki közép-európai, illetve az egész kontinensre kiterjedő központjukat. Ezt a tevékenységet támogatja, hogy a Chinese Investment Promotion Agency Budapesten nyitja meg – várhatóan 2010 során – első külföldi irodáját. Feladata nemcsak a magyarországi, hanem az egész európai kontinensre kiterjedő befektetési lehetőségek felkutatása.

A Kínai Népköztársaság budapesti nagykövetségének adatai szerint a Magyarországon bejegyzett kínai befektetési cégek száma meghaladja a század, a vendéglátás, a szolgáltatóipar és a mezőgazdaság területén működő kínai vállalkozások száma pedig ezernél is több. Eddig mintegy 800 millió dollárnyi kínai befektetés valósult meg Magyarországon, jellemzően a modern termelési ágazatokban és a kutatásban és fejlesztésben. Ezzel szemben 2008 végén a Kínában eszközölt magyar beruházások összértéke 300 millió dollár volt, ami mindössze a 46. helyet juttatja Magyarországnak. Hozzáteendő, hogy e beruházások jelentős részét sem a magyar vállalatok, hanem a hazánkban működő kínai cégek eszközölték, mivel így „külföldi befektetőként” több kedvezményhez juthatnak anyaországukban. A magyar tőkét is tartalmazó vállalkozások döntően – és összhangban a kínai törvényekkel – vegyesvállalati formában működnek (EGI, EUBAU, Organica, EU-Milk Technologies). A kínaiak magyarországi beruházási kedvére vall, hogy a Kínai Kereskedelmi Minisztérium Befektetéseket Ösztönző Ügynöksége a potenciális tőkeimportőr országokat ismertető könyvsorozatában az USA, Oroszország, Ukrajna és Spanyolország után Magyarországról jelentetett meg összefoglaló kötetet.

A potenciális magyar előnyök kihasználását az elmúlt években több regionális kihívás érte. Közülük a legjelentősebb a lengyelországi, miután Varsó nemcsak a kereskedelmi forgalom bővítésére koncentrált, hanem hazai és uniós forrásokból finanszírozott vasút- és autópálya-építési projektek esetében is kínai vállalatokkal kötött – az EU által nem mindig szó nélkül hagyott – kivitelezési szerződéseket. Tudni kell, hogy a kínai cégek nemcsak jóval olcsóbban és gyorsabban dolgoznak, mint a tendereken megjelenő uniós vagy éppen hazai vállalatok, de betartják a vállalt határidőket és – az elmúlt évtizedben felhalmozott tapasztalataik alapján – minőségileg is versenyképes munkát tudnak végezni. Kevésbé látványos, de említést érdemel a kínaiak fokozódó és tevékenységi körök szempontjából differenciált – jelenléte szinte valamennyi balkáni országban, beleértve az egykori Jugoszlávia utódállamait is.

VI. NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS ÉS AJÁNLÁS A MAGYAR POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI DÖNTÉSHOZÓK SZÁMÁRA

1. A hidegháború utáni „történelmi” korszakváltás szempontjából vízváltásztónak számít a 2008–2009. évi globális gazdasági és pénzügyi válság. Új hatalmi elrendeződések jönnek létre az ún. feltörekvő (emerging) gazdaságok egyre aktívabb szerepével. A változások legjelentősebb összetevője Kína megerősödése nemcsak a gazdaság, hanem a társadalom, a politika, a hadügy és a kultúra (civilizáció) dimenziójában is. A válság eddigi legfontosabb következménye az, hogy Kína egyértelműen a válság nyertesének tekinthető.
2. Kína jelenleg a világ második legerősebb hatalma, amelynek gazdasági-társadalmi berendezkedése, fejlődési modellje megkérdőjelezi a nyugati (amerikai és európai) típusú piacgazdasági és demokratikus értékek abszolutizálásának jogosságát. Egyúttal egyre inkább alternatív fejlődési pályát kínál az alulfejlettségből kitörni kívánó országok nagy többségének. A válság egyértelműen erősítette a kínai „modell” vonzerejét.
3. A globális nemzetközi gazdasági verseny és a nagyhatalmi politikai együttműködés és konfliktusok fő területévé az amerikai–kínai viszony vált, amelyben a kölcsönös függőség, a vetélkedés és a kooperáció elemei egyaránt jelen vannak. Az USA domináns szerepe – főleg katonai ereje miatt – még hosszabb ideig fennmarad, de gazdasági és a globális intézményi kérdésekben egyre inkább kompromisszumokat kell keresnie más országokkal, nem utolsósorban Kínával. Eldöntetlen ma még, hogy a világ a multipolaritás felé halad-e vagy inkább a válság kezelésében is meghatározónak bizonyult G-2, vagyis az amerikai–kínai kapcsolat hoz létre új típusú bipoláris rendszert. Valószínű, hogy a következő hosszabb időszak különböző taktikai és stratégiai koalíciós kísérletezéssel fog eltelni. Az USA-nak rá kell jönnie arra (és erre utalnak jelek), hogy nem lehet Kínával harmonikus viszonyt kialakítani úgy, hogy közben komoly erőkkal belső rendjének megdöntésén is munkálkodnak.
4. Kína és az USA – gazdasági kapcsolatukat illetően – egy összenőtt, szíami ikerpárként jellemezhető. Kína az amerikai állampapírok vezető vásárlója, és mint ilyen jelentősen hozzájárul az amerikai kereslet szinten tartásához, a fogyasztási szokások (túlfogyasztás) legfeljebb lassú változásához, nem utolsósorban pedig a dollár stabilizálásához. Ez azonban saját érdeke is, hiszen a dollár tartós értékvesztése a kínai valutatartalékokat is megtegedelné.
5. Az Európai Uniót Kína szívesen választaná stratégiai szövetségesnek egy multipoláris világrend kialakításában és az amerikai hegemonia mérséklésében. Erre azonban csak akkor van esély, ha az EU egységes szereplőként jelenik meg, bekövetkezik az integráció lényegi mélyülése, és megerősödik a szupranacionális vezetés és döntéshozatal. A válság kezelése – legalábbis egyelőre – éppen az ellenkező irányú tendenciákat erősítette fel. A „görög dráma” után többek által javasolt „európai gazdasági kormányzás”, amennyiben elfogadásra kerül és sikeres lesz, erősítheti az EU szerepét a kínai stratégiai elképzelésekben. Egyelőre azt lehet megállapítani, hogy az EU legtöbb tagállama képes volt növelni kivitelét Kínába a 2009. válságévben, miköz-

ben Kína immár 13 EU-tagállam legjelentősebb EU-n kívüli szállítója. Stratégiai kapcsolódásra a legutóbbi fejlemények függvényében nem annyira Brüsszel és Peking, mint inkább Berlin és Peking között lehet számítani. A következő időszakban éppúgy adott az együttműködés elmélyítésének lehetősége, mint újabb konfliktusoké (Afrika, nemzetközi pénzügyi kérdések, Közép-Ázsia és az energiaellátás), miközben a válság tanulságaira építve számos feltörekvő ország kísérletezhet az Európát és Amerikát jellemző klasszikus kapitalista „modell” helyett a kínai tapasztalatok alkalmazásával. Európának meg kell végre tanulnia, hogy „tanítómester” szerepét Kína nemcsak nem fogadja el, de következetesen és energikusan vissza is utasítja.

6. Az ázsiai integráció Kína köré szerveződik. Miközben a Kína felemelkedése által nyújtott lehetőségek óriási vonzerőt képviselnek, a méretbeli különbségek kockázatokot is hordoznak és félelmet keltenek. Az ASEAN-tagállamok, Japán és India számára Kína több szempontból követendő példa, mintakép, ugyanakkor veszedelmes versenytárs és potenciális fenyegetés is. Ázsiában egy – az európai történelemből ismert – dinamikus egyensúlyhoz vezető öthatalmi rendszer van kialakulóban (USA, Kína, Oroszország, Japán, India), amely – politikai súlyánál fogva is – várhatóan felváltja az euroatlanti térséget mint a világ korábbi fő erőcentrumát.
7. A válság és következményei minden korábbinál világosabbá és sürgetőbbé tették, hogy Kína megismerésében, megítélésében és a kínai kapcsolatok tartós alapokra helyezésében nélkülözhetetlen a szemléletváltás. Bár Kína sok tekintetben fejlődő ország, amely hatalmas belső feszültségeket kell, hogy rendszeresen kezeljen, egyáltalán nem tekinthető gyenge, elmaradott, kiszolgáltatott, pusztulásra ítélt „kommunista diktatúrának”. Sokkal inkább gazdag, erős és büszke nagyhatalom, a formálódó új nemzetközi rendszer egyik tartóoszlopa, amely se nem igényli, se nem tűri mások kioktatását és a gyarmattartó múltra emlékeztető reflexeket és sztereotípiákat.
8. Magyarország számára – hasonlóan nem egy más EU-tagállamhoz – a „kínai kapcsolat” stratégiai kérdés. Vagyis nem rendelhető alá rövid távú bel- vagy külpolitikai megfontolásoknak, aktuálpolitikai játszmáknak, még kevésbé pedig alaptalan „kalandozásoknak”. Kínával fenntartott kapcsolataink komplex viszonyrendszert kell, hogy képezzenek, amelyben az előnyös gazdasági lehetőségek kihasználása szoros összefüggésben van a politika, társadalmi és kulturális kapcsolatok minőségével. Valamennyi területen összehangolt kapcsolatfejlesztésre van szükség.
9. A fentiek alapján nem lehet eléggé hangsúlyozni átfogó és a hosszabb távú megfontolásokat is beépítő magyar Kína-stratégia kidolgozását, állandó továbbfejlesztését és következetes megvalósítását. Az elmúlt négy évben folytatott Kína-kutatások ehhez megteremtették a tartalmi, szakmai és intézményi alapokat. Nemcsak a felhalmozott szellemi és kapcsolati tőke karbantartása és további hasznosítása, de a változatlanul rendkívül dinamikus fejlődő Kína megértése, a kölcsönös érdekek folyamatos azonosítása is igényli e munka megfelelő keretek közötti folytatását.
10. Az EU döntéshozó testületeiben nincs egységes vélemény a Kínával fenntartott kapcsolatok kívánatos szintjét és minőségét illetően. Magyarország alapvető érde-

ke, hogy önálló, konstruktív álláspontot képviseljen, amely mentes a pártpolitikai kötöttségektől és az ideológiai előítéletektől. Politikai és gazdasági öngyilkossággal érne fel, ha az ideológiai szélmalomharc jegyében nemzetközi szinten konfrontálódna Kínával, akár úgy is, hogy közvetve kétségbe vonjuk az ázsiai nagyhatalom területi egységét, vagy közvetlenül, hogy megkérdőjelezzük a „civilizált világhoz” való tartozását. Alapvető érdekünk, hogy az EU ne lebontsa, hanem sokoldalúan továbbfejlessze a Kínával tervezett stratégiai partnerséget.

11. A 2011 első felében esedékes magyar EU-elnökség kiváló alkalmat szolgáltat arra, hogy Kína-politikánkat önálló kezdeményezésekkel, a stratégiai partnerséget előmozdító javaslatokkal is kifejezésre juttassuk. Ha például Spanyolországnak lehet az a véleménye, hogy az EU fegyverembargóját fel kell oldani, akkor Magyarország is képviselheti azt az álláspontot, hogy az embargó szimbolikus jellegű, miközben feloldása esetén olyan viselkedési kódex léptethető életbe, amely ellenőrzött keretek közé helyezi a kettős felhasználású termékek forgalmát is. Ha pedig az EU Ukrajnát piacgazdasági státuszú országnak ismeri el, akkor aligha indokolható, hogy ezt a státuszt miért tagadja meg a 2001 óta WTO-tag Kínától (amely egyébként ma már a világ legjelentősebb exportőre).
12. A kínai szakmai közvélemény pozitív várakozással, a kapcsolatépítésre nyitottan tekint Magyarországra. A legutóbbi két évben ezt a megközelítést erősítette, hogy Peking a korábbiaknál differenciáltabban kezeli az EU-t, és fokozottan érdeklődik az új tagállamok, valamint a tagságra váró nyugat-balkáni térség iránt. Magyarország földrajzi helyzete, tudásintenzív gazdasága, az EU-tagság, valamint a történelmi és transzformációs tapasztalatok (nem beszélve a közvetlen repülőjáratról, a Bank of China budapesti irodájáról, a magyar-kínai általános iskola meglétéről és a nálunk élő jelentős kínai diaszpóráról) vonzó partnerre teszik Magyarországot Kína számára. Ahhoz azonban, hogy ezt megfelelően ki is lehessen aknázni, több területen is szükség van a kapcsolatok és a kapcsolatok alakulását jelentősen befolyásoló gazdasági-társadalmi-érzelmi környezet tudatos továbbfejlesztésére.
13. Gyümölcsöző Kína-kapcsolatok nem választhatók el az aktív és jövőorientált integrációs politikától (az EU globális pozíciójának erősítése), sem pedig a szomszédos országokkal való súrlódásmentes együttműködéstől. Kína számára – már csak méreteinél fogva is – a nagy piacok meghatározó fontosságúak, amennyiben a környezeti stabilitás nagy valószínűséggel garantált.
14. A magyar Kína-stratégia feladata nemcsak a gazdasági együttműködés kölcsönösen előnyös területeinek azonosítása, e vállalati törekvések támogatása, hanem az általános környezeti feltételek kedvezőbbé alakítása is. Ez többek között az alábbiakat jelenti:
 - a kínai piaci-értékesítési lehetőségek számba vétele, különös tekintettel a vegyesvállalati konstrukciókra, magyar vállalatok tudásexportjára, egyes kínai programokba való (szerény, de számunkra lényeges) bekapcsolódásra, valamint a gyorsan fejlődő belső kínai régiókkal való kapcsolatfejlesztésre,
 - a magyar vállalati szektor felkészítése és folyamatos tájékoztatása (ez nem mérülhet ki a konkrét üzleti lehetőségek közlésében), hanem magába kell foglalnia

a személyes kapcsolatok építését (ez része a kínai „értékrendnek”, és mint olyan, alapvető fontossága van a sikeres üzletkötésben),

- fokozott nyitottság a kínai tőkével való együttműködésre, beleértve nagyszabású (és részben EU-pénzből finanszírozott) infrastrukturális beruházásokat,
- Kína és egészében véve a távol-keleti térség jelentőségének megfelelő megjelentése a magyar hírközlésben, elemző újságírásban és nem utolsósorban az oktatásban (nemcsak speciális kurzusok keretében),
- a kínai nyelvoktatás lényegi erősítése a megfelelő történelmi, „filozófiai” és értékrendbeli ismeretekkel együtt,
- a magyar társadalomban élő, egyes hírforrások által tovább erősített lenézés, diszkrimináció, elzárkózás a kínaiakkal szemben, a sztereotípiák továbbélése. Ehelyett arra kell törekednünk, hogy a nálunk dolgozó vagy élő kínaiak minél erőteljesebben integrálódjanak a magyar közegbe, és ott minél jobban, otthonosabban érezzék magukat (ebből a szempontból fontos lenne a vízümpolitika „lazítása” annak érdekében, hogy a kínaiak családjukkal együtt jöhessenek Magyarországra). A hosszabb távon sikeres kapcsolatépítés nélkülözhetetlen feltétele az interkulturális párbeszéd minden szinten történő erősítése (ahogy ezt a nemrég napvilágot látott kínai stratégia is – globális keretekbe ágyazva – kiemeli),
- kínai kapcsolatok nélkül igen nehéz a magyar vállalatok számára a délkelet-ázsiai piacra belépni. Valójában e célok elérése is nagyrészt a kínai közegen keresztül tűnik reálisnak.

15. Meglévő vagy potenciális előnyeink nem statikusak. Csak az elmúlt néhány évben jelentős mozgások indultak be térségünkben, hiszen valamennyi ország érdekelt a kínai viszonylat fejlesztésében. Lengyelország 2009-ben – éppen minket megelőzve – vált a régió legjelentősebb kínai exportőrévé és importőrévé, de igen dinamikusán bővül a cseh, a román, mindenekelőtt pedig a szlovák kereskedelmi forgalom is Kínával. Emellett Lengyelország – a térségben elsőként – kínai cégeket vont be a vasút- és autópálya-építési programba (tudatosan bekalkulálva az EU némi kritikáját). Figyelemre méltó az is, ahogy Kína „felfedezte” a nyugat-balkáni térséget, ahol szinte minden országban egyes területeken speciális pozíciókat épít ki, miközben jelentősebb és könnyebben felhasználható pénzügyi forrásokat bocsát az egyes országok rendelkezésére, mint Brüsszel. Ebben a közegben kell megtalálni a magyar–kínai kapcsolatok kölcsönösen előnyös és hosszabb távon hatékony pályáját.

A Kína-stratégia projekt keretében 2009–2010-es munkafázisban készített tanulmányok listája

1. Kína belső viszonyai, különös tekintettel a válság kezelésére és következményeire – Juhász Ottó blokkja

- (a) A kínai válságkezelés belső társadalmi, politikai feltételei és hatása – Juhász Ottó – 28 oldal

- (b) A kínai közigazgatási rendszer működése és reformálhatósága – Jordán Gyula – 25 oldal
- (c) A kínai egészségügy reformja – Jordán Gyula – 14 oldal
- (d) Új elemek a kínai katonai doktrínában (a kínai haderő-reform helyzete, a kínai biztonságpolitika régi és új elemei: korábbi tabuk megdőlése) – Rácz Lajos – 26 oldal
- (e) Urbanizáció és a jövedelmi különbségek összefüggései Kínában – Székely-Doby András – 19 oldal
- (f) A bankszféra és a pénzügyi szektor fejlődése a válság körülményei között – Ivanka Petkova – 26 oldal
- (g) A kínai kibersztráda – A kínai színezetű Internet és implikációi – Földes Péter – 14 oldal

2. A kínai kormány válságkezelő intézkedéseinek eddigi eredményei és tapasztalatai – **Tálas Barna** – 57 oldal + mellékletek, összesen 92 oldal

3. Kína nemzetközi kapcsolatrendszerének átalakulása és felértékelődése a válság kapcsán – **Hernádi András blokkja**

- (a) Kína és az új világrend. – **Németh Iván** – 24 oldal
- (b) Kína és a regionális együttműködés, különös tekintettel az alábbi területekre – **Völgyi Katalin** – 45 oldal
- (c) Kína szerepe az északkelet-ázsiai problematika (Észak-Korea) rendezésében – **Csoma Mózes** – 33 oldal
- (d) A Kína-USA-Oroszország-India négyszög viszonyainak alakulása – **Rácz Lajos** – 37 oldal
- (e) Kína szerepe Szibériában, különös tekintettel az ottani kínai közösségekre – **Sántha István** – 18 oldal
- (f) Kína viszonya Iránhoz – nemzetközi keretekbe ágyazva – **N. Rózsa Erzsébet** – 33 oldal
- (g) Összehasonlító elemzés a világszerte működő kínai kolóniákról – **Hernádi András** – 28 oldal

4. Kína világgazdasági szerepének erősödése, továbbá ennek következményei a globális munkamegosztásra és a kiemelt gazdasági viszonylatokra (beleértve az EU–Kína viszonyt)

– **Inotai András**

- (a) Kína szerepe a világgazdasági válság kezelésében és megoldásában – **Inotai András** – 51 oldal
- (b) G-2: az USA és Kína gazdasági kapcsolatai a világgazdasági erőviszonyok megváltozott erőterében – **Csáki György** – 27 oldal
- (c) Impact of the global crisis on the trade relations between the European Union and China – **Inotai András** – 16 oldal + 10 táblázat
- (d) A kínai direkt tőkeexport és a kis- és középvállalati szféra – **Artner Annamária** – 29 oldal
- (e) Formális és informális intézményrendszer magyar–kínai relációban – **Csontos Dániel, Földházi Szilárd, Monori Gábor** – 32 oldal
- (f) A kínai modernizáció világpolitikai és világgazdasági kisugárzása: követendő modell a válság utáni világban? – **kollektíva:**
Tálas Barna – 26 oldal
Székely-Doby András – A szocialista gazdaság átalakulása Kínában – egy elméleti megközelítés – 15 oldal
Szalavetz Andrea – Elméleti polémiák a kínai modernizáció néhány kérdése kapcsán – 15 oldal

5. Hagyományos és új elemek a Kína és Magyarország közötti kapcsolatokban (kelet-közép-európai összehasonlításban) – **Rácz Lajos blokkja**

- (a) A magyar-kínai gazdasági kapcsolatok alakulása az uniós csatlakozás óta eltelt időszakban – **Szunomár Ágnes** – 24 oldal
- (b) Magyarország mozgásteré EU-tagként és a kelet-közép-európai térség részeként a Kína-stratégia alakításában különös tekintettel a magyar EU-elnökségre – **Rácz Lajos** – 30 oldal
- (c) A kínai munkaerőpiac (foglalkoztatás és szociális helyzet) – **Artner Annamária** – 24 oldal

MAGYARORSZÁG FÁK-STRATÉGIÁJA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL OROSZORSZÁGRA, UKRAJNÁRA ÉS KAZAHSZTÁNRA

A POSZTSZOVJET TÉRSÉG ÉS A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG¹

Ludvig Zsuzsa
(MTA Világgazdasági Kutatóintézet)

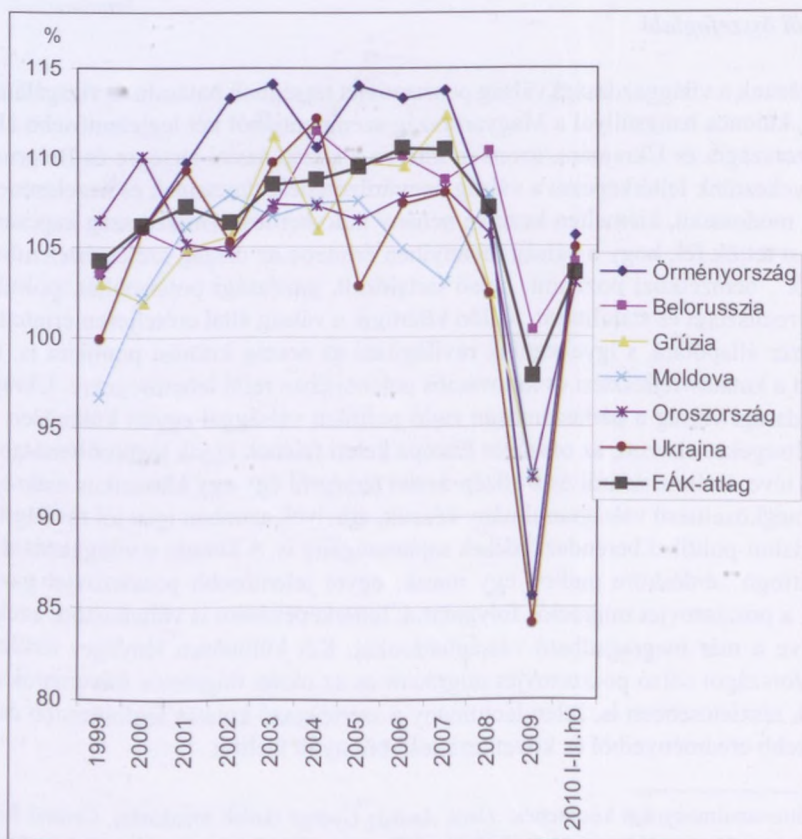
Vezetői összefoglaló

Kutatásunk a világgazdasági válság posztszovjet térségbeli hatásainak vizsgálatára irányult, különös hangsúllyal a Magyarország szempontjából két legjelentősebb államra, Oroszországra és Ukrajnára, azonban kitérve a közép-ázsiai térségre és Belorussziára is. Igyekeztünk feltérképezni a válság begyűrűzésének, tüneteinek és kezelésének sokszínű módzatait, kiemelten kezelve néhány kulcskérdést. Oroszország kapcsán azt a kérdést tettük fel, hogy a válság mennyiben érintette az ország széles értelemben vett „erejét”, nemzetközi pozícióit, belső tartalékait, gazdasági potenciálját, politikai viszonyrendszerét és stabilitását. Külön kitértünk a válság által erőteljesen érintett bankrendszer állapotára, s igyekeztünk rávilágítani az ország kitörési pontjaira is, többek között a kutatás-fejlesztési és innovációs potenciálban rejlő lehetőségekre. Ukrajnában a gazdasági válság a párhuzamosan zajló politikai válsággal együtt különösen súlyos feszültségeket okozott, az országot Európa keleti felének egyik legproblémásabb államává téve. Belorussziáról és a közép-ázsiai térségről egy-egy klasszikus makrogazdasági megközelítésű válságtanulmány készült, amelyek azonban igen jól rávilágítanak a társadalmi-politikai berendezkedések sajátosságaira is. A kutatás a világgazdasági válság átfogó kérdésköre mellett egy másik, egyre jelentősebb posztszovjet gazdasági téma, a posztszovjet migrációs folyamatok feltérképezésére is vállalkozott, ezekben is keresve a már megragadható válsághatásokat. Két különösen lényeges területet, az Oroszországot célzó posztszovjet migrációt és az ukrán migrációs folyamatokat vizsgáltuk részletesebben is. Jelen tanulmány a szerteágazó kutatás legfontosabb és legérdekesebb eredményeiből és következtetéseiből nyújt ízelítőt.

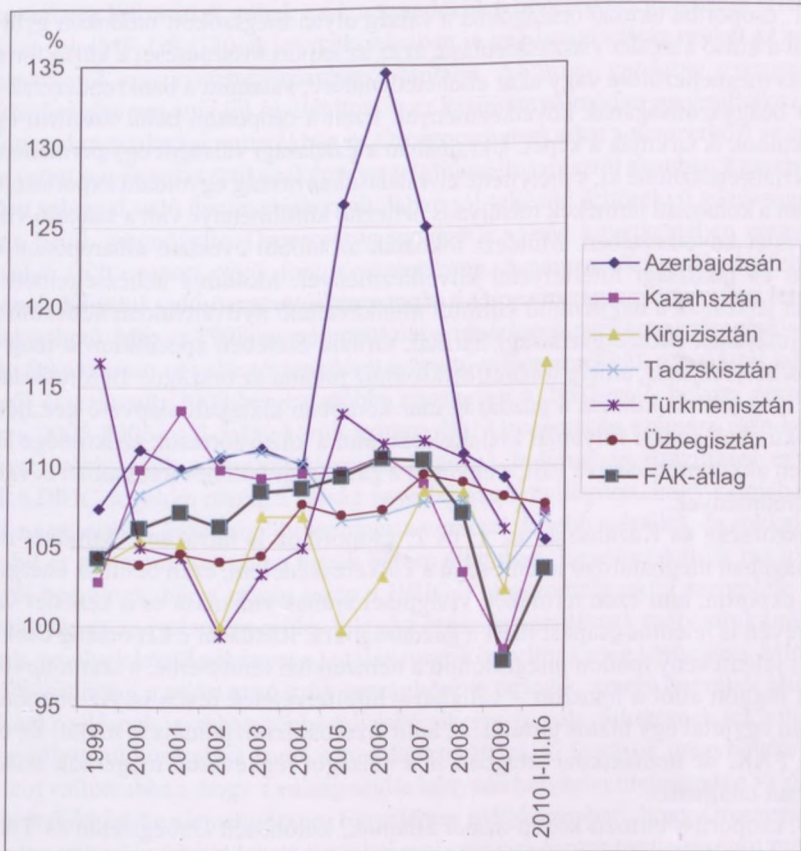
¹ A háttértanulmányokat készítették: *Deák András* György (külső munkatárs, Central European University), *Heyets, Valery* (külső munkatárs, Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Gazdaságkutató és Prognosztikai Intézete), *Karácsonyi Dávid* (külső munkatárs, MTA Földrajztudományi Kutatóintézete), *Kiss Szilvia* (MTA Világgazdasági Kutatóintézete), *Libanova, Ella* (külső munkatárs, Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Demográfiai és Szociális Tanulmányok Intézete), *Ludvig Zsuzsa* (MTA Világgazdasági Kutatóintézete), *Réthy Sándor* (külső munkatárs), *Simai Mihály* (MTA Világgazdasági Kutatóintézete), *Simon Tünde* (külső munkatárs), *Szabó István* (külső munkatárs), *Yefymenko, Tetyana I.* (külső munkatárs, Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Gazdaságkutató és Prognosztikai Intézete), *Weiner Csaba* (MTA Világgazdasági Kutatóintézete).

1. A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG A POSZTSZOVJET TÉRSÉGBEN: ELTÉRŐ HATÁSOK ÉS KEZELÉSI LEHETŐSÉGEK

A globalizált világ gazdaságában a 12 államot magában foglaló posztszovjet térséget is elérte a világ gazdasági válság, azonban országoként eltérő erővel és sajátos csatornákon keresztül, különböző lehetőségeket teremtve magára a válságkezelésre is. A leggyakrabban vizsgált makrogazdasági mutatókat nézve egyértelmű, hogy a válság a vizsgált országok többségének korábbi gazdasági trendjében törést hozott, az azonban, hogy ez a törés mennyire mély, már országoként, az eltérő adottságokkal és kiindulási helyzetekkel magyarázhatóan egyéni képet mutat. A térségben 2009-ben átlagosan 7 százalékkal zuhant a bruttó hazai termék értéke, azonban 2010 elején már a növekedés jelei mutatkoztak.

1.a ábra. A GDP ALAKULÁSA A POSZTSZOVJET TÉRSÉGBEN (1999–2010)

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság, Ázsiai Fejlesztési Bank

1.1. ábra.

A válsághatások jelentkezése (csatornái és erőssége), valamint azok kezelési módjai alapján megítélésünk szerint az alábbi nagy csoportok különíthetők el a térségen belül.

1. táblázat. A POSZTSZOVJET ÁLLAMOK CSOPORTOSÍTÁSA A VÁLSÁGHATÁSOK JELENTKEZÉSI MÓDJA ÉS ERŐSSÉGE ALAPJÁN

1. Klasszikus válsághatások + országspecifikumok	2. Válsághatások az energia-exportőr országokban	3. Világgazdaságba kevéssé integrálódott országok visszafogott válsághatásokkal
Ukrajna	Azerbajdzsán	Üzbegisztán
Moldova		Türkmenisztán
Örményország		Tadzsikisztán
Grúzia		Kirgizisztán
Belorusszia		
Oroszország		
Kazahsztán		

Az 1. csoportba tartozó országokba a válság olyan megszokott módokon gyűrűzött be, mint a külső kereslet visszaszorulása, azaz az export visszaesése, a külső forrásokhoz jutás megnehezülése vagy akár ellehetetlenülése, valamint a bankrendszerek nemzetközi beágyazottságának következményei. Ezen a csoporton belül azonban egyéni specifikumok is tarkítják a képet. Ukrajnában a gazdasági válságot egy permanens politikai krízis egészítette ki, s mélyítette el, ráadásul az ország egyoldalú exportszerkezet, abban a kohászati termékek túlsúlya is nehezítő körülménnyé vált a szűkülő világpiaci kereslet következtében. Mindezt fokozták az utóbbi években elharapózott külső vállalati és lakossági hitelfelvétel következményei. Moldova nehézségeiben nagy szerepet játszanak a nagyszámú külföldi munkavállaló nyilvánvalóan nehezülő munkához jutásának nemzetgazdasági hatásai. Grúzia esetében specifikum a még zajló háborús helyreállítás, amely többletforrásokhoz juttatta az országot. Belorussziában a válság még jobban kihozta a gazdaság már korábban kialakult alapvető gondját, egy nagyfokú eladósodási folyamat kialakulását, ami a külső források szükségessége következtében akkut problémává vált, s egyúttal a gazdasági kötődés irányaiban is változásokat eredményez.

Oroszország és Kazahsztán az 1. és 2. csoporthoz is tartoznak. Mindkét ország gazdaságában meghatározó jelentőségű a külkereskedelem, ezen belül az energiaexportja, ami ezen termékek világpiaci árának zuhanása és a kereslet visszaesése révén is jelentős csapást mért a gazdaságokra. Ráadásul e két ország bankrendszere is jelentékeny módon integrálódott a nemzetközi rendszerbe, s számottevő mértékben függött attól a fokozott – vállalati – hitelfelvételek révén is. Az energiakincs azonban egyúttal egy biztos tartalék is, amit Azerbajdzsán példája is mutat. Ez utóbbi ország FÁK, de nemzetközi átlagban is a válságot legkevésbé megérzők szűk csoportjában található.

A 3. csoportba tartozó közép-ázsiai államok, különösen Üzbegisztán és Türkmenisztán vélhetően azért vészelte át viszonylag könnyedén a válságot, mert egyelőre igen kevésbé integrálódtak a nemzetközi gazdaságba. Náluk nemhogy GDP-visszaesés nem mutatkozott 2009-ben, hanem folytatódott a korábbi évek impozáns növekedési dinamikája, igaz ennek mértéke a türkmén gazdaság esetében a korábbi tíz százalékról négy százalékpontnyit esett. Kazahsztánt a bruttó nemzeti termék viszonylag szerény mértékű csökkenése és földrajzi fekvése miatt tekintjük ebbe a csoportba tartozónak is.

2. OROSZORSZÁG: MILYEN ERŐS ÉS STABIL A VÁLSÁG UTÁN?

2.1. Oroszország és a nemzetközi környezet

A válság kitörését megelőzően Oroszország a nemzetközi porond egyik legambiciózusabb államaként viselkedett. Tartós gazdasági növekedése, az általa elért gazdasági és a mögötte meghúzódó belpolitikai konszolidáció azzal kecsegtették az országot, hogy előrébb léphet a régóta áhított cél, a meghatározó – ha nem is szuperhatalmi, de nagyhatalmi – nemzetközi szerepkör visszaszerzése felé. Oroszország Kínával, Indiával s más feltörekvő államokkal karöltve kívánt fellépni a jelenlegi nemzetközi rezsim reformja érdekében, a megváltozott erőviszonyokra hivatkozva. Különösen erőteljesek,

bár korántsem kiforrottak voltak ezek a szándékok a nemzetközi gazdasági intézményrendszer (pl. IMF, G8-G20-ak) vonatkozásában. A gazdasági válság ezeket az ambíciókat egyrészt visszavetette, másrészt táplálja. Az orosz gazdaság gyengeségeire, sebezhetőségére ugyanis jól rávilágított, s ez számottevő módon megmutatkozik a leromlott makrogazdasági mutatókban is. Oroszországban tehát a nemzetközi vezető szerephez vetett reményeket szükségképpen szelídítette, másrészt azonban a gazdaságilag a fejlett világgal való összevetésben általában jól teljesítő feltörekvő gazdaságok csoportján belül, megnövelte. Oroszország ugyanis a válság következtében megemelkedett súlyú G20 csoport egyik fontos vezérállama. A nemzetközi gazdaság feltörekvő óriásával, Kínával való összevetésben azonban Oroszország egyértelműen lemaradónak tekinthető. Míg az 1998-as mélypont óta – vásárlóerő-paritáson számolva – Oroszország fokozatosan növelte részesedését a bruttó világtermékből, s 2003-tól helyezése is évről évre javult, 2009-ben ez utóbbi visszaesett a 2007-es 7. helyre, részesedése pedig a 2005-2006-os 3-3,1% körüli szintre. Bár Oroszország számára igen kedvező, hogy az utóbbi évek sikergazdaságaival, Kínával, Indiával és Brazíliával egy sorba került a BRIC-fogalom révén, a válság egyértelműen rávilágított, hogy valójában kilóg ebből a csoportból, gazdasági dinamizmusa nemcsak kisebb mértékű, de sokkal kevésbé stabil és előremutató, mint a másik három államban. Egyes szakértők ma már csak BIC-ről beszélnek, bár a válság során a BRIC – Oroszország aktív szereplése mellett – tovább lépett az intézményesülés felé. Az orosz lemaradásnak mély strukturális okai vannak, amelyek közül néhányat a kutatás során kíséreltünk meg körbejárni. Mindazonáltal Oroszország a világ azon szűk országcsoportjához tartozik, amely önerőből látott neki a válságkezelésnek, s abban többé-kevésbé sikeres is volt. Sikeresnek tekinthető, hiszen a válság súlyosbodása során sem kényszerült külső források igénybevételére, de kudarcot vallott abban, hogy a válság szülte kényszerhelyzetet megragadva valós strukturális átalakítást kezdeményezzen. Figyelemre méltó azonban, hogy Oroszország képes volt a válság nyújtotta lehetőségekkel egy számára fontos területen élni: megerősítette jelenlétét a nemzetközi tőkeáramlásokban. Míg a világszerte általános tendenciákat követve az Oroszországba érkező külföldi tőkebefektetések 2009-ben számottevően, Oroszország esetében az előző évhez viszonyítva mintegy a felére zuhantak, az orosz eredetű tőkekihelyezések kisebb mértékben estek vissza. Jelentős külföldi eszközöket sikerült az orosz cégeknek, ráadásul kedvező áron megszerezniük. Kihelyezett FDI-állományát tekintve Oroszország 2009-ben megőrizte a feltörekvő gazdaságok közötti második helyét (Hong Kong – Kína után).

2.2. A makrogazdasági helyzet, válságkezelés – az ország „tartalékai”²

Összességében az orosz válság érdekes ötvözete volt a nemzetközi krízis kelet-európai régióra jellemző tüneteinek és a nyersanyag-, főleg olajexportőr államok sajátos dinamikáinak. Ami az előbbit illeti, a hitelszűke, valamint a külső piacok beszűkülése komoly problémák forrása lett, összeroppant a tőzsde, nyomás alá került a rubel árfolyama.

² Ez az alfejezet elsősorban Deák András György, Réthi Sándor és Weiner Csaba által a FÁK-projekt számára készített tanulmányra támaszkodik.

2. táblázat. A SZÉNHIIDRÓGÉNEK SZEREPE AZ OROSZ KIVITELBEN, %-OS RÉSZESÉDÉS

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
nyersolaj	18,7	24,1	24,5	27,1	29,2	32,2	34,2	33,7	34,3	34,2	33,2
olajtermék	7,2	10,4	9,2	10,5	10,3	10,5	13,9	14,7	14,7	16,9	15,9
földgáz	15,0	15,8	17,4	14,8	14,7	11,9	13,0	14,4	12,7	14,7	13,8
együtt	41,0	50,3	51,2	52,4	54,2	54,7	61,1	62,8	61,7	65,8	62,9

Forrás: Orosz Központi Bank

A szénhidrogének dominanciája az ország teljes exportjában, valamint az olaj- és gázbevételek GDP-hez viszonyított kiugróan magas (2008-ban már az összes költségvetési bevétel 47%-át meghaladó) részaránya, valamint a válság következtében beállt nagyarányú nemzetközi energiaár-esés jól megvilágítják az ország gazdaságát ért csapás súlyát a válságcsatornák és tünetek második csoportja tekintetében. Oroszország a posztszovjet térségen belül a harmadik legnagyobb (8%-nyi) GDP-esést szenvedte el 2009-ben az előző évhez viszonyítva.

Az orosz válságkezelés lehetőségei azonban messze felülmúlták a korábbi válság idején, az 1998-ban tapasztaltakat. Moszkva a bőség éveit során fegyelmezett módon jelentős pénzügyi tartalékokat halmozott fel: a jegybanki tartalékok 2008 nyarán elérték a 600 milliárd dollárt, míg a költségvetési készletek (Tartalék Alap, Nemzeti Jóléti Alap) 2009 elején 216 milliárd dollárra rúgtak. Ez lehetőséget teremtett, hogy külső kényszerek nélkül, intenzíven kezeljék a helyzetet. A jegybank és a kormányzat ugyan az eseményeket csak követve, de aktívan reagált, és érdemi intézkedéseket tett a válság kezelésére, azon belül a bankrendszer stabilitására és a szociális biztonságra koncentrálna. Az erőfeszítések sikerét Oroszországon belül és kívül is különbözőképpen ítélik meg. A válságkezelést koordináló Putyin kormányfő szerint Oroszország nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő teljesítményt nyújtott. A válság enyhítésére a GDP 6-7%-át költötték, illetve a központi bank által nyújtott hitelekkel együtt ennél jóval többet. Ezzel szemben Medvegyev elnök számos alkalommal bírálta a kormányt egyes részintézkedések hatástalansága és a végrehajtás lassúsága miatt.

Mindazonáltal az energikus intézkedések, majd ezt követően a központi bank offenzív hitelpolitikája minden kétséget kizáróan elérte célját. Az orosz bankrendszer 2008-2009 telén nem ingott meg, a bankcsődök száma alig nőtt, s a bankközi hitelpiac hamar visszabillent korábbi állapotába. A pénzügyi rendszer stabilitását jellemző kiemelten fontos tőke-megfelelési mutató, illetve a banki likviditási gyorsráta nem csökkentek, bár érzékelhető módon mérséklődött a bankok nyereségessége. A rossz hitelek növekedése ellenére a bankrendszer egészét tekintve nemfizetési válság nem fenyegetett.

Külön érdemes szólni a jegybank árfolyam-politikájáról. A leggyakrabban hangzó kritika szerint egy lépésben kellett volna leértékelni a rubelt, s ezzel meg lehetett volna takarítani 200 Mrd USD-t. Vélhetően a jegybank politikája sokba került, de helyes volt. A történelmi előzmények, illetve a szeptemberi lakossági reakció alapján joggal feltételezhető, hogy egy ilyen lépés pánikot váltott volna ki, s a tömeges betét kivonás szétzilálta volna bankrendszert.

A pénzügyi szférán kívül megvalósuló válságellenes intézkedések hatékonysága minimális volt. A foganatosított lépések többsége a nagyvállalati szektor életben tartását célozta, az alkalmazott eszközök pedig egyrészt konzerválták a meglehetősen korsze-

rútlen iparstruktúrát (lásd vámemelés az elavult Ladák védelmében, adókedvezmények a kitermelő ágazatnak), másrészt pedig „sorsukra hagyták” a rendelkezések számottevő hányadát elvesztő KKV-kat, mivel érdemi plusztámogatást ez a célcsoport nem kapott. A magántulajdonosi nagyiparban és az állami tulajdonú kitermelő ágazatokban az állami védőernyő a feldolgozóipar említett részeihez és a pénzügyi szektorhoz képest csak korlátozottabban érvényesült. Ennek megfelelően a vállalatok különböző stratégiák mellett vészelték át az elmúlt másfél évet: az állami tulajdonú Rosznyeft és Transznyeft jelentős, olajexport fedezetű kínai kölcsönt kapott, a Gazprom maximálisan kihasználta a hosszú távú exportszerződésekben késleltetve jelentkező árdekonjunktúrát. Ugyanakkor látványos volt pár agresszív növekedési stratégia bukása: Oleg Deripaszka, az alumíniumiparban terjeszkedő, korábban az oroszországi *Forbes*-lista legvagyonosabb nagyvállalkozója kis híján tönkrement és jelentősen visszaszorult. Ezzel szemben például az Alfa-bank, amely már 1998-ban is konzervatív üzletpolitikával és széles portfólióval vészelté át az államcsődöt, most is jól szerepelt. Szimbolikus Vlagyimir Liszin, az amúgy a válság által érzékenyen érintett acélipar egyik szereplőjének a sikere, aki a 2010-es *Forbes* lista leggazdagabb oroszaként zárta az évet.

3. táblázat. AZ OROSZ GAZDASÁG FONTOSABB MAKROGAZDASÁGI MUTATÓ (2008–2010)
(AZ ELŐZŐ ÉV HASONLÓ IDŐSZAKÁNAK %-ÁBAN)

	2008	2009.	2010., I. félév
GDP	105,6	92,2	102,9
Ipari termelés	102,1	89,2	109,7
Mezőgazdasági termelés	110,8	101,2	100,8
Kiskereskedelem	113,0	94,5	105,8
Állótoke beruházások	109,1	83,0	107,4
Export	140,3	60,9	140,2
Import	134,8	63,6	140,7
Fogyasztói árindex	113,3	111,7	105,8
Ipari árindex	121,7	95,7	109,8
Reáljövedelem	102,7	101,9	101,4
Munkanélküliek*, millió fő	4,8	6,3	5,2
Regisztrált munkanélküliek*, millió fő	1,4	2,1	1,9
Költségvetés egyenlege a GDP %-ában	4,2	-5,9	...

Forrás: Orosz Állami Statisztikai Szövetségi Szolgálat

* – havi átlag

A válság egyik legfontosabb makrogazdasági következménye a költségvetés korábbi kedvező helyzetének látványos megromlása. Oroszország tartalékai lényegesen csökkentek, ezek azonban kedvezővé váló feltételek esetén újraépíthetők. Ez a folyamat lényegében már elindult. Oroszország számára lényeges, hogy megőrizte gazdasági szuverenitását.

A folyamatokat összegezve megállapíthatjuk, hogy az orosz gazdaság, s annak részeként a pénzügyi rendszer kiállta az első nagy próbát 1998 óta, ugyanakkor a válságkezelő intézkedések a 2008-ra kialakult status quo-t konzerválták, sem a politikai, sem

a gazdasági vezetés nem tett kísérletet a válság nyújtotta lehetőségek kihasználásával még kisebb strukturális reformok elindítására sem. Az elmúlt időszak fejleményei azt is bizonyították, hogy függetlenül a pillanatnyi politikai konjunktúrától, Oroszország világgazdasági integrációja meglehetősen előrehaladt, a globalizált világba egyre inkább betagozódó orosz gazdaság bajain a központi beavatkozás szimpla erősítésével érdemi módon nem lehet segíteni.

2.3. A válság esetleges hatásai a belső „rezsimre”³

2004 óta több kísérlet született az orosz rezsim leírására, előszeretettel nevezték azt államkapitalizmusnak, hasonlították azt a dél-koreai *chaebol*-rendszerhez vagy latin-amerikai petrolállamokéhoz. Ezen értelmezések legtöbbje a gazdaság és a politika közötti viszonyt tekintette az orosz rendszer meghatározó elemének, és azon keresztül vizsgálta a rezsim élet- és versenyképességét, fenntarthatóságát. Joggal tehető fel tehát az a kérdés, hogy a világgazdasági válság hatott-e a moszkvai rezsimre. Újra kell-e értelmezni a putyini rendszer perspektíváit, hiszen ennek a rendszernek ez az első válsága? Kell-e engedményeket tennie az elit más csoportjainak irányában, megosztva velük a felelősséget és értelemszerűen a hatalom egy részét is? Míg 2004-ben az állam–oligarchia törésvonal determinálta az orosz belpolitikát, mára ennek jelentősége messzemenően csökkent. Előtérbe kerültek más dilemmák: Putyin és Medvegyev viszonya, ami látványosan kerül a állam–oligarchia viszony kérdéskörét (jelentős teret nyitva a spekulációknak), a felsővezetés és az állami bürokrácia viszonya, vagy a rezsimet fenyegető politikai és makrogazdasági kockázatok. Ezekben a potenciális ütközetekben a magántulajdonosi osztály nem feltétlenül résztvevő vagy tárgya a konfliktusnak, sőt, esetleg potenciális szövetséges. Ugyanakkor a politikai elit és közötté nyilvánvaló a bizalom hiánya. Nem véletlen, hogy az orosz gazdaságpolitika egyik kedvenc vesszőparipája, a nemzetgazdaság diverzifikációja kapcsán a politikai elit alig-alig számít az orosz magánszektor aktív szerepvállalására. Majdnem négy évvel Hodorkovszkij letartóztatása után, a gazdasági válság hajnalán, a két tulajdonosi osztály, az állam és a magántulajdonosok közti konfliktus Oroszországban nem volt aktuális kérdés. Az akkori konfliktus jelentősége, legalábbis gazdasági vonatkozásban jobbra a nyersanyagsektorra és annak jövedelmeire vonatkozott. Itt valóban voltak látványos nacionalizációk, a külföldi tulajdont részlegesen kiszorították és jelentős adóátrendezés is történt. Azonban ha a gazdaság teljes spektrumát nézzük, akkor azóta a magántulajdonosi jogokat nem érte érdemi támadás, a külföldi befektetők a nyersanyagsektoron kívül aktívan terjeszkednek. A kérdés nem is az volt, hogy a gazdasági válság jelentette feszültségek újra fognak-e indítani régi konfliktusokat, hanem hogy indukálnak-e új folyamatokat, átrendezik-e a makrotulajdonosi viszonyokat az orosz gazdaságban.

A válság nem érintette látható módon a politikai és a gazdasági elit közt fennálló kapcsolatokat. Putyin kormányfő publikusan kizárt egy esetleges renacionalizációt, sőt, a válságkezelés kapcsán inkább az állami korporációk felelősségét firtatta. Ennek csak az egyik oka, hogy a magántulajdonos csoportok – mind versenyképességük, mind

³ Ez az alfejezet elsősorban Deák András György tanulmányára támaszkodik.

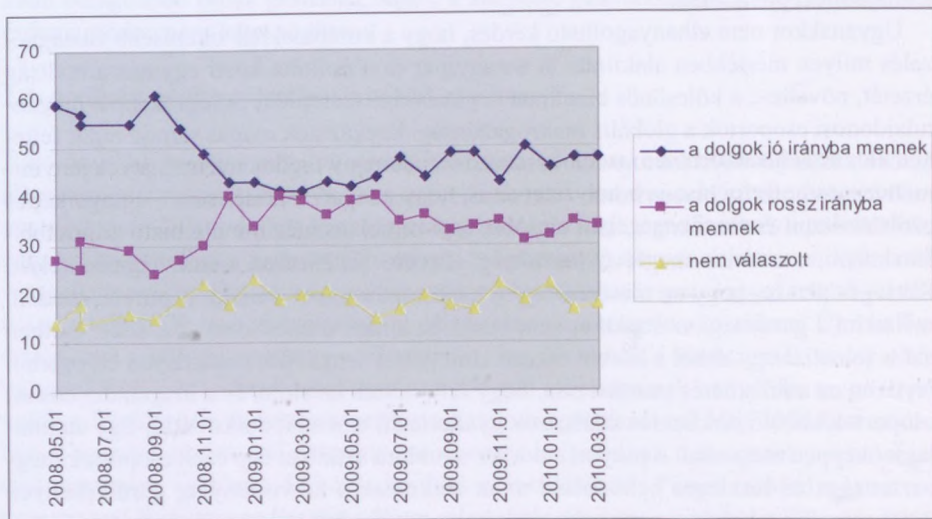
alacsonyabb lobbijük miatt – az állami tulajdonú szektornál sokkal kevesebb fejfájást okoztak a válságkezelés során. Sokkal inkább arról van szó, hogy a magántulajdonú nagyipar belesimult a rendszerbe, annak része, és a meglévő egyensúly felborítása még normális körülmények között is kockázatos vállalkozás lenne. Kifejezetten igaz ez a tulajdonosi pozíciókra.

Ugyanakkor nem elhanyagolható kérdés, hogy a korábbiaknál sikeresebb válságkezelés milyen mértékben alakította át a nagyipar és a politika közti egymásra utaltság érzetét, növelte-e a kölcsönös bizalmat. A gazdasági szereplők, és legfőképp a magántulajdonosi csoportok a globális makrogazdasági kockázatok magas szintje miatt feltehetően a közeljövőben fokozottan ráutaltak lesznek egy nyugodt hátországra. A putyini-medvegyevi rezsim bizonyította – a rendszerváltás óta első alkalommal –, hogy képes ezt biztosítani és fenntartani, ami legalább a politikai kockázatok alacsony szintjét valószínűsíti, s minden meglévő feszültség ellenére feltehetően erősíti legitimációját. Kétséges persze, hogy ez minőségileg új kapcsolatot jelent-e majd. A putyini modell, miszerint a gazdasági szereplőket nem vonja be a napi döntéshozatalba, adott esetben azt is jelenti, hogy ebből a körből érkező támogatást sem képes hatékonyan befogadni. Nyilván ez a felismerés vezetett oda, hogy felújították az elnök és a magántulajdonosi csoportok közötti rendszeres találkozókat gyakorlatát, ami a Hodorkovszkij-ügy után tulajdonképpen megszűnt. A putyini autoriter struktúra azonban épp ezen csoportok megosztottsága és részleges behódolása miatt alakulhatott ki viszonylag gördülékenyen 2000 után. Ez a kohézió nem valószínű, hogy növekedett volna a Hodorkovszkij-ügy óta. A nagyiparban megfigyelhető divergens érdekek mellett egy ilyen együttműködés túlzottan kockázatos a legtöbb tulajdonosi csoport számára. Mindez oda vezet, hogy a gazdaságpolitikai döntéshozatal továbbra is a bürokratikus és az állami technokrata elit zárt doboza, amelyre a többi szereplő csak közvetve, illetve egyéni stratégiák mentén képes hatni. A válság következtében a magántulajdonosi csoporton belüli átrendeződés sem volt drámai. A Forbes listáját alapul véve bár a 100 leggazdagabb orosz vagyona a 2007-es 522 milliárd USD-ről 2008-ra 142 milliárdra apadt, a tőzsdei folyamatok következtében 2009-re visszakapaszkodott 297 milliárdra. Nem következett be érdemi átrendeződés sem: a 2009-es lista mindössze 11 új nevet tartalmaz.

A putyini rezsim legitimációjának fontos elemei voltak a 2000 és 2008 között töretlen gazdasági növekedés és javuló szociális mutatók. Az 1970-es évek vége óta ez volt az első olyan időszak, amikor a lakosság széles rétegeinek huzamosabb ideig és érezhetően javultak az életviszonyai, illetve az elit meghatározó csoportjai élvezhették ezen növekedés előnyeit. A rezsim ideológikus célkitűzései az orosz modernizációról, az ország nemzetközi presztízsének növekedéséről és a politikai rendszer fejlődéséről ugyan megfogalmazói szerint sem voltak minden esetben hitelesek, de nem is voltak hiteltelenek. A válság érthető módon megkérdőjelezte ezen elképzelések legtöbbjét. Nem véletlenül a rezsim hosszabb távú legitimációja szempontjából létkérdés, hogy vissza tudja-e szerezni a bizalmat, a fejlődésbe vetett korábbi hitet. El tudja-e hitetni korábbi támogatóival, hogy ez a válság csak egy átmeneti, külföldről beszívárgott krízis volt, amelyet követően vissza tud térni legalább a korábbi állapothoz?

Amint az alábbi ábra is mutatja, a közvélemény átfalános hangulata, és ezzel hagyományosan összhangban mozgó, a Putyinba vetett bizalmi index a válság folyamán romlott, de nem szenvedett visszafordíthatatlan károkat. A Putyin-korszak korábbi periódu-

saiban a rezsim megítélése több időszakban is rosszabb volt, mint a válság mélypontján. A rendszer ellen való tiltakozás, a sztrájkok vagy egyéb tüntetések a válság mélypontján sem voltak jelentősek, s többnyire pusztán csoportérdekek húzódtak meg mögöttük.

Forrás: Levada Központ

2. ábra. „ÚGY VÉLI, HOGY A DOLGOK AZ ORSZÁGBAN ÖSSZESEN JÓ IRÁNYBA MENNEK VAGY INKÁBB ROSSZUL ALAKULNAK?” (1600 FŐ, %)

A válság legfőbb politikai következményévé vélhetően a kormányzati szintű modernizációs diskurzusok, a fennálló rezsim óvatos és indirekt kritikája vált. A putyini rezsim számára kényelmetlenné vált a rugalmatlanság imázsa és a brezsnyevi pangással kapcsolatos párhuzam. A változásra való igény kimutatható a társadalom széles rétegeiben.

2.4. Kitörési pont-e a kutatás-fejlesztés és innováció?⁴

Oroszország erejének, fejlődési potenciáljának igen fontos területét képezi tudományos kutatási bázisa. 1 millió lakosra kb. 3500 tudós és mérnök jut, ami nagyjából akkora, mint az Amerikai Egyesült Államokban. Egyetemei továbbra is nagyszámú és magasan képzett természettudományos és műszaki képzettségű személyt bocsátanak ki. Az orosz vezetés is tisztában van a tudomány alapvető fontosságával a további fejlődés érdekében, és különösen 2000 óta nagyobb hangsúlyt ad a tudományos kutatásoknak és az orosz tudomány nemzetközi kapcsolatainak fejlesztésének. Medvegyev elnök különböző nyilatkozataiban állandó téma a modernizáció, amelynek egyik oszlopként szerepel az átmenet a tudásalapú gazdaságba. A gazdaság növekedése és diverzifikálása alapvető

⁴ Az alfejezet Simai Mihály akadémikusnak a FÁK-projekt számára készített tanulmányára támaszkodik.

fontosságú eszközének tekinti a tudományos kutatás bővítését, a tudomány és a természet viszonyának radikális megjavítását. Ez azonban egyelőre csak a retorikában jelentkezik, s kevésbé a konkrét és hatékony intézkedésekben. A kutatási tevékenység irányát tekintve lényeges, hogy az orosz tudomány ma már alapvetően polgári célú kutatásokat folytat. 2005 óta azonban a stratégiai kutatások új lendülete növelte a katonai jellegű K+F szerepét is. Ez azonban még mindig igen messze van a szovjet idők gyakorlatától. Az orosz tudományos rendszer sokat fejlődött az elmúlt években annak alapján is, hogy számos külföldi tapasztalatot vett át.

Továbbra is lényeges és megoldatlan probléma az ipari-vállalati háttér, amelyik nem hajlandó, de sok esetben nem is képes az orosz tudomány eredményeinek átvételére és hasznosítására. Befolyásolja a helyzetet az is, hogy az ipari fejlődés sem elég gyors, és a vállalatok túlnyomó többségében olcsóbb, egyszerűbb és még mindig biztonságosabb új technikát importálni, mintsem létrehozni. Nem nő elég gyorsan a csúcstechnikát előállító szektor sem. Néhány transznacionalizálódott orosz mammutvállalat tett csak a kutató és fejlesztő hálózatukat bővítő, a hatékony munkaerő továbbképzési rendszerének, valamint az innovatív vállalati szerkezet kialakítását célzó lépéseket. Általános vélemény, hogy a kormányzat által finanszírozott kutatási eredmények jelentős része elavulttá válik, mire eljut az alkalmazás fázisába. Súlyos problémák vannak továbbra is a szabadalmak védelmével. Nincs továbbra sem kellőképpen tisztázva, hogy a gazdasági hasznosításra alkalmas találmányok kiknek a tulajdonában vannak. Nyilvánvaló az is, hogy a csúcstechnika vállalatai nem légüres gazdasági térben működnek, hanem egy nemzetgazdasági értéklánc részei. Fejlődésük egyrészt a többi vállalat fejlesztési, modernizálási terveitől függ, másrészt ezek pénzügyi lehetőségeitől és szakértelmétől. Döntő az is, hogy milyen a menedzsment képessége és lehetősége arra, hogy hosszabb távlatokban gondolkodjék és cselekedjék. Összességében a 21. század jelenlegi szakaszában a továbbra is jelentős K+F szektor ellenére a feltételek a tudásalapú társadalom és gazdaság kialakításához még igen korlátozott mértékben léteznek az orosz gazdaságban. Úgy tűnik, hogy Oroszországban ehhez 10 vagy akár 20 év is kevés idő lesz.

3. UKRAJNA: VÁLSÁGKEZELÉS EGY MEGOSZTOTT ÉS GYENGE ÁLLAMBAN

3.1. Az ukrán válság jellemzői: a politikai és gazdasági válság együttes jelentkezése⁵

Ukrajnát a világgazdasági válság különösen nehéz helyzetben érte, a permanens belpolitikai válság igen kedvezőtlen körülményeket teremtett a válságkezelésre, ami igen jól megmutatkozott az ukrán válság mélységében is. Az ukrán GDP a posztszovjet országok többségével szemben már 2008-ban is csak szerény mértékben bővült, és 2009-ben a legnagyobb mértékben, mintegy 16%-kal zuhant az előző évhez képest. Az export visszaesése és a külső források beszűkülése egyaránt súlyosan érintette az egyoldalú exportszerkezettel rendelkező, ráadásul nagymértékben eladósodott ukrán gazdaságot.

⁵ Az alfejezet Valery Heyets, Tetyana Yefimenko, Szabó István és Ludvig Zsuzsa tanulmányaira támaszkodik.

A nemzeti valuta értékvesztése Európa-szerte az egyik legjelentősebb volt. Ráadásul az ország élén nem állt egy stabil, következetes válságkezelési elképzelésekkel rendelkező vezetés, helyett a különböző politikai körök és ágak közötti viszálykodás lehetetlenné tette el a válság kezelését, többek között az elengedhetetlené vált együttműködést az IMF-el. A válság közepette folyt le a következő, Ukrajna további sorsában vélhetően döntő fontosságú elnökválasztás, ami erőteljes fordulatot hozott. Ukrajnában tehát a világgazdasági válság és a politikai krízis hatásait lehetetlen egymástól elkülöníteni, azok egymást felerősítve jelentkeztek. Ukrajna lényegében nem rendelkezett belső forrásokkal, így a válság menedzselésében, a teljes összeomlás elkerülésében a külső segítség játszott mindvégig a főszerepet. Ezen belül kiemelt szerep jutott az IMF-kölcsönssomagjának, az uniós forrásoknak, és néhány bilaterális kormányközi megállapodásnak. Különösen izgalmasan alakult a viszony Oroszországgal, amely tovább bonyolította az amúgy is feszült helyzetet, hiszen a válság közben indult el az átállás a gázárak új rendszerére, ami bár elméletileg jelentős megrázkódtatással járt volna, a csökkenő világpiaci energiaárak következtében Ukrajna számára elviselhető mértékűvé szelődött. Ugyancsak közben állt be az ukrán–orosz viszony újabb fordulata: az új politikai vezetés egyértelműen az Oroszországhoz való 'vissza'-közeledés mellett tette le a voksát, ezzel rövid időn belül egy újabb gázmegállapodáshoz is juttatva az országot.

Az ukrán politikai struktúrákat, még konkrétabban az oligarchikus rendszert vizsgálva az a következtetés vonható le, hogy abban a világgazdasági válság számottevő mozgásokat idézett elő, jelentősebbeket, mint az ukrán belpolitikában az elnökválasztással előállt új helyzet. A válság az egyes ukrán oligarchikus csoportok közötti verseny élesedéséhez, illetve nem egy esetben meglepő új szövetségek kötéséhez vezetett. A nehezedő körülmények között egyesek a nemzetközi piaci rések ügyes felkutatásával jobban feltalálták magukat, míg mások igen jelentős veszteségeket szenvedtek el. Az ukrán oligarchákat ugyanis különösen erősen érintette a nemzetközi piacok beszűkülése tekintettel arra, hogy többük számára legjelentősebb kiviteli termékük, a vas- és acéltermékek piacán komoly beszűkülés volt jellemző a válság során. Természetesen olyan csoportok és oligarchák is akadtak, akik a válságot átvészelték, azonban pozícióik jelentős meggyengülésével. Mindebben az éppen uralkodó politikai elithez való kapcsolódások – amik egyébként is kellően rugalmasak – meglehetősen kis szerepet játszottak, a piac szava volt a döntő. Megfigyelhető volt egy meglepő tendencia is: az ukrán oligarchák csökkenő érdeklődése a költséges politikai kampányok finanszírozása iránt, s általában egyfajta „önkéntes” kivonulásuk a politikából, ami az ukrán politikai struktúrában egyfajta vákuumot hagyott maga után. Kérdéses, hogy ezt ki tölti majd be, az ukrán állam, vagy Oroszország „képviselői”? Az előbbi alternatívának kevés az esélye, tekintettel az ukrán állam állandósult gyengeségeire.

3.2. Kitérésre lehet-e az ukrán mezőgazdaság?⁶

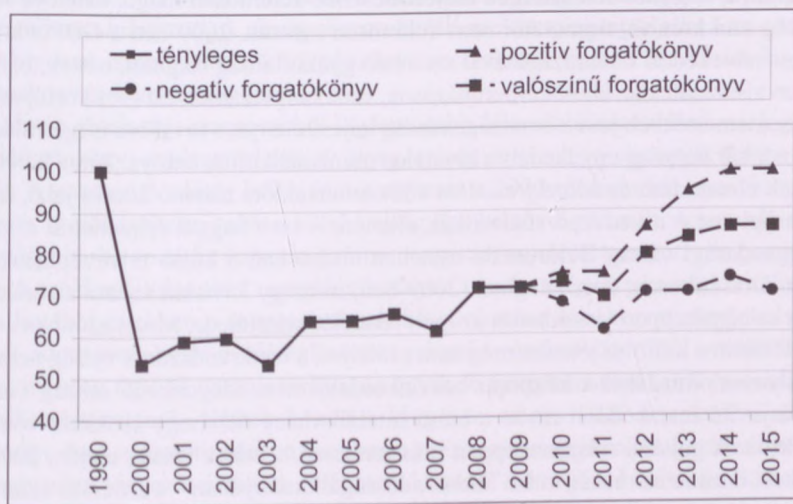
A mezőgazdasági kibocsátás tendenciái egyértelműen azt mutatják, hogy a gazdasági válság 2009-ben még nem hatott jelentős mértékben az agrárszektorra, aminek a teljesítménye 2009-ben is alapvetően az időjárás viszonyok függvénye volt. Az 1990-es

⁶ Az alfejezet Karácsonyi Dávid tanulmányán alapul.

évek transzformációs krízise alacsony szintre zsugorította a mezőgazdaságot, ami az 1998-as orosz pénzügyi válság után 1999-ben érte el a mélypontot, ahonnan relatíve gyors növekedésnek indult. Az ezredforduló utáni fellendülés időszakában egy-egy rosszabb időjárású év visszaesése sokkal jelentősebb volt, mint az, amit 2009-ben a gazdasági válság okozott a mezőgazdaság számára. Az exportbevételek azonban csökkentek, így a tökehiány hatásai 2010-ben még késleltetve megmutatkozhatnak a mezőgazdaságban.

A mezőgazdasági kibocsátás a 2009. évi elmaradt bevételek és a hitelforrások beszűkülése nyomán várhatóan csak 2011-től fog jelentősebb növekedést mutatni. A válság(ok) hatására tönkrement agrárcégek, kisebb gazdaságok felvásárlása nyomán a birtokszerkezet további koncentrálódása várható. A mezőgazdaságban alkalmazásban állók létszáma továbbra is csökkenő tendenciát fog mutatni. A gazdasági problémák miatt azonban az időlegesen megnövekvő munkanélküliséget is a primer szektor szívja föl – épp úgy mint az 1990-es években –, ami a háztáji önellátó ágazat bővüléséből már most is látszik.

A gazdasági válság negatív hatásai legfeljebb 2-3 évre határozzák meg a mezőgazdaság helyzetét Ukrajnában. Az ország kiváló természeti adottságainak – főként a nagy területet borító jó talajoknak – köszönhetően hosszú távon is jelentős agrártermelő lesz, fontos tényező a világpiacon. Az ukrán mezőgazdaság teljesítménye vélhetően legjobb esetben 4-5 éven belül érheti el az 1990-es termelési szintet, de a legrosszabb esetben is a jelenlegi értéken stabilizálódik a kibocsátás 2015-ig. A legnagyobb valószínűsége azonban annak van, hogy a kibocsátás ugyan növekedni fog, de 5 év múlva még mindig legalább 10%-kal elmarad az 1990-es szinttől (3. ábra). A mezőgazdasági termelés szerkezetét tekintve az arányok a növénytermesztés irányába fognak elmozdulni, mivel a mezőgazdaságon belül az lesz a növekedést produkáló húzóágazat. A növénytermesztés szerkezete tovább fog egyszerűsödni a gabona és az olajnövények (napraforgó, rep-

Forrás: Az Ukrán Statisztikai Hivatal adatai alapján végzett számítások és szerkesztés

3. ábra. A MEZŐGAZDASÁGI KIBOCSÁTÁS VÁRHATÓ ALAKULÁSA 2015-IG

ce) irányába, mivel e téren további jelentős keresletbővülés várható. Az exportpiacok azonban gyorsan változhatnak, és így a termékstruktúra is rendkívül rugalmasan, gyorsan alakul. (Példa erre a repcetermesztés elmúlt évekbeli felfutása Ukrajnában, ami jelentős részben a magyarországi keresletnövekedésnek volt köszönhető.) A piaci folyamatok azonban nehezen átláthatók, szövevényesek, mivel az áruforgalom jelentős része a multinacionális vállalatokon belül zajlik. Növekedést serkentő hatása lehet annak is, hogy az állattartás további csökkenése már nem várható, sőt a sertés- és szárnyaságazatban, illetve a juh- és kecsketartás terén minden lehetőség adott a számottevő bővüléshez is.

Hosszabb távon nem is igazán a gazdasági helyzet, hanem a környezeti feltételek megváltozása, a globális felmelegedés hatására fellépő, fokozódó elsivatagosodás, illetve az extrém időjárási körülmények fognak súlyos hatást gyakorolni az agrárszektorra. A 2000-es években ebből még csupán „ízlelőt” láthattunk. A jövőbeli ökológiai krízisek következményei egyelőre beláthatatlanok, ami nem csak a mezőgazdasági termelés szintjére, hanem a lakosság szociális helyzetére, illetve a migrációs folyamatokra is hatással lesz.

4. BELORUSSZIA: ORIENTÁCIÓS DILEMMÁK⁷

Belorusszia a posztszovjet térség érdekessége, a múlt egy földrajzi darabkája, amely azonban elzárkózása ellenére is a világgazdaság része, korábban leginkább az igen szoros oroszos kötődésein keresztül. A válság jelentkezése azért is különösen izgalmas az országban, mert néhány olyan alapvető kérdést tett fel, mint hogy, hogyan lehet a Kelet és Nyugat, valamint az államilag szabályozott és piaci gazdaság eszközei között manőverezni úgy, hogy az elköteleződés ne váljon visszafordíthatatlanná, ugyanakkor a válságkezelést, a szociális feszültségek kiéléződésének elkerülését mégis lehetővé tegye? Az ország szokásos válságmutatói nem különösen rosszak. 2009-ben a GDP a korábbi év magas növekedési dinamizmusával szemben gyakorlatilag stagnált, nőttek, bár mértékükben visszaestek az állótőke-beruházások, csökkent valamelyest (3% körül) az ipari termelés, kismértékben javult a mezőgazdaság teljesítménye, s továbbra is igen alacsony (0,9%-os), bár némileg emelkedett a hivatalos munkanélküliek aránya. Ám a bérek kifizetésének elmaradása és némely esetben a részmunkaidőre történő áttérés jelzi, hogy a munkaerőpiacot – a kedvező statisztikák ellenére – sem hagyta érintetlenül a válság. A világgazdasági válság Belorusszia esetében elsősorban a külső felvevőpiacok felől érkezett. Drasztikusan, éves átlagban (2009-ben) mintegy 35%-kal zuhant az ország kivitele, s ez némiképpen visszahatott az ipari termelés szintjére is. Mivel azonban a pénzügyi szférában a külföldi jelenlét még nem erőteljes, a bankrendszert a válság nem érintette súlyosan. Ráadásul a központi beavatkozástól nem idegenkedő ország vezetése likviditásjavító intézkedései révén a belső hitelállomány nemhogy csökkent volna, de még nőtt is. A gondok tulajdonképpen más területen, s már a válság elején, 2007-ben kezdődtek, amikor az ország külső állami adósságállományában – a szociális szint tartási szándékaival és a folyamatosan emelkedő orosz földgázárakkal is szoros összefüggés-

⁷ A 4. és 5. fejezet Kiss Szilvia tanulmányaira épül.

ben – egy nagyobb megugrás következett be. Az Oroszországtól érkező kölcsön feltételei kemények, akár az ország gazdasági szuverenitását is csorbítóak. Ezt ellensúlyozandó fordult a minszki vezetés a nyugati világot képviselő IMF felé, s jutott is vele hitelmegállapodásra, ami viszont bizonyos piaci lépések szükségességéhez is vezetett. Például árliberalizációs folyamatok is elindultak, lépések történtek a privatizáció átláthatóbbá tételére, és egy dollár-euró kosárhoz kötötték a belorusz rubelt, amelynek ingadozási sávját is kiszélesítették. Az EBRD támogatásával elindult egy program a kis- és középvállalkozások ösztönzésére. Hogy a kép még színesebb legyen, beszállt a válság kezelésébe Kína is, amely szorosabb gazdasági kapcsolatok kialakítását reméli Belorussziával. A válságkezelés belső módjai közül kiemelendők a gazdaság élénkítése érdekében és a szociális jólét szintjének tartására irányuló, a nehezülő körülmények ellenére hozott intézkedések. Ez utóbbiak viszont keményen terhelik a költségvetést, ami növekvő hiánnyal küszködik, és újabb hitelfelvételek szükségességét vetíti előre.

5. KÖZÉP-ÁZSIA: A NYERSANYAGKINCSEKBEN REJLŐ LEHETŐSÉGEK ÉS EZEK HATÁRAI

A közép-ázsiai országok válságtörténete két specifikummal szolgál. Az egyik az energiaforrások gazdagságának pozitív hozadéka, amit még a nagyarányú világpiaci energia-áresés sem semlegesített, hiszen a legjelentősebb energiatermelő gazdaságokban a visszaesés mértéke vagy meglehetősen szerény volt, vagy pusztán a korábbi igen magas dinamikában hozott kisebb csökkenést. A másik fontos tanulság a szóban forgó gazdaságok viszonylag alacsony mértékű világgazdasági beágyazottságával függ össze: a világpiaci hatások értelemszerűen csak visszafogottan (pl. Türkmenisztánban), vagy egyáltalán nem jelentkeztek (pl. Üzbegisztánban), hiszen a világszerte egyik legfontosabb csatorna, a bankrendszerek nemzetközi beágyazottsága többük esetében szinte teljesen hiányzott. A térség rászoruló államainak megsegítésében az e téren hagyományosan ismert nemzetközi pénzügyi szervezetek mellett az Ázsiai Fejlesztési Banknak is markáns szerep jutott.

A térség gazdasági szempontból legfontosabb államát, Kazahsztánt már egy gyengélkedő pénzügyi rendszerrel érte a válság, ez adja a kazah válság egyik fontos specifikumát. A gazdasági válság beköszöntét ugyanis a 2005-től beindult nem fenntartható hitelezés is előkészítette, tehát a külső válság egy belsővel párosult. Az ország energia-exportőr mivolta a válság kapcsán ezúttal is egyszerre jelentett negatív és pozitív hatásokat. A csökkenő világpiaci energiaárak súlyos csapást mértek a kazah kivitelre, azonban a korábbi években a magas áraknak köszönhetően létrehozott tartalékalap lehetőséget adott arra, hogy a válságkezelést jelentős részben önerőből valósítsák meg. A dinamikusan fejlődő energiaszektor az egyik fő magyarázata a korábbi évek gazdasági sikertörténetének, többek között a kiugróan magas GDP-növekedési rátáknak. A kétezres évek első évtizedében azonban a mezőgazdaság javuló teljesítménye is fontos magyarázó tényezővé vált. A „Nemzeti Alapból” 10 milliárd dollár értékben költött az állam legfőképpen a pénzügyi szektor megsegélyezésére és a kis- és középvállalkozások, valamint az építőipar támogatására. A Világbank szakvéleménye szerint a jövőben nem lehet fenntartani azt a tempót, amellyel leszívták a forrásokat a nemzeti tarta-

lékből, azt mindenképpen lassítani kell. Az állam továbbá a válságkezelés során, 2009 folyamán hatékonyabb kezelés céljából két nagy bankot visszaállamosított. 2009 februárjában Kazahsztán 20%-kal leértékelte a nemzeti valutáját, a tengét, hogy ezzel, az importárakat növelve, a hazai iparnak jobb helyzetet teremtsen és növelni tudja a fogyasztást. Ám az intézkedéssel egyelőre nem sikerült a gyenge fogyasztási hajlandóságot növelni.

A válságkezelés része volt az állam részéről a külső hitelfelvétel is. Kazahsztán 1 milliárd dolláros kölcsönről tárgyalt a Világbankkal, és emellett az Ázsiai Fejlesztési Banktól is 500 millió dolláros hitelre számított öt évre vonatkozóan a költségvetési hiány és a válságkezelő program finanszírozása céljából.

6. MIGRÁCIÓS FOLYAMATOK A POSZTSZOVJET TÉRSÉGBEN, ITEKINTÉSEL A VÁLSÁG HATÁSAIRA

6.1. A migrációs folyamatok vonzáspontja: Oroszország⁸

A Szovjetunió felbomlása után az újonnan létrejött Oroszországnak kezdetben nem volt migrációs politikája. Később döbbsent rá, hogy a migrációs folyamatokkal gazdasági és társadalmi-politikai okokból kifolyólag is foglalkoznia kell, s ki kell alakítania az érdekeinek megfelelő politikát. Egyrészt elő kell mozdítania a külföldön élő oroszok helyzetének javítását, másrészt elő kell segítenie a honfitársak visszatérését, harmadrészt kezelnie kell az egyéb okból felerősödött bevándorlási folyamatot is. „Migrációs tapasztalatai” során Oroszország mindkét véglettel megpróbálkozott. A kezdeti évek „túlzott engedékenysége”, a migránsok szabad áramlásának engedélyezése után, az új évezred kezdetén indult útjának a „szigorítás” politikája, amely szintén jelentős negatív következménnyel járt. Számos korlátozó intézkedést vezettek be, azonban a túlságosan bonyolult bürokratikus rendszer az illegális bevándorlás és az illegális munkavállalás terjedését segítette elő a folyamatok kézben tartása helyett. Oroszország számára nem csupán a természetes elhalálózás, a demográfiai válság kompenzálása végett nagy a migrációs kérdéskör szerepe, hanem mert a megfelelő bevándorlási politika kialakítása hozzásegítheti az országot a FÁK-térségben meglévő vezető szerepének megerősítéséhez is. Az Oroszország körül formálódó migrációs rendszer nemzetközi méretekben is az egyik legjelentősebb.

4. táblázat. A LEGTÖBB BEVÁNDORLÓNAK OTTHONT ADÓ ORSZÁGOK 2010-BEN

Ország	Bevándoroltak száma (millió fő)
Amerikai Egyesült Államok	42,8
Oroszország	12,3
Németország	10,8
Szaúd-Arábia	7,3
Kanada	7,2

⁸ Az alfejezet alapjául Simon Tünde dolgozata szolgált.

Franciaország	6,7
Egyesült Királyság	6,5
Spanyolország	6,4
India	5,4
Ukrajna	5,3

Forrás: Nemzetközi Migrációs Szervezet

Az utóbbi évtizedben a gazdasági indíttatású migráció felváltotta a korábbi évek politikai okokkal magyarázható „kényszmigrációját”. A „munkaerő-migráció” hatalmas méreteket ölt napjainkban. Az eddigi első helyen szereplő küldő ország, Ukrajna mellett ma már főleg a közép-ázsiai köztársaságokból (elsősorban Üzbegisztánból és Tádzsikisztánból) érkeznek munkát vállalni a bevándorlók. Ily módon Közép-Ázsia dinamikusan növekvő népességét le lehet vezetni a népességsökkenésben szenvedő Oroszországba.

5. táblázat. AZ OROSZORSZÁGBA BEVÁNDOROLTAK A KÜLDŐ ORSZÁGOK SZERINT, 2000–2008 (%)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Oroszországba érkezők összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
ebből:									
FÁK országok	96,51	94,93	94,83	92,66	92,63	95,13	95,32	95,44	95,87
Azerbajdzsán	4,15	2,89	3,05	3,31	2,17	2,60	4,78	7,31	8,28
Örményország	4,44	3,01	3,68	3,97	2,57	4,28	6,95	10,72	12,51
Belorusszia	2,86	3,37	3,71	4,11	4,74	3,84	3,12	2,10	2,08
Grúzia	5,63	5,00	3,86	4,29	4,10	3,10	3,6	3,69	3,12
Kazahsztán	34,76	33,72	30,17	22,88	33,70	29,31	19,64	14,03	14,19
Kirgizisztán	4,32	5,55	7,12	5,38	7,98	8,80	8,41	8,62	8,53
Moldova	3,24	3,91	4,10	4,95	4,04	3,72	4,64	4,91	5,51
Tádzsikisztán	3,07	3,49	3,23	4,14	2,80	2,66	3,50	6,03	7,36
Türkmenisztán	1,88	2,28	2,45	4,88	3,13	2,3	2,19	1,69	1,41
Üzbegisztán	11,36	12,86	13,52	16,61	12,54	17,17	74,17	18,40	15,45
Ukrajna	20,80	18,87	19,94	18,13	14,85	17,36	17,56	17,94	17,42

Forrás: Migration in the Russian Federation: A Country Profile 2008. IOM; Orosz Állami Szövetségi Statisztikai Szolgálat

Az orosz vezetés feladata a migráció előnyeinek maximalizálása, hátrányainak minimalizálása. Szükség van még több legális csatorna kialakítására, a bevándorlók alapvető információkkal való ellátására (a fogadó ország lehetőségeiről, jogairól és az illegális munka veszélyeiről), a kormányok együttműködésére, párbeszédre a nem kormányközi intézményekkel, médiával, szakértőkkel, valamint az erőszak és az illegalitás elleni komolyabb fellépésre. A társadalom hatékony tájékoztatása is fontos lenne a migráció előnyeiről, hogy az a társadalomban elfogadott jelenséggé válhasson. Így lehetne elősegíteni a fogadó társadalom biztonságérzetének és a bevándorlók helyzetének javítását.

A FÁK-térség migrációs folyamatainak problematikája az utóbbi időben hivatalos szinten is a kiemelt kérdések közé tartozik. Azonban az orosz vezetés kijelentései és gyakorlata gyakran ellentmond egymásnak. A tervek között szerepel az egységes munkaerőpiac megteremtése a FÁK-régióban, a személyek szabad mozgásának előmozdítása, azonban a valóságban az illegális migráció elleni küzdelem nevében korlátozzák ennek megvalósulását.

A válság természetes módon hatással volt a migrációs folyamatokra is. A FÁK-országokba érkező hazautalások Oroszországból 30 százalékkal – 18,6 milliárd dollárról 13,0 milliárd dollárra – estek 2009-ben. Súlyos problémát jelent azonban, hogy az Oroszországban munkavállalási céllal tartózkodó közép-ázsiaiak számát a gazdasági válság nem csorbította jelentősen a bevezetett szigorító, kvótákat csökkentő intézkedések ellenére sem. A legnagyobb gondot az okozza, hogy az illegálisan Oroszországban tartózkodó külföldi állampolgárok száma igen magas, hiszen a válsággal csökkent a legális munkavállalási lehetőségek száma, a bevándoroltak egy jelentős része azonban mégsem dönt a hazautazás mellett.

6.2. Egy fontos migrációs küldő, fogadó és tranzitország: Ukrajna⁹

Ukrajna egyszerre fontos posztszovjet migrációs célpont és küldő ország, ráadásul a Nyugat felé irányuló migráció egyik jelentős tranzitállomása.

6. táblázat. „KÜLSŐ” MIGRÁCIÓ UKRAJNÁBAN (FŐ)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Bevándorlók	42 473	39 489	38 567	39 580	44 227	46 507	37 281	32 917
Kivándorlók	76 264	63 699	46 182	34 997	29 982	29 669	22 402	19 470
„Nettó migráció”	-33 791	-24 210	-7 615	4 583	14 245	16 838	14 879	13 447
„Bruttó migráció”	118 737	183 188	84 749	74 577	74 209	76 178	59 683	52 387

Forrás: Ukrajna Állami Statisztikai Bizottsága

Bár a migránsok száma a kétezres évek legelejéhez képest lényegesen csökkent, a bevándorlók száma továbbra is igen magas, s egyúttal a korábbi évek trendjét megfordító is: mára a bevándorlás nagyobb súlyú probléma Ukrajna számára, mint az emigrálás. Ennek egyik fontos oka, hogy a kétezres évek javuló gazdasági trendjei sokak számára eléggé vonzóak voltak ahhoz, hogy Ukrajnában próbáljanak megélni. Az ukrán migrációs veszteség az átalakulási folyamat egészét tekintve ezzel együtt is tetemes: 1991 és 2009 között mintegy 700 ezer fővel csökkentette az ország lakosságát. Ráadásul a kivándoroltak jelentős része a jól képzett rétegek („agy-elszívás”) s a fiatalok közül került ki, ami önmagában is negatív hatással jár az amúgy is katasztrofális ukrán demográfiai helyzetre. Az Ukrajnát elhagyók többsége a posztszovjet térségben keres megélhetést (elsősorban Oroszországban, Belorussziában és Moldovában). Oroszországon belül Moszkva és környéke a legvonzóbb, s általában a Központi Szövetségi Körzet. A „távol-külföld” vonatkozásában Németország, az Amerikai Egyesült Államok, Kanada és Izrael állnak a leggyakrabban megcélzott helyeken. Az első ukrán nagy nemzeti migrációs kutatás 2007-es tanulságai szerint

⁹ Az alfejezet Ella Libanova tanulmányán alapul.

mintegy másfél millió ukrán dolgozott külföldön egy évnél rövidebb időtartamra. Azonban például a legálisan az Európai Unióban tartózkodó ukrán munkavállalók ennek a többszörösét töltik országukon kívül. Az ukrán migrációs tranzitszerepkör elsősorban a Nyugathoz való közelséggel magyarázható: a világ különböző tájairól tömegek érkeznek elsősorban a fejlett Nyugatra jutás szándékával évente, s reked itt közülük egy jelentős rész, amely helyzetet a 2010. január elsején életbe lépett visszatoloncolási törvény csak tovább rontott.

A válság következtében a „bruttó migráció” jelentős mértékben visszaesett. Jelentős volt a munkavállalási kedv visszaesésében a média szerepe is, amely szinte eltúlozta a munkaerő-kereslet csökkenésének problematikáját. Érdekesség azonban, hogy míg általában a kivándorlások között jelentős volt a csökkenés, ez nem igaz Moszkvára, ahová nőttek az ukránok munkavállalási célú kiutazásai. Az orosz fővárosban egy sor olyan szegmens található, ahová a helyiek által nem kedvelt munkavégzés vállalásával jó eséllyel be lehet kerülni. Az ukrán főváros, Kijev maga is különlegesség a maga telített munkaerő-piacával. Ukrajna egészét tekintve egyedül innen nőtt a külföldön munkát keresők száma 2009-ben 2008-hoz képest. A jövőt illetően az ukrán migrációs folyamatokban továbbra is egyfajta kettősség lesz megfigyelhető. Egyrészt az ország által kínált életfeltételek minden bizonnyal továbbra is a lakosság legmobilabb és legképzettebb részének elvándorlásához vezetnek majd, másrésztől az egyre romló demográfiai helyzet az ukrán vezetést is egy aktív, a külföldiek vonzását célzó bevándorlási politika kialakítására készíti majd. Mindennek első jelei a 2001-es ukrán népszámláláskor már megmutatkoztak.

7. ÖSSZEGZÉS – MAGYAR ÉS EURÓPAI SZEMMEL

A világgazdasági válság a korábbi években világszinten is kiugróan teljesítő posztszovjet térséget is igen erősen érintette, megtörte a megelőző évek magas növekedési dinamikáit, illetve egyes esetekben mély recesszióhoz vezetett. A válság jelentkezése és ezért kezelhetősége is, bár sok hasonló vonást is mutat, mégis országonként egyedi. Vannak országok, ahol egyéb belső gazdaságszerkezeti problémákkal társul, s vannak olyanok, ahol régóta felgyülemlett politikai-társadalmi jellegű feszültségekre hívja fel a figyelmet. Néhány esetben a korábbi aranyéveknek köszönhetően lehetségessé vált a válság önerőből történő kezelése. Ezek az országok ugyan kísérletet tehetnek függetlenségük megtartására a gazdaság irányítása terén, azonban a nemzetközi környezet felől érkező hatások alól a jövőben még kevésbé vonhatják ki magukat. A válság a térségben lehetőséget kínált fontos régi szerkezeti problémák orvoslásának megkezdésére is, azonban úgy tűnik, ezekkel nemigen éltek. A válság inkább a *status quo*-t konzerválta a választott válságkezelési stratégiák következtében. Mindazonáltal a posztszovjet gazdaságokban még sok-sok tartalék rejlik, itt már egyértelműen látszanak a kilábalás első biztató jelei is. Ez utóbbiakat Magyarországon is érdemes szem előtt tartani. Már a korábbi években felértékelődött keleti piacaink (Oroszország és Ukrajna) mellett vállalatainknak érdemes lenne egy kicsit távolabbra is tekinteni, s például a kazah vagy azeri piacokban is gondolkodni, ahol a magyarokkal szemben kialakult bánásmód hagyományosan barátságos.

Magyarországnak mint uniós tagállamnak is hasznos levonnia a válság éveiből szolgáló tanulságokat. A közeljövőben esedékes EU-elnökségünk kapcsán érdemes érzékenységet mutatnunk a térség régi és a válság során keletkezett új problémái iránt. A hat posztszovjet országot célzó Keleti Partnerség kezdeményezés továbbvitele során, amely a magyar elnökségi prioritások között szerepel, mindenképpen tekintettel kell lenni a megváltozott gazdasági feltételrendszerre, arra a tényre, hogy ezek az országok – Azerbajdzsán kivételével –, most alapvető gazdasági – és szociális – problémákkal küzdenek, s azok megoldásához keresik a forrásokat, s várják a segítséget. Az Unió hangzatos ígéretei a demokratikus és piacgazdasági átalakulás támogatásáról az új körülmények között kevésbé vonzóak lehetnek, ha az égető gazdasági kérdések megválaszolásához az érdemi reakciók és anyagi eszközök elmaradnak. Annál is inkább, mert a segítség máshonnan – pl. Kína felől – politikai kondicionalitást mellőzve érkezik, ami befolyásolhat lényegi orientációs döntéseket.

IRODALOM

- Adams, J. and C King, C.: *Global research report: Russia – Research and collaboration in the new geography of science*, Thomson Reuters, January 2010.
- Aris (2005): *Ukraine Agricultural and Rural Investment Strategy* – <http://www.eastagri.org/meetings/docs/meeting16/ARIS%20Main%20Report.pdf>
- Batelle Institute: *Emerging Economies Drive Global R Growth*. 2010. *Global R and D Funding Forecast*.
- Belarusian Monthly Economic Review számai (BMER), IPM Research Center <http://research.by/eng/bmer/>
- Bondarenko, Kost: „Dialog.” *Oligarchi kak chast ukrainskoy eliti*. 12 04, 2003. http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=348 (accessed 04 24, 2010).
- Borispolc, Kszenyija (2009): *Центральноазиатский регион и миграционные процессы в СНГ*. Letölthető: <http://www.mgimo.ru/news/experts/document126437.phtml>; Letöltve: 2009. december 28.
- Chubrik, Alexander (2009): *Global Economic Crisis and Belarus: A Look Back*, CASE Networks E-briefs, http://www.case.com.pl/upload/publikacja_plik/25947470_ChubrikBelarusEbrie8.09.pdf (Letöltve: 2010. május 3.)
- D’Anieri, Paul: „Understanding Ukrainian Politics.” In *Understanding Ukrainian Politics*, by Paul D’Anieri, 195. Armonk, New York: M.E. Sharpe Inc., 2007.
- Ermakov, Vitaliy: „Krupneysie kompanii Ukraini.” *Liga Novosti*. 09 23, 2009. <http://smi.liga.net/articles/IT096903.html> (accessed 04 13, 2010).
- Gorodnichenko, Yuriy, and Yegor Grygorenko: *Are Oligarchs Productive? Theory and Evidence*. Bonn, 01 2008.
- IMF (2009 és 2010): *World Economic Outlook April 2009, October 2009 és April 2010*.
- Karácsonyi D. (2007): *Ukrajna régióinak települési arculata és a településfejlődés eltérő vonásai – Földrajzi Közlemények CXXXI. (LV.) kötet, 1-2. szám pp. 21–38.*
- Kompleksznaja Programma Nauchno technicheskovo razvitija I modernizacia Rosszijoszkoj Federacii. Moszkva 2007
- Mrinska, O. (2003): *Regional disparities in Ukraine – consequences of transitional period* – National Taras Shevchenko University, Kijev, 18 p.
- Nefjodova, T. (2008a): *A mezőgazdaság térségi átrendeződése* – in: Horváth Gy. szerk.: *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*, MTA, RKK, Pécs pp. 214–236.

- OECD (2003): *Agricultural Outlook 2003–2008; The main driving forces in Ukraine's future agricultural and trade development* pp. 69–83.
- OECD (2004): *Achieving Ukraine's Agricultural Potential*, Világbank, Washington 151 p.
- Pilkington, Hilary (1998): *Migration, Displacement and Identity in Post-Soviet Russia*, Routledge, London.
- Portyakov, Vlagyimir (2008): *New aspects of the immigration policy of Russia*. Far Eastern Affairs. Letölthető: <http://web.ebscohost.com/ehost/pdf?vid=4&hid=106&sid=ea8665f8-d840-43d0-9a90-c198e6864445%40sessionmgr108>; Letöltve: 2009. november 19.
- Ribakovszkij, L. L. (2009): *Трансформация миграционных процессов на постсоветском пространстве*. Akademia, Moszkva.
- Rogov, Kirill: *Demokratyija – 2010: prosloje i buduseje pljuralizma v Rosszii*, in: *Pro et Contra*, 2009/5-6.
- Rudenko, Sergei: *25 bogachei Ukrainy*. Kiev: Sammit-Kniga, 2009.
- Socor, Vladimir (2010): *Belarus' Oil Sector: A Target of Opportunity for Moscow*, <http://eurodialogue.org/energy-security/Belarus-Oil-Sector-A-Target-of-Opportunity-for-Moscow> (Letöltve: 2010. április 30.)
- Tochitskaya, Irina (2006): *The macroeconomic impact of gas price increase in Belarus: quantitative assesment*, German Economic Team in Belarus [PP/10/06] <http://research.by/pdf/pp2006e10.pdf> (Letöltve: 2009. október 28.)
- Yeremeyeva, Irina (2009b): *The impact of the global financial crisis on Belarusian economy*, Electronic publication of Pan-European Institute, 23/2009 http://www.tse.fi/FI/yksikot/erillislaitokset/pei/Documents/Julkaisut/yeremeyeva_economic_crisis_belarusian_economy_2309%20web.pdf (Letöltve: 2009. december 15.)
- (2006): *Численность и миграция населения Российской Федерации в 2005 году*. Moszkva

Gyakran használt honlapok:

- A FÁK Államközi Statisztikai Bizottsága: www.cisstat.org
- Az orosz Állami Szövetségi Statisztikai Szolgálat: <http://www.gks.ru>
- Az Orosz Központi Bank: <http://www.cbr.ru>
- Az Ukrán Állami Statisztikai Bizottság: <http://www.ukrstat.gov.ua>
- A Belorusz Statisztikai Hivatal: <http://belstat.gov.by>
- Az orosz Migrációs Kutatások Központja: <http://migrocenter.ru>
- Az Ázsiai Fejlesztési Bank: <http://www.adp.org>
- Az IMF: www.imf.org
- Az OECD: <http://www.oecd.org>
- Az EU Bizottság: <http://europa.eu>
- Az EBRD: <http://www.ebrd.com>
- A Nemzetközi Migrációs Szervezet: <http://www.iom.int>
- Az orosz Levada Központ: <http://www.levada.ru>

OROSZ STRATÉGIÁK

Tamás Pál
(MTA Szociológiai Kutatóintézet)

Jelen összefoglaló az orosz külpolitikai stratégiai gondolkodás néhány aktuális alapirányát foglalja össze. Ebben a minőségében nem az orosz–euroatlanti kapcsolatok egészét tekinti át, hiszen az nyilvánvalóan valamennyi fél együttes „terméke”. Viszont fontosnak tartja a világképek olyan elemeit is, amelyek nem okvetlenül materializálódtak.

1. BEFEJEZETLEN HIDEGHÁBORÚ: OROSZ STRATÉGIAI VILÁGKÉP

A következő évek orosz stratégiai gondolkodásának meghatározási kísérleteit nyilvánvalóan az orosz elitek világképeiből tudjuk megérteni. Természetesen, számos ponton az orosz külpolitika is – éppúgy, mint minden más külpolitika – reagál helyzetekre, konfliktusokat old meg, megbomlott egyensúlyokat próbál helyreállítani, vagy más nagyhatalmaknak válaszol. Mindazonáltal vannak alapirányai, amelyeket érdemes azonosítani.

Mindenekelőtt Oroszország civilizatorikus választásából kellene indítanunk. Az ország kulturális gyökerei kétségtelenül európaiak, s valamiféleképpen felfogott nyugatisághoz kötődnek, azonban magában a külpolitikában ma mindebből automatikusan még nem sok minden következik. Az ország helye egy szélesen vett euroatlanti civilizációban még sokat változhat és egyébként is, igen különbözőféleképpen értelmezhető. Az orosz felfogás szerint az ország csak részben válik alkotó részévé az euroatlanti világnak és teljesen abba nem is kíván beleágyazódni. Kérdéses persze, hogy néhány év múlva – kínai és iszlamista változások – nem kényszerítik-e az orosz eliteket jelenlegi alapvető politikai-földrajzi felfogásuk áthangolására? Ugyanakkor az orosz felfogás szerint az is világos, hogy a Nyugat a globális versenyben viszonylag lemarad, pontosabban egyre nagyobb mértékben leértékelik Kínához és más ázsiai régiókhoz képest. Európa magától értetődő győztes pozíciója már a múlté. S ebben az esetben kérdés, hogy érdemes-e még különleges erőfeszítéseket tenni a célból, hogy beljebb kerüljenek az európai civilizáció körein keresztül. Ráadásul, az európaiak túlságosan sokáig abszolút elsőbbségüket magától értetődőnek tekintették, s ennek megfelelően kezelték az oroszokat is – vélekednek Moszkvában. A 90-es években túlságosan határozottan magyarázták, hogyan kellene az orosz eliteknek viselkedniük, mit kellene gondolniuk demokráciáról, hatalomról, részvételtől. Nem egyszerűbb akkor a kelet-ázsiaiak, a jelenleg átlátható időszak geopolitikai győztesei mellé állni? Ők nem akarnak kioktatni és gazdaságilag, technológiailag az európaiaknál gyorsabban fejlődnek. Az európai integ-

ráció, bármennyire is új minőségeket hoz létre, az európaiak energiáit leköti. Azok befelé fordultak. Egyre kevésbé van energiájuk, szemük, elszántságuk külső problémák megoldására vagy kezelésére. E felfogás szerint szinte kiiratkoztak abból a geopolitikából (Kína, iszlám, Közel-Kelet), ami az oroszokat és az amerikaiakat ma is annyira érdekli. A Nyugat, mindebből következően – így az orosz stratégiai gondolkodás –, lényegében az eddigiekhez képest nagyrészt elvesztette képességét a világ többi részeinek komolyabb befolyásolására, nyers erő alkalmazásával. Nemcsak a nukleáris erejével, vagy inkább annak fenyegető voltával nem tud élni, hanem már a hagyományos fegyverzetekkel sem. Az iraki történet is ezt bizonyítja az amerikaiak politikai vereségével.

És nemcsak Európa, hanem a nyugati rendszer elemeként az USA is legyöngült – Irak, Pakisztán, Afganisztán és a világgazdasági krízis geopolitikai pozícióit együtt végül is megrendítették. És ha még mindehhez hozzászámítjuk, hogy az európai nemzetállam nem lépül, hanem minden brüsszeli igyekezettel párhuzamosan, még erősödik is, akkor – így az orosz gondolkodás – ezekkel a gyengülő pólusokkal meg lehet egyezni, de nem kell azt hinni, hogy a világ urai. Vagy ahogy a legeredetibb államközeli orosz külpolitikai gondolkozó, Karaganov fogalmaz: a hidegháborút végül is nem az USA, hanem a kínaiak nyerték meg.

Ugyanakkor az orosz elitek is észlelik, hogy az 1989–1991-es időszaktól kezdődően szinte folyamatos az orosz gazdaság modernitásvesztése, „demodernizációja”. S itt nem egyszerűen csak az olaj-gázágazatok túltengéséről van szó. Az utolsó 2-3 év elitgondolkodásában szinte mitikus akadállyá, veszélyforrássá lesz a helyi korrupció, amely a gazdaság átfogó korlátjává válik. Nyilvánvalóvá vált, hogy a nagy stratégiai célok megvalósításához a jelenleginél sokkal nagyobb gazdasági potenciál lenne elengedhetetlen. Putyin néhány éve meghirdette a GDP megkétszerezésének programját. Mindebből láthatóan mindezidáig nem sok született.

A 90-es évek elejének orosz demokratai még azt hitték, hogy országuk és a Nyugat értékrendjében egymáshoz közeledett, még akkor is, ha a teljes összeolvadás nem lehet azonnali. A mai elit inkább a különbségeket látja, és úgy gondolja, hogy az elmúlt 5-6 évben az ő értékrendje és a „nyugati értékvilág” közötti különbség nőtt. Ez egyszerre több ponton is feltűnő. Egyrészt az egykori orosz birodalom romjain Oroszország hangsúlyosan nemzetállamot épít, miközben – ha ellentmondásosan is – az Európai Unióban igyekeznek e modellt meghaladni, vagy legalább is kiegészíteni. Az európai modell külső imázsát egyfajta puha hatalmi eszközrendszerrel kívánja megteremteni és az oroszok szerint babonásan fél az erő alkalmazásától, ráadásul Oroszországot egyszerűen legyőzött államként kezeli (ennek szimbóluma az orosz elitek számára a NATO bővítése, bár tudatában vannak annak, hogy annak az európaiak inkább főkezői, mint mozgatói). Lényegében az utolsó másfél évtized európai narratívája a nemzeti érdek meghaladásáról, feloldásáról, kiegyenlítéséről szólt. Az új gazdasági válság kirobbanása után persze a „nemzeti” elem értéke ott is rekonstruálódott. Mindazonáltal az oroszok itt folyamatosan a nemzeti érdek köré rendezték Európa-politikájukat, s meglehetősen értetlenül figyelték az ezzel ellentétes európai statement-eket. Akárhogy is van, azon EU-tagállamok számára, amelyek nemzetállamukat nemcsak fenntartani, hanem az utolsó 2-3 évben talán egy fokig újrarendezni is akarják, az orosz külpolitika gondolatvilágában természetes rokon. Ez különösen érdekessé teszi a kelet-közép-európai konzervatív

kísérletek és az orosz EU-politika esetleges érdekes párhuzamait a következő általunk vizsgált 10-15 évben.

A NATO bővítési elképzeléseket az orosz elitek „a hidegháború befejezetlenségé-
ként” élik meg, és az ebből generálódó bizalmatlanság még azon területek hatékonysá-
gát is rontja, ahol – mint az energiapolitikában – a partnerek, mint stabil eladók és ve-
vők egyébként egymásra lennének utalva. Az ellentétek azonban – épp a fenti értékkü-
lönbségekből levezetve – nem antagonisztikusak. S a következő másfél évtized azért
feloldásukra mindenképpen elkel.

Ezekből az euroatlanti bizonytalanságokból és befejezetlenségekből következően
Oroszország egyértelműen rákényszerült a kapcsolatok javítására és szívélyesebbé té-
telére Kínával. Ebben az irányban egyébként is lépnie kellett a közös orosz–kínai határ
mentén növekvő kínai erőre reagálva. S még inkább meg kell ezt tennie a következő
időszakban. Az orosz stratégiai érvelésben Kína mindazonáltal nyers hivatkozási alap-
ként is működik. „Azért fordulunk a kínaiak felé” – mondják az orosz politikusok az
európaiaknak – „mert ti nem akartok befogadni bennünket”. Az üres hivatkozások „eu-
rópai értékekre” és arra, hogy az orosz politikai elit azokat bűnös módon ignorálja,
valóban rontotta az orosz elitek kapcsolatépítési kedvét nyugati irányban, de a kínai
kapcsolat működtetése akkor is geopolitikai kényszer. Még akkor is, ha itt Oroszország,
ebben a relációban először, belekényszerül a „kisebb fivér” szerepébe. Egyelőre azon-
ban Kína „idősebb fivérként” nem kellemetlenkedik. Az „ázsiai választás” itt egyálta-
lán nem a hagyományos orosz eurázsiai modellekből vezetődik le. Ez az „Ázsia” egy
új késő ipari civilizáció dinamikus központja. A világgazdaság más részei és más poli-
tikai központok is egyre jobban figyelnek Kelet-Ázsiára. Így tesznek az európaiak is.
Oroszország legfeljebb közelebb van, s a gyarmati múlt utóregzései kevésbé, vagy in-
kább csak másként terhelik. Felfogásunk szerint Kína és az ázsiaiak felértékelése az
orosz külpolitikában magától értetődő, ugyanakkor nem jelenti az európai kapcsolatok
visszaszorulását (azok legfeljebb az egészen belül megszerezhető súlyuk szerint lesz-
nek szerényebbek). Mindettől függetlenül kulturális értelemben Oroszország így is
európai ország marad.

Mindazonáltal, egészében Európa így is fontosabbnak tűnik az oroszok számára,
mint Oroszország az európai politikacsinálók számára lett, vagy maradt. Így azután
inkább az oroszok egyengetik kapcsolataikat Európával (2003-ig egyértelműen), mint
fordítva. A jelenlegi euroatlanti biztonsági rendszer az európaiakat kielégíti. Az az oro-
szoknak nem tetszik, s ezért ők ajánlanak helyette új (és a nyugati fél által általában
többnyire nem kedvelt, és általában el is vetett) megoldásokat. Ez a biztonságpolitikai
diskurzust aszimmetrikussá teszi. Hiszen az egyik fél áll elő újabb és újabb ötletekkel.
A másik oldalon ezek fölött átsiklanak, miközben verbálisan állandóan naprakészen
tartják saját szervezetük keleti bővítésének, terjeszkedésének lehetőségeit. Ebben a
metszetben egyébként az orosz fél a tetteket és a szavakat széttartóként észleli, s úgy
gondolja, hogy a 90-es években még reális veszély, hogy elszigetelik, és a maga gyen-
geségében így különösen sebezhetővé válik rövid távon is, lassan elolvad. Vagy más-
képp fogalmazva, amíg a nem orosz posztszovjet területek gyors westernizációja ak-
kor politikai-gazdasági értelemben magától értetődőnek tűnt, ma már itt az akkor meg-
nyíló lehetőségek (windows of opportunity) lassan bezárulni látszanak. A geopolitikai
mozgások a posztszovjet térben mintha lassultak volna, s ez az orosz elitek magabiz-

tosságát kétségtelenül erősíti. Az elitek egy része számára ezért Moszkvából Európa valamilyen „óriás Velencének” (Karaganov kifejezése) tűnik. Gazdagnak, de elmo-csarasodónak és dekadensnek. A liberális orosz elit szegmens ezzel szemben ugyanezt az Európát elsősorban modernizációs forrásként szeretné az ország fejlődésébe bekap-csolni. Ez a lehetőség ismételt az államirányítók fejében is megfordul (Putyin éveken át, mintegy 2003-ig, folyamatosan beszélt az „európai alternatíváról”). Meghatározó modernizációs forrásnak azonban nem tűnik. Egészében, a hidegháborút a Nyugat be-fejezettnek hiszi és az orosz fél beszél még csak annak „befejezetlenségéről”, követke-zésképpen a kapcsolatok dinamikáját, változó hangsúlyait, esetleges célvektorait első-sorban ők és nem a nyugati oldal veti fel, ajánlja majd megvitatásra.

2. A NATO-VITA

Az 1989–91 utáni orosz külpolitika központi szimbolikus kérdése a NATO-val kialakít-ható és kialakított kapcsolatok kezelése és értékelése volt.

A hidegháború győztese a NATO újraértelmezésén és részleges átprogramozásán keresztül határozták meg magukat Kelet-Európában. Következésképpen az oroszok közvetlenül is rá voltak kényszerítve arra, hogy ezzel a régi/új NATO-val valamit kezd-jenek, hogy ahhoz viszonyukat a változó körülmények között folyamatosan tisztázzák, és szükség szerint átfogalmazzák.

A hidegháború éveiben a NATO a „német kérdéssel” és a „szovjet fenyegetés” keze-lésével volt hivatott foglalkozni. Az orosz felfogás szerint, hiába állította a szövetség, hogy az egész kontinens biztonsági rendszerévé vált, vagy szeretne válni. Az évtizedek alatt kiépült infrastruktúrának és vezetési kultúrának nyilvánvalóan kell valamilyen fe-nyezetés, anélkül értelmét veszti. Ilyesmit nem lehet egy tollvonással átalakítani. Az eredeti, világháború utáni régi német kérdés, megosztottság és integráció nyilvánvaló-an lekerült a napirendről. Tehát a NATO érdekeltté válik legalább a másik „fenyegetés” imázsának fenntartásában. A „szovjetet” „oroszra” transzformálva ez könnyen megte-hető. Az orosz külpolitikai gondolkodásban az átalakulás során nyilvánvalóan egyszer-re vannak jelen a régi és az új elemek. A másik oldalnak itt érdeke lesz nem észrevenni az újat, és túlhangsúlyozni a régit, s akkor a fenyegetéskép viszonylag simán fenntart-ható. Természetesen nem Nyugat-Európában, hiszen az nyilvánvalóan a geopolitikai átrendeződés eredményeképpen kikerült a hagyományos orosz fegyverrendszerek ak-ciórádiusából. De valószínűsíthetően Közép-Európában és különösen a posztsovjét térség államaiban működnek hagyományos félelmek. A szövetségnek érdeke ezek manifesztált tétele, hogy azután ezekkel szemben védelmi képességeit felajánlja. S ez különösen nyilvánvalóvá vált Clinton elnöksége éveiben. Lényegében ő kezdte intenzí-ven használni a szövetséget nem önmagában westernizáció eszközként, hanem a 90-es évek keletre tolódott kelet-nyugati politikai határának utólagos biztosítására, sőt a posztsovjét államokban egyfajtaképpen élesre is állítására.

Igazi fordulópontnak itt nem az 1991-es szovjet összeomlás, hanem az 1999-es ko-szovói konfliktus tűnik. Partnernek nyilvánították, aktívan használták, hogy a szerbek-kel meg lehessen egyezni anélkül, hogy nagy áldozatokkal járó szárazföldi hadjáratot folytassanak ellene, s ezután demonstratívan kihagyják a szabályozásból. Az orosz ka-

tonai gondolkodás számára különösen szimbolikus volt, hogy 1999 júniusában különleges egységekkel képes volt ebben a helyzetben a pristinai repülőtér elfoglalására, s a NATO-nak jelezte, még ilyen helyzetben is tud meglepetéseket okozni. Koszovó akármennyire melléktörténet, Putyin csapata számára jelezte, hogy át kell értékelniük felfogásukat az orosz biztonságról, hogy stratégiaiilag marginalizálódtak. Úgy érezték, hogy itt demonstratívan megalázták őket. Valószínűleg ez nem volt közvetlen szándéka a NATO tervezésnek, de hogy a játszmában végül is velük együtt részt vevő oroszok percepciójával nem foglalkoztak, vagy azt érdektelennek ítélték, az eléggé nyilvánvaló. Egyébként a NATO épp Koszovó után érezte úgy, hogy sikerült politikai szervezetté válnia, hogy most már igazán képes „békementőként” az európai konfliktusok kezelésére. Az orosz percepcióban mindez úgy jelentkezett, hogy nem történt semmi, s a NATO bebizonyította, hogy ma is az, ami volt: operatív-taktikai feladatokat megoldani kívánó szervezet. Ráadásul épp 1997-ben indult meg a NATO bővítése Közép-Európában, 1997 májusában, Párizsban ennek egyfajta kiegyenlítésére létrehoznak egy Oroszország–NATO konzultációs rendszert, s az azután jelentkező első válságban azt lényegében megkerülik. S ne felejtjük, hogy épp ekkor ért véget az első csecsen háború – az országot érzelmileg kimerítve, s az orosz katonai elitet tulajdonképpen az 1991-es összeomlás után először szembesítve drámai módon saját korlátaival. A csecsen konfliktus akkori kimenetele a politikai vezetést is pszichikailag erősen sebezhetővé tette. Az 1997-es keleti bővítést egyébként a nyugati oldalon élénk elméleti vita kísérte, s az orosz katonai elit észleli, hogy arra nehezen tud reagálni, hogy az erőforráshiánnyal küzdő védelmi szektor a 90-es években elmulasztotta saját stratégiai-intellektuális központjainak modernizálását.

A következő belső fordulópontnak a történetben 2004 tűnik. Az EU keleti bővítésével befejeződik nemcsak Közép-Európa, hanem a Baltikum politikai westernizációja is. Az év vége felé kibontakozik a „narancsszínű forradalom” Ukrajnában, s ugyanekkor az oroszországi Beszlán iskolájában kialakuló túsdráma egyfajtaképpen az elitek számára nyilvánvalóvá teszi, hogy a terrorizmus otthon is elsőrangú fontosságú ügygé válik. S ha a terrorizmus „nemzetközi”, úgy az azzal folyó küzdelemben az országnak részt kell vennie. Egyébként valószínűleg a három együtt ható tényezéből igen lényeges lehetett az ukrán politikai átrendeződés. Itt közismerten nem csak spontán, a belső társadalmi feszültségekből következő fordulatra került sor. Az USA-t legalább 1997 óta – nagymértékben Brzezinski felfogása hatása alatt – aktívan foglalkoztatta Ukrajna. Népszerűvé vált az ő „Eurázsiai Balkán” metaforája az országról, és ami még fontosabb volt, úgy vélte, hogy egy nagyhatalmi ambíciójú Oroszországot nem lehet demokratisálni. Tehát, hogy az ország belesimuljon a Nyugat rendjébe, ebbeli státuszától meg kell fosztani. Erre meg meghatározó módon Ukrajna kiemelésével az orosz civilizációs és érdekszférából kerülhet sor. S attól kezdve majd Oroszország – mit is tehetne – demokratizálódik. A moszkvai elitek reakciói minderre kiszámíthatóak voltak. Érdekes azt is megjegyezni, hogy az ukrán játszmát mindkét oldal számára érdekessé teszi, hogy közös felfogásuk szerint az ország identitása még „plasztikusan alakítható”, tehát nagyságához képest viszonylag könnyen átprogramozható. Az egyik oldal számára, persze, a plaszticizmus viszonylag olcsón kivitelezhető orientációs váltást, a másik számára pedig az ország ideológiai hiperérzékenységét, amely már-már annak alapstabilitását is kérdéssé teszi, jelenti. Ezen nem változtat, hogy a 2004-ben vesztes politikai

erők ott azóta ismét hatalomra jutottak, és egy új globális rendszerben Brzezinski (aki befolyását azóta nagyjából elvesztette) legújabb szövegeiben már megértőbb az orosz regionális nagyhatalmi státusszal szemben.

Akárhogy is volt Putyin 2004-es müncheni beszéde, itt egy kemény, határozott önálló globális szerepben gondolkozó Oroszországot vizionál minderre válaszul, s ismét megfogalmazza, hogy az orosz elitek világképe valahol a 19. századi Európa-kép egy változatához áll közel. Eszerint néhány területileg is meghatározott nagyhatalom a maga szűkebb környezetét rögzítő lokális szövetségi hálójával alakít ki egyensúlyi rendszereket. Ezekben ma is a reális katonai-gazdasági potenciálok egymáshoz feszülése számít. Nem teljesen érdektelenek a kulturális kötődések, az ország meghatározó értékrendjei, s az életstílusok vonzóereje sem. Azonban mindez másodlagos. Itt nem arról van szó, hogy itt valamilyen globalitás előtti elavult külpolitikai világkép kerülne szembe az azon már régóta túllépett Nyugat soft power modelljével. Hanem inkább arról, hogy a külpolitikai „realizmusnak” a nyugati elitekben is sok híve van, s a régi/új orosz gondolkodás ezeket Európában ismét aktivizálhatja. Egyébként a gazdasági válságra generálódó válaszok Európában a stratégiai gondolkodást amúgy is ezekbe a közép/nagyhatalmi sémákba szorítják – minden különösebb orosz hatások nélkül is. Tehát az Európa-koncepció is – az esetleges értelmiségi álmokkal szemben – „de-poszt-modernizálódik”. S ehelyütt érdekes talán azt is megjegyezni, hogy ha igaz, hogy a következő évtizedek nagy geo-stratégiai forrásai a nyersanyagok, a víz és az élelmiszer-termelési képesség maradnak, akkor ezek kétségtelenül adott területekhez kötődnek, anyagiak. Ebben az értelemben a hatalom semmiképpen sem veszti el anyagi alapjait, s lesz információs, technológiai, kulturális erők kizárólagos játékszere, a területek ellenőrzése az állami erő fontos forrása marad a továbbiakban is, ebben az értelemben is a „külpolitikai realizmus” ismét aktuálissá válik.

Mindettől nem függetlenül 2004 és 2008, a világgazdasági válság kirobbanása között az orosz–nyugati kapcsolatrendszer konfrontáció jellemzi. Az orosz igények bejelentésére egy többpólusú világ egyik pólusaként a Nyugat tulajdonképpen érthetetlen meglepetéssel reagál. Olyan partnereként, aki nem akar hinni a szemének. De azért elemzői jól érzik ebben a helyzetben magukat. Végül is ők sok-sok év alatt nem a kooperációra, hanem a konfrontációra voltak szocializálva. Az orosz elemző iskolák mind a hidegháború intellektuális termékei. Ők Oroszországról, mint a „gonosz birodalmáról” könnyen tudnak beszélni, mint a „szláv civilizáció központjáról” már sokkal kevésbé. S ugyanez történik persze Moszkvában is, de a hidegháborús szakértelmiség nyugdíj előtti jutalomjátékát a 2008-9-ben kezdődő világgazdasági válság félbeszakítja.

3. ÚJ ATLANTI HANGSÚLYOK

Az európai biztonság problémamezeje és retorikája 20 év alatt alapvetően megváltozott. Európa már nem csatatér, nem megosztott, ugyanakkor elvesztette kiemelkedő, és gyakran kizárólagos szerepét általános és meghatározó fejlődési mintaként. A nemzetközi rendszer meghatározó aktorainak figyelme más régiók felé fordult. Mindazonáltal a 90-es években befejezetlen, megoldatlan biztonságpolitikai kérdések a kontinens keleti felén nem tűntek el.

Némileg leegyszerűsítve, Oroszország és más független posztszovjet államok (Grúzia, Ukrajna stb.) ma sem tagjai az Európa nagy részére kiterjedő biztonsági rendszereknek. Az EU és a NATO terjeszkedtek Kelet felé, azonban még mindig e térségben szó sincs homogén biztonságról, annak valamennyi állam számára elérhető rendjéről és garanciáiról. E helyzet kétségtelenül kockázatokat szül. Már 2008 nyarára világos volt, hogy a NATO jelenlegi formájában nagyjából elérte a biztonsági övezet kiterjesztésének lehetséges határát. A 2008-as grúz–orosz háború után ez nyilvánvalóvá vált mindenki számára. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy egy intenzív konfliktus a térségben az egész európai biztonsági szerkezetet megmozgatja. Akkor valamilyen új hidegháborús retorika ömlött szét. Az utolsó év külpolitikai hangsúlyai Washingtonban azonban kihozni látszottak az orosz–amerikai kapcsolatokat a 2008-as zsákutcából. Nem oldódtak meg a kérdések, de feszültségforrásból valamennyivel kevesebb, együttműködési készségből pedig valamennyivel több lett azóta. Az alapprobléma természetesen nem oldódott meg. Azt a 2020-ig terjedő időszakban kellene valahogy kezelni, de talán higgadtan lehet majd körüljárni, mint tettük azt 2006–2008 között.

Kérdés, hogy kinek kell, ki fogja itt most az első lépést megtenni. Az orosz–amerikai kapcsolatokban (a NATO bővítési ajánlatokat leszámítva), mint jeleztük, az oroszok voltak inkább kezdeményezők. A következő másfél évben valószínűleg inkább az amerikaiaktól fognak függeni a további lépések. Obama külpolitikai apparátusa már eddig is sokat tett. Az utolsó másfél évben az orosz fél sokfajta elnyomott vágyát, kívánságát, érzékenységet igyekeztek figyelembe venni. Ez azonban inkább a Bush-időszak romjainak eltakarítását jelentette. Lényegesebb új koncepciók, programok itt egyelőre még nem látszanak. A fegyverzetcsökkentési tárgyalások, illetve a nukleáris arzenálra vonatkozó megegyezések fontosak, de az aktuális kérdésekhez nem kapcsolódnak. Igazán a hidegháború idején kialakult amerikai–orosz kapcsolatok szerkezete mindmáig nem változott – legfeljebb annak stílusát értelmezték a felek ismételtén át. A következő 10 évben ezt a viszonyrendszert akkor is újra kell fogalmazni, ha ennek a relációnak nincs is már olyan kimagasló szerepe a globális biztonságpolitikában, mint volt néhány évtizede. Itt nyilvánvalóan játékszabályok újrafogalmazásáról van szó és a legfontosabb elem, amely a tulajdonképpeni játékszabályok általánosabb újrafogalmazásához vezetne, a rakétaelhárító rendszerek közös fejlesztése, vagy legalább is e területen kialakuló valamilyen átfogóbb együttműködés lehetne. Ráadásul az orosz fél nem szeretne az amerikai program egyszerű függeléke lenni. Kérdés azonban, hogy pillanatnyi technológiai lehetőségeiből ennél többre fut-e? Nem lesz egyszerű dolog: az oroszok nélkül a közös rendszer nem elképzelhető, anélkül pedig e területen nincs biztonság. Tehát olyan fejlesztési irányokat és ütemezést kellene választani, amely az oroszoknak is egyenrangú közreműködést biztosít. Ez természetesen lehetséges megfelelő témák választásával és technikai konfigurációkkal. Azonban ez a program egyáltalán nem lesz egyszerű.

A posztszovjet NATO-bővítés természetesen nem kizárt a vizsgált időszakban, és aligha lehet formálisan kifogással élni olyan korlátozásokkal szemben, hogy ilyesmire csak akkor kerülhet sor, ha azt az illető országok közvéleménye valóban akarja (Ukrajnában Jucsenko elnök csapata számára ez kardinális volt, és az amerikai tervezők is ugyanígy gondolták, azonban az ország közvéleményének többsége a NATO-tagságot aktívan elutasította). De hát tudjuk, hogy a közvélemények nem magukban formálód-

nak ilyen kérdésekben, hanem nagymértékben politikai kampányok eredményei. A kérdés tehát nem az, hogy végső soron mit akar a közvélemény, hanem hogy mik a politikai szervezők szándékai, mert ha a NATO-t bővíteni akarják és ha elég összeg áll rendelkezésre a közvélemény kezelésénél, akkor elvben bővítéspárti vélemények előállíthatóak. De ettől még a bővítés, ahogy ezt külön fejezetünkben bemutatjuk, nem lesz jobban ajánlható a stratégiai tervezés szintjén.

Az európai politikák metszetének alulértékelt területe volt a közép-európai poszt-szocialista országok álláspontjainak figyelembevétele. Ezek az álláspontok igen sokfélék, s részben történelmi főbiákból, részben pedig pillanatnyi belpolitikai tényezők-ből vezethetők le. A 90-es években Közép-Európa kiesett az orosz elitek érdeklődésének első és második vonalából. Hiába léteztek személyes kapcsolatok, s volt az orosz oldalnak tulajdonképpen igen jól kiképzett, nyelveket is bíró apparátusa a kapcsolat-építéshez, ezt a relációt tudatosan lefojtották, visszafejlesztették. A régió poszt-szocialista államai túl sokáig voltak az orosz elitek számára „pót-európaiak”. Ők franciákkal, németekkel, angolokkal akartak tárgyalni, onnan kulturális és tudományos inspirációs forrásokhoz jutni, s ehelyett a szovjet időkben „be kellett érniük” magyarokkal, lengyelekkel, románokkal. Hát akkor most már végre nem ezekkel, hanem a „valódi európaiakkal” szerettek volna kapcsolatba kerülni. Mindemellett létezett másodlagosan egyfajta sértődöttség is. Ha „elfordultatok tőlünk”, ha „nem minket választotok”, ha „ennyire nem vagytok hálásak”, akkor nem is léteztek a számunkra. A 90-es években ezek a hangulatok vagy partnerértelmezések nem voltak igazán érdekesek. Közép-Európa is elsősorban öndefinícióival volt elfoglalva, és a nyugati szövetségi szervezetekbe készült integrálódni. Azok, mindenekelőtt az EU alapkérdéseire készültek válaszokat adni, s ebben az összefüggésben Oroszország nem volt igazán érdekes (a Baltikumban igen, de Közép-Európában nem). S mind az orosz fél, mind a brüsszeli politikai tervezők 2004 után bizonyos értelemben meglepődve tapasztalták, hogy a poszt-szocialisták, most már a nyugati szövetségi rendszereken belül, az orosz kérdésben nagyjából önálló politikai vonalat, vagy legalább is más retorikát kívántak. Az EU és a NATO számukra nem voltak eléggé konfrontatívak Oroszországgal szemben. A látszat tulajdonképpen azt mutatta, hogy Berlin, Párizs, Brüsszel, sőt még Washington is az utolsó időkben valamiképpen szívesen megegyezett volna az orosz elitekkel, de ebben az új tagok, mindenekelőtt Lengyelország és a balti államok aktívan zavar-ták. Más közép-európaiak, a magyarok, szlovákok, csehek ugyan e kérdésben sokkal közelebb voltak Nyugat-Euróához, mint a lengyelekhez, azonban ez nem vált igazán markánsan láthatóvá sem Nyugat-Európában, sem Moszkvában. A baltiak ideges reakcióit mindenki érteni vélte, de nem gondolta meghatározónak. A lengyelek szerepe azonban a 2000-es években e vonatkozásban mindkét oldal számára felértékelődött. Elsősorban akcióik a németeket zavarták leginkább, akik nemzeti érdekeinterpretációiból következően olyan gazdasági és energetikai megállapodásokat kötöttek végül is Oroszországgal, amelyek Lengyelországot fizikailag is megkerülték. A lengyel-orosz kapcsolatok feszült jellege mindenekelőtt retorikákból, szimbólumok használatából, a közelmúlt közös történelmének eltérő lengyel és orosz értelmezéseiből következtek. Elképzelhető volt, hogy ahogy nemzeti konzervatív kormányok kerülnek hatalomra máshol is Közép-Európában, úgy e területen azok a lengyelekhez csatlakoznak, és valóban kialakulhat a nyugati-orosz kapcsolatokat opponáló köztes országoknak

valamilyen csoportja. A 2009-10-es év azonban a lengyel–orosz kapcsolatokban – egyelőre inkább csak az érzelmek és az interpretációk szintjén – de hát épp itt voltak a feszültségek – fordulatot hozott. Elindult egyfajta intenzív lengyel–orosz kibékülési folyamat, amelyet ugyan eltérő megfontolásokból és hangsúlyokkal, de mindkét ország politikai elitje egyelőre támogat. Ha a folyamat nem akad el, akkor az oroszokkal kemény nyugati beszédmódokat követelő térségbeli kis országoknak nem lesz hova csatlakozniuk. Ez a 2000-es évek első felét oly aktívan meghatározó kelet–nyugati kapcsolati szűrő nagyjából felolvad. Ettől kétségtelenül a következő években megnőhet a közös kapcsolatépítés intenzitása is.

A nagy biztonságpolitikai kérdések a következő években amúgy sem fogják befordítani az európaiakat az orosz elitekkel. A nukleáris fegyverzet terjedése, az energetikai biztonság, a klímapolitika, a kiberbiztonság és az antiterrorista programok láthatóan számtalan pontot kínálnak nemcsak a párbeszédre, hanem a közös akciókra is. Láthatóan lesznek viták és feszültségek az arktika nyersanyagforrásainak hovatartozásaival kapcsolatban, de egyfelől ezekről még keveset tudunk, másfelől nem tudjuk, hogy az esetleges északi orosz–nyugati szembenállás e kérdések kezelésében mennyire marad lokalizált, s mennyire színezi át esetleg szélesebb értelemben Európa biztonsági rezsimjeit.

2010 májusában ismertté vált az orosz külpolitika legújabb koncepcionális dokumentuma. Ez már a válság utáni kapcsolatrendszerre, annak további alakítására vonatkozik. Ebben nagyon világosan az orosz felfogás korábbi nyugat-centrizmusa leépült, háttérbe szorult. E dokumentum szerint az USA és az EU a válság alatt elbizonytalanodtak, teret veszítettek és ma jobban készek kiegyensúlyozott, modernizációs szövetségek kialakítására egymással és Oroszországgal. E dokumentum szerint Oroszország már nem fél úgy a konfliktusoktól, mint a 90-es években. E koncepció szerint vannak nemzeti érdekei és ezeket – legalább is most szavakban – a korábbiaknál határozottabban, vagy ha úgy tetszik, merevebben szeretné képviselni.

4. EGY ÚJ FORDULAT?

A 2008-ig összeállt nemzetközi rendszer, amely lényegében Európában a 89–91-es fordulat utáni állapotot rögzíti, Oroszországot nyilvánvalóan nem elégítette ki, s ezért különböző új megoldási javaslatokkal (pl. Medvegyev „európai biztonsági architektúrájával”) állt elő. Ezeket az euroatlanti partnerek – hol puhán, hol keményebben – rendre elutasították. Ettől persze egységes kontinentális biztonsági keretek nem jöttek létre. Felmerültek ismételten nyugati oldalon is olyan ötletek, hogy Oroszország is legyen a NATO tagja, s ezzel automatikusan megoldódik a húszéves vita is. De a NATO-ban mindeztáig a belső hatalmi szerkezet aszimmetrikus, Amerika-központú. Ebbe az oroszok nem kívánnának, s nem is nagyon tudnának beleilleszkedni akkor sem, ha erre komoly ajánlat érkezne (ilyesmiről meg, persze, nincs szó). S akkor arról még nem is beszélünk, hogy a NATO-hoz tartozó Oroszországgal megjelenne a NATO Kína határainál. Amit azért mindenki szeretne elkerülni.

De közben egy kettős geopolitikai hangsúlyátfordulás láthatóan mind Oroszországot, mind az euroatlanti gondolkodást a 2004–2008 konfrontatív időszak felülbírálatára

készíti. A világ egyfelől valóban többpólusúvá vált, s az euroatlanti meghatározó volta relativizálódott. Erre a „Nyugat” geopolitikai kiterjesztésével Európa keleti felére, bár nem oda – válaszolhat. De írásunk szűkebb tárgya, az orosz gondolkodás szempontjából is érthető, hogy 2004 után Oroszország a különböző „nem nyugati” hatalmi centrumok felmutatásával, összekapcsolásának kísérleteivel válaszolt az atlantizmusnak. De közben egyre inkább maga is gyorsított technológiai modernizációra szorul. Ehhez tökélet még az euroatlanti övezeten kívül lehet szerezni, új technológiát azonban nem (vagy majdnem nem). A technológiai transzfer kellő nagyságának biztosításához feltétlenül új kompromisszum kell annak komolyan vehető forrásaival.

Mindkét fél a másiktól mást akar. De saját aktuális céljaiból, érdekeiből következően mintha most hajlana a kompromisszumra. S a kemény konfrontáció meggyőződéses hívei a kulcsjátékosoknál fogynak. Ebből nem születik majd valamilyen neo-metternichi Szent Szövetség 19. századi mintákra, de nyugodtabb, egyenletesebben fejlődő Európa talán.

KORUNK ÉS AZ ISZLÁM

A KÖZEL-KELET ÉS AZ ISZLÁM

Maróth Miklós

(Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete)

Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézetének alprogramja több részből áll. Ezek közül az első egy bevezető tankönyv megírása az iszlám-tudományokról.

1. TANKÖNYV AZ ISZLÁM-TUDOMÁNYOKRÓL

A könyv tulajdonképpen már két éve készen van, de folyamatos bővítése folyik. Az elmúlt időszakban részben a Koránról, a muzulmán teológiáról és a heterodox muzulmán csoportosulásokról szóló részeket bővítettük, mindenekelőtt a síitákról szóló részt. Ebből talán legérdekesebb a mai olvasó számára a síita vallás intézményrendszerének működése. A munka jellegét jól mutatja az alábbi fejezet:

A síita irányzat intézményei és működése

A hagyomány szerint számos különbség található a tradicionalista (*akhbárijjún*) és racionalista (*ušúlijjún*) síita irányzat között, mégis ezek számát néhány lényeges pontra lehet redukálni.¹ Ezek közül a legfontosabbak a következők:

A racionalisták tanítása szerint, szemben a tradicionalistákkal, nemcsak a Koránra és a szunnára korlátozhatók a *fiqh* forrásai (sőt, egyes tradicionalisták csak a szunnára korlátozzák, mivel az imámok hadiszain belül nincsenek ellentmondások), hanem a *consensus* és az analogikus következtetés is a jog fontos forrása. Külön meg kell jegyezni, hogy a tradicionalisták számára a tizenkét imám értelmezése szerinti hadiszok még a Korán homályos szövegével szemben is előnyt élveztek. Továbbá a tradicionalisták a hadiszokon belül csupán két csoportot (gyöngye és erős) különböztetnek meg, a racionalisták ezzel szemben négyet.

A racionalisták szerint a *muğtahidok*, azaz a vallási szöveget tanulmányozó és magyarázó, új utakat törő racionalista tudósok szerepe nemcsak nem tilos (szemben a tradicionalisták állításával), hanem egyenesen kívánatos és szükségszerű. Tevékenységük során a Koránon és a hagyományokon (*hadiszokon*) kívül figyelembe kell venni-

¹ Erről bővebben Ch. Mallat: *The Renewal of Islamic Law*, p. 30. A redukált számú (egyik szerzőnél huszonkilenc, másnál negyvenhárom) különbségekről Moḥammad Baḥr al-Ulūm: *al-Dirāsa wa ta'rīḥuhā fī al-Nağaf*, in: *Mawsūʿat al-ʿAtabāt, Qism al-Nağaf*, ed. Ğ. Ḥalīlī, vol. 2, Beirūt, 1964, és Jūsuf al-Baḥrānī: *al-Ḥadāʾiq al-nādīra*, Beirūt, 1985, vol. 1, p. 167; M. Momen: *An Introduction to Shiʿi Islam*, New Haven, 1985, pp. 222–225.

ük a tudósok egyetértését (erre részben a *consensus*, részben az *iğmā'* latin, illetve arab terminussal szoktunk utalni) és az értelmet ('*aql*', ez a terminus utal a racionális következtetéseket tartalmazó módszerekre) is. A *muğtahidok* feladata összeegyeztetni a Korán és a hadíszok ellentmondó állításait, mégpedig mindig a Koránnak adva meg az elsőséget.

A hívők feladata megfogadni az élő *muğtahidok* tanítását. Az élő *muğtahidokat* úgy kell követniük, mint ahogyan egykoron az *imámokat* követték. (Talán éppen ezért illetik manapság a síita irányzat tudósait az 'imám' megnevezéssel, hasonlóan ahhoz a tizenkettőhöz, akikre a szó eredeti értelmében vonatkozott.) A követők (*muqallidūn*) számára az egyik legfontosabb alapelv az élő tudósok követése. A halottaké ugyanis tilos.

Lényeges különbség mutatkozik a két irányzat között a tudomány és a tudósok helyzetének megítélésében is. Mindkét irányzat egyetért a büntelen imámok csálhatatlanságának tanában. A tradicionalisták ebből levont következtetése szerint azonban ennek következtében tudás – és ez a szükségszerű, változatlan igazságokra korlátozódik – csakis a büntelen imámok esetében lehetséges, következésképp az egész társadalomnak őket kell utánoznia (*taqlīd*). Ha pedig a dolog így áll, akkor mindenki másnak, még a legnagyobb tudással rendelkező személyeknek is, fölösleges a szerepük a társadalomban. A tradicionalisták szerint tehát semmi szükség *muğtahidokra*. A racionalisták szerint ezzel szemben az *iğtihād* szükségszerű. A tudósok jelentik a társadalom krémjét, hozzájuk képest mindenki más csak másodrendű. E másodrendű személyek feladata követni (*taqlīd*) a tudósok tanítását. A társadalom tehát két részre oszlik: egyik oldalon állnak a *muğtahidok*, a másik oldalon pedig a hozzájuk kapcsolódó hívek, a *muqallidok*.

Moḥammad Baḥr al-'Ulūm tehát az 1964-ben írt (és főntebb hivatkozott) munkájában így látta a síita iszlám két ágának a viszonyát. Későbbi művében² azonban sokat változtatott ezen a képen, mégpedig úgy, hogy a két irányzat közti különbséget jóval kisebbnek ábrázolta, mint korábban.

Ebben a művében a tradicionalisták történetét három nagy korszakra osztja.³ Az első korszakhoz tartoznak az alapvető szövegek, hadísz-gyűjtemények stb. A második korszak kiemelkedő személyiségei al-Hillī (megh. 1325) és al-Astarābādī (megh. 1626), a harmadiké pedig Jūsuf al-Baḥrānī (1695–1772), akinek a munkásságával megjelent az a moderált és modernizált tradicionalizmus, amely kompromisszumra törekszik a racionalista irányzattal. Ez utóbbi szerző és követői már nem adtak az imámok szóbeli hagyományának vezető szerepet a Korán szövegével szemben, de a helyes vallás érvényes forrásait ők is csak e kettőben látták.

Jūsuf al-Baḥrānī a maga idejében a síita '*Atabāt*-ok egyikében, Kerbelában volt a legbefolyásosabb síita vallási tanító. Őt követte Kerbelában az a főntebb már említett al-Ḥaḥīd al-Behbehānī, aki mai napig tartó hatállyal véglegessé tette a racionalista irányzat győzelmét a síita irányzaton belül.

A most elmondottakból jól láthatóan a viszony a tradicionalista és racionalista síiták között nem volt statikus, a történelem folyamán többször is változott. Ugyanakkor az idézett szerző ezzel kapcsolatos nézeteinek változása élete során jól mutatja, mennyire

² Moḥammad Baḥr al-'Ulūm: *al-Iğtihād*, Beirūt, 1977.

³ i. m. pp. 168–183.

nehéz ezt a viszonyt kiismerni és értékelni. Érdemes tehát ebben a kérdésben mindenkinek óvatosan, és csak nagy szövegismeret alapján nyilatkozni.

Mindezek az ismeretek azonban szükségesek a síita intézmények mai működésének megértéséhez.

Ismereteink szerint az egyik legfontosabb, ma már klasszikusnak számító síita vallástudós, a már említett Šaiḥ al-Ṭāʾifa abū Ġaʿfar al-Ṭūsī 1056-ban, elhagyván Bagdadot, Nedzsefben látott neki oktatni. Ekkor Kairó maga is csak mintegy ötven éves város volt, és az ott található híres muzulmán egyetem, az *al-Azhar* sem volt sokkal idősebb. Nedzsef ettől kezdve a síita világ egyik legmagasabb presztízsű (ha nem a legmagasabb presztízsű) oktatási központja. Itt a diákok mindig is ingyenesen tanulhattak. Nem az iskola, hanem a tanárai voltak képesek önmagukat (az alábbiakban kifejtendő módon) finanszírozni, és ez a tény a történelem során végig teljes akadémiai függetlenséget biztosított az iskolának. A tanárok maguk határozhatták meg a tananyagot, és kutatásaikban, tudományos munkásságukban teljesen függetlenek voltak. Eleinte az oktatás menete nem volt szabályokban rögzítve, de ez a helyzet megváltozott a huszadik század derekán, amikor Nedzsefben is igyekeztek az oktatást az állami rendszerben is elfogadott nemzetközileg elismert keretek közé szorítani.⁴

Manapság a reménybeli síita vallástudós (muğtahid) a tanulmányai három ciklusból (*halaqat*) állnak. Az egyes ciklusok elvégzése se időhöz, se vizsgához nincs kötve. Az elért eredményeket csakis a tanárok és az élet elismerése igazolja vissza.

Az első ciklus neve 'prolegomena' (*muqaddimat*). Ebben a hallgatók a szükséges előismereteket szerzik meg: nyelvtan, mondattan, retorika és logika alkotják a kötelező tárgyak sorát. Nyelvtanból Ibn Hišām *Qatr al-nadā* című művét, az *Āğurrūmijjāt* és Ibn Mālik *Alfijja* című könyvét tanulmányozzák, ez utóbbit a hozzá később írt kommentárok egyikével. A retorika tankönyve először al-Taftazānī (megh. 1388) *al-Muḥtaṣar*, majd utóbb az *al-Muṭawwal* című műve, majd végül al-Hāšimī *Ġawāhir al-balāğat* című retorikai tankönyve.

Logikából alapvetően Quṭbaddīn al-Rāzī híres *Šamsijja*-ját, és egy (hagyományos szellemben íródott) modern logika-tankönyvet vesznek alapul.

Jogtudományból (*fiqh*) al-ʿAllāma al-Ḥillī *Tabṣira* című klasszikus műve, valamint egy kortárs szerző jogi kézikönyve alkotja a tankönyvek sorát, és így tovább.

Érdeklődő hallgatók már e kezdeti szakaszban belekóstolhatnak a teológiába (*kalām*) és a matematikába. Esetleg az irodalmat is lehet tanulmányozni.

Ez a bevezető szakasz általában három-öt évet vesz igénybe, függően a hallgató tehetségétől és szorgalmától. Az oktatás személyesen történik tutori rendszerben, azaz a tanárok egyenként foglalkoznak minden hallgatóval.

A második ciklus neve *suṭūḥ* (fölszínek). Ennek a szakasznak legfontosabb tárgyai a deduktív jogtudomány (*al-fiqh al-istiḍlālī*) és a jogtudomány alapjai (*uṣūl al-fiqh*). A tárgyakat ebben a ciklusban is tutoriális alapon oktatják, de általában a tanár egyszerre 7–10 hallgatóval foglalkozik. Szükség esetén a hallgatói csoport létszáma elérheti a húszat is, de annál többet semmiképpen sem. Az órák harminctől hatvan percig tarthatnak. A többször hiányzó, vagy rosszul teljesítő hallgatókat rendszerint megkéri, hogy vagy hagyják abba a tanulást, vagy térjenek vissza egy könnyebb kurzushoz.

⁴ Ch. Mallat: *The Renewal of Islamic Law*, pp. 38–39.

A hallgatók szabadon választják meg tanáraikat és nagy szabadságuk van tankönyveik kiválasztásában is. Az eddigiekben említett tárgyakon kívül tanulnak *kalāmot*, *tafsīrt* és *ḥadīṭ* is.

Legnépszerűbb tankönyveknek számítanak a *fiqh* területéről al-Šahīd al-Tānī *Šarḥ al-lumaʿat al-Dimašqijja* és *Masālik al-ifhām*, valamint al-Anšārī (megh. 1911) *Makāsib* című könyvei; az *uṣūl* nevű tárgy kézikönyvei al-Qummī *Qawānīn*, Moḥammad Kāzim al-Ḥurassānī (megh. 1910) *Kifāja*, al-Anšārī *Rasāʾil* című művei.

A *suṭūḥ* elvégzése rendszerint 3–6 évet szokott igénybe venni, és a ciklus végén a sikeres hallgató megkapja a *murāhiq* (serdülő) címet. Ez már megelőlegezi a következő szakasz végén megkapható *muḡtahid* titulust.

A harmadik ciklus neve *baḥṭ al-ḥariġ*, azaz 'külső tanulmány'.

Ebben a szakaszban a tanulmányok menete elüt az előbbi kettőtől. A hallgatók nem tutoriális foglalkozásokon vesznek részt, hanem a leghíresebb *muḡtahidok* nyilvános előadásait hallgatják meg, akik adott témáról előadás- vagy szemináriumsorozatot (*dawra*) tartanak, néha egy hónapon, de néha akár egy éven keresztül is. Az adott *muḡtahid* hírnevétől függ az előadások látogatottsága, amelyeken nemcsak a *murāhiqok*, hanem más *muḡtahidok* is rendszeresen részt vesznek. Az előadásokat viták követhetik, és a sorozatok nem egyszer előbb-utóbb könyv formájában is napvilágot látnak.

A mindenkori előadó sorozatában egy kérdés újszerű kifejtését adja, saját tanulmányai alapján. Csak az lehet *muḡtahid*, aki egy adott kérdésben a korábitól eltérő, de jól megalapozott álláspontot tud kidolgozni. Aki erre nem képes, az csak *muḥassil*, és a tanulmányozott műveket csak fölszínesen tudja tanítani (*tadrīs saṭḥī*, innen a második ciklus neve is). A *muḡtahid* ezzel szemben bármilyen korábbi, hipotetikus magyarázatot véglegesen elfogadható magyarázattá tud alakítani, bármilyen hosszú is legyen érvelésének láncolata.

Moḥammad Baḥr al-ʿUlūm szerint ez a harmadik ciklus is három szakaszra tagolódik. Az elsőben a hallgatók megtanulják rekonstruálni valamely könyv egy fejezetének érvelését, azaz a bizonyítás logikai menetét megállapítva elvégzik annak logikai ellenőrzését. A második szakaszban – al-Ḥurassānī *Kifāja* és al-Anšārī *Rasāʾil* című műveiben tanultakat alkalmazva – megkísérlik valamely mű kommentálását és interpretálását, illetve a lehetséges interpretációk közül a legjobb kiválasztását. A harmadik szakaszban ezek alapján megtanulják, hogyan lehet egy adott kérdésben kidolgozni saját véleményüket, hogyan lehet egy adott kérdés megoldásához elődeikénél jobb és hatékonyabb utat találni.⁵

A tanulmányokat nem zárja le formális vizsga, amelyet a diploma kiosztása követne. Ez a rendszer a šiita tudósok szerint a csalás és a megvesztegetés minden lehetőségét kizárja. A hallgató elismerését ugyanis három tényező biztosítja.

Az egyik a tanulmányok egész során mutatott viselkedése, amelyből mindenki megismerheti, mennyire szabad a szelleme, amikor tanáraival vagy diáktársaival beszél tudományos kérdésekről.

A második a kollégáival folytatott vitatkozása (*baḥṭ al-muqābala*). Ennek során vitatkozó társai a tanárt helyettesítik, mert a vita során azoknak kell érthetővé és elfogadhatóvá tennie álláspontját. A viták során finomíthatja álláspontját, annak kifejtési módját, és megmutathatja tudása mélységét és kiterjedését.

⁵ Ch. Mallat: *The Renewal of Islamic Law*, pp. 39–42.

A harmadik a *muḏākara*, valamely más mestert követő, más iskolához tartozó diák-társának vitára provokálása. Ennek során meg tudja mutatni tudását más iskolákhoz tartozó kollégái előtt, így kölcsönösen megismerhetik egymást.

E három tevékenység tehát hosszú idő alatt folyik le és számos pályatárs megismerését föltételezi, akiknek az elismerését csakis a viták és nyilvánosság előtt lefolytatott beszélgetések során lehet elnyerni. Az így elnyerhető széleskörű ismertség és elismertség a végső cél. Az ilyen hallgató később is megmaradhat iskolája vonzaskörében, szemben azokkal, akik azt elhagyni kényszerülnek. Ez utóbbiak, ismertség hiányában, tanúsítványt kapnak tanulmányaikról. A diploma (*šahādat*) tehát a kevésbé sikeres hallgatók kiváltsága. Az iskolát el lehet hagyni örökre, vagy ideiglenesen. Ez utóbbiakat visszavárják az iskola tudósai, de a hallgató rákényszerülhet, hogy családja segítésének céljából, anyagi megfontolások alapján valahol ideiglenesen munkát vállaljon.

A diplomát kapóknak az igazolást tanáraik és legfőbb vallási tekintélyük (*al-raʾīs al-dīnī*, *al-marǧaʿ al-aʿlā*) állítja ki. A diploma tartalmazza azokat a formulákat, amelyek megmutatják, milyen teljesítményt mutatott és milyen szintre emelkedett a diploma birtokosa. E formulákat azonban rendszerint a beavatottak (*ḥāṣṣat*) értik pontosan, akiktől az illető végzettsége fejében egy mindenkitől (*al-sawād*, *al-ʿāmmat*) elismert beosztást remélhet. (Már ez a rendszer is megmutatja a šiita társadalom rétegződését: egy adott diploma értelmét, súlyát csakis az elit képes megérteni és fölfogni.)

Ha valaki idegen országból érkezik Nedzsefbé, hazatérte után vizsgálatnak lesz rendszerint alávetve, melynek során a hazai tudósok megállapítják, hogy a diplomában található minősítések megfelelnek-e a valóságnak.

Mindazonáltal a diploma nem az út vége, és nem is jár automatikusan mindenkinek. Kiállítását a tanári kar néha többhetes, néha több hónapos mérlegelése előzi meg, és gyakran csak egy magyarázatot kap a hallgató: diplomáját ilyen és ilyen oknál fogva nem állítják ki.

A diploma tehát végsősoron nem több, mint egy lepecsételt, hivatalos ajánlólevél az iskola legfőbb vallási tekintélyétől (*al-marǧaʿ al-aʿlā*). Az iskolát (az előző kifejezés alapján gyakran a *marǧaʿiyya* szóval is illetik, ami az egy legfőbb tekintély köré csoportosuló hallgatókat jelenti, ezzel majdnem azonos jelentésű a „tanulókör” – *ḥawzat* – szó is) ideiglenesen elhagyók olyan iratot vihetnek magukkal, amelyik föl-szólítja a hívőket, hogy kövessék az illető vezetését és tanácsait, és cserében támogassák anyagilag. Az ilyen dokumentumnak a neve *waraqat al-ḥubz*, mivel kenyérhez juthat általa a birtokosa.

A šiita tudósok (minden végzett ’tudós’, azaz *ʿālim*, a *muǧtahid* címet csak a jobbakk érdemlik ki) hazatérvén hazájukba, Iránba, Libanonba, Indiába vagy Afganisztánba, részben a hasonló végzettségű és már aktív šiita tudósok segítségével, részben diplomájuk (ajánlólevelük) minősítése alapján, részben honfitársaiknak a tanuló éveik alatt az iskolájuk székhelyén tett zárandokútjain róla szerzett benyomásai alapján akár vallási vezetőként, akár kádiként megkapják feladatukat. Az így betöltött pozíció nagy társadalmi tekintélyt szerez számukra a laikusok világában.

Megélhetésük a továbbiakban e pozíciójuktól függ, mivel a šiita vallás szervezete teljesen független az államtól. A *muǧtahid* megélhetését alapjában véve tudományos tekintélye határozza meg. Bevételeinek egyik forrása ugyanis az úgynevezett *sahm*

al-imām, a síita közösségre a tudósok (*‘ālim*, tsz. *‘ulamā*) eltartása érdekében kivetett adó. Ezt az adót azonban, mivel nem állami adó, a síita hívek önkéntes alapon fizetik ki. Mértéke függ részben a közösség gazdasági erejétől, részben a tudós hírnevétől, részben a közösség vallási kérdésekben tanúsított buzgalmától.

A síita közösség tagjai általában szabadon választhatják meg a követésre méltónak ítélt *muğtahid*ot. Ez más szóval azt jelenti, hogy minél nagyobb a tekintélye egy tudós-nak, annál több hívő (*muqallid*) választja imámjának, következésképp annál nagyobb lesz a megélhetését biztosító bevétele.

Másik bevételi forrásuk lehet az ötöd (*hums*), amelyet a közösség a *sajjidok*nak, azaz a prófétának Fātima lányán és ‘Alīn keresztüli leszármazottainak fizet. A tudósok jó része a tapasztalat szerint egyszersmind a *sajjidok* csoportjának is a tagja.

A síita vallási iskolák tanulói, mivel a városi szegénységet sok helyen alapjában véve a síiták alkotják, az összességében véve nagyjából húsz éves tanulmányi idejüket meglehetősen szegénységben töltik. Néhány kivételes esetben, ha a tanuló egy közismert síita vallási vezető családjából jön, lehet ez másként is, de általában véve hallgató korukban sok nélkülözéssel kell szembenézniük. Néhányan már hallgatóként is csatlakoznak egy aktív *muğtahid* köréhez, de mivel ez utóbbiak jó része is szegénységben él, ez nem sokat javít helyzetükön.

Mindazok a kiemelkedő hallgatók, akik az iskola (*marğa‘ijja*) vonzáskörében maradhatnak, vagy hazájukba hazatérve ott csatlakoznak egy ottani *marğa‘ijjához*, elkezdhetnek tanítani, de közben folytathatják tanulmányaikat is. Elvben ugyanis minden *muğtahid* egyenlő, de a gyakorlatban a jobbak, akik cikkeket, könyveket írnak, előadásokat tartanak, egyre növekvő reputációjuknak megfelelően újabb címeket kaphatnak. Ezeknek a címeknek egyre magasabb hírnevet jelentő, ámde egymástól világosan el nem határolható sorrendje a következő: *tiqat Allāh*, *huğğat al-Islām*, *ājat Allāh* (Allah hitelt érdemlő személyisége; az iszlám bizonyítéka, Allah csodajele). A *muğtahid* tekintélyével párhuzamosan nőtt híveinek, a *muqallidok*nak a száma, és a *muqallidok* számának növekedtével párhuzamosan nőtt tekintélye. A legtöbb hívet számláló, legnagyobb tekintélyű *muğtahidok* kaphatják meg a *marğa‘* titulust az oktatásban, a köréjük seregülő diákok alkotják az iskolájukat (*marğa‘ijja*), és ugyanőket tekintik a hívek viszonylatában ajatolláhoknak (átvéve a szó magyarban elterjedt perzsás kiejtését).

Az elérhető legmagasabb rang a *marğa‘ājat Allāh*, nekik van a legnagyobb presztízsük, és ami ezzel egyenlő, a legtöbb követőjük is. Több, mint egy *tiqat Allāhnak* vagy *huğğat al-Islāmnak*. Ezek a titulusok tehát részben rangot, részben „tudományos minősítést” jelölnek, és a minősítés rendszere a lehető legdemokratikusabb: a hívek legszélesebb tömegei döntenek el, kinek mennyi elismerést adnak. Mint fentebb láthattuk, a tudományos sikereitől függ egyszersmind a vallástudós anyagi helyzete is.

Más fölosztás szerint beszélhetünk abszolút értelemben vett *muğtahid*ről, ha az illető tudós minden területen képes önálló eredményeket elérni; illetve részleges *muğtahid*ről, amennyiben az illető csak a tudományok bizonyos ágában vagy ágaiban képes önálló véleményalkotásra.⁶

⁶ i. m. pp. 46–58.

2. A MUZULMÁN POLITIKAELMÉLET FEJLŐDÉSE ÉS RENDSZERE

Ennek az alprogramnak a keretében több hazai és nemzetközi előadás hangzott el, amelyek szövege vagy idehaza vagy külföldön fog megjelenni az elkövetkező év során.

3. AZ MTA KÖNYVTÁRÁBAN TALÁLHATÓ, II. BAJAZIT TÖRÖK SZULTÁN KÖNYVTÁRKATALÓGUSÁNAK FÖLDOLGOZÁSA

A születő oszmán állam korában élt II. Bajazit szultán, Mátyás király fiatalabb kortársa. Könyvtára nagyjából négyszer akkora volt, mint Mátyás világhírű könyvtára. A könyvtárban található kéziratok alapján jól lehet rekonstruálni a korabeli oszmán műveltséget. Ez részben azért érdekes, mert az oszmán állam ebben az időben tért át az állami és tudományos életben a perzsa használatáról a törökre, másrészt pedig azért, mert az oszmán birodalom ebben az időben a szúfizmus (az iszlám misztikus irányzata) segítségével különböztette meg önmagát a többi muzulmán államtól. E két jelenség, számos más érdekes vonatkozással együtt, jól kiolvasható a könyvtár összetételéből.

A könyvtár katalógusának földolgozása a benne szereplő, hiányos címleírású tételek lehetőség szerinti azonosításának értelmében ez évben befejeződik, és így lehetővé válik, hogy a könyv a jövő naptári év során valamikor megjelenjen.

4. A MARGATI VÁR KUTATÁSA

Major Balázs idehaza is nagy föltűnést keltő kutatásainak részbeni finanszírozását látja el a program. Ennek keretében a legnagyobb keresztes lovagvár kápolnájának feltárása folyik, ahol nemzetközi érdeklődést keltett egy freskó megtalálása és restaurálása.

Az ásatást meglátogatta a Szíriai Arab Köztársaság miniszterelnökének felesége, több miniszter, követ és számos más vezető ember. A sikeres ásatás következtében Magyarország, azon belül az MTA Régészeti Intézete lehetőséget kapott újabb ásatások megkezdésére a területen.

A KÖZEL-KELET GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI KIHÍVÁSAI A 21. SZÁZADBAN

Rostoványi Zsolt¹
(Budapesti Corvinus Egyetem)

Vezetői összefoglaló

A kutatás célja azoknak a főbb gazdasági és társadalmi kihívásoknak a vizsgálata volt, amelyekkel a Közel-Kelet a 21. század eddig eltelt időszakában szembesült. A fókuszban mindenekelőtt a modernizáció problematikája áll, hiszen egyfelől a régiót több évtizede tartó, komplex modernizációs válság jellemzi, másfelől a modernizáció folyamatának felgyorsulása nélkül napjaink globalizált nemzetközi rendszerében a régió országainak nagy része teljesen esélytelenné válna a felzárkózásra. A modernizációval szorosan összefonódó fogalom a reform. Különösen izgalmas kérdés, hogy mindez egy, a retradicionalizáció, reiszlamizáció felerősödésével jellemezhető környezetben megy végbe, ellentmondások sorozatát előidézve.

A kutatások során elemzésre került maga az iszlám, az iszlámon belüli reformtörekvések, illetve a régió főbb társadalmi, gazdasági és politikai folyamatai és az ezeken a területeken kibontakozó reformkezdeményezések. A demográfiai trendek, a „demográfiai robbanás” az elmúlt évtizedekben komoly hatást gyakoroltak a közel-keleti régió folyamataira. Az energiaszektor, a kőolajexport változatlanul meghatározó szerepet játszik a kőolajexportáló országok gazdaságaiban, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az elmúlt időszakban ismét felerősödtek bizonyos gazdasági integrációs törekvések. A kutatásban fontos szerep jutott a régió több évtizedes válsággóca, a palesztin–izraeli konfliktus ezúttal elsősorban gazdasági szempontból történő elemzésének is.

1. SARÍA ÉS KÁNÚN

Az iszlám vallástudósainak tanítása szerint a *saría* jelentése „Isten által kijelölt Út, Törvény”, amelyet az embernek élete minden területén és megnyilvánulásában követnie kell. Ugyanakkor ez a törvény, miután isteni eredetű, emberi beavatkozás révén nem változtatható meg és nem helyettesíthető más törvényekkel. Ezért, mondják, a modern állam demokratikus úton megválasztott parlamentje sem dönthet olyan kérdésekben, amelyekben Isten az örökkévalóság számára hozott parancsolatokat. Van azonban tere

¹ A háttér tanulmányokat készítették: Csicsmann László (Budapesti Corvinus Egyetem), Dévényi Kinga (Budapesti Corvinus Egyetem), Najat Shamil Ali (Budapesti Corvinus Egyetem), Paragi Beáta (Budapesti Corvinus Egyetem), Rostoványi Zsolt (Budapesti Corvinus Egyetem)

az emberi beavatkozásnak. A törvények egyik típusa egyértelműen megérthető a Szent Könyvből, a Koránból, a további szövegek, a hagyományok, pedig alátámasztják és kiegészítik ezeket. Ezeken a törvényeken, mondják, emberi beavatkozással nem lehet változtatni. A másik típusú isteni rendelet megismerése és megértése azonban nem magától értetődő, hanem jelentős emberi erőfeszítést igényel, melynek során a tudós az emberi gondolkodás racionalista módszereit is felhasználja, elsősorban az analógiát. Az ily módon megismert jogszabálynak azonban már nincs olyan változtathatatlan érvénye, mint Isten egyértelmű rendeleteinek. Miután ezen jogszabályok megfogalmazása esetében emberi közreműködés is történt, ezeknél lehet helye az újraértelmezésnek és újraszabályozásnak, ami adott esetben állami törvénykezést (*kánún*) is jelenthet. Már a 19. sz.-i nagy egyiptomi vallásreformer, Mohamed Abdo is azt az elvet vallotta, hogy bár a *saría* általános elvei örökkévalóak, a részletek megváltoztathatók, és az emberek közti jogviszonyok (*muámalát* – szerződéses és pénzügyi jellegű kapcsolatok) terén a Korán-jog reformja megengedhető, ha a közérdek (*maszlaha*) azt szükségessé teszi.

Egyiptomban az 1870-es évektől kezdve megkezdődött a jogrendszer és a bírósági szervezet gyökeres átalakítása. Ezzel kapcsolatban két téves nézettel találkozhatunk a nyugati szakirodalomban: (i) a *saría* alapján működő *kádi* bíraskodás elvesztette kizárólagos szerepét, amelyet az iszlám története során több mint egy évezreden át élvezett, (ii) a reformok után csak a jog egy jelentéktelen szelete, a családjog maradt meg a *kádi* bíraskodás fennhatósága alatt. Azonban az elmúlt évtizedekben a történetírás megállapította, hogy a *saría* alapján működött *kádi* bíróságok a történelem folyamán mindig is csak korlátozott szerepet kaphattak a büntetőbíraskodás terén. A családi élet és a családjog pedig annyira fontos része a muszlim ember életének, hogy azt nem lehet jelentéktelennek nevezni.

A 19. század végi, illetve a 20. sz. első felében végrehajtott jogi-bíraskodási változtatások lényegi pontjai: a bíróságok állami felügyelet alá vétele, a bírók kiképzése és kinevezése rendszerének megváltoztatása, a bíróságok körzetesítése és hierarchikus rendszerbe foglalása, a külföldiek kivonása a normál bíróságok hatásköre alól és törvénykönyvek kibocsátása. A vallásjog tudósai számára az állami törvény akkor is elfogadhatatlan, ha megegyezik a vallásjog előírásával, pusztán a kodifikáció miatt, mert a *saría* lényege a rögzítetlenség.

A személyi jogállás és a családjog az a terület, ahol a legtovább életben maradt a *saría* bíróság, és amelyben a leginkább érvényben maradtak, néha teljes mértékben változatlanul, az iszlám jog előírásai. Ezen belül is a leglátványosabb és Nyugaton is a legismertebb a nőkre vonatkozó *saría* előírások kérdésköre. A 19. sz. végi, 20. sz. eleji reformmozgalmak többsége is ezeket vette célba. A reform támogatói három táborból kerültek ki: modernista vallástudósok, feminista nők és nyugati neveltetésű értelmiségiek, elsősorban jogászok közül. A reformmozgalom első szakasza a 19. sz. utolsó éveitől az I. világháborúig tartott: a társadalom legfelső rétegeihez tartozó férfiak fejtették ki nézeteiket, a felső osztályokhoz tartozó nőkre gondolva, s a nacionalizmus gondolatát kapcsolták össze a társadalmi jellegű reformokkal. Mohamed Abdo, akkor már főmuftiként, is támogatta ezeket a törekvéseket: a lányok tanítását, a párok házasság előtti megismerkedését és kapcsolatát, elítélte a poligámia bűneit és a férfiak számára könnyű, egyoldalú válást. A 20. sz. elején inkább a nyugati műveltségű értelmiség került előtérbe, mint Kászim Amín, aki „A nő felszabadítása” és „Az új nő” c. könyveiben a

következő követeléseket fogalmazta meg: a nők bevonása az oktatásba alapfokon; a fátylviselés előírásainak az átalakítása, hogy ne akadályozza a nőt kötelességeiben és jogai gyakorlásában, a poligámia korlátozása; az egyoldalú válás szabályozása; a nő jogának biztosítása arra, hogy meghatározott esetekben kérhesse a házasságból való elbocsátást.

1917-ben Ahmad Szafvat, iszlám jogász és a világi jog tudósa, kifejtette, melyek a Koránon alapuló jog azon jellegzetességei, amelyek lehetővé teszik a reformokat. A Koránnak a világi kérdésekre vonatkozó előírásai háromfélék: (i) Tiltó rendelkezések, ezeket nem lehet megváltoztatni. Ilyenek a családjog terén azok a tiltások, amelyek bizonyos vérrokonok házasságát tiltják, vagy a négy feleségnél több elvétele. (ii) Parancsok, amelyek köteleznek valamilyen cselekedetre. Ezek csak akkor maradhatnak változatlanok, ha az általuk megjelölt célt nem lehet más eszközökkel hatékonyabban elérni. Pl. az, hogy a házassági szerződés megkötésénél két tanúnak kell jelen lennie, azt a célt szolgálja, hogy a házasság nyilvános legyen. Ugyanez a cél sokkal hatékonyabban elérhető a házasság bejegyzése révén. (iii) Rendelkezések, amelyek megengednek bizonyos cselekedeteket. Ezeket csak akkor lehet változatlanul hagyni, ha nem mondanak ellent a közérdeknek, amelynek középpontba helyezésére maga a Korán tanít. Ilyen például a többnejűség megengedése, amely ha káros a társadalomra általában és a nőkre, ill. az érintett családokra különösen, akkor a törvényhozók előírhatják az első házassága után további feleséget elvenni akaró férfinak, hogy a bírósághoz forduljon engedélyért. Ugyanez vonatkozik a férfiak egyoldalú váláshoz való jogának érvényesítésére is. Szafvat nézetei ihletet adó forrásai lettek a későbbiekben a törvények (*kánún*) megalkotóinak.

A 20. sz. elején meginduló egyiptomi feminista mozgalom a nők oktatását, a többnejűség korlátozását, a házasság alsó életkorának rögzítését és a fátylv eltörlését kérte. Az elutasítók érvei: a nők alacsonyabb rendűek a férfiaknál nemcsak fizikailag, hanem szellemileg és erkölcsileg is. Ezért csak korlátozott tanítást támogattak, ellenezték a nők bér munkavállalását, mert negatív erkölcsi hatása van a nőkre, a fátylviselés kérdésében pedig nem akartak engedni a többségi konzervatív körök. A konzervatív vallástudósok szerint minden változtatás sérti az isteni kinyilatkoztatáson alapuló szabadságjogot és aláássa Egyiptomban a *sariát*. A nacionalista vezetők inkább attól féltek, hogy ezek a kérdések, ill. a reformok megosztanák a társadalmat és nyugati hatás érvényesülésének látszanának.

A feminista mozgalom második szakasza az I. világháború után kezdődött. A nők most már azt hangoztatták, hogy ők muszlimok, akik nem az iszlám ellen láznak, hanem csak annak kizárólag férfiak által való értelmezése ellen. Ez a gondolat aztán egészen napjainkig a reformista nők jelszava lesz. Minimális céljai: házassági korhatár kijelölése, a többnejűség korlátozása, a férfi válás szabályozása, a nők kikényszerített engedelmségének eltörlése, a gyermekgondozási és az örökösödési törvények megváltoztatásával a nők egyenlőségének a megvalósítása. 1923-ban állami törvény (*kánún*) szabta meg a házasság alsó korhatárát, lányoknál 16 évben, fiúknál 17-ben. 1929-es törvény: írásban rögzítette a házasság és válás szabályait a hanafita jog alapján, és lehetővé tette a bírónak, hogy válás esetén meghosszabbítsa a kiskorú gyermek anyai nevelését, ha szükségesnek találja a gyermek érdekében. Az 1943/77-es és az 1946/7-es törvény az örökösödésről, ill. a végrendekezésről intézkedett.

Összefoglalva: A jogi reform végrehajtói azt vallották, hogy a *saría* elveivel összhangban lévő, abból is táplálkozó, de nem teljesen *saría* alapú jogrendszer kialakításán fáradoznak. Őszintén úgy látták, hogy mindez nem korlátozza a *saría* érvényességét, hanem pont ellenkezőleg, erősíti azáltal, hogy tisztázza és világossá teszi alkalmazásának módjait. A 20. század első felében azonban már nem így látták az egyre erősebb hangot hallató radikális iszlám hívei. Ekkor már egyre többen áthidalhatatlannak találják a *saría* és az állami törvények (*kánún*) különbségét. Ennek ellenére a *saría* és *kánún* összebékítésének egyetlen módszereként, tovább folyik a *saría* felhasználása az állami törvények (*kánún*) meghozatalában. Erre jó példával szolgál az 1997-es egyiptomi törvény, amelyet a közösség vallási vagy erkölcsi megbotránkoztatásának büntetésére hoztak létre, s amelyet „a helyes megparancsolása és a helytelen megtiltása” (*amru bil-maaruf va-n-nahi ani l-munkar*) iszlámjogi alapelve modern megfelelőjének szántak.

2. MODERNIZÁCIÓ ÉS REFORM A KÖZEL-KELETEN. A FELZÁRKÓZÁS ESÉLYEI

A Közel-Kelet elemzése során a vizsgálat tárgya lehet egyfelől maga az iszlám (orientalista megközelítés), illetve másfelől a muszlimok (társadalomtudományi megközelítés). Ennek megfelelően eshet szó egyfelől az iszlám megreformálásáról, másfelől pedig a politikai/gazdasági/társadalmi reformokról. A politika vagy a gazdaság szférája jóllehet része annak a komplexumnak, amit iszlám civilizációnak nevezhetünk, ugyanakkor kevés kivétellel kívül esik az iszlám mint vallás hatókörén. A következőkben vizsgálódásainkat nem az iszlámra, hanem a politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokra fókuszáljuk.

A Közel-Kelet régióját jó néhány évtizede komplex, jószerivel minden szférára kiterjedő modernizációs válság uralja. Ezt a válságot az 1967-es háborúban az arabok által Izraelről elszenvedett vereség tudatosította, egyúttal előtérbe állítva a válságból való kiút keresés kapcsán a reformok szükségességét. A válságot a globalizáció folyamata csak felerősítette, gyorsítva a régió országainak leszakadását. Ez a válság egyúttal „integrációs válság” is – a világ gazdaságba történő integrálódás válsága –, amit jól mutatnak a régióra jellemző, sokat emlegetett „deficit” is.² A válság 1967-es tudatosulása egyúttal az etatista, nacionalista-szocialisztikus ideológiára épülő gazdaságpolitikai modellek kudarcát is jelezte, teret adva a reiszlamizáció, s annak részeként az iszlamista előretörés folyamatának is.

Az elmúlt évtizedekben a régió politikai és gazdasági vezetői, szakértői számos fórumon tettek hitet a modernizáció, a reformok szükségessége mellett.³ A 2004-es Alexandriai Dokumentum például átfogó, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális

² Vö. Arab Human Development Report 2002: Creating Opportunities for Future Generations. UNDP – Arab Fund for Economic and Social Development, New York, 2002. A jelentés által tárgyalta három fő deficit a szabadság, a nők helyzete és a tudás terén áll fenn.

³ Lásd csak az utóbbi évekből egyebek mellett Tunis Declaration of 16th Arab Summit, 2004; Arab Business Council Initiative (World Economic Forum, Jordan, 2004); Alexandria Document on Reform in the Arab World (2004); Sana'a Declaration (2004); G8 Support for Reform in the Arab World; Middle East Partnership Initiative stb.

reform szükségességéről beszél. Amennyire konszenzusról beszélhetünk az arab világon belül a reformok szükségességének elfogadásáról, annyira eltérők azonban a vélemények a reform értelmezéséről, kiterjedéséről (gazdasági és/vagy politikai), milyenségéről („felülről” induljon, a vezetések felől vagy „alulról”) és egyéb kérdésekről. A gazdasági és a politikai reform viszonyát illetően például két álláspont ütközik egymással: egyik szerint a politikai reformnak meg kell előznie a gazdaságit, míg a másik szerint épp fordítva: a hatalmon lévő autoriter rendszerek inkább képesek strukturális reformra.

Gazdasági reformlépésekre a nyolcvanas évektől jó néhány, mindenekelőtt nem olajtermelő arab országban került sor. A reformok ösztönzője elsősorban az akut pénzügyi válság, a bevételek visszaesése volt. Sok ország kényszerült rá a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel folytatandó tárgyalásokra és készenléti és egyéb hitelek felvételére, amelyeknek a feltétele restriktív gazdaságpolitika, egyúttal reformintézkedések bevezetése, az állami kiadások csökkentése, a privatizáció, illetve liberalizálás volt.

A nyolcvanas évek végétől, kilencvenes évek elejétől lassú lépésekkel bár, de politikai-intézményi reformintézkedésekre is több helyütt sor került, részint belső nyomásra, részint külső tényezők hatására. A vezetések többsége „felülről” óvatos nyitásra, választásokra került sor, bevezették a többpártrendszert. Parlamentek kezdtek meg működesüket olyan országokban is, ahol korábban nem léteztek, önkormányzatok alakultak, megkezdődött, illetve folytatódott a civil társadalom kiépülése – benne azonban sajátos, paradox módon központi helyet foglaltak el az iszlamista szervezetek, illetve mozgalmak.

A liberalizálás ugyanakkor nem egyenlő a demokratizálással. Ezeknek az általában felülről kezdeményezett reformoknak a célja nem is a demokratizálás, mint inkább a modernizálás volt, s nyugati szemmel nézve meglehetősen felemás jellegűek voltak. Kuvaitban például a hatvanas évek közepe óta rendszeresen tartanak választásokat. A 2006-os választásokon először nők is szavazhattak, s a 253 jelölt között 28 nő is indult – igaz, közülük egy sem került be a parlamentbe. A 2009-es választásokon viszont már 4 nő is bejutott. Az uralkodó ugyanakkor több ízben is – 1976-ban, 1986-ban, 1999-ben – feloszlatta a parlamentet. Hasonló példák több más országból is hozhatók.

A demokrácia kérdése évtizedek óta vita tárgya az arab/muszlim értelmiség körében. Teljesen eltérők az álláspontok az iszlám és a demokrácia viszonyáról, összeegyeztethetőségéről. Az eltérő nézetek hátterében nem kis mértékben a demokrácia eltérő értelmezései állnak. 2001. szeptember 11. után e téren nagy külső nyomás nehezedett a régióra, mindenekelőtt az amerikai adminisztráció demokrácia-exportjára, a „demokrácia-dominóra”, az egész közel-keleti régió demokratizálására vonatkozó grandiózus projektuma és az ennek kezdetét jelentő iraki offenzíva következtében. Jóllehet bebizonyosodott, hogy a demokrácia nem „exportálható” egy teljesen más hagyományokkal és fejlődési sajátosságokkal rendelkező régióba, mind szélesebb körök tesznek hitet a demokratizálás szükségessége mellett a Közel-Keleten.

E téren igen meglepő eredményre jutottak egy, a kétezres évek elején készült felmérés készítői.⁴ Egyfelől megállapították, hogy az arab/iszlám országok értékrendje – és

⁴ Vö. Ronald Inglehart: The Worldviews of Islamic Publics in Global Perspective. In: Mansoor Moaddel (ed.): Worldviews of Islamic Publics. Palgrave, New York, 2005

ebben valójában nincs semmi meglepő – számos közös vonást mutat, az iszlám társadalmak lényegében hasonló értékeket tartanak fontosnak. Annál meglepőbb viszont a másik megállapítás, miszerint a demokrácia támogatottsága az arab országokban nagyobb, mint Nyugat-Európában. Azzal a kijelentéssel, hogy „Jóllehet a demokráciával sok probléma van, mégis jobb, mint bármely egyéb kormányzati forma” a vizsgált arab országokban a megkérdezettek 61%-a értett teljes mértékben egyet, míg a hasonló arány Nyugat-Európában 52%, az USA-ban, Kanadában, Ausztráliában és Új Zélandon pedig 38%.

Sajátos módon az arab gazdaságok jellege nem kedvez a reformfolyamatoknak. Jelentős hányaduk ugyanis járadék-gazdaság, amely erőteljes külső függőségű, részint a kőolajbevételektől, részint pedig egyéb külső pénzforrásoktól (segélyek, kölcsönök, átutalások). A kőolajexportáló országokban a magas olajbevételek és alacsony adók⁵ egyértelműen a reformok ellen hatnak. Jellemző az állami dominanciájú gazdaságok túlélése az alacsony hatékonyság és az egyenlőtlenségek ellenére. A régió országainak többségét a dinasztikus uralmi forma jellemzi, legyen szó monarchiákról (Öböl-menti államok, Jordánia, Marokkó stb.) vagy köztársaságokról (Egyiptom, Líbia stb.).

Összességében az arab világ fejlődése az elmúlt három évtizedben meglehetősen vegyes képet mutat. Születtek tagadhatatlan eredmények. Az életminőségre, az életkörülményekre vonatkozó mutatók nem egy területen látványosan javultak. A közel-keleti és észak-afrikai országokban a várható élettartam a hatvanas években még nem érte el az 50 évet, a 2000-es évek közepén viszont már meghaladta a 65-öt. A halálozási ráta (1000 élveszületésre jutó, 5 éves életkor alatti elhalálozás) ugyanebben az időszakban 220-ról 70 alá csökkent.⁶ Jelentősen javult az írni-olvasni tudás, növekedett a beiskolázási ráta és folytathatnánk a sort. A látványos javulás hátterében azonban gyakran az alacsony kiindulási szint húzódik.

A másik oldalon viszont számos negatívum említhető. A kőolajra épülő növekedési modell számos probléma eredője. A gazdaságok szerkezete rendkívül törékeny, a feldolgozó ipar súlya igen alacsony, aránya az utóbbi évtizedekben csökkenő („de-industrialization”), a szolgáltató szektoré viszont igen magas, arányában növekvő (a hetvenes évtizedben a GDP valamivel több mint 40%-a, a kétezres évtizedben viszont már több mint 50%-a). A munkanélküliségi ráta a világ régiói közül itt a legmagasabb. Igen nagyok a vagyoni-jövedelmi egyenlőtlenségek, a szegénységben, a létminimum szintjén – vagy az alatt – élők száma növekedett. A legkevésbé fejlett arab országok (LDC-k) lemaradása fokozódott. Jóllehet az oktatási rendszer egyes területeken látványosan fejlődött, szerkezete korszerűtlen, minősége is komoly kívánnivalókat hagy maga után. A régiót minden szempontból megterhelik az állandósult konfliktusok, a válsággócok, fegyveres összecsapások.

A régió országainak gazdaságait kevés kivétellel az alulfejlettség jellemzi. Bekapcsolódásuk a globalizációs folyamatokba felemás, általában „merev” és központosított

⁵ A kőolajexportáló országokban a kétezres évek közepén az adók a GDP 5%-át tették ki, a nem olajtermelő arab országokban 17%-át. Ezzel szemben a hasonló arányszám a fejlett nyugati országokban 35 és 45% között mozgott. Ugyanekkor az állami bevételek mintegy háromnegyedét a kőolajexportból származó bevételek adták, további mintegy 10%-át pedig egyéb, nem adóból származó bevételek.

⁶ World Development Indicators, 2005

gazdaságirányítási rendszer a jellemző. A végrehajtott reformok nem voltak következetesek, a tőkepiacok fejletlenek, a hazai tőke inkább külföldre áramlik, a külföldi befektetések pedig elégtelenek. Nem eléggé vonzó a külföldi befektetők számára a gazdasági környezet, emellett általános jellemző a politikai instabilitás (a kilencvenes években Öböl-háború, szankciók Irak és Líbia ellen, belső konfliktusok Algériában, Szudánban, Szomáliában) és az alacsony megtérülés.

A gazdaságokat az elmúlt évtizedekben konjunkturális hullámzások jellemezték, mégpedig az olajárváltozások függvényében: a hetvenes évek olajárrobbanását a nyolcvanas, majd a kilencvenes években visszaesés követte. A kétezres évek elejének olajboomja után a kétezres évek végén a válság az egész régiót érintette, jóllehet következményei nem annyira súlyosak, mint másutt. A kilencvenes évtizedet a szakirodalom „elvesztegetett évtized”-ként jellemzi. Az alacsony kőolajárak nagy veszteségeket okoztak az olajexportáló országoknak: egyedül 1998-ban az olajexportálótól 80 milliárd \$ reáljövedelem-transzfer áramlott ki. A kétezres évek elejére a körülmények kedvezőbbé váltak. Nagyobb üteművé vált a gazdasági növekedés, azonban erősen energiaár-függő maradt. A magas energiaárak három évtizede a legmagasabb növekedési ütemet tették lehetővé: a kőolajexportáló országok esetében a magas olajbevételek, a nem olajexportálóknál pedig az átutalások, a kereskedelem és egyéb járulékos hatások miatt. A jó kilátások széles körű optimizmusra adtak alapot. Az olajboom azonban ismét lehetővé tette az olyannyira szükséges strukturális reformok elodázását.

A kétezres évek végének visszaesése – mint említettük – nem volt annyira súlyos, mint sok más régióban. Az arab világ országai ugyanis nem annyira integráltak a világ gazdaságba, kötődésük a globális pénzügyi intézményekhez lazább. A régió összesített GDP-je 2008-ban még 6%-os növekedést mutatott, de 2009-re is csak 3,1%-ra esett vissza. Tény ugyanakkor, hogy 2,5 millió munkahely megszűnt és 20 bank tönkrement. A válságra az Öböl-menti országok agresszív állami beavatkozással, élénkítő csomagokkal reagáltak. (Szaúd-Arábia 2009-ben 124,7 md\$-t, az Egyesült Arab Emírátsok 32,7, Kuvait 5,2 milliárd dollárt fordított a válság hatásainak csökkentésére.) A nem olajtermelő országok esetében – miután csak korlátozott forrásokkal rendelkeznek – a válságenyhítő beavatkozásokra csak később és jóval szerényebb eszközökkel került sor.

Az eddigiekből is látható, hogy az arab világ gazdaságai rendkívül differenciáltak. A szakirodalomban elterjedt csoportosítások közül most csupán kettőre utalunk. Az UNDP megkülönbözteti a vegyes olajgazdaságokat (MOE = Mixed Oil Economies: Algéria és Líbia), az olajgazdaságokat (OE = Oil Economies: Bahrein, Egyesült Arab Emírátsok, Katar, Kuvait, Omán, Szaúd-Arábia), a diverzifikált gazdaságokat (DE = Diversified Economies: Egyiptom, Jordánia, Libanon, Marokkó, Szíria, Tunézia) és végül az elsődleges export-gazdaságokat (PEE = Primary Export Economies: Comore-szigetek, Dzsibuti, Jemen, Mauritánia, Szudán). Egy másik csoportosítás a gazdasági fejlettség fokozatai alapján öt csoportot különböztet meg: a tényező-, a hatékonyság- és az innováció-orientált gazdaságokat, illetve az 1. és 2., valamint a 2. és 3. fokozat közti átmeneteket. Az elsőbe Egyiptom, Mauritánia, Szíria és Marokkó, az 1. és 2. közötti átmenetbe Algéria, Líbia, Omán, Tunézia és Jordánia, a 2. és 3. közötti átmenetbe Bahrein, a harmadikba pedig Katar, az Egyesült Arab Emírátsok és Kuvait tartoznak.

3. A DEMOGRÁFIAI TRENDEK HATÁSA A KÖZEL-KELETI POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI FOLYAMATOKRA

Az elmúlt évtizedben a Közel-Kelettel kapcsolatos kutatások középpontjába került az ún. politikai demográfia, amely a demográfiai folyamatok következményeit vizsgálja. A Közel-Kelet vonatkozásában kiemelten fontos kérdés az adott állam lakosságának vallási és etnikai összetétele, amelyre számos esetben a pontos népszámlálási statisztikák is hiányoznak, illetve nem egy esetben manipulálja azokat a hatalmon lévő elit. A közel-keleti demográfiai folyamatok kutatói szerint az Európában megismert demográfiai átmenet elmélete nem alkalmazható közvetlenül a térségben, az eltérő kulturális és vallási kontextus miatt. A trendeket szemlélve azonban megállapíthatjuk, hogy a 20. század második felében ugrásszerűen megnőtt a régió lakossága. A népességi statisztikákban három ország kiemelkedik: Egyiptom, Irán és Törökország. Az ENSZ statisztikái szerint míg 1950-ben 104 millió, 2007-ben 432 millió lakosa volt a térségnek, addig 2050-ben várhatóan 692 millióra fog növekedni. Arányait tekintve főként az Arabiai-félsziget egyes államaiban várható dinamikus növekedés.

1950 és 2000 között közel megnégyszereződött a Közel-Kelet lakossága. A demográfiai robbanás eredményeként a lakosságon belül igen jelentős a fiatal generáció aránya. A 15 éven aluliak aránya egyes országokban (Nyugati Part, Irak, Irán) 40–45 százalék között mozog. A fiatalok magas aránya számos negatív gazdasági következménnyel jár, amely megterheli a régióban érintett országok költségvetését. Például a munkanélküliek többségét a pályakezdő fiatalok alkotják. A fiatalok oktatási szükségleteinek kielégítése végett új iskolák építésére volt szükség. A munkaerőpiacra lépő és munkát találó fiatalok azonban javítják a függőségi rátát, hiszen kevesebb eltartott jut az aktív dolgozókra. A demográfiai robbanásnak politikai következményei is vannak. Mindenekelőtt a fiatal generáció nyitottabb a változásokra, így a politikai és gazdasági reformok legfőbb szószólói. Például Iránban az ifjabb generáció nem élt a forradalom éveiben, így személyesen nem szembesült a sah rendszerének elnyomó politikájával. Az iszlamista mozgalmakhoz is elsősorban a 20-as, 30-as éveikben járó fiatalok csatlakoztak nagy számban a 20. század második felében.

A 21. század elejére a közel-keleti demográfiai robbanás lezajlott, a termékenységi ráták jelentős mértékben csökkentek. Ez részben köszönhető a családtervezési módszerek és a fogamzásgátlás széles elterjedésének, az urbanizációnak és az életszínvonal emelkedésének. Néhány ország esetén (Jemen, Szudán, Irak) a termékenységi ráta továbbra is magas (5-6 százalék közötti), amely részben a fegyveres konfliktusoknak, részben a törzsiség kitüntetett szerepének, az urbanizáció alacsonyabb fokának és az életszínvonal alacsonyabb szintjének tudható be. A lejártszódott demográfiai robbanás következményei azonban mind a mai napig érezhetők.

A demográfiai kutatások másik fontos kérdése a lakosság vallási és etnikai összetételének változása. Ez hatványozottan fontos a Közel-Kelet kapcsán, ahol szinte valamennyi államban többféle kultúrájú, vallású népek élnek. Általában az autoritárius rezsimek egy meghatározott etnikai csoportot favorizálnak, és akár képesek a népszámlálási statisztikákat érdemben manipulálni. Szudánban például az elmúlt évek népszámlálása kulcsfontosságú volt az ország jövője szempontjából. A népszámlálás során tudatosan alábecsülték a déli országrész lakosságát, amellyel az északon élő ara-

bokat részesítették előnyben. Libanonban 1932 óta nem tartottak népszámlálást, hiszen a hatalomban jelentős szerepet játszó maroniták aránya azóta folyamatosan csökken. A demográfiai kérdés az izraeli–palesztin konfliktusban is jelentős szerepet játszik. Míg a palesztinok esetén a termékenységi ráta magasnak, addig az izraeli zsidó családok esetén regionális összehasonlításban alacsonynak nevezhető. A demográfiai trendek tehát átalakultak a tágabb Közel-Keleten, a lakosság habár csökkenő mértékben, de az elkövetkezendő évtizedekben is növekedni fog.

4. AZ IZRAELI–PALESZTIN KONFLIKTUS GAZDASÁGI FEJLEMÉNYEI, 2007–2010

Az izraeli–palesztin kérdés kapcsán az utóbbi szűk három évben jó néhány olyan fontosabb gazdasági vonatkozású összefüggés merült fel, amelyek a politikai folyamatok árnyékában zajlottak. A vizsgált időszak kezdetétől 2007-et választani indokolt egyrészt a Hamász júliusi gázai hatalomátvétele miatt, másrészt az azzal összefüggésben novemberben megrendezett annapolisi konferencia kapcsán. Az előbbi jelentős mértékben járult hozzá a palesztin gazdasági-politikai intézményrendszer további polarizálódásához; az utóbbi pedig több milliárd dollár értékben fogalmazott meg ígéreteket a Szalám Fajjád vezette palesztin kormány annapolisi konferenciával összhangban lévő középtávú intézményfeljesztési és távlati államépítési terveinek támogatására.

A gazdaságilag releváns fejleményeket alapvetően három halmaz metszetében szükséges értelmezni, illetve elemezni. Egyrészt megkerülhetetlen háttérként szolgálnak az Izrael és a Palesztin Nemzeti Hatóság (PH/PNH) közötti gazdasági kapcsolatok, amelyek szempontjából mérőöldkönek számít az *elvi nyilatkozat* (1993) és annak alapján a felek közötti gazdasági kapcsolatokat szabályozó *párizsi protokoll* (1994) aláírása. Másrészt fontos mindazon események áttekintése, amelyek okai vagy következményei gazdaságilag is relevánsak. Ezek közé tartozik többek között a Hamász „puccs” Gázában (2007. július 13.); a napjainkig tartó blokád formájában testet öltő izraeli válaszcselekvés; a nemzetközi közösség tagjai által kezdeményezett annapolisi konferencia és a párizsi donortalálkozó (2007. november 26–27. és december 17.), illetve az azzal összhangban lévő, többnyire Tony Blair névvel fémjelzett Kvartett-törekvések; az izraeli választások és kormányváltás (2009. február); valamint bizonyos mértékig a globális pénzügyi válság térségbeli hatásai. Végül, de nem utolsósorban szükséges áttekinteni mindazon (makrogazdasági) mutatókat, amelyek legjobban leírják a két fél közötti gazdasági kapcsolatok alakulását 2007 és 2010 között. Fontos hangsúlyozni, hogy az adatok csupán indikátorok – önmagukban sem okai, sem következményei az első két halmazba tartozó változóknak.

⁷ *Palestinian Reform and Development Plan (PRDP), 2008–2010* (2007. augusztus), http://www.mop-gov.ps/web_files/issues_file/PRDP-en.pdf. A dokumentum továbbfejlesztett, jelenleg aktuális változata, amely már nevében is magában hordozza a palesztin állam létrehozásának célját: *Palestine: Ending the Occupation, Establishing the State* (2009. augusztus) elérhető: http://www.mop-gov.ps/web_files/issues_file/090825%20Ending%20Occupation,%20Establishing%20the%20State%20-%20Program%20of%20the%2013%20government.pdf

Az izraeli–palesztin konfliktus aktuális gazdasági vonatkozásai nem választhatóak el az 1967-ben bekövetkező változásoktól. Az akkor megszállás alá került területek (a Gázai övezet, a Nyugati Part és Kelet-Jeruzsálem) egy Izrael által egyoldalúan definiált gazdasági-, illetve vámunió részévé váltak – annak minden előnyével és hátrányával együtt⁸. A PH/PNH létrehozása e valóságon csupán annyiban változtatott, amennyiben a reálfolyamatokat jogi-intézményi keretek közé helyezték. Ennek köszönhetően 1994 óta a PNH viszonylag széles körű szuverenitást élvez, elsősorban fiskális kérdésekben. A békefolyamat pillanatnyi alakulása ellenére egészen a legutóbbi időkig szorosan együttműködni volt kénytelen Izraellel. Ennek két fő oka volt: egyrészt palesztin munkavállalók tízezrei Izraelben szereztek jövedelmüket, másrészt a palesztin területek kereskedelme 80-90 százalékban Izraelen keresztül bonyolódik. Mindkét esetben érvényes gyakorlat, hogy – a párizsi megállapodás értelmében – PNH-t megillető adó- és vámbevételt az izraeli hatóságok átutalják a megfelelő palesztin partnernek. A második intifáda, illetve az izraeli–palesztin kapcsolatok utóbbi években (a közvélemény szintjén mindenképpen) megfigyelhető elhidegülése az Izraelben (és a zsidó telepeken) munkát vállaló palesztinok számának drasztikus csökkenését eredményezte. Márpedig ez volt az utolsó kapocs – a civil szervezetek és a hivatalos biztonsági erők közötti kapcsolatok mellett –, amely a két társadalom érintkezését lehetővé tette.

1. táblázat. A PALESZTIN MUNKAVÁLLALÓK ELOSZLÁSA
A MUNKAVÉGZÉS HELYE SZERINTI BONTÁSBAN, 2008–2009

%	2008. I.	2008. II.	2008. III.	2008. IV.	2009. I.	2009. II.
Nyugati Part	59,0	65,3	62,4	62,9	61,6	63,7
Gázai övezet	29,8	23,9	25,5	25,0	28,4	26,1
Izrael és zsidó telepék	11,2	10,8	12,1	12,1	10,0	10,0

Forrás: PCBS (2009): Labour Force Survey, 2008-2009. Ramallah: PCBS

Tekintve, hogy a palesztin munkerőpiac nagysága 600-700 ezer fő körül alakul, az Izraelben és a zsidó telepeken dolgozók száma kb. 60-70 ezerre tehető, amelynek kb. fele – az adatok, forrásuktól függően 25-45 ezer fő között szóródnak – dolgozik nyugati parti zsidó telepeken, a másik fele Kelet-Jeruzsálemben, illetve Izrael 1949/1967-es határain belül. Számuk az 1990-es évtized legjobb éveiben 150 ezer körül alakult. Az Izraelben dolgozó palesztinok számának (radikális) csökkenése (csökkentése) az utóbbi tíz év fejleménye, és egyértelműen azt a távlati célt szolgálja, hogy a két társadalom e téren is teljesen elszakadjon egymástól. Miközben ez első ránézésre kedvező lehet a palesztin függetlenségi törekvések szempontjából, hiszen az Izraelnek való kiszolgáltatottságukat csökkentti, addig alternatív (palesztin, jordániai) munkalehetőségek hiányában inkább a létbizonytalanságot növeli a Nyugati Parton is.

A helyzet a Gázai övezet és Izrael relációjában összehasonlíthatatlanul rosszabb. Mióta a Hamász 2007 nyarán „puccsal” szerzett érvényt a választásokon 2006 januárjában elnyert kormányalakítási jogának, az övezet hol részleges, hol teljes blokádnak

⁸ Bővebben lásd: Paragi 2007

van,⁹ legalábbis ami az áruk és személyek mozgását illeti. Virágzik viszont az illegális kereskedelem, amelynek fő csatornája az egyiptomi–gázai határ alatt húzódó alagútrendszer. Hivatalos regisztráció nélkül legfeljebb becslések állnak rendelkezésre a forgalom nagyságáról, amelyet havi több millió dollárra becsülnek. A csempészett áruk között az élelmiszertől a gyógyszereken keresztül a gépkocsikig minden megtalálható. Fontos hangsúlyozni, hogy a Gázai övezetre nézve nincsenek statisztikák, így meglehetősen nehéz módszertanilag/tudományosan érvényes megállapításokat tenni, vagy következtetéseket levonni. Az övezetben kialakult helyzetre más-más választ kívánt adni a palesztin vezetés, a nemzetközi közösség, illetve az annak törekvéseivel a belpolitikai erőviszonyoktól függően egyetértő (illetve együttműködő) izraeli kormány. A következőkben csupán ezek gazdasági vonatkozásainak áttekintésére kerül sor.

Fajjád-kormány. Merészség lenne kijelenteni, hogy akár a Fatah, akár a Hamász rendelkezik komoly gazdaságpolitikai programmal a jövőre nézve. Talán ezzel is magyarázható, hogy a formálisan egyik erőhöz sem kötődő, technokrataként számon tartott Fajjádra mind a nemzetközi közösség, mind Izrael tisztelettel vegyes várakozással tekint. Szakmai hitelességét a Világbanknál és az IMF-nél végzett évtizedes munkájának, illetve a PH-n belül az ezredfordulót követően végrehajtott reformjainak köszönheti. Mióta 2007-ben Abbász elnök – elnöki rendelettel, tehát nem demokratikus módon – kinevezte a szakértői kormány élére, Fajjád alapvetően egy cél, a palesztin állam 2011-re történő létrehozása szolgálatába állította tevékenységét. Ennek szem előtt tartása jellemzi a nemzetközi közösséggel és Izraellel való együttműködését is. Ennek részeként egyrészt sor került a palesztin biztonsági erők olyan reformjára, hogy azok valóban képesek legyenek a közrend és közbiztonság fenntartására (beleértve az izraeli érdekeltségek elleni palesztin támadások megakadályozását is) a Nyugati Parton. E feltétel teljesülése nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy sok tekintetben normalizálódott az Izraellel való együttműködés, amely az izraeli kontroll enyhítését eredményezte az utóbbi években (MFA GoI 2009). A fizikai és egyéb közlekedési akadályok (részleges) felszámolása pedig látványos növekedést eredményezett, legalábbis rövid távon és a makromutatók szintjén:

2. táblázat. ÁLTALÁNOS PALESZTIN GAZDASÁGI MUTATÓK, 2007–2009

		2007	2008	2009. I.	2009. II.
GDP (m USD)	Palesztin területek	4536	4640	1 177,3	1 252,1
	Gázai övezet	1271,5	n.a.	n.a.	n.a.
	Nyugati Part	3254,5			
GDP-növekedés (%)	Palesztin területek	-0,9	0	2,1	5,6
	Gázai övezet	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
	Nyugati Part			(7%, 2009, IMF)	
GDP/fő (USD)	Palesztin területek	1298	1290	321,4	339,4
	Gázai övezet	1555	n.a.	n.a.	n.a.
	Nyugati Part	911			

⁹ Bővebben lásd: Paragi 2010

Munkanélküliség (%)	Palesztin területek	27,9	26	25,4	22,2
	Gázai övezet	35,2	40	37	36
	Nyugati Part	24,5	19	18	15,9

Forrás: MAS-PMA-PCBS (2009) és IMF (2009)

Az IMF 2009 első felére – a pénzügyi válság közepette is – 7%-os gazdasági növekedést prognosztizált, amely alapján újságcikkek sokasága próbálta nyugati parti példák sokaságával igazolni a fellendülést.¹⁰ Noha az adatok valóban optimizmusra adnak okot, a következtetések levonásával óvatosnak kell lenni, amennyiben az indikátorok és a politikai hangulat mintha fordítottan lenne arányos. Az utóbbi két évtized tapasztalatai szerint csak kétszer fordult elő, hogy több egymást követő évben pozitív volt az aggregált és az egy főre jutó GDP növekedés: 1986–87-ben (amelyet követően kitört az első intifáda), illetve 1998–2000-ben (amely időszak a második intifáda kitörésével zárult). Öt év után először szintén pozitív volt a 2005-ös év, ám a 2006. januári választások és a Hamász hatalomra kerülése rányomta a bélyegét a gazdasági-üzleti lehetőségekre is.

Annapolis és Párizs. A Kvartett és palesztin állam. Függetlenül attól, hogy az annapolisi konferencia eredetileg képzelt, deklarált céljai között milyen különbségek is voltak, illetve hogyan alakult ez utóbbiak végrehajtása,¹¹ a nemzetközi közösség óriási összeget (7,4 milliárd dollár) ajánlott fel a konferencia által is támogatott Fajjád-féle reformelképzelések (PRDP) támogatására.¹² A szóban forgó összeg értékelésekor egyrészt tekintetbe kell venni, hogy három évre vonatkozott, másrészt azt, hogy felajánlásokról volt szó, amelyekre annak függvényében vállaltak a donorok szerződésben is rögzített kötelezettséget, hogy az izraeli–palesztin viszony hogyan alakul(t). Miközben az összeg magában foglalta a PNH gázai infrastruktúrájának – illetve a gázai gazdaságnak – a fejlesztését is, az övezetben legfeljebb humanitárius jellegű tevékenységeket finanszírozhat a nemzetközi közösség. A segélyek rendelkezésre bocsátásának két fő mechanizmusa az EU által 2008 februárjában bevezetett PEGASE és a Világbank által (meglévő programjai és alapjai mellé) létrehozott PRDP TF (*trust fund*).

3. táblázat. A PNH KÜLSŐ SEGÉLYEINEK ALAKULÁSA (M USD)

	2000	2005	2007	2008	2009. (I–II. n.é.)
PNH, hivatalos			1 322	1 954 (1 763)	439,3 (407,3)
Összesen	637	1 117	1 868		

Forrás: MAS-PMA-PCBS (2009) és IMF (2009)

¹⁰ Vö. Toameh 2009; Bronner 2009; Oren 2009

¹¹ Bővebben lásd: Paragi 2010

¹² A három évre felajánlott legnagyobb összegek és donorok: Egyesült Államok: 555 millió USD, EU/EB: 650 millió USD, Norvégia: 520 millió USD, Szaúd-Arábia: 500 millió USD.

A táblázatban számokkal jelölt forrásokból produktív tevékenységet, illetve beruházásokat csak a Nyugati Parton lehet(ett) folytatni. Az utóbbi években erre irányult a Kvartett és Tony Blair tevékenysége, amennyiben több olyan háromoldalú (izraeli-palesztin-nemzetközi) gazdasági-üzleti lehetőséget igyekezett támogatni, amely összhangban volt a párhuzamosan folyó, izraeli és palesztin biztonsági erők közötti együttműködéssel. Klasszikus példaként szokták emlegetni a dzsenini ún. *pilot* projektet, amely a későbbi kezdeményezések mintájául szolgált. A városban, illetve annak szűk szomszédságában létrehozott gazdasági-biztonsági zónát (*economic-security zone*) teljes mértékben a palesztin biztonsági erők felügyelete alá helyezték, miközben a korábbi években megszokott mértékhez képest jelentősen kiterjesztették az ott élők és az Izrael területén élők (többnyire izraeli arabok/palesztinok) közötti kereskedelmi forgalmat. Az együttműködés mindaddig folyhat, amíg Dzsenin környékén a közrend és közbiztonság olyan állapotban van, hogy Izrael nem érzi szükségét beavatkoznia.

Az egyes izraeli kormányok gazdaságilag (is) releváns intézkedései. A szóban forgó időszakban – a belpolitikai, illetve diplomáciai síkon zajló csaták ellenére – sokat javult Izrael és a PNH együttműködése, legalábbis ami a Nyugati Partot illeti. Még az Olmert-kormány (2006–2009) kezdeményezte az oslói megállapodással (1994-ben) létrehozott, majd 2000-ben megszakított közös (köztük a gazdasági) bizottságok munkájának felújítását,¹³ az Izraeli–Palesztin Kereskedelmi Kamara (IPCC) létrehozását, illetve a felek ismét tárgyalásokat kezdtek a mezőgazdasági együttműködésről. Mivel az Olmert-kormány 2007 szeptemberében a Gázai övezetet ellenséges területté (*hostile entity*) nyilvánította, oda a szigorú értelemben vett humanitárius segélyeken kívül Izrael más árut nem enged be (és nem engedélyezi az exportot sem). A PNH kormányzati bevételeinek kb. harmadát költik arra, hogy a gázai kormányzati dolgozók fizetését azért folyósítsák, hogy azok semmi esetre se keressenek más munkát a Hamász irányítása alatt álló övezetben. Az övezet készpénz-ellátását gyakorlatilag ezen alkalmazottak fizetései biztosítják az UNRWA és a Vöröskereszt csatornáin mellett (további forrásként állnak rendelkezésre a bankok működésének hiányában az övezetbe illegálisan becsempésztett pénzek).

Netanjahu már ellenzéki politikusként is azon korábbi álláspontjának próbált támogatókat szerezni, amely szerint diplomáciai egyeztetések és teljesíthetetlen politikai megállapodások helyett a problémák gyakorlati oldalára kell koncentrálni, vagyis Annapolis helyett inkább „gazdasági béke” szükséges. Kormányalakítását követően (2009. március) a Gázai övezetben Izrael továbbra is fenntartotta a blokádot, de a segély-szállítmányok (kamionok) száma (a Hamász elleni háborút követően) lassan, de biztosan emelkedni kezdett. A Nyugati Parton élőknek kiadott, Izraelbe szóló munkavállalási engedélyek számát mintegy 5000-rel növelték; a palesztin üzletemberek Izraelbe való utazását segítő BMC-kártyák száma éppúgy nőtt, mint a fontosabb közlekedési útvonalak mentén található ellenőrzési pontok nyitvatartási ideje. Emellett Izrael a (2009 tavaszán) 580 darab nyugati parti közlekedési akadály 10 százalékát felszámolta. Dzsenin mellett új ipari körzeteket jelöltenek ki Betlehem, Hebron és Jerikó térségében, amelyek ellenőrzését palesztin erők biztosítják. Már a Netanjahu-kormány időszakára esett a Kvartett, illetve a nemzetközi közösség támogatását élvező

¹³ A tárgyalások relatív eredményességéről lásd: MAS-PMA-PCBS 2009, 3.

befektetésösztönző konferencia megrendezése Betlehemben (májusban), illetve egy kisebb volumenű találkozó Nabluszban, amelyhez Izrael a „feltételek megteremtésével” járult hozzá leginkább.

Összefoglalva a szóban forgó időszak eseményeit megállapítható, hogy miközben a Nyugati Parton alapvetően kedvező irányba látszanak mozdulni a folyamatok, addig a Gázai övezetben annyira reménytelen a helyzet, hogy azt megbízható indikátorokkal – mert nem állnak rendelkezésre – érzékeltetni sem nagyon lehet. Miközben Fajjád személyes szakmai integritása, illetve tevékenysége nemcsak politikai, de gazdasági-üzleti körökben is nagy várakozásokat kelt, addig óvatosságra ad okot, hogy a PFSZ/Fatah-on belüli, az utóbbi években hatalomból kiszorult ellenzéke egyre nő.

5. LÉTREJÖHET-E A MONETÁRIS UNIÓ AZ ÖBÖL-MENTI EGYÜTTMŰKÖDÉSI TANÁCS TAGÁLLAMAI KÖZÖTT?

Az Európai Unió monetáris integrációja mint modell

Az Öböl-menti Együttműködési Tanács (ÖMET)¹⁴ minden bizonnyal a közel-keleti térség legambiciózusabb integrációs kezdeményezése, ennek egyik jele a monetáris unió terve a hat tagország között. Ezt a célt a tagok a „Gazdasági megállapodás” (The Economic Agreement) című dokumentumban fektették le, még 2001-ben.¹⁵ Legújabb tervek szerint a tömörülés e célt 2010-ig kívánja elérni.¹⁶ *Az ÖMET lényegében az euro bevezetésének európai modelljén alapuló hármas szakaszolásban az első (vagy az azt közvetlenül megelőző) stádiumban van, vagyis nem áll nagyon messze a monetáris unió elméleti és gyakorlati kritériumainak teljesítésétől.*¹⁷

Kétség sem fér ahhoz, hogy az Európai Unió az eddigi legsikeresebb gazdasági integráció. Az Unió sikerének egyik leghatározottabb indikátora a közös valuta bevezetése, ami indokolja, hogy modellként tekintünk rá és az euro bevezetéséig bejárt utat is kvázi „normatívként” kezeljük.

¹⁴ Az 1981-ben létrehozott szervezet ugyan Öböl-mentinek mondja magát, de az Öböl politikai-hatalmi szempontból legfajslúlyosabb országa, Irán nem tagja a kezdeményezésnek, csak a térség arab országai – Kuvait, Katar, Egyesült Arab Emírátsok, Omán, Szaúd-Arábia és Bahrein. Valójában az ÖMET részben Irán regionális befolyásának ellensúlyozására jött létre. A továbbiakban tehát, ha „az Öböl államaira” utalok, akkor ezen az ÖMET tagjait értem – ennek a körnek tehát Irán értelemszerűen nem tagja.

¹⁵ Lásd: Economic Agreement December 31, 2001

¹⁶ Lásd: Said; Scacciavillani 2008 p. 17.

¹⁷ A Delors-tervben rögzített háromszakaszos bevezetés leegyszerűsítve a következőképpen nézett ki az Unióban. Az első szakasz során, 1990 és 1994 között került sor a tőkeáramlás liberalizációjára és az árfolyam-ellenőrzések beszüntetésére. A monetáris unióhoz való csatlakozás feltétele az ebben az időszakban meghatározott konvergenciakritériumok teljesítése lett. A második szakaszban (1994–1999) felállították az Európai Monetáris Intézetet. A harmadik szakaszba való belépés feltétele a konvergenciakritériumok teljesítése volt. Ebben a fázisban történt meg az euró és a csatlakozó országok valutái közötti árfolyamok visszavonhatatlan rögzítése. (Részletesebben lásd: Palánkai 2004, 197–201.)

Érdemes röviden kitérni arra, hogy miért is indulnak el a monetáris unió felé vezető úton egyes integrációs szervezetek.¹⁸ A monetáris unió előnyei kapcsán általában a következő tényezőket említi a szakirodalom. Csökkennek a tranzakciós költségek és csökken az árfolyam-bizonytalanság. Eltűnik az export versenyképességét „mesterségesen” serkentő árfolyam-leértékelések eszköze, amely azt is jelenti, hogy stabilabb árfolyamok érvényesülhetnek a piacon. Ez ösztönzi a kereskedelmet, emiatt a piacok bővülnek, az árak csökkennek, növekszik az áruk választéka, javul minőségük. Végül feltétlenül meg kell említeni, hogy a monetáris unióval megszűnik a spekulatív tőke számára kedvező „támadási felület” a jelentős árfolyamkülönbségek eltűnése révén.¹⁹

A vonatkozó elméleti alapok kapcsán elsősorban az optimális valutaövezet (*Optimal Currency Area – OCA*) kritériumait kell megemlítenünk. Ezek a következők: rugalmas tényezőpiacok, az úgynevezett „aszimmetrikus sokkok” csekély valószínűsége és a költségvetési transzferek eszközének rendelkezésre állása. Az aszimmetrikus sokkok kapcsán a szakirodalom azt hangsúlyozza, hogy az integráció lényegében a kiterjedt tőkekapcsolatok révén képes kompenzálni a sokkok aszimmetrikus hatásait.²⁰ Ezen kívül érdemes vizsgálni az intézményi sajátosságokat is: jegybank függetlensége, monetáris transzmisszió kérdése, léteznek-e monetáris tartalékalapok, koordináltak-e a gazdaságpolitikák. A kereskedelem kapcsán a függőség vizsgálata lehet fontos – a kereskedelmileg egymástól függő országoknak érdemes lehet az integráció útjára lépni, függési küszöbnek pedig az egyik ország másik ország külkereskedelmi forgalmában képviselt 10%-os súlyát szokták tekinteni.²¹ Ha az eddigi kritériumok teljesülnek, akkor a közös valuta bevezetése két tényezőtől függ: a partnerországok valutáinak konvertibilitásától (vagyis attól, hogy a konvertibilitás melyik fokán állnak ezek a valuták) és az árfolyamok (paritások) visszavonhatatlan rögzítésétől.²² Az elméleti keretet kiegészítik az euro bevezetésével kapcsolatos tapasztalatok, vagyis az az egyébként maastrichti alapokon nyugvó kritériumrendszer, melyben a Tanács államai korábban megállapodtak.

Összegezve a következők mondhatók el: a közös piac 2008-tól kezdve épül ki és továbbfejlesztése mindenképpen egy egységes piac irányába mutat – legalábbis a tényezőpiaci liberalizáció jelenlegi foka ezt sejteti. A kereskedelmi függőség és az egymás közötti kereskedelem mértéke alapján a szervezet számára indokolt az integráció útjára lépni. Monetáris tartalékok és költségvetési transzferek ugyan még nincsenek és nincsen „Öböl-menti Központi Bank” sem, bár a Tanács tett ez irányban konkrétabb lépéseket.²³ A visszavonhatatlan, bilaterális paritásrögzítés is elmaradt, bár a dollárhoz

¹⁸ A szakirodalom sokat foglalkozik a monetáris unió hasznaival-költségeivel. Bár ez szorosan érinti a témát, mégsem vizsgáljuk mélyebben, inkább azt kívánjuk bizonyítani, hogy az Unió lehet-e modell az ÖMET számára, illetve, hogy hol áll az ÖMET a monetáris unió megteremtésében.

¹⁹ Eudey 1998

²⁰ Palánkai 2004, 211–215.

²¹ i.m. 32.

²² Palánkai i.m. 194.

²³ 2008 folyamán ezen kívül elfogadták a közös központi bank magját jelentő monetáris tanács működését rögzítő alapokmányt is. Forrás: MENAFN-The Peninsula September 17, 2008 Ezen

kötés gyakorlata a 2000-es évek első fele óta hivatalosan is működik, és a konvertibilitás is teljes. A reguláció és jogharmonizáció területein azonban még előre kell lépnie a Tanácsnak ahhoz, hogy egy valódi egységes piac alakulhasson ki. Ezt kívánta megoldani a monetáris unió kapcsán felmerülő jogharmonizációs és szabályozási kérdéseket rendezni hivatott, a Tanács által 2008-ban elfogadott dokumentum.²⁴ Így tehát az a feltételezés, mely szerint a Tanács az uniós gyakorlat alapján az első (vagy az azt közvetlen megelőző) stádiumban van, szintén igazoltnak látszik.

Sok, a gazdasági fejlődés szempontjából hagyományosan negatívnak tekintett tulajdonság (olajtól és külföldi munkaerőtől való függőség, munkanélküliség magas rátája) paradox módon előnyévé válhat a régióknak – hiszen ezek a tulajdonságok mindegyik országban fellelhetők. A negatív tulajdonságok hasonlósága az integráció javára válhat. A konvergencia szempontjából ezek „pozitív negatívumokká” válnak, mert az eleve hasonló gazdasággal rendelkező országok integrációja vélhetően könnyebb, mintha sok különböző országot kellene „azonos pályára állítani”. Az egyes konvergenciamutatók tekintetében (2007-re vonatkozóan) főleg az inflációs adatok és a kamatlábak térnek el az ÖMET által elfogadott, az uniós maastrichti kritériumrendszer által meghatározott irányszámokhoz nagyon hasonló mutatóktól. A kamatlábak azonban igen hasonló mértékben térnek el – a hasonlóság az eltérés ellenére is előny, hiszen szerkezeti közeledést jelez, jöllehet, nem az előre meghatározott módon.

A globális pénzügyi válság kapcsán elmondható, hogy az arab országok közül a Tanács országai viszonylag könnyebben vészeli át a válság időszakát a koordinált gazdaságpolitikáknak köszönhetően. A kormányok általában a monetáris politika visszafogásával és expanzív költségvetési politikával reagáltak a válságra. Omán, Bahrein és a pénzügyileg instabillá vált Emirátusok kivételével a Tanács tagjai igyekeztek többet fordítani jóléti kiadásokra.²⁵ Egyelőre úgy tűnik, hogy Katar jön ki a legjobban a válságból, ez nagyrészt a földgázszektorának köszönhető. A legrosszabb helyzetben pedig az Emirátusok van.²⁶ Abu Dhabi ráadásul 2009 utolsó negyedében a pénzügyi összeomlás szélére került abból fakadóan, hogy túlzott mértékben támaszkodott a külföldi befektetésekre. Buborékeffektus keletkezett, amely Dubait is elérte. Ebben a helyzetben Abu Dhabi próbálta kisegíteni Dubait, amely a kettő közötti politikai rivalizálást lényegében Abu Dhabi javára döntötte el.²⁷ Egyelőre úgy tűnik, hogy mindkettő helyzete stabilizálódik. 2009 decemberében azonban csak négy ország írta alá a monetáris unióra vonatkozó terveket – az Egyesült Arab Emirátusok az Öböl-menti Központi Bank (Gulf Central Bank) rijádi székhelyével nem értett egyet, így nem kívánt csatlakozni a kezdeményezéshez, míg Omán jelezte, hogy nem tudja teljesíteni a monetáris egység-

kívül a tagállamok megállapodtak, hogy a létrehozandó intézmény Szaúd-Arábiában, Rijádban lesz. Forrás: Al Jazeera English December 15, 2009.

²⁴ Said; Scacciavillani 2008 p. 17.

²⁵ Saif, Ibrahim; Choucair, Farah: Arab Country Responses to the Global Economic Crisis. April, 2009. International Economic Bulletin. Carnegie Endowment for International Peace <http://www.carnegieendowment.org/publications/index.cfm?fa=view&id=22997> 2010-03-03

²⁶ Gulf Talent.com, 2009. PPT diák a DocStock megosztó portálról. <http://www.docstoc.com/docs/8438943/Recession-and-Employment-in-the-Gulf> 2010-03-04

²⁷ Maidment, Paul: Dubai, Abu Dhabi And Debt. November 30, 2009 Forbes Magazine. <http://www.forbes.com/2009/11/27/dubai-abu-dhabi-debt-default-business-notes-on-the-news.html> 2010-03-04

hez szükséges feltételeket. Ugyanakkor az integrációnak elegendő lendületet adhat, hogy a hat ország közül a legjelentősebb gazdaságnak és piacnak számító Szaúd-Arábia továbbra is kiáll az integráció ügye mellett, így a folyamat nem veszti értelmét.

A válságra adott reakciók alapján úgy tűnik, hogy a Tanács országai nem a regionális fejlődést komolyan akadályozó autarkia és protekcionista gyakorlatba menekülnek, hanem az olykor nehezebb, de hosszú távon talán kifizetődőbb utat választják az integráció felgyorsításával. Ez akkor is igaz, ha történetesen a Tanács két tagja egyelőre nem kíván részt venni a monetáris unióban. A 2010-es év nagy kérdése lehet, hogy vajon sikerül-e megalapítani az Öböl-menti Központi Bankot és sikerül-e megtenni az első lépéseket a közös valuta, a „khalidzi” gyakorlati bevezetésének irányába.

6. VALÓBAN ELVESZTI-E VEZETŐ HELYÉT A JÖVŐBEN A KÖZEL-KELET A SZÉNHIDROGÉNEK TERÜLETÉN?

Az utóbbi években-évtizedekben mind szakértői fórumokon, mind a médiában gyakran kapott nyilvánosságot az a vélemény, hogy a fejlett nyugati világnak tennie kell azért, hogy minimálisra csökkenjen függősége a közel-keleti energiahordozók importjától. Ennek természetesen sok indokolt magyarázata lehetséges. Ezek egy része politikai vagy gazdasági jellegű, illetve érzelmi alapú, amely tart attól, hogy a közel-keleti országok ismét „fegyverként” használják ezeket a természeti kincseket, mint tették azt a hetvenes évtized elején.

Ha megvizsgáljuk a világ energiahordozóinak helyzetét, akkor azt látjuk, hogy az olaj területén a közel-keleti térség még hosszú évekig nem hagyható figyelmen kívül, hiszen itt található a jelenleg bizonyított olajtartalékok kétharmada. Ha az olajfogyasztást nézzük, akkor azt látjuk, hogy a nyugati világ az, amely felhasználja a megtermelt olaj jelentős részét. Az olaj nélkül a gazdaság működése megtorpanna és leállna a fejlett országokban.

Az olajtermelés adatai azt mutatják, hogy a főbb termelő országok között találjuk az Amerikai Egyesült Államokat és Oroszországot is, azonban az előző esetében saját termelése csak részben fedezi fogyasztását, és a tartalékok szempontjából még kedvezőtlenebb a helyzete.

A földgáz esetében nem ennyire kritikus a fejlett világ függősége a Közel-Kelettől, hiszen az Amerikai Egyesült Államok nem szorul importra, Nyugat-Európa pedig vagy saját termelésből, vagy orosz importból fedezi szükségleteit. A Közel-Kelet jelentősége a földgáz területén a jövőben növekedni fog, ha figyelembe vesszük ezen országok növekvő szükségleteit.

IRODALOM

Arab Human Development Reports 2002–2009, UNDP.

Bronner, Ethan: „Signs of Hope Emerge in the West Bank” *The New York Times*, 2009. július 17., http://www.nytimes.com/2009/07/17/world/middleeast/17westbank.html?_r=1

Fargues, Philippe: Demographic Explosion or Social Upheaval? In: Ghassan Salamé (ed.): *Democracy without Democrats?* pp. 156–182. I.B. Tauris, London.

- IMF (2009): *Macroeconomic And Fiscal Framework For The West Bank And Gaza: Fourth Review Of Progress*. 2009. szeptember. <http://imf.org/external/np/wbg/2009/pdf/092209.pdf>
- Inglehart, Ronald: The Worldviews of Islamic Publics in Global Perspective. In: Mansoor Moaddel (ed.): *Worldviews of Islamic Publics*. Palgrave, New York, 2005.
- MAS-PMA-PCBS (2009): *Quarterly Economic and Social Monitor. Vol 18*. Ramallah: Palestinian Economic Policy Research Institute.
- MFA GoI (2009): *Supporting Palestinian Capacity Building: Israel's Efforts in Supporting the Palestinian Economy, Security Reforms and Civil Affairs. A report of the Government of Israel to the Ad Hoc Liaison Committee*. Oslo, June 7-8, 2009, <http://www.mfa.gov.il/NR/rdonlyres/1FFAE064-4230-41EA-A6A7-50EF5760556D/0/AdHocLiaisonJune2009.pdf>
- Noland, M. – Pack, H.: *The Arab Economies in a Changing World*. Peterson Institute, Washington, 2007.
- Oren, Michael: „West Bank Success Story” *The Wall Street Journal*, 2009. augusztus 13. <http://online.wsj.com/article/SB10001424052970203863204574348292035667088.html>
- Palestinian Telegraph (2010): „Egypt explodes tunnel in Gaza-Egypt border” *Palestinian Telegraph*, 2010. április 3., <http://www.paltelegraph.com/palestine/gaza-strip/5234-egypt-explodes-tunnel-in-gaza-egypt-border>
- Paragi Beáta (2007): „Az oslói békefolyamat gazdasági összefüggései”. *Társadalom és Gazdaság* 29 (2) 207–239.
- Paragi Beáta (2010): „Az annapolisi konferenciától Obama elnök kairói beszédéig. A palesztin-izraeli kapcsolatok alakulása, 2007–2009” *MTA–MEH stratégiai iszlám kutatás, 2008–2009* (megjelenés alatt).
- PCBS (2009): *Palestine in Figures, 2009*. Ramallah: PCBS, http://www.pcbs.gov.ps/Portals/_PCBS/Downloads/book1553.pdf
- PCBS (2009): *Statistical Abstract of Palestine, 2009*. Ramallah: PCBS.
- PCBS (2009): *Labour Force Survey, 2008-2009*, Ramallah: PCBS.
- Richards, A. – Waterbury, J.: *A Political Economy of the Middle East*. Westview Press, 2008.
- Toameh, Khaled Abu: „West Bank Boom” *The Jerusalem Post*, 2009. július 17. <http://www.jpost.com/MiddleEast/Article.aspx?id=148995>
- Winckler, Onn: *Arab Political Demography. Vol. 1. Population Growth*. Sussex Academic Press, 2005.
- World Bank (2008): *Palestinian Economic Prospects: Aid, Access and Reform*. Washington: The World Bank.

A BALKÁN MINT STRATÉGIAI TÉRSÉG MAGYARORSZÁG SZÁMÁRA

Pók Attila

(MTA Történettudományi Intézet)¹

A kutatás célja

Az Európai Unió délkelet-európai kiterjesztései kikényszerítik a magyar állam és társadalom regionális beágyazottságának vizsgálatát. Ezért megkerülhetetlen hosszabb távú feladat a Balkán-térség aktuális gazdasági, politikai, kulturális folyamatainak magyar szempontú monitorozása. Az elmúlt évben kutatásaink elsősorban a következő témákkal foglalkoztak: a nyugat-balkáni térség európai perspektívájának fenntartásával összefüggő kérdések vizsgálata, a gazdasági világválság hatása a térség eurointegrációs távlataira, a magyar szerepvállalás lehetőségei és irányai a bővítés kérdésében, a nyugat-balkáni államok integrációs érdekeltségének alakulása, valamint belső fejlődésük magyar szempontból fontos folyamatainak elemzése.

A kutatás legfontosabb eredményei

Az alábbiakban Barcza György, Bíró László, Stefano Bottini, Juhász József, Ritter László, Sz. Bíró Zoltán szövegei alapján foglalom össze elmúlt évi munkánk eredményeit.

1. OROSZORSZÁG ÉS A BALKÁN

Az év során munkánk aktualitását végig nem vesztő témája volt a gazdasági világválság hatása a Balkánra és az evvel összefüggő balkáni gazdasági átrendeződések, különös tekintettel az energiapolitikára.

A Balkán országai – ellentétben Kelet-Közép-Európa számos államával – mindezig nem játszanak érdemi szerepet a Nyugat-Európába irányuló orosz energiaszállítások tranzitálásában. Ez a helyzet változhat meg azzal, ha a Gazprom és az olasz ENI együttműködésével szerveződő gázvezeték, a *Déli Áramlat* megépül. A 2009 tavaszán tett bejelentés nyomán immár 63 milliárd köbméter/év kapacitásúra bővített nagyszású terv megvalósulása azonban több ok miatt is egyre kétségesebb. Nem azért, mert Oroszországnak ne lenne megfelelő mennyiségben gáza, pénzügyi forrása, avagy a bo-

¹ A kutatási projektben részt vevő intézmények: MTA Társadalomkutató Központ, MTA Történettudományi Intézete, Budapesti Európa Intézet

nyolult tenger alatti fektetést lehetővé tevő technológiája. Mindez Moszkva rendelkezésre áll. Sőt, számos jel utal arra – mindenekelőtt a GDP 2009 júliusától meginduló hónapról hónapra regisztrált növekedése –, hogy Oroszország túl van a krízisen. Moszkva azonban egy dolgot továbbra sem tud. Nem tudja, hogy milyen ütemben nő majd az európai gázpiac. (2009-ben az EU 27 államának gázfogyasztása – részben a recesszió, részben az energiatudatos és takarékos magatartás terjedésének köszönhetően – 44 milliárd köbméterrel csökkent!) Túl mindezen Moszkva egyelőre annak lehetőségét sem zárta ki, hogy az év elejei ukrainai elnökválasztások nyomán mégis csak konszolidálni lehet az ukrainai tranzitútvonalat. Ez számára jóval olcsóbb megoldás lenne, mint a drága fekete-tengeri fektetés. És miután e két körülmény tisztázása időt követel, ezért Moszkva még jó ideig halogatni fogja a *Déli Áramlat* megépítésével kapcsolatos végső döntését, miközben megpróbálja a leghatározottabban fenntartani annak hitelt érdemlő képzetét, hogy ha akarja, képes is azt megépíteni. Amennyiben pedig végül mégis csak megépül a vezeték mindkét európai ága, úgy ez az új helyzet jelentősen fölértékeli majd Oroszország számára a balkáni régiót. Egyelőre azonban nincs döntés, és 2010 vége előtt aligha lesz, sőt valószínűleg még akkor is a végső döntés további halasztására kerül majd sor. Ilyen körülmények között jelenleg a Balkán Oroszország számára semmivel sem lesz fontosabb töркеihelyezési célpont, mint térségünk. A *Déli Áramlat* fektetése azonban, már amennyiben megkezdődik – többek között a kapcsolódó egyéb orosz akvizícióknak köszönhetően –, új helyzetet teremtené ebben a tekintetben is.

A legújabb fejleményekhez tartozik, hogy 2010. május 11-én figyelmet érdemlő dokumentumot tett közzé a *Russzkij Newsweek* című tekintélyes moszkvai hetilap. A kiadvány honlapján ugyanis megjelent az orosz Külügyminisztérium év elején készített jelentése arról, hogy az orosz külpolitika a maga eszközeivel miként segíthetné Oroszország hosszú távú fejlődését. Az orosz külügyminiszter, Szergej Lavrov még 2010. február 10-én küldte meg a terjedelmes dokumentumot az államfőnek, Dmitrij Medvegyevnek. A folyóirat honlapjára mind Lavrov dokumentumot értelmező kísérő levele, mind a feladatokat régióra és országokra lebontó részletes melléklete felkerült. Ezek a dokumentumok több szempontból is fontosak és egyben felettébb beszédesek. Egyrészt megerősítik azokat az utóbbi hónapokban érzékelhető jeleket, amelyek arról árulkodtak, hogy Moszkva szeretné a külvilággal való együttműködését gazdasági vonatkozásban is a korábbiaknál jóval hatékonyabbá tenni, mindenekelőtt azért, hogy segítse az ország gyors és eredményes modernizációját. Épp ezért nem meglepő, hogy a mellékletben számba vett feladatok legnagyobb számban Moszkva legfontosabb politikai és gazdasági partnereinél – Németországnál, Franciaországnál, Olaszországnál és Hollandiánál – szerepelnek, vagyis azoknál az országoknál, amelyek nemcsak a gazdasági kapcsolatok volumene miatt, de az említett államok gazdasági fejlettsége miatt is különösen fontosak az orosz modernizációs tervek szempontjából. A felsorolás egyben azt is mutatja – miután Nagy-Britannia semmilyen formában sem nyer említést –, hogy Moszkva és London viszonya – amely még 2004 végén, a Litvinenko-ügyilkosság nyomán hűlt le erősen – továbbra is rendezetlen és kölcsönös bizalmatlansággal teli. Ugyancsak felettébb beszédes, hogy térségünk kapcsán csak két ország nem nyer semmilyen formában említést, mégpedig Lengyelország és Magyarország. Mindez annál is inkább feltűnő, mert a régió összes többi országa szerepel a feladato-

kat konkrétan meghatározó mellékletben, sőt a balkáni térség szinte valamennyi állama. Mindebből arra lehet következtetni, hogy 2010 elején az orosz külügyi apparátus még nem látott esélyt arra, hogy belátható időn belül fölmelegedjék Moszkva és Varsó ugyancsak 2004 ősze óta hideg viszonya. Az április elején bekövetkezett szmolenszki tragédia, illetve az azt követő orosz magatartás azonban reményt ad arra, hogy ebben a relációban is változhat a helyzet és Lengyelország „visszatérhet” geopolitikai súlyának megfelelő korábbi pozíciójába. Magyarország esetén pedig az orosz vezetés láthatóan kívár, vagyis egyelőre nem tudja eldönteni, hogy mire számíthat az új magyar kormány részéről. És ez nyilván nemcsak politikai nyilatkozatok kérdése, hanem annak függvénye is, hogy miként sikerül rendezni az előző kormányzat által hátrahagyott ügyeket, mindenekelőtt a *Szurgutnyeftyegaz*, a *Malév* és az *EMFESZ* körüli problémákat.

Ugyanakkor feltűnő, hogy a külügyi dokumentum az egykori Jugoszlávia csaknem valamennyi utódállamával kapcsolatban megfogalmaz konkrét feladatokat. Szerbia esetén az energetikai szektorban való együttműködés aktivizálására szólít fel a jelentés, külön kiemelve a *Déli Áramlat* megépítésének jelentőségét. Eme utóbbi kiváltképp annak fényében érdekes, hogy 2010 tavaszán már a minőségi orosz politikai sajtóban is megszorodtak a *Déli Áramlat* megépültét kétségbevonó elemzések, illetve megnyilatkozások. Ugyanakkor érthető a hivatalos dokumentum álláspontja, merthogy az továbbra is fenntartja annak hitelt érdemlő képét, hogy Moszkva kész és képes megépíteni a déli gázvezetékét. Bosznia és Hercegovina kapcsán a dokumentum kiemeli, hogy a válság utáni időszakban komoly lehetőségek nyílnak a két ország közti energetikai együttműködésre, mégpedig oly módon, amely az orosz vállalatok számára domináns energetikai szerep elnyerését teszi lehetővé, illetve az orosz energetikai technológiák meghonosítására teremt alkalmat. Horvátország esetén annak eddig ki nem aknázott energetikai tranzitáló szerepét emeli ki. Ez egyben nyilvánvaló figyelmeztetés is Budapestnek, hogy amennyiben Moszkva elszánná magát a *Déli Áramlat* megépítésére, úgy egy esetleges magyar „hezitálás” könnyen kiváltható lenne a horvátországi útvonallal. Zágráb még egy szempontból fontos Moszkvának. A dokumentum ugyanis külön kitér arra, hogy vissza kellene térni ahhoz a korábbi tervhez, amely szerette volna egy rendszerré szervezni a *Barátság* és az *Adria* kőolajvezetékét. Ez természetesen azt jelentené, hogy a kőolaj nem délről északra haladna az *Adria*-vezetéken, hanem épp ellenkező irányban, vagyis orosz kőolajat szállítana az Adriai-tengerhez. Szlovénia kapcsán pedig ugyancsak a *Déli Áramlat*-tal összefüggésben fogalmaz meg a jelentés orosz feladatokat, azzal a figyelmet érdemlő megjegyzéssel, hogy épp e magisztrális gázvezeték megépítése ad alkalmat a két ország közti szorosabb együttműködésre a fejlett technológiák alkalmazása terén. Szlovénia még egy ok miatt fontos: Moszkva komoly lehetőségeket lát az ország szállítási és közlekedési rendszerének orosz közreműködéssel történő megújításában. Beszédes, hogy miközben a dokumentum egyetlen szóval sem említi se Lengyelországot, se Magyarországot, aközben legalább négy fontos területet emel ki a Romániával való lehetséges együttműködés kapcsán, és persze külön szerepel Bulgária, valamint hosszasan Görögország és két vonatkozásban Törökország is.

2. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK NYUGAT-BALKÁNNAL KAPCSOLATOS ELKÉPZELÉSEI

2010. április 14-én az Egyesült Államok európai ügyekben illetékes külügyi szenátusi albizottsága *Befejezetlen ügy Délkelet-Európában: lehetőségek és kihívások a Nyugat-Balkánon* címmel ülést tartott, amelyen az előadók számba vették az USA közelmúltban tett lépéseit a térségben, és ami lényegesebb, vázolták elképzeléseit és politikáját a régióval kapcsolatban. A fő előadást Philip H. Gordon, az eurázsiai ügyekért felelős államtitkár tartotta; ezenkívül három hozzászólás hangzott el (Alexander Vershbow, Kurt Volker, Ivan Vejvoda), amelyek kiegészítették és árnyalták az első előadásban elhangzottakat.

Az előadásokból a következő kép rajzolódik ki az USA balkáni célkitűzéseivel kapcsolatban. A balkáni térség euroatlanti integrációja az USA külpolitikájának prioritásai közé tartozik. Következik azokból a több évtizedes biztonságpolitikai törekvésekből, amelyek egy demokratikus, prosperáló és biztonságos Európa létrehozását célozzák. Az elmúlt két évtized során jelentős sikereket lehetett elkönyvelni: a közép-európai nemzetek szabaddá váltak, és csatlakoztak Európához. A folyamat azonban nem zárult le, az európai integrációt ki kell terjeszteni a nyugat-balkáni országokra is. Az amerikai külpolitika úgy véli, a Balkán akkor válhat békés, demokratikus és virágzó régióvá, ha országai csatlakoznak az európai gazdasági és politikai intézményekhez.

Az ellentétek elfajulásának a múlt évszázadban – mind a század elején, az első világháború kirobbanásakor, illetve a végén, az 1990-es években – az volt az oka, hogy hiányzott egy olyan politikai konfliktuskezelő rendszer a Balkánon, amely feloldotta volna azokat a feszültségeket, amelyek abból eredtek, hogy a politikai és etnikai határok nem estek egybe. Európa is hasonló problémákkal nézett szembe, de a második világháborút követő, majd a hidegháború befejeződése utáni fejlődés megmutatta: hasznosabb út a politikai és gazdasági integráció. Ennek két alapvető pillére a NATO és az Európai Unió. A határokon túlnyúló megállapodások csökkentik az etnikai és regionális feszültségeket. Az európai integrációnak is az az értelme, hogy a közös intézmények, közös piac segítségével, a közös jólét és lehetőségek reményében az egyes országok, nemzetek békés úton oldják meg a problémákat. Az 1990-es évek eseményei – annak következtében, hogy Délkelet-Európában más jellegű fejlődés zajlott le, mint a Nyugaton – emberi tragédiákhoz vetettek a régióban. Az USA-nak, valamint az Európai Unió országainak és intézményeinek lényeges feladatai vannak, de az alapvető felelősség a helyi országok vállán nyugszik: a vezetésnek kemény munkát kell végeznie a politikai reformok érdekében (és nem mellékesen a lakosságnak ilyen elkötelezettségű kormányzatokat kell választania).

A térség országai az elmúlt évtizedben drámai változáson mentek keresztül. A terület egy háborús konfliktuszónából független, demokratikusan berendezkedett országok régiójává vált, amelyben békés módon oldják meg vitákat, és a térség országai hozzájárulnak a globális problémák rendezéséhez (pl. afganisztáni misszió). Az elért eredmények nagyrészt az USA és az európai államok politikájának köszönhetőek. A jelenlegi politika egyik legfőbb eszköze a NATO- és EU-kiterjesztés.

Napjainkban a régió euroatlanti integrációjának folyamata zajlik. Ennek keretében 2009-ben Albánia és Horvátország csatlakozott a NATO-hoz, Macedónia is a szervezet tagja lesz, mihelyt rendeződik a névvita Görögországgal. Montenegrónak felajánlották,

hogy vegyen részt a tagsági akciótervben (MAP), az USA szívesen venné, ha az ország benyújtaná csatlakozási kérelmét a NATO-hoz, ehhez azonban végre kell hajtani a szükséges hadsereg-szervezési reformokat. A NATO kapui Szerbia előtt is nyitva állnak. Az amerikai politika reméli, hogy Szerbia részt vesz a *Partnerség a Békéért* programban, valamint részt vállal a nemzetközi békefenntartó missziókban.

A térség előtt álló kihívások – bár a korábbiakhoz képest a jelenlegiek más jellegűek – száma továbbra is jelentős. A két legfontosabbnak a boszniai és a koszovói tűnik. Bosznia-Hercegovinában a nemzetek közötti feszültségek és a gyenge jogosítványokkal rendelkező, alig működő központi kormányzat veszélyezteti az ország euroatlanti integrációját. Koszovóban integrálni kell a nemzeti közösségeket, illetve tekintve, hogy a KFOR lassan kivonul a területről, a közeljövőben jelentős változások várhatóak.

Bosznia-Hercegovina

Az országban jelentős fejlemények történtek az államszervezet újjáépítése, illetve az államon belüli és nemzetközi integráció terén az utóbbi években. Egységessé vált a hadsereg (2005-ben feloszlatták az entitások hadseregeit, és létrejött az egységes hadügyminisztérium). Bosznia-Hercegovina részt vesz a NATO *Partnerség a Békéért* programjában, és megtette az első lépéseket az EU-integráció útján (a stabilizációs és társulási szerződés aláírása). A haladás ellenére még jelentős feladatok várnak az országra. A politikai vezető réteg egyelőre nem mutat kellő eltökéltséget a reformok tekintetében, keveset tett a nemzeti válaszfalak lebontásának tekintetében. A helyi politikusok a rövid távú, szűk körű etnikai és személyes szempontokat előbbre helyezik, mint a hosszú távú, az egész ország számára előnyökkel kecsegtető érdekeket. A nemzetek szerinti tagoltság nagymértékben akadályozza az integrációs folyamatokat.

2009 májusában Joseph Biden amerikai alelnök a boszniai parlamentben elmondott beszédében kifejezte: Boszniának egységes szuverén államként kell működnie (ennek lényege a közigazgatás hatékonysága, nemzetek, entitások felettsége). Októberben az EU képviselői folytattak tárgyalásokat a boszniai pártvezetőkkel, melynek során azt akarták elérni, hogy a boszniai politikai tényezők egyezzenek meg az állam jobb működése érdekében (ún. butmiri folyamat). A megegyezés javíthatja Bosznia EU-integrációs pozícióit, és elősegítheti a Főbiztosi Hivatal működésének megszüntetését az ún. 5+2 feltételek teljesítése esetén. Az elvárások nem foglalják magukba a daytoni szerződés radikális megváltoztatását, Bosznia kéntentitásos felépítése megszüntetésének, egy centralizált állam ismételt kiépítésének tervét, csupán a döntéshozás és végrehajtás hatékonyabbá tételét. Bosznia-Hercegovinában 2010 őszén választások lesznek, de a helyi pártvezetők tudára kell hozni: ez nem ad felmentést a döntések elodázására. Ezzel az üzenettel utazott amerikai külügyi delegáció 2010 áprilisában Sarajevóba. Az USA az EU-val együtt továbbra is szorgalmazza a tárgyalásokat az államszervezési reformok ügyében.

Koszovó

Koszovó függetlensége visszavonhatatlan. Az USA továbbra is elkötelezetten kiáll Koszovó szuverenitása és területi integritása mellett, és a függetlenség kimondása után is részt vesz a nemzetközi erők munkájában, jelenleg a Koszovói Biztonsági Erőkben

(KSF). A biztonság növekedésével azonban az USA-erők nagyságát fokozatosan csökkentik.

Az elmúlt két évben Koszovóban jelentősen javult a politikai helyzet, sok minden történt: a koszovói vezetés fontos lépéseket tett az államszervezés tekintetében (alkotmánybíróság felállítása, az első demokratikus választás megszervezése, különös jelentőségű, hogy szerb nemzetiségű polgármestereket is választottak), de még számos feladatot kell megoldani. Mindenekelőtt folytatni kell a kormányzat decentralizációját. A decentralizált jogok jelenthetik ugyanis Koszovó jövőjének zálogát. Ennek keretében segíteni kell a helyi önkormányzatokat, hogy a közigazgatásban az ügyintézés határozottabban folyjon, és a lakosság a magáénak érezze a rendszert. Erőfeszítéseket kell tenni a szerb közösséggel való kapcsolatfelvétel érdekében (főképpen Észak-Koszovóban). A szerb vallási és kulturális helyek védelmének prioritást kell élveznie, mert ennek nagy jelentősége van a decentralizáció és a nemzetek közötti kapcsolatok alakulása tekintetében is.

Erősíteni kell a jogrendszert Koszovóban. Eredményeket értek el már ebben a tekintetben is: a koszovói kormányzat megkezdte a stabil jog- és igazságszolgáltatási rendszer kereteinek kiépítését, de számos törvénykezési lépés még hátravan. Modernizálni kell a koszovói intézményeket, az igazságszolgáltatás folyamatát, valamint a törvénykönyvet a demokratikus normákhoz kell igazítani. A kormányzatnak folytatnia kell a harcot a korrupcióval és a szervezett bűnözéssel szemben, szoros együttműködésben az EULEX-szel.

Gazdasági téren reformokat kell bevezetni annak érdekében, hogy a magánszektor erősödjön. Koszovóban máig érezhető a szocializmus öröksége, magas a munkanélküliség aránya, alacsony a befektetési ráta. Az USA az EU-val és a koszovói kormánnyal arra törekszik, hogy a befektetők számára kedvező környezet jöjjön létre, valamint átlátható privatizációt tart szükségesnek. Ugyancsak elengedhetetlen, hogy a koszovói kormány tartható költségvetést alakítson ki.

Az USA támogatja, hogy Koszovó haladjon tovább a megkezdett úton. Koszovó jövőjét – a régió többi országával együtt – az EU-ban képzeli el. Ennek érdekében támogatja az EU tárgyalásait a vízumliberalizáció és a kereskedelmi szerződések ügyében.

Szerbia

Szerbiában demokratikus, Európa-barát kormány alakult, amely fejleszti a jogállami intézményrendszert, piacbarát gazdasági reformokat támogat, valamint igyekszik kapcsolatait rendezni a szomszédos államokkal, kivéve Koszovót. 2009-ben Szerbia három lényeges lépést tett az EU-integráció érdekében (kereskedelmi szerződés az EU-val, benyújtotta csatlakozási kérelmét az EU-ba, cserében pedig megtörtént a vízumliberalizáció). Az amerikai diplomácia sürgette Belgrádot, hogy konkrét humanitárius ügyekben építsen ki kapcsolatokat Koszovóval, mivel ez az ottani szerbek számára is előnyökkel szolgál.

Macedónia

Macedónia NATO- és EU-integrációjának támogatása is eleme az USA külpolitikájának. Macedónia részt vesz a NATO *Partnerség a Békéért* programjában és a MAP-ban.

Az ország a lakosságárányhoz viszonyítva az egyik legnagyobb hozzájárulást nyújtotta a NATO afganisztáni szerepvállalásához (Nemzetközi Biztonsági Közreműködő Erő, ISAF). Emellett az ország hadereje jelentős fejlődést mutatott a NATO standardok teljesítése terén.

Az ország nevével kapcsolatos vitát Görögországgal minél előbb meg kell oldani. A vita gátolja Macedónia NATO- és EU-integrációját, így potenciális veszélyt rejt magában az egész térség stabilitására nézve. Az USA támogatja az ENSZ törekvéseit, hogy tárgyalásokkal megoldáshoz juttassa az ügyet. Többféle megoldást elfogadhatónak tart, de gyors döntést vár. Macedónia szinte minden technikai feltételt teljesített, amit az Európai Bizottság előírt az integrációs tárgyalások megkezdése érdekében. Az USA javasolta, hogy Macedónia és Koszovó vegyék fel a formális diplomáciai kapcsolatokat. Belpolitikai téren az Egyesült Államok szükségesnek látja, hogy a kormányzat prioritásként kezelje az etnikumok közötti kapcsolatok javítását, folytassa az ohridi keretszerződésben foglaltak megvalósítását. Emellett tovább kell vinni a reformokat, különösen a jogállamiság megerősítése terén.

Albánia

Albánia 2009-től a NATO tagja, 2003 óta vesz részt az ISAF munkájában. Az USA támogatja Albánia teljes euroatlanti integrációját. Szükségesnek véli azonban a határozottabb fellépést a korrupcióval szemben. Emellett azt reméli, hogy Albánia több év után felújítja magasabb szintű kapcsolatait Szerbiával, és támogatja mind Szerbia, mind Koszovó integrációját.

Horvátország

Horvátország már jó ideje a NATO partnere: jelenleg katonái többek között szolgálatot teljesítenek az afganisztáni és koszovói missziókban. Az EU-integráció terén Horvátország áll legelől a térségben. Az USA reméli, hogy 2012 elején az ország az EU tagja lehet.

Montenegró

Montenegró az integráció tekintetében sikereket ért el: 2009 decemberében csatlakozott a MAP-hoz, márciusban egységeket küldött az ISAF munkájához. 2008 decemberében Montenegró benyújtotta EU-csatlakozási kérelmét.

Összefoglalás

15 évvel a daytoni szerződés aláírása és 10 évvel Slobodan Milošević szerb elnök bukása után a régió teljesen más képet mutat, mint korábban. Az elért eredményeket nagyrészt a térség országainak nemzetközi szervezetekbe való bevonása alapozta meg. A NATO-hoz, valamint a NATO-programokhoz való csatlakozás nagymértékben növelte a térség stabilitását. A nemzetközi integrációban való részvétel hiányában az országok számára nem maradna más, mint a pusztító nacionalizmus.

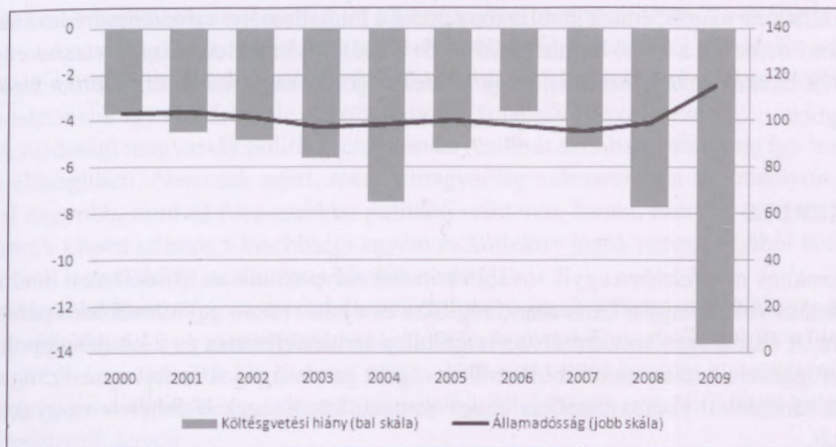
Az Obama-kormányzat – a fennálló nehézségek ellenére – bizonyos abban, hogy a Nyugat-Balkán a közeljövőben teljessé teheti euroatlanti integrációját. Sehol máshol nem olyan fontos és nem olyan kecsesítő az USA–EU együttműködés, mint Délkelet-Európában. Az USA és az európai hatalmak jelenleg egységesek a Balkán-politika meghatározásban, az integráció támogatásában. A NATO a tagfelvételben, valamint az országoknak a programokba és békefenntartó missziókba való bevonásában gyorsabban, határozottabban halad. Az európai integráció kérdésében egyes országoknál – összefüggésben Törökország csatlakozásának problémájával és az euróval kapcsolatos nehézségekkel – „bővítési fáradtság” figyelhető meg. Ez nem szabad, hogy elriassza a térség országait a megkezdett reformok folytatásától. Az EU-országok döntése vízumliberalizáció tekintetében Macedónia, Montenegró és Szerbia számára kézzelfogható eredménye az integrációs törekvéseknek.

Az Egyesült Államok aktívabb lett a balkáni ügyekben. Biden alelnök 2009. májusi balkáni látogatása során, Bosznia-Hercegovinában, Szerbiában, Koszovóban kifejezte, hogy az USA támogatja ezen országok euroatlanti integrációját. 2010 áprilisában pedig James Steinberg külügyminiszter-helyettes látogatott a térségbe, keresve azokat a megoldásokat, amelyek elősegítik az integráció gátjainak áttörését. Ugyanakkor nem elhanyagolható, hogy a regionális együttműködés, a korábbi kapcsolatok helyreállítására szintén szükség van. Ebben az Egyesült Államok szerint is előrehaladás figyelhető meg (horvát–szlovén megállapodás a tengeri határról, Ivo Josipović horvát és Boris Tadić szerb elnök találkozója, Bamir Topi albán elnök belgrádi útja stb.), de még számos lehetőség kínálkozik.

3. GÖRÖGORSZÁG

Kezdetől fogva komoly figyelmet fordítottunk a görög válság vizsgálatára. Már május elején műhelybeszélgetésre hívtuk Barcza Györgyöt, a K&H Bank elemzési igazgatóját, akivel a válság okait és következményeit elemeztük. Közismert, hogy Görögország 100 milliárd eurós mentőcsomagot kért és kapott az EU/IMF szervezésében annak érdekében, hogy az államcsődöt elkerülje. A görög válság, amely később az euróvezet iránti bizalmi válsággá szélesedett, nem volt meglepetés azok számára, akik nyomon követték a görög államháztartási adatok alakulását a korábbi években.

Görögország – Magyarországhoz hasonlóan – évekig a valóságosnál alacsonyabb költségvetési hiányadatokat mutatott ki az EU Bizottság felé, az éves költségvetési revíziók elérték a nemzeti jövedelem átlagosan 2 százalékát és a 2001-es euró-bevezetéshez vizsgált 1999-es évről is kiderült utólag, hogy meghaladta a hiány a 3 százalékos kritériumot. A görög problémára először abból lehetett következtetni, hogy az államadósság a világgazdasági klíma kedvező időszakában, amikor a görög gazdaság is gyors ütemben bővült, nem csökkent, hanem a GDP 100 százaléka körül ingadozott. A költségvetési hiány így hiába csökkent egyes években, mint 2005-ben, illetve 2006-ban, az ország sebezhetősége megmaradt, egy esetleges lassulás a hiány jelentős csökkenése nélkül az adósságválság veszélyét hordozta magában. Ez a 2008-as nemzetközi pénzügyi válsággal be is következett, amiben szerepet játszhatott a görög politikai kultúra is, amely a 2008-as választások évében újból nem törekedett elégséges mértékben a hiány kordában tartására, s annak szintje újból jelentősen megemelkedett.

I. ábra. GÖRÖG ÁLLAMADÓSSÁG ÉS DEFICIT (GDP %-A)

Az államadósság pályájának emelkedése viszont már a középtávon (4-5 év) jelentős valószínűséggel bekövetkező államcsőd veszélyét hordozta magában 2009–2010-ben, amit a görög állampapíroknak a német állampapírokhoz viszonyított kamatkülönböztének lassú, de folyamatos emelkedése tükrözött. Ez a folyamat 2010 első hónapjaiban gyorsult fel, az emelkedő kamatok mellett ugyanis egyre gyorsabb adósságráta emelkedési pálya alakult ki a következő évekre, majd májusban teljesen elfogyott a befektetői bizalom. A május 19-i kamatfizetés teljesülése vált a görög válság kulcspontjává, amit végül az említett segélycsomag forrásaival teljesített a görög állam. A probléma súlyosságát azonban jól jelzi, hogy a befektetői bizalmatlanság ezt követően is megmaradt, s az európai jegybankok jelentős összegű görög államkötvény-vásárlására volt szükség ahhoz, hogy az állampapírhozamok 10 százalék alá csökkenjenek. Ez még mindig túlzottan magas szint, amely maga alá temetné a görög államadósságot, de mivel a mentőcsomag keretében 5 százalékos rögzített kamaton kapja a forrásokat a görög állam és nem a piacról finanszírozza magát, így a program kétéves futamideje alatt lényegében védőernyőt vontak a görög állam köré, a finanszírozás költségét semmilyen spekuláció nem képes befolyásolni.

A helyzet azért tanulságos, mert a befektetői bizalom ilyen tartós és mély gyengesége talán csak néhány válság korábbi tapasztalataival vethető össze (Oroszország 1998, Argentína 2002) semmiképpen sem egy Uniós tagországgal. A kialakult helyzetben valószínűleg jelentős szerepe volt a gyenge hitelességnek, amely a gyenge lábakon álló államháztartási statisztika miatt volt lehetséges. Ez egyrészt már a görög kormány számára is megnehezítette a tisztánlátást, ráadásul döntő szerepe volt abban, hogy a befektetők bizalma nem alakult ki az újonnan elhatározott kormányzati program iránt. Annak ellenére sem, hogy 2010 első öt hónapjának adatai után sikerülhet teljesíteni – sőt, akár túlteljesíteni – az idei évre előirányzott 8,1 százalékos hiánycélt, amely több, alig több, mint a fele a megelőző év 13,6 százalékos értékének. Ez a helyzet különösen jól mutatja mennyire fontos az állam hitelességének megőrzése, erősítése.

A túlzottan eladósodott Görögország a következő években várhatóan balkáni befektetési politikáján is változtatni kényszerül, hiszen a görög bankok hitel/betét mutatója

egyedülállóan magas, ennek javulásához pedig a hitelállomány csökkenésére lesz szükség, ami nemcsak a belső beruházásokat, de a külföldi befektetéseket is visszavetheti. Osztrák bankok már jelezték is, hogy készek a görög bankok helyére lépni a balkáni térségben.

4. SZERBIA

Terveinknek megfelelően egyik további kutatási súlypontunk az EU délkeleti bővítésének hatása volt a magyar határ menti régiókra és a határ menti együttműködés perspektíváira. A Vajdaságra koncentrálni vizsgáltuk a területfejlesztés és a kisebbségpolitika összefüggéseit, a határ menti multietnikus régiók gazdaságának és fejlesztési programjainak társadalmi kontextusait, az egyes nemzeti közösségek létfeltételeire gyakorolt hatását.

Szabadkán az e témakörrel rendezett tanácskozásunkon mintegy másfélszáz vajdasági és magyarországi szakértő, politikus, polgármester és vállalkozó foglalkozott a kérdésekkel. Egyetértés volt abban, hogy a tervszerű, munkahelyteremtő és középosztály-megtartó területfejlesztési programoknak fontos szerepük van abban, hogy a határon túli magyar közösségek megmaradhassanak szülőföldjükön. Az uniós forrásokból a következő három évben csaknem 5 milliárd forint áll rendelkezésre határokon átnyúló vidékfejlesztésre, s ezt a pénzt többek között infrastruktúra-fejlesztésre és közös vállalkozásokra kellene fordítani. A magyar–szerb kapcsolatokat mindinkább a hosszú távú közös érdekek fogják dominálni (pl. a globális éghajlatváltozás következtében fellépő aszályosodás miatt sürgető közös vízgazdálkodás), s azok érvényesítése céljából le kell küzdeni az együttműködés fő akadályait, az elmúlt 300 évben egymáson ejtett sebeket és a kisebbségi kérdések miatt kialakult mai konfliktusokat. Egyetértés van szakértőink között abban is, hogy a kisebbségpolitikának új irányt és új esélyt adhatnak a szakpolitikák. Tudatában kell lennünk ugyanis, hogy az emberi és a kisebbségi jogok mellett a határon túli magyar közösségek fennmaradása szempontjából nem kevésbé fontosak a gazdasági tényezők: a magyar települések életképességének megtartása, a magyar településeken folyó vállalkozás-fejlesztés és munkahelyteremtés. Ennek egyik legjobb módja pedig a vidékfejlesztés, különösen az olyan régiókban, köztük a Vajdaságban, ahol a magyarság jelentős része vidéken él.

Részletesen vizsgáltuk az elmúlt évben a két új szerbiai autonómia törvény jogi és szerbiai belpolitikai vonatkozásait is. 2009 második felében ugyanis lényeges, reményteli változások történtek Szerbiában a vajdasági területi, valamint a kisebbségek autonómiájának ügyében. 2009. augusztus 31-én a szerb képviselőház elfogadta a nemzeti tanácsokról szóló törvényt, november 30-án jóváhagyását adta a Vajdaság státútumához és az ehhez kapcsolódó hatásköri törvényhez, amelyeket ily módon ki lehetett hirdetni. Mindkét dokumentum nehéz csatározások eredményeként született meg. Európai uniós viszonylatban is jelentős, amit a szerb politikai elit ezekkel a törvényekkel most hajlandó megelégedni.

A státútummal és a hozzá kapcsolódó hatásköri törvénnyel a Vajdaság 152 hatáskört vehetett át. A fejlesztések szempontjából különösen fontos a fejlesztési bank megalakítása és a brüsszeli képviselőlet létrehozása. Nehézséget jelent azonban, hogy Vajdaság

továbbra is legfeljebb csak a szerbiai alkotmányban meghatározott 7%-ot kapja majd meg a köztársasági költségvetésből, miközben 43%-ban járul hozzá ahhoz. Ez a forrás viszont nem elegendő a megnövekedett feladatok ellátásához. A tényleges autonómia biztosításának így alapfeltétele a tartomány vagyonának visszaszerzése.

A vajdasági magyarság politikai érdekérvényesítését azonban a státútum így is nagyban elősegítheti. Nemcsak azért, mert a magyarság számaránya a tartományon belül jóval nagyobb, mint az össz-szerbiai politikai szintéren, hanem azért is, mert az új hatáskörök között számos a kisebbségi egyéni és kollektív jogok szempontjából is fontos (például: a tartomány az általános iskolák alapítója).

A közelmúltban elfogadott rendelkezések közül – amennyiben megfelelően biztosítják a végrehajtását – a nemzeti kisebbségi közösségek számára a legnagyobb jelentőségű a 2009. augusztus 30-i, a nemzeti tanácsokról szóló törvény volt. A szabályozás lényege, hogy az egyes nemzetek saját képviselőik által maguk intézhetik saját kulturális intézményeik ügyeit.

A hatáskörök többsége javaslattevő, egyetértési, illetve véleményezési jog és kevesebb az önálló döntéshozatali, szabályozási jogosítvány.

A törvény – tényleges végrehajtása esetén – fontos része lehet a magyarság által már az 1990-es évek elején kidolgozott autonómiakoncepció egyik lényeges elemét alkotó személyi autonómia megvalósulásának. Remélhetőleg a jogi lehetőségek nem maradnak papíron (mint a 2002-es törvény), az alkotmányban megfogalmazott jogok most már konkrét formát öltenek. Ehhez elengedhetetlen, hogy az anyagi feltételek is adottak legyenek.

A 2009-ben elfogadott két törvény változásokat hozhat a Vajdaság és az ott élő nemzeti kisebbségek, így a magyarság életében. A mindennapok gyakorlata – amely a költségvetési vagyon- és hatáskör-megosztási viták, valamint az alapítói (felügyelői és működtetői) jogok átruházása során ölt testet – mutatja meg, mennyire lesznek sikeresek az új rendelkezések, és valóban elősegítik-e a Vajdaság gyorsabb fejlődését. Bízunk benne, hogy valódi tartalmat hordozó törvényekről van szó, vagyis az európai uniós csatlakozást támogató új kormány nem csupán látszólag kíván megfelelni bizonyos uniós elvárásoknak. E fejlemények reális magyar szempontú értékelését kívántuk elősegíteni a legutóbbi évtized főbb szerb belpolitikai tendenciáinak áttekintésével.

A modern szerb történelem egyik legfontosabb időpontja 2000. október 5., amikor az elnökválasztási csalások miatt kitört tömegdemonstrációk hatására lemondott jugoszláv államfői posztjáról Slobodan Milošević. Ezzel véget ért egy 14 éves tragikus periódus, lezárult egy olyan időszak, amelyet a szerb nemzet szempontjából bizvást nevezhetünk elvesztegetett korszaknak. A nacionalista lázban élő autoriter rezsim a demokratizálódó és egységesedő Európa peremére vitte az országot.

Látnunk kell, hogy az 1990-es években a szerbség egy hosszú, az 1804-es törökellenes felkeléstől számítható csaknem két évszázados nemzeti sikersorozatnak ért a keserű végére (ez a sikersorozat nem volt persze töretlen, de jellemző, hogy a rosszul kezdődő világháborúk is jól végződtek számukra). Egy ekkora fordulatot ilyen rövid idő alatt még nyugalmasabb körülmények között sem lehetett volna feldolgozni. És a körülmények a legkevesbé sem voltak nyugalmasak, hiszen a szerb nacionalizálódás mögött (számos egyéb ok mellett persze) valós nemzeti sérelmek, objektív konfliktusok is álltak: Jugoszlávia dezintegrálódása valóban a kisebbségi sorba süllyedéssel fenyegette

a szerb nemzet mintegy harmadát. Mi több, a nemzeti vereségsorozat egészen a közel-múltig eltartott, amikor Montenegró 2006. június 3-i és Koszovó 2008. február 17-i elszakadásával széthullott az 1991-92-es szecessziók után még egyben maradt kisjugoszláv államtest.

Alapvetően ezzel a „keserű véggel” magyarázható, hogy a szerb politikában hosszú időn át szinte mindent felülírt a nacionalizmus. S ezt a tendenciát csak erősítik a rendszerváltással együtt járó gazdasági és szociális feszültségek. És miért Szerbiától kellene elvárnunk a konzekvens reformpolitikát, ha szerte Európában divat az euroskepszis, ha sok uniós tagállam választásain tarolhatnak a populisták?!

Ilyen körülmények és feltételek közepette nem gondolhattuk, hogy 2000 után a változások feltétlenül gyorsak és folyamatok lesznek, vagy hogy hamar visszafordíthatatlanná válnak. A forradalmi pillanatoknak persze mások a szabályai, más a dinamikája, mint a politikai hétköznapiaknak, ezért 2000 őszén talán adhattak volna nagyobb lendületet a változásoknak, talán mérhettek volna nagyobb csapást az előző rezsim megrendült struktúráira, megakadályozva vagy legalább megnehezítve pl. Vojiszlav Seselj Radikális Pártjának viszonylag gyors regenerálódását. Mégis: sikerült megfordítani a fentebb említett negatív trendeket és Szerbia megkezdte a visszazárkózást a korszak modernizációs európai folyamataihoz.

Ez akkor is így van, ha időnként az lehet az érzésünk, mintha a szerb politikai osztály „kéretné magát”, mintha nem akarná érteni, hogy az uniós integráció mindenekelőtt az ő nemzeti érdekük, s ezért kell teljesíteniük bizonyos feltételeket, nem pedig azért, mert időnként „engedni kell” külső kényszereknek. Nyilván úgy látják, hogy Szerbia a Nyugat-Balkán legnagyobb állama, ezért a Nyugat nem akarja meghagyni válsággócnak, nem akarja hagyni, hogy átsodródjon az oroszokhoz – ezért úgy vannak vele, különösen, ha a külső reakciókat látynak és bizonytalannak érzékelik, hogy az ő alkupozíciójuk, zsarolási potenciáljuk viszonylag erős, s többet elérhetnek, mint a régió más, kisebb államai.

Az elmúlt egy-másfél év domináns trendjei és politikai erőviszonyai alapján feltételezhetjük, hogy Szerbia képes lehet a demokratikus újra-építkezés folytatására, a további uniós közeledéshez szükséges feltételek teljesítésére. Azt persze nehéz lenne megmondani, hogy a mai trendek mennyire lesznek tartósak.

Mégis megállapíthatjuk, hogy Szerbia nem érdemtelenül kapja meg éppen a mai napon az uniós vízummentességet, s hogy a mai Szerbia érdemes a demokratikus euroatlanti közösség további, nem feltétel nélküli, de egyértelmű és gyakorlati konkrétumokban megtestesülő bizalmára.

5. SZLOVÉNIA

Szlovéniát Balkán-politikája és EU-elnökségi tapasztalatai miatt vettük be a vizsgálatba. Ezekről Darja Bavdaž-Kuret, Szlovénia budapesti nagykövete tartott beszámolót egy szűkkörű műhelybeszélgetés keretében. Darja Bavdaž-Kuret 1991-ben, rögtön a szlovén külügyminisztérium létrehozása után kezdte meg diplomáciai pályafutását. Először az Európán kívüli országok osztályán szolgált, majd a tel-avivi szlovén követség vezetője volt. 2002-től négy évig Skandináviában tartózkodott, mint Szlovénia

Svédországba, Finnországba, Észtországba és Litvániába akkreditált nagykövete. 2006 és 2008 között az energiával és a klímaváltozással foglalkozó bledi stratégiai fórum főtárgya volt. Szlovénia európai uniós elnöksége alatt az Oroszországot, Ukrajnát, Örményországot, Azerbajzsánt, Grúziát, Moldovát és Fehéroroszországot magában foglaló EU COEST Capitals Working Group koordinátora és vezetője volt. Budapesti állomáshelyét 2009-ben foglalta el.

Miután 1991-ben Szlovénia elnyerte függetlenségét és megkezdte a közeledést a NATO és az Európai Unió felé, megpróbált minél nagyobb távolságot tartani a Balkántól. A szlovén vezetés többször hangsúlyozta, hogy országa nem balkáni ország, csak 70 évig Jugoszlávia tagjaként kényszerből tartozott a Balkánhoz. A ma érvényes szlovén hivatalos meghatározás szerint az ország három térségnek is szerves része: Közép-Európának, az Alpesi és a Mediterrán régióknak. A váltás háttérében kényszer is állt: Jugoszlávia széthullásával a szlovén gazdaság felvevőpiacainak 35%-át elvesztette és kénytelen volt más felé nyitni.

Mikor Szlovénia a NATO és az Európai Unió tagja lett, megpróbált szerepet, feladatot keresni magának a két szervezetben és ezt a balkáni konfliktus rendezésével kapcsolatban találta meg. A feladat nem volt új. Az ország csak Boszniából 120 000 menekültet fogadott be, ami az ország 2 milliós lakosságához képest igen magas szám. A kilencvenes években ez főleg humanitárius és ezzel kapcsolatos feladatokat jelentett. A kivétel Macedónia, ahol kezdettől fogva erős volt a szlovén gazdasági jelenlét. Az ezredforduló óta a gazdaságnak egyre fontosabb szerepe van. Szlovénia sikeresen kihasználta korábbi tapasztalatait, kapcsolatait és azt, hogy a szlovén termékeknek tradicionálisan jó híre van a Balkánon. Ma Szlovénia exportjának 16,5%-a irányul a Balkánra, miközben az import 6,9%-a származik onnan. Közvetlen befektetéseknek 60% a régióban található, amellyel ma Szlovénia a Nyugat-Balkán első számú befektetője. Igen jelentős Szlovénia szerepe a gazdasági segítségnyújtásban, 2009-ben 9 millió eurót áldozott erre.

A térség stabilitásához Szlovénia azonban nem csak gazdasági eszközökkel járul hozzá. A szlovén haderő 378 katonája tagja a KFOR-nak Koszovóban és 25 rendőr szolgál a boszniai ALTHEA misszióban. A szlovén vezetés igyekszik kezdeményező szerepet játszani a Nyugat-Balkán euroatlanti integrációjának felgyorsítása érdekében. Erre a legjobb példa Macedónia, Montenegró és Szerbia állampolgárainak 2009 végi vízumliberalizációja, amelynek rendkívül fontos szimbolikus és érzelmi szerepe volt a térség lakói számára. Ennek a lépésnek az egyik kezdeményezője és legfőbb támogatója az évek során Szlovénia volt. Szlovénia meggyőződése, hogy az intézkedést Albániára és Boszniára is ki kell terjeszteni. Ezzel párhuzamosan lépéseket kell tenni a balkáni államok együttműködésének elősegítésére is. A régiós együttműködés fejlesztése érdekében a szlovén kormány Brdóban nagyszabású konferenciát rendezett 2010 márciusában, amely lehetőséget biztosított a térség országainak a magas szintű közvetlen tárgyalásokra. Sajnos a találkozón Belgrád nem képviseltette magát, de Ljubljana reméli, hogy Szerbia részese lesz az úgynevezett „brdói folyamatnak.” A szlovén vezetés meggyőződése, hogy a konferencia fontos lépés volt a térség országainak közös célja: az EU-csatlakozás felé. A közelmúltban a szlovén kormány elfogadta a Nyugat-Balkánnal kapcsolatos politikai elveit a következő évtizedre. A dokumentum célja, hogy csökkentse az adminisztratív akadályokat, és a jelenleginél is szélesebb lehetőséget

biztosítson az állami és nem állami szervezetek számára a nyugat-balkáni országokkal való együttműködéshez.

6. TÖRTÉNETI KÉRDÉSEK

Az elmúlt év folyamán konferenciákon, műhelybeszélgetéseken az eddigi éveknél jóval többet foglalkoztunk a mai balkáni helyzet 20. századi történeti előzményeivel.

Konferenciák

A versailles-i békerendszer, 1919–1938 című nemzetközi tudományos konferencia az 1919-1920. évi békeszerződéseket vizsgálta nemzetközi összehasonlításban, valamint azok utóéletét és következményeit a győztesek és a vesztesek szemszögéből. Bulgáriáról Palotás Emil, Törökországról Fodor Pál, Romániáról Ottmar Trașcă, a békerendszer délszlávokat érintő következményeiről Hornyák Árpád tartott előadást.

Elhangzott, hogy az első világháborút lezáró békék a Balkánon egy hosszabb ideje zajló folyamat részét képezik: a balkáni országok határai ekkor alakultak ki, gyakorlatilag az 1990-es évekig. Ekkor jött létre Jugoszlávia, jelentősen gyarapodott Románia, Bulgáriának viszont nem sikerült területi aspirációit realizálnia, sőt elveszti égei-tengeri területeit. Görögország 1920-ban rendkívül sikeresnek tűnt, területeket szerzett Bulgáriától az Égei-tenger mentén és Törökországtól Anatóliában, de utóbbiakat végül is 1923-ban elveszítette (és ezzel az égei-tengeri birodalom álmát is). Az országhatárokat ismételtelen nem a nemzethatárok mentén húzták meg – amit nem is lehetett volna, tekintve, hogy sok területen a nemzetek keverten éltek, de a rendezés magában hordozta az újabb revíziók igényét. Az adott nemzetközi biztonságpolitikai rendszer ezt nem volt képes megakadályozni.

A nemzeté válási folyamattal egy időben megkezdődött az Oszmán Birodalom kiszorítása és a balkáni nemzetállamok megalakítása. 1875-ben törökellenes felkelés kezdődött, amely a fél Balkánra kiterjedt, és az ortodox nemzetek oldalán Oroszország is beavatkozott. 1878. március 3-án, az orosz győzelmek nyomán megkötötték az orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i békét, amelyben Bulgária függetlenné vált, és hatalmas területekhez jutott (160 ezer km², 5 millió lakos): megkapta a földrajzi Macedónia nagy részét, kijáráthoz jutott az Égei-tengeren is. A nyugati nagyhatalmaknak viszont nem volt érdekük egy oroszbarát középhatalom megjelenése a Balkánon, és a júliusi berlini konferencián módosították a határokat, lényegesebben kisebbre szabva Bulgáriát. Létrejött viszont a bolgár külpolitikai meghatározó célkitűzése: a San Stefanó-i határok visszaállítása. Ezekért a területekért szállt be a háborúba Bulgária háromszor is a későbbi évtizedekben: 1912–1913-ban a Balkán-háborúba, az első, majd pedig a második világháborúba. Mindegyik esetben a vesztesek oldalán fejezte be a háborút, így területi céljait nem érte el.

Az Oszmán Birodalom a Balkán-háborúk nyomán gyakorlatilag kiszorult a Balkán-félszigetről. Bizonyos területek visszaszerzése érdekében lépett be az első világháborúba Németország oldalán. A háborút lezáró sevrès-i békében (1920. augusztus 10.) jelentős területektől fosztották meg: nem csak balkáni területeinek maradványait és tartomá-

nyait veszítette el. Anatólia egy részét, közte Szmirna környékét is Görögországnak ítélték, ezzel megteremtődött volna egy, az Égei-tenger két partját uraló nagy Görögország. Musztafa Kemál vezetésével azonban megkezdődött a függetlenségi háború, és az új Törökország, amely államszervezetét, államformáját, jogrendjét tekintve szakított az Oszmán Birodalommal, a katonai győzelmek nyomán elérte a békeszerződés módosítását, és megtarthatta Anatóliát, Kelet-Trákiát, Isztambult, valamint kurd és örmény területeket (Lausanne-i békeszerződés 1923. július 24.). Törökországnak így vesztes létere sikerült a háború veszteségeit mérsékelnie, egyúttal ezen időszakban a nemzeti ellenállás megszervezése idején létrejött a modern, szekularizált török nemzet és állam.

A világháborút a térségben két állam fejezte be győztesként: Románia és az ekkor Szerbia örökebe lépő Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (későbbi nevén, 1929-től Jugoszlávia). A két ország korábbi területeinek többszörösére nőtt, és különböző gazdasági (benne vám-, pénz- és adóügyi, monetáris), jogi, oktatási rendszereket örökölt. Ezek egyesítése nagy feladatokat jelentett az országok számára, miközben a beáramló működő tőke nagysága a korábbi korszakokhoz képest kisebb volt. A két világháború közötti időszak amúgy is néhány év kivételével nem hozott gazdasági fellendülést, mi több a gazdasági világválság évekre vetette vissza a termelést. A két ország külpolitikáját alapvetően meghatározta az a szándék, hogy megakadályozzák a vesztes államok területi revízióját. Ennek érdekében létrehozták a döcögösen működő kisantantot s a balkáni szövetséget. Az 1940-es évekre azonban mindkét országban jelentősen módosítani kellett a Németországhoz fűződő viszonyon, annak érdekében is, hogy mérsékeljék a szomszédos államok revíziós törekvéseit.

Az 1930-as évek második felére az 1920-ban létrejött európai biztonsági rendszer nem bizonyult hatásosnak. Az az elképzelés, miszerint keleten az egyébként területileg is meggyengített Németországot a feldarabolt Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejött kis államok (közöttük az ismét helyreállított Lengyelország) ellensúlyozzák, nem realizálódott. (Hozzájárult még ehhez a koncepcióhoz az is, hogy a hagyományosan antantszövetséges Oroszország, úgy tűnt, a szocialista fordulat miatt kiesik a nemzetközi egyensúly-fenntartásból.) Egyrészt a gazdasági világválságot követően Németország megerősödött, és először gazdasági kapcsolatai révén, majd politikai-katonai potenciáljával az egész közép-európai térségben meghatározóvá vált. A nyugati hatalmak (főképpen Franciaország) ekkor már nem voltak képesek megfelelő módon ellensúlyozni Németországot, melynek „kegyeiért” szinte a régió egésze versenyzett (vagy a területi revízióért, vagy annak elkerülése érdekében). A két világháború közötti időszak tapasztalata, hogy olyan biztonságpolitikai rendszert kell Kelet-Európában és a Balkánon alkalmazni, amelyet lehetőleg valamennyi nagyhatalom támogat, és a helyi konfliktusok kitörését nem segíti elő a nagyhatalmak ellentéteinek kijátszása.

Az 1989. év címet viselő nemzetközi tudományos konferencia a Balkán elmúlt 20 évének politikai tendenciáira is kitért.

Juhász József Jugoszláviáról és Stefano Bottoni Romániáról tartott előadást. Juhász József elmondta, hogy déli szomszédainknál az 1989-es esztendőnek nem volt olyan történelemformáló jelentősége, mint általában a kelet-közép-európai régióban és a világban. Mozgalmas év volt, sok fontos történéssel, de a valóban sorsfordító események (az ország felbomlása, a háború kitörése) valamivel később, 1991-ben következtek be.

Persze 1989 fontos állomás volt Jugoszlávia 1988-tól felgyorsuló bomlási folyamatában. A részben történelmi okokra visszavezethető, részben aktuális konfliktusokból fakadó nemzeti ellentétektől sújtott, a 2600%-os inflációt produkáló gazdasági válságtól kimerült, nemzetközileg leértékelődő Jugoszlávia akkoriban kapta meg a milosevicsi szerb neonacionalizmustól azokat a sebeket, amelyek végérvényesen felőrölték a jugoszláv integralizmus eszméjét és az állam működőképességét. S éppen 1989 volt Slobodan Milošević „legszebb éve”, amikor népszerűsége csúcán állva keresztül vitte a tartományi autonómiákat felszámoló alkotmánymódosítást, amikor elmondta a híreshírhedt gazimestáni beszédét, és amikor kétszer is megválasztották Szerbia elnökévé.

Ezeket a sikereit az ún. antibürokratikus forradalom levezenylésével alapozta meg. Az 1980-as években a szerb politikusok és a közvélemény figyelmének előterében a koszovói válság és a gazdasági krízis állt. Legfőbb céljuk a koszovói mítikus „szerb őshaza” el-albánosodásának megállítására, valamint a szerb gazdaság szanálása volt. Ezeket a célokat az erős és szerb dominanciájú államhatalom segítségével látták megvalósíthatónak, ezért az akkori alkotmánymódosítási vitákban az állami egység helyreállításának a jelszavával léptek fel. Ez egyrészt a közjogilag Szerbiához tartozó, de gyakorlatilag szinte önálló tartományok (Vajdaság, Koszovó) Szerbiába való reintegrálását célozta, másrészt a hat tagállamból álló, decentralizált szerkezetű jugoszláv föderáció központosítását. Ezen törekvéseknek állt az élére a nagypolitikába csupán 1986-ban belépő (és 1989-ig csak a szerb köztársasági pártszervezetet irányító) Milošević, világosan felismerve, hogy siker esetén rendkívül erős bázist teremthet magának.

Az alkotmánymódosításhoz szükséges volt mindegyik köztársaság és tartomány beleegyezése. Ez pathhelyzetet jelentett, mert a szerb köztársasági kormányzat egyoldalúan nem válhatta le a tartományi vezetőségeket, s nem diktálhatott a többi köztársaságnak és a szövetségi testületeknek sem. „Spontán, alulról szerveződő” tömegmozgalommal kellett tehát a pathhelyzetet feloldani, vagyis az ellenkező tartományi és szövetségi politikusokat lemondadni vagy meghátrálásra kényszeríteni. Ezt szolgálta az „antibürokratikus forradalom”, azaz a koszovói szerbekkel és montenegróiakkal való népi szolidaritási tüntetések sorozata. Valójában persze az egész akciót a szerb vezetés irányította a párt- és állami szerveken, a városról városra járó tüntetőbrigádokon és a koszovói szerbek „Božur” (Bazsarózsa) nevű szervezetén keresztül (az eufemisztikus, és a tüntetések apológiájában meghonosodott elnevezés abból származik, hogy a tüntetések retorikájában nagy hangsúlyt kapott a bürokráciaellenesség). A népi szarkazmussal „joghurtforradalomnak” elnevezett újvidéki puccs (1988. október 5-6-án a vajdasági székvárosban több tízezer tüntető többek között joghurtos dobozokkal dobálta a tartományi pártházat) eltávolította a vajdasági autonomista politikusokat, a következő hetekben pedig (az albán ellentüntetések dacára) lemondásra kényszerültek a koszovói vezetők is. Kieleződtek a szerb–szlovén feszültségek, mert a szlovén kormány betiltotta a december 1-jére Ljubljanába tervezett tüntetést, amire válaszul Szerbia gazdasági bojkottot hirdetett Szlovénia ellen. Montenegróban az 1989. januári demonstrációk juttatták hatalomra Milošević „ifjúgárdistáit” (köztük azt a Milo Djukanovicot, aki később a függetlenségpártiak vezére lett). Februárban újabb albán tüntetések és sztrájkok kezdődtek Koszovón, amelyeket csak halálos áldozatokat követelő zavargások árán, a február 27-én bevezetett és 14 hónapon át fenntartott rendkívüli állapot eszközeivel

tudtak leverni. 1989. március 28-án módosították Szerbia alkotmányát, gyakorlatilag megszüntetve a tartományi autonómiákat. Ezek után került sor 1989. június 28-án a rigómezei csata 600. évfordulójának gazimestáni megemlékezésére, amelyen a milliós tömeg immár (a törökellenes 1804-es és 1815-ös utáni) „harmadik nemzeti felkelés” diadalát, s annak győzedelmes vezérét, az ünneplők közé helikopteren aláereszkedő Milošević-et éltette. Ezen a nagygyűlésen mondta el az alig másfél hónapja szerb elnök-ké választott Milošević azokat az azóta sokat idézett szavakat, amelyekkel újabb, akár fegyveres harcokba hívta nemzetét: „Ma, hat évszázaddal később ismét csatákban és csaták előtt állunk. Ezek nem fegyveresek, de ma már azoknak a lehetőségét sem zárhatjuk ki.”

Az „antibürokratikus forradalom” felborította a titói államjogi egyensúlyt, ám anélkül, hogy működő és kölcsönösen elfogadható rendszert állított volna a helyébe. Ezzel végérvényesen kormányzati káoszba és a nacionalizálódás útjára lökte az országot, hiszen a hamarosan mindenütt meginduló pluralizálódás többnyire nacionalista pártokat teremtett: a milosevicsi nyomással szemben mindegyik nemzet „hasonlóan erős nemzeti mozgalomba” akart tömörülni (jó példája ennek a Franjo Tudjman vezette Horvát Demokrata Közösség felemelkedése 1989 végétől). A pluralizálódás először Szlovéniában bontakozott ki: ott fogalmazódtak meg először rendszerváltó és függetlenségi jel-szavak. A szerveződő ellenzék már a *Nova revija* című folyóirat 1987. márciusi számában, az „Adalékok a szlovén nemzeti programhoz” c. összeállításában meghirdette, hogy célja az önálló és demokratikus Szlovénia, amely csak konföderatív kapcsolatokkal kötődne a délszláv közösséghez. Ezt az álláspontot fokozatosan magukévá tették az akkori reformkommunista ljubljanaei vezetők, akik 1989. szeptember 27-én módosították Szlovénia alkotmányát, miáltal a köztársasági törvényeket több szempontból (főleg a rendkívüli állapot bevezetését illetően) a szövetségi törvények fölé helyezték. Így aztán a koszovói szeparatizmus és a szerb neocentralizmus mellett a szlovén konföderalizmus is megrengette a jugoszláv föderális államrendet.

Akadtt azért néhány olyan esemény is 1989-ben, amelyek szerencsésebb esetben talán ellensúlyozhatták volna a negatív folyamatokat. Március 16-án lépett hivatalba az utolsó szövetségi kormányfő, a „jugoszláv Gorbacsovna” tekintett Ante Markovics, akinek ambíciózus és kezdetben sikeres gazdasági reformja a kibontakozás ígérétét jelentette. Reménykeltőnek tűnt az is, hogy az igazán éles csatározások akkor még csak a szerb-albán-szlovén háromszögben zajlottak, amelyek fenyegetőek voltak ugyan, de még nem borították fel a szerb-horvát-bosnyák háromszög egyensúlyi viszonyait, még nem tették teljesen elkerülhetetlenné a tragikus végkifejletet.

Mindazonáltal 1989 Jugoszlávia számára is sorsfordítónak bizonyult, mert a bipoláris világrend összeomlása gyökeresen megváltoztatta az ország nemzetközi környezetét. A kelet-európai változások katalizátorként hatottak, és radikálisan kitágították a jugoszláv politikai szereplők horizontját, átalakították céljaikat, kibővítették lehetőségeiket. 1990 januárjától, az utolsó szövetségi pártkongresszus csődjétől kezdve Milošević fokozatosan felhagyott a szocializmus védelmezésének taktikájával, s egyre inkább a „szerb földek egybegyűjtésére” törekedett: már nem új Tito akart lenni, hanem új Pasics. A nem szerb politikusok pedig (reformkommunisták és ellenzékiek egyaránt) kiléptek a kezdeti „alkotmányvédő” pozícióból (eleinte az 1974-es alkotmányra támaszkodva inkább csak védekeztek a milosevicsi etatizmussal és nacionalizmussal

szemben), s a defenzív attitűd helyett (de maguk is nacionalizálódva!) a társadalmi-gazdasági rendszerváltás és az állami elszakadás irányába indultak el.

Stefano Bottoni előadását azzal kezdte, hogy 2007-ben Corneliu Poromboiu zseniális és keserű filmje, *A fost sau n-a fost* (szó szerinti fordításban: Volt-e vagy sem?) hívta fel a közvélemény figyelmét arra, hogy milyen éles ellentétek és indultatos viták jellemzik ma is az 1989-es romániai események társadalmi megítélését. Forradalom volt-e mindaz, amit a világ egyenes televíziós adásban élt át december 16. és 24. között? Vagy inkább puccsról, hatalomátmentési gyakorlatról, vagy külföldről irányított diverzióról kellene beszélnünk? A forradalom körüli politikai és értelmiségi viták miatt nemcsak a társadalom, hanem a történészszakma sem volt képes kialakítani reális képet az 1989-es fordulatról. Jellemző a megítélésben kialakult bizonytalanságra, hogy az egyetlen komoly monográfia szerzője, a brit Peter Siani-Davies inkább csak összegzi az ütköző álláspontokat, és néhány mítoszt, elméletet igyekszik feloszlatni (a román határőrség adataira hivatkozva cáfolja például a szovjet turisták tömeges beáramlását), de önálló narratívára nem vállalkozik. Könyvéből jól kiderül, hogy mi *nem* volt a romániai forradalom, de számos kérdésre (a legfontosabb természetesen a forradalom győzelmét fenyegető „terroristák” azóta kiderítetlen kiléte) sem érkezik kielégítő válasz.

Az 1989-es romániai események értelmezését közel húsz éve három markáns álláspont uralja. Az első álláspontot a temesvári forradalmárok és a velük szimpatizáló román és külföldi értelmiségiek, kutatók fogalmazzák meg. Megítélésük szerint a forradalom Temesváron vette kezdetét december 15-én spontán (tehát civil és *tiszta*) szolidaritási megmozdulásként az állambiztonság által zaklatott Tőkés László református segédlelkész mellett, majd regionális, bányász és erdélyi (december 17–20.), végül országos méretű (december 21–22.) *népfelkeléssé* vált. Ezt az álláspontot tükrözik a ma használatos történelemtankönyvek is. Temesvár lakosságának bátorsága és a város feltételezett „civil” mássága olyannyira toposzá vált, hogy ezen pozitív jellem számos ellentmondást is elfed, például azt a máig megválaszolatlan kérdést, hogy a mindenható politikai rendőrség miért nem oszlatta fel december 16-án a Tőkés melletti kis létszámú szimpátiatüntetést? Éppen a hatalom bizonytalansága bátorította fel ugyanis a magyar és román hívőket, majd később a város összlakosságát.

A legsúlyosabb kérdőjelek nem a forradalom keletkezéséről, hanem annak folytatásáról merülnek fel. December 22-én 12.08-kor Nicolae Ceaușescu és felesége, Elena helikopterre szállt, és a kommunista párt központi bizottsága épületét ostromló tüntetők ünnepelni kezdték a forradalom győzelmét. A diktátor menekülése azonban korántsem jelentette az erőszak megszűnését. Sőt, miközben december 17. és 22. között kb. százötven halálos áldozata volt a Temesváron, Aradon, Lugoson, Kolozsváron, Nagyszebenben, Marosvásárhelyen és Bukarestben elkövetett vérontásoknak (főbb okok: a leadott sortűzek, az elfogott tüntetők durva bántalmazása, az erőszakkal elkövetett tömegoszlatás), a következő öt napban közel ezer civil és egyenruhás személy veszítette életét a jelenkori Kelet-Európa egyik legtitokzatosabb és értelmetlen civilháborújában.

A temesvári antikommunista forradalmárok (Traian Orban, Mircea Mihalcea, Marius Mioc), valamint politikai támogatóik a népfelkelést „eltérített”, „elvetélt” vagy „kitulajdonított” forradalomnak nevezik. Fordulópontnak pedig éppen december 22-ét, Ceaușescu bukását és a felkelés győzelmének pillanatát nevezik meg. Radu Portocală,

Nestor Rateş, Marius Oprea, Dennis Deletant, Tom Gallagher szerint a Ion Iliescu későbbi államfő és a szovjet/nyugati támogatással körülötte csoportosuló „gorbacsovista” reformkommunisták december 22-e után a Nemzeti Megmentési Fronton keresztül tudták megragadni a hatalmat és maguk mellé állítani a szétesett államapparátust. Azzal vádolják Iliescut és az őt támogató kommunista második vonalat, hogy elárulva a forradalom eredeti célkitűzéseit, alkut kötött a titkos rendőrség vezetésével. E kompromisszum része a volt diktátor rendkívül gyors hadbíróság elé állítása is, majd december 25-én az elnöki pár brutális kivégzése. Ennek ellenére Bukarestben és néhány vidéki központban december 27-ig (tehát Ceauşescu kivégzése után is) harcok dúltak a „terroristának” kikiáltott, állítólag Ceauşescuhoz hű különleges fegyveres egységek és a forradalom oldalára áttért honvédelmi szervek között. Az idézett szerzők szerint a forradalom második fázisában tudatos manipulációt hajtott végre az Iliescu vezette ideiglenes kormány. Ennek részét alkotta a lakosság megfélemlítése a terrorista jelenséggel való riogatással, a katonai alakulatok ütköztetése egymással (csak a bukaresti nemzetközi repülőtéren folytatott tűzpárbajnak több mint 50 áldozata volt; összesen kb. kilencszázan veszítették életüket a december 22-e utáni időszakban). A terrorista diverziót követve 1990 elején az újjáalakult történelmi pártok elleni lejáratókampány, amit március 19–20-án a tudatosan előkészített marosvásárhelyi pogrom követett (arról már nem tehetett a központi hatalom, hogy az áldozatnak kiszemelt magyar közösség erőteljes válasza miatt több lett a román áldozat és sebesült, mint a magyar), majd a Front győzelmét hozó májusi választásokat követően a radikális antikommunista diákmozgalom brutális felszámolása (az úgynevezett „bányászjárás” 1990. június 13–15-én).

A „temesvári” és a posztkommunista, iliescui 1989-es értelmezése tehát a december 22-ei pillanattól kezdve válik szét. Mindkét tábor (az egyiket a liberális értelmiség, a másikat a szociáldemokrata párt fémjelzi) alapvetően jó és fontos aktusnak tartja az 1989-es temesvári megmozdulásokat. Az új hatalom politikai legitimitásáról azonban elkeseredett vita folyik, amihez aktuálpolitikai ügyek is kapcsolódnak. A szociáldemokrata politikusok, pl. Mircea Geoană ma is *persona non grata*-nak számítanak a Bácsfővárosában: látogatása heves tiltakozást és utcai konfrontációt váltott ki az elnökválasztás második fordulója előtt. A posztkommunista politikai elit szerint a Nemzeti Megmentési Front jelentette az egyetlen reális alternatívát. Úgy vélik, az 1989 előtti helyzetet figyelembe véve (ellenzéki mozgalmak szinte teljes hiánya, erőszakos rendőrállam, demokratikus hagyományok gyengessége, vezérkultuszra való hajlam a lakosság körében) természetes, hogy Ceauşescu bukása után nem egy nyugati típusú demokrácia, hanem egy lassú átmenetben gondolkodó hatalom rendezkedett be. Pragmatikus gondolkodásukban a márciusi események, a választási visszaélések és a bányászjárások elkerülhetetlen mellékhatások és ideiglenes visszaesések, amelyek nem veszélyeztették a sikeres politikai átmenetet és egy plurális társadalom építését. Az akkori ellenzék szerint azonban 1989 után nem rendszerváltás, hanem politikai és gazdasági hatalomátmentés ment végbe. A Securitate volt szét-tisztjéből lettek a gazdasági életben máig meghatározó új milliomosok, és az ifjúkommunistákból miniszterek és megyei tanácselnökök.

Létezik azonban egy harmadik, a román közéletben és a médiában egyre népszerűbb interpretáció is. Volt titkosszolgálati emberek (Virgil Măgureanu, 1990–97 között a belső elhárítás vezetője), történészek (a nacionalizmusáról ismert Ioan Scurtu és Alex

Mihai Stoenescu, de a neves francia Katherine Verdery is), elismert politikai elemzők (Anneli Ute Gabanyi), és nem utolsósorban Vlagyimir Bukovszkij volt szovjet disszidens: egybehangzóan azt állítják eddig megjelent műveikben, hogy Romániában a kommunista diktatúra összeomlása és a hatalomátvétel egy katonailag megszervezett, külföldi erők által támogatott *puccs* eredménye. Legfeljebb annyit ismernek el, hogy az 1989-es manőver sikeréhez *szüksége* volt a tömegek cselekvésére: az összeesküvés sikerét éppen a forradalmi hevület garantálta. Az érvelés a kilencvenes évek óta hangoztatott – de kellőképpen soha nem dokumentált – feltételezett szovjet/magyar diverzió alapszik. Korabeli sajtóértésülésekre és a volt román belügyi szervek vezetőinek közléseire hivatkozva, a román és külföldi elemzők nem jelentéktelen része ma is úgy véli, hogy a temesvári megmozdulást 1989. december 9-től kezdve megelőzte és előkészítette a „turistának” álcázott külföldi (szovjet és magyar) különleges alakulatok beszivárgása Románia területére. Ezek a kiképzett erők robbantották volna ki a temesvári tüntetéssorozatot, majd 21-én a Ceaușescu által összehívott bukaresti nagygyűlést megzavaró incidenst (egy petárda robbantása, amely pánikot okozott az összegyűlt tömegben és megszakította az egyenes adásban közvetített beszédet). Állításuk szerint Ceaușescu rendszerének sorsáról személyesen a két nagyhatalom képviselői döntöttek a december 2–3-án Máltán rendezett csúcstalálkozóon. Ennek logikus következménye volt az „irányított” forradalom beindítása. Jellemző módon azonban az összeesküvés-elmélet legnépszerűbb közvetítője nem egy tudományos (vagy annak álcázott) mű lett, hanem egy rendkívül manipulatív, de kétségkívül hatásos dokumentumfilm (Susanne Brandstätter: *Checkmate – Strategy of a revolution*). Az ARTE-n 2004-ben bemutatott filmben megszólal többek között a francia hírszerzés korábbi vezetője és Németh Miklós volt miniszterelnök is. Mindketten arra utalnak (Németh inkább félmondatokban), hogy nem a szovjet titkosszolgálat, hanem a „nyugatiak” és elsősorban a CIA áll a romániai események mögött. Nem teljesen világos, hogy mi készítette volna a kelet-európai ügyekkel (és különösen Romániával) alig foglalkozó, réalpolitikusként ismert id. Bush amerikai elnököt arra, hogy kockázatos beavatkozást szorgalmazzon egy olyan elszigetelt országban, amely ráadásul a Varsói Szerződés tagja is. A film szinte semmire nem ad magyarázatot, hanem csak kételyeket sugároz. Mindez addig nem veszélyes, amíg a közvéleményt eláradó kételyek nem kérdőjelezik meg az események megtörtént voltát. Néhány éve Richard A. Hall amerikai történész könyvet szentelt az 1989-es eseményeknek, amiben meggyőzően bizonyítja, hogy az összeesküvés-elméletek tudatos gyártóinak jelentős része az 1989 előtti belügyi világhoz kötődik, és céljuk a közvélemény megtévesztése és demoralizálása, valamint a forradalmi eseményekben tisztázatlan szerepet játszó katonai és titkosszolgálati elit érdemeinek felnagyítása, vagy éppen bűnei alóli felmentése.

A sok bizonytalan adat és az egymással szembenálló értelmezés ellenére azonban rendelkezünk egy folyamatosan bővülő dokumentációs bázissal. A nemzetközi kontextusról egyetértés van a szakmában. Románia (és általában Közép-Kelet-Európa) alárendelt és periférikus szerepet játszott a szovjet és amerikai stratégiai gondolkodásban. Máltán nem Románia belpolitikai helyzetéről és az emberi jogokról, hanem Németország újraegyesítéséről tárgyalt a két nagyhatalom. Mindez nem azt jelenti, hogy a nagyhatalmak vezetői ne lettek volna érdekelték egy romániai irányváltásban, de 1989 őszén Románia virtuálisan elszigetelt állam volt. Több európai ország visszarendelte diplo-

máciai képviselőit, vagy csökkentette a kapcsolatok szintjét; az Egyesült Államok már 1987 körül megszüntette a „különutas” Ceaușescu-rendszer politikai és gazdasági támogatását (ekkor jelent meg Amerikában Ioan Mihai Pacepa volt hírszerzési főnök híres-hírhedt könyve).

Ráadásul 1989-ben Románia megszakította kapcsolatát az egyre befolyásosabb IMF-el, melynek 1972 óta volt tagja, miután az év elején Ceaușescu bejelentette, hogy országa visszafizette a valaha 20 milliárd dolláros államadósságot, és végre elérte pénzügyi önállóságát. Az 1989-es események kirobbanását és a népfelkelés győzelmét, annak új hatalommá váló gyors átalakulását elősegítette a ceaușescui diktatúrával szembeni növekvő elégedetlenség. Ennek két alapvető oka volt: 1982-ben a Nemzetközi Valutaalap javaslatára meghozott takarékosági csomag drasztikusan csökkentette az életszínvonalat, amit a lakosság egyre türelmetlenebbül viselt. Ehhez társult a rendkívül merev, karikatúrális elemekkel tarkított ideológia és személyi kultusz. Ha nem is tagadta a kommunista rendszer létjogosultságát, a romániai átlagpolgár 1989-ben megkérdőjelezte az autarchikus nemzeti kommunizmus sikerességét. A belső erjedés nem kizárólag a nemzeti kisebbségeket – ezen belül a magyarokat – érintette. Ha egyáltalán igaz, hogy a szovjet pártvezetés különleges szerepet szánt 1989 decemberében az anyaország támogatásával fellépő romániai magyar közösségnek, Temesváron és Bukarestben az aktívan cselekvő, életét kockáztató tömeg zömét román származásúak alkották. A rendelkezésre álló levéltári adatok (a Politikai Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, a Securitate háttérelmzései a gazdasági-társadalmi helyzetről) azt mutatják, hogy a Ceaușescu-rendszer elérte fenntarthatóságának határát.

Hogy hirtelen megindult a változás, abban minden feldolgozás szerint döntő szerepe volt az első temesvári megmozdulásnak. A csendes, békés, de nem engedélyezett tüntetést a hatóságok ellenőrizték, de nem oszlatták fel. Ezt hangsúlyozva több szerző arra a következtetésre jutott, hogy az addig szinte ismeretlen Tőkés László mögött jelentős külföldi támogatás állhatott, és tiltakozási akciójának sikeréhez a decemberi 15-e utáni napokban a Securitate hallgatólagos közreműködése is hozzájárult. A nemrég kiadott Tőkés-dosszié azonban utolsó pillanatig tartó kemény állambiztonsági megfigyelésről tanúskodik, és semmilyen háttéralkura nem enged következtetni. Hozzá kell tenni, hogy 1989 decemberében a román diktatúra olyan mély bizalmi válságba jutott, hogy az államapparátust, beleértve a belügyi szerveket, meglepte a határmenti (tehát a romániai átlagnál jóval informáltabb, öntudatosabb) nagyváros lakosságának megmozdulása és pánikba esett, szakmai mulasztásokat és súlyos bűncselekményeket halmozva. A valóságtól való hatalmi elrugaszkodást Ceaușescu döntései is igazolják, aki 18-án (tehát a 17-ei temesvári vérengzést követően) kétnapos iráni látogatásra utazott, majd a visszatérése napján felolvasott televíziós üzenetében az ottani eseményeket külföldről szervezett terrorista provokációnak minősítette, és végezetül 21-ére „forradalmi nagygyűlést” hívott össze a fővárosban. Szükséghelyzetben alig maradt a diktatúra számára mozgosítható erő. A szovjet vezetők pedig az utolsó hetekig (még 1989 októberében is, a román államfő utolsó moszkvai látogatásakor) nyomást gyakoroltak Ceaușescura, hogy Bukarestben is meginduljon egy irányítható reformfolyamat. Teryük meghiúsulásáért és a romániai szocialista rendszer erőszakba torkolló lebontásáért sem ők, sem a temesvári tüntetők, hanem a rögeszmékben és illúziókban élő Ceaușescu tehető felelőssége.

A román kommunizmust nem az ellenzéki mozgalmak, és nem a KGB vagy a magyar irredentizmus győzte le, hanem saját maga épült le gazdaságilag és szellemileg egyaránt egy több tíz éven át tartó folyamatban. 1989-ben azonban *volt* forradalom, és nemcsak a rengeteg tüntetés és a sortűzek miatt. Ha nem is heroikusan, de mindenkinek megadatott az a lehetőség, hogy átélje egy hirtelen jött óriási változásnak az élményét. Ahogy Poromboiu filmjében is, a kollektív emlékezet számon tartja, hogy ki *mikor*, Ceaușescu bukása előtt vagy csak utána ment tüntetni, de ennél még fontosabb az, hogy átélte. Azért ennyire felemelő és felkavaró emlék a romániai 1989, mert ma sem arról szól, ami valóban történt, hanem elsősorban arról, amit láttunk és látni akartunk benne.

Műhelybeszélgetés

Munkánk fontos része a hálózatépítés a Balkán-kutatás magyarországi műhelyei között. Ennek volt része egy műhelybeszélgetés A. Sajti Enikő a Szegedi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán története doktori alprogram vezetőjének és történész kollégáinak részvételével. A megbeszélés lehetőséget teremtett a szegedi kutatóműhellyel való kapcsolatok elmélyítésére, friss kutatási eredményeink kölcsönös megismerésére.

Ez a doktori iskola 1994-ben indult, akkor még kizárólag középkor történeti programmal, Kristó Gyula akadémikus vezetésével. Két évvel később kibővült a Nyugat-Mediterráneum és a hispán világ története programmal, Anderle Ádám vezetésével. A doktori iskolát jelenlegi formájában (antikvitás, medievisztika, modernkori program) 2002-ben akkreditálták, vezetője J. Nagy László. A 2006–2009-ig terjedő időszakra elnyerte a MAB által adományozott Kiválósági Helyet. A Kelet-Európa és a Balkán története alprogram a modernkori programban 2002 óta működik.

Az alprogram témakiírásai tükrözik az alprogram vezetőjének tudományos, kutatói érdeklődését, amelyek elsősorban a délszláv térség 20. századi esztörténetére, politikatörténetére, illetve a nemzeti és kisebbségi kérdés történetére irányulnak. Főbb kutatási témáik: Jugoszlávia nemzetközi helyzetének alakulása, a magyar-jugoszláv kapcsolatok, a szerb nemzeti gondolkodás formálódása, illetve a délvidéki magyar kisebbség története.

A. Sajti Enikő hangsúlyozta, hogy a Történettudományi Intézet Balkán történetét kutató munkatársaival régóta szoros szakmai kapcsolatokat ápolnak, nemcsak konferenciákról ismerik egymás tevékenységét, de opponensként, recenzensként is kölcsönösen figyelemmel kísérik egymás tudományos eredményeit. Ma már közös projektek is formálódnak. A jelenlegi műhelybeszélgetés ezeket a személyes kapcsolatokat nemcsak tovább erősíti, de intézményi keretek közé is helyezi. Így például A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola kutatóműhelye közötti együttműködés keretében közös forráskiadvány készül az 1945–1989 közötti magyar-jugoszláv kapcsolatok történetéről.

Az elmúlt nyolc esztendőben az alprogramban 8 doktorandusz hallgató szerzett abszolutóriumot, és ketten védték meg doktori értekezésüket, egyikük, Vukman Péter ismertette *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet-jugoszláv konfliktus idején (1948–1953)* című disszertációjának eredményeit.

7. ÚJ KÖNYVEK A NYUGAT-BALKÁNRAÓL

Sokan és sokszor elmondták már, hogy Magyarország számára Délkelet-Európa – különösen annak velünk határos államai – stratégiai fontosságú térség, amelynek eseményeiben közvetlenül érintettek és érdekelték vagyunk. Ennek megfelelően 1989 után a magyar tudományosság újult figyelemmel fordult a régió felé, de a délszláv háborúk lezárulásával mintha az érdeklődés is megcsappant, ill. a vajdasági és erdélyi kisebbségi kérdésekre korlátozódott volna. Pedig megismerni és megismertetni való azon kívül is maradt bőven.

A Glatz Ferenc szerkesztésében megjelent „The European Union, the Balkan Region and Hungary” c. háromkötetes válogatás a Balkán-tanulmányok Központ 2005 és 2008 között megtartott konferenciáinak előadásait, ill. az azokból készült tanulmányokat tartalmazza. Találunk közöttük történettudományi jellegű írásokat is, de a három kötet tematikája sokkal átfogóbb, szerzőgárdája pedig jóval színesebb. A különböző tudományterületeket képviselő kutatók, politikusok és üzletemberek (összesen 43 hazai és külföldi szerző) valóban multidiszciplináris módon mutatják be Délkelet-Európa (vagyis nemcsak a Nyugat-Balkán) közelmúltját és jelenét, valamint a térség előtt álló kihívásokat. A konferenciák tematikáját követve a három kötet egyes fejezetei a régió eurointegrációs folyamataival, a délkelet-európai térszerkezet változásaival, a térség ökológiai és infrastrukturális helyzetével, gazdasági és üzleti lehetőségeivel, Oroszország Balkán-politikájával, a régió és Magyarország kapcsolataival, valamint a koszovói kérdéssel (különösen annak biztonságpolitikai és kisebbségi aspektusaival) foglalkoznak. A válogatás külön érdeme, hogy angol nyelvű, ezért fontos állomása a magyar balkanisztika nemzetközi megismertetésének.

Bíró László átfogó monográfiája a királyi Jugoszlávia történetét (pontosabban annak az 1939-es államreformig tartó szakaszát) a magyar szakirodalomban eddig nem tárgyalt részletességgel mutatja be. A könyv az 1920–30-as éveket egy sajátos, a nagyszerb-centralista integrációs modellre támaszkodó állam- és nemzetépítési kísérletként írja be. A térképekkel és táblázatokkal gazdagon illusztrált kötet elemzi a rendkívül heterogén állam társadalmát, gazdaságát, politikai és adminisztratív intézményrendszerét, egységesítési törekvéseit, valamint a soknemzetiségű lakosságnak a közös állam iránti lojalitását kialakítani hivatott oktatáspolitikáját. S ha az államszervezési tevékenységet a szerző nem is tartja mindenben eredménytelennek, magát a centralizált „nemzetállami” modellt, az egyes országrészek és nemzetek öngazdátását elvető államformát eleve bukásra ítéltnek tekinti, mert – ahogy a kötet bevezetőjében olvashatjuk – „a nemzeti fejlődés már több etnikum esetében olyan fokon állt, hogy az egységes szerb-horvát-szlovén nemzet meglelte fikció volt és az is maradt”.

Ezekkel az új kutatási eredményekre támaszkodó, adatgazdag és árnyalt elemzésekkel lényegesen bővültek a magyar balkanisztikai ismeretek. Szerzőik és szerkesztőik olyan könyveket „tettek le az asztalra”, amelyeket a témára specializálódott kutatók mellett a térséggel foglalkozó diplomaták, újságírók és katonák, a nyugat-balkáni gazdasági lehetőségeket kereső vállalkozók és üzletemberek, az egyetemisták, vagy akár az „egyszerű” érdeklődők is nagy haszonnal forgathatnak

(Bíró László: A jugoszláv állam 1918–1939. MTA-TTI História-könyvtár, Budapest 2010.

Ferenc Glatz (ed.): The European Union, the Balkan Region and Hungary (Vol. 1, 2, 3). Europa Institut, Budapest 2007, 2008, 2009.)

Ajánlások

A Magyarország előtt álló soros EU-elnökség kiemelt feladattá teszi az ország számára az aktív nyugat-balkáni politikát. Ez egyfelől a térséggel kapcsolatos uniós politika menedzselését jelenti, másfelől azt, hogy Magyarország legyen a térség „lobbistája”, s tudatosítsa nyugat-európai partnereiben a Nyugat-Balkán iránti nemzetközi figyelem csökkenésének kockázatait – ez ugyanis a mai gazdasági válság és „bővítési fáradság” miatt reális veszély. A Nyugat-Balkán felzárkózása és euroatlanti integrációja egyúttal nemzeti – szomszédsági, biztonságpolitikai, külgazdasági és kisebbségi – szempontból is fontos számunkra.

Ezért teljes erővel támogatnunk kell a térség államainak EU- és NATO-tagságát. Ezáltal kerülnek egy szövetségi rendszerbe az érintett országok, és az esetleges konfrontációik könnyebben rendezhetők nemzetközi segítséggel. Továbbá az EU-konform kormányok könnyebben adnak autonómiákat a kisebbségeknek, ez pedig a vajdasági magyar közösség érdeke abból a szempontból is, hogy valóban saját maga irányíthassa intézményeit.

Soros elnökként Magyarország intenzíven hozzájárulhat a horvát csatlakozási tárgyalások mielőbbi sikeres lezárásához.

A regionális stabilizáció elsősegítése mellett azért is célszerű fenntartani a koszovói és boszniai nemzetközi missziókban való részvételt, mert ez nyújtja az egyik legpraktikusabb és legolcsóbb lehetőséget szövetségesi kötelezettségeink teljesítésére: Magyarország ma mintegy 1100 fős katonai és rendőri kontingenssel vesz részt a nemzetközi válságkezelési és békétámogató műveletekben, s ezen létszám 40%-a Koszovón, 15%-a Bosznia-Hercegovinában van telepítve.

A kormányváltás után (és a külpolitikát is érintő pénzügyi gondok ellenére) a Nyugat-Balkánt meg kell tartani a magyar külkapcsolati prioritások között, de ki kell emelni, hogy a térségnek Magyarország számára legfontosabb államai Szerbia és Horvátország. Ezért fontos, hogy Martonyi János új külügyminiszter első hivatalos külföldi útja Belgrádba vezetett. Ezzel Magyarország hozzájárulhat a mai szerb demokratikus (legalábbis relatív, az ottani politikai erőterben mindenképp demokratikus) kormányzat stabilitásához, valamint a formálódó magyar kulturális autonómia és az újonnan megválasztott Magyar Nemzeti Tanács sikeréhez. Ehhez Magyarországnak minden reális politikai és anyagi segítséget meg kell adnia.

Segíteni kell a határokon átnyúló gazdasági fejlesztéseket. A magyar települések életképességének megtartása, a magyar településeken folyó vállalkozásfejlesztés és munkahelyteremtés révén a kisebbségek, köztük a vajdasági magyarság perspektívái lényegesen javulhatnak. A vajdasági magyarságot ezzel is segíteni lehet.

Honlap (www.balkancenter.hu)

A honlap a múlt félévben is naprakészen tájékoztatott a projekt keretei között születő eredményekről és aktuális információk mellett részletes elemző tanulmányokat kínál a régió iránt érdeklődők számára. Törekszünk az angol nyelvű változat folyamatos gazdagítására.

Rendezvények

2009. június 23. Kádár Béla professzor, akadémikus előadása a jelenlegi nemzetközi pénzügyi válságról, 30 résztvevővel

Helyszín: Európa Intézet (Rákóczi út 5.)

Rendező: Európa Intézet

2009. október 12. *A Kárpát-medencei magyar kisebbségek: helyzetkép és kilátások*, 60 résztvevő, közöttük Csáky Pál, Markó Béla, Pásztor István. Glatz Ferenc meghívására, 2009. október 12-én, immár második alkalommal került sor a három határon túli magyar nagypárt elnökének, Csáky Pálnak (MKP), Markó Bélának (RMDSZ) és Pásztor Istvánnak (VMSZ), valamint a magyar kisebbségpolitikában illetékes európai parlamenti képviselőknek (Gál Kinga és Tabajdi Csaba) és szaktudósok budapesti műhelybeszélgetésére. A találkozó a rendszerváltás utáni kisebbségpolitikák eredményeiről, az Európai Unióban nyíló lehetőségekről, illetve a kisebbségi politizálás szakpolitikai irányú megújításáról biztosított fórumot politikusok, társadalomkutatók eszmecseréjéhez.

Helyszín: MTA TK Jakobinus Terme, 50 résztvevő

Rendező: MTA TK, Magyar Nemzeti Vidékfejlesztési Hálózat, Európa Intézet, a szlovákiai, erdélyi, vajdasági magyar parlamenti pártok

2009. október 20. *Az 1989. év magyar és egyetemes történeti jelentőségéről* c. konferencia keretében Juhász József Jugoszláviáról és Stefano Bottoni Romániáról szóló előadásai kapcsán vita a Balkán elmúlt 20 évének politikai tendenciáiról.

Helyszín: MTA TK Kongresszusi Terme (Országház u. 28.) 80 résztvevő

Rendezők: MTA TTI, MTA TK Európa-történeti Munkacsoport, Budapesti Európa Intézet, História szerkesztősége

2009. november 5. *The European Union, the Balkan Region and Hungary* c. sorozat három kötetének könyvbemutatója. Glatz Ferenc akadémikus könyvbemutató keretében köszöntötte a *The European Union, the Balkan Region and Hungary* könyvsorozat három tanulmánykötetének szerzőit és ismertette a kötetekben szereplő legfontosabb kutatási eredményeket.

A könyvbemutatót vita zárta a Balkán-kutatás jövőbeni súlypontjairól

Helyszín: MTA TK Jakobinus terem (Országház utca 30.), 70 résztvevő

Rendezők: MTAT TK, Európa Intézet

2009. november 20. *Egy elfelejtett régió? A Nyugat-Balkán* c. nemzetközi tudományos konferencia magyar, szerb, macedón és az EU-t képviselő szakemberek részvételével

Rendezők: MTA TK, Európa Intézet, Manfred Wörner Alapítvány.

Helyszín: MTA TK Jakobinus Terme (Országház u. 30.), 40 résztvevő

2009. november 30. *Vidékfejlesztés és nemzetek együttélése – kölcsönös előnyök, kölcsönös lehetőségek* címmel Glatz Ferenc akadémikus kezdeményezésére a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat (MNVH) és a Vajdasági Fejlesztési Háló (VFH) szervezett

konferenciát a szabadkai városházán. A rendezvény a határon átnyúló vidék- és területfejlesztésben rejlő kölcsönös előnyöket és lehetőségeket vizsgálta magyarországi és vajdasági szakértők bevonásával. A konferencián elhangzott előadások szerkesztett formában a *Párbeszéd a vidékért* folyóirat 2010/1. számában olvashatók.

Helyszín: Szabadka, 150 fő

Rendező: MTA TK, Európa Intézet, szabadkai városi önkormányzat

2009. november 30. *Szerb–magyar együttélés határon innen és túl – történész-párbeszéd Szabadkán* Glatz Ferenc akadémikus, Pásztor István a Vajdasági Magyarok Szövetsége elnöke, Sajti Enikő és Juhász József történészek részvételével kerekasztal-beszélgetés az évszázadokon átnyúló szerb–magyar együttéléstről, érdekellentétekről, azok okairól és a feloldás lehetőségeiről.

Helyszín: Szabadka, 150 fő

Rendező: MTA TK, Európa Intézet, szabadkai városi önkormányzat

2010. február 25. A Kutatásirányító Tanács ülése

Helyszín: MTA Történettudományi Intézete, 12 fő

2010. március 2. A Szegedi Egyetem Bölcsészettudományi Kara Történettudományi Doktori Programja Balkán Alprogramjának bemutatkozása, Vukman Péter előadása

Helyszín: MTA Történettudományi Intézete, 12 fő

2010. március 4. Beszámoló az Akadémián a projekt első félévi munkájáról

Helyszín: MTA Székház

2010. május 7. Műhelybeszélgetés Barcza Györggyel, a K&H Bank elemzési igazgatójával a görög válságról és a Balkánra gyakorolt hatásáról

Helyszín: MTA Történettudományi Intézete, 15 fő

2010. május 20. Műhelybeszélgetés a budapesti szlovén nagykövettel Szlovénia Balkán-politikájáról és az EU-elnökség tapasztalatairól

Helyszín: MTA Történettudományi Intézete, 15 fő

2010. május 28. Nemzetközi konferencia a versailles-i békerendszerről, előadások többek között a balkáni vonatkozásokról

Helyszín: MTA Vári kongresszusi terme, 120 fő

Rendezők: MTA TK, MTA TTI, Európa Intézet

2010. június 10-11. *A Nyugat-Balkán helyzete és perspektívái* című nemzetközi tudományos konferencia magyar, horvát, szerb, macedón és az EU-t képviselő szakemberek részvételével a Manfred Wörner Alapítvánnyal együttműködésben

Helyszín: MTA Jakobinus terme, 30 fő

Rendezők: MTA TK, Budapesti Európa Intézet, Manfred Wörner Alapítvány

PUBLIKÁCIÓK

The European Union, the Balkan Region and Hungary Vol. III. Szerk.: Glatz Ferenc, Europa Institut Budapest, 2009. 245 p.

A Párbeszéd a vidékért folyóirat 2010.1. száma a 2009. november 30. szabadkai fórum anyagával.

Limes 2009/2. sz. Délvidék 1941–1944 I. Szerk.: Seres Attila

Limes 2009/3. sz. Délvidék 1941–1944 II. Szerk.: Seres Attila

História 2010/1-2. Magyarország és a Délvidék. Szerbek és magyarok együttélése

VÍZGAZDÁLKODÁS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Glatz Ferenc
(MTA Társadalomkutató Központ)¹

Vezetői összefoglaló

A MeH-MTA stratégiai kutatási program keretében meghirdetett Vízgazdálkodás a Kárpát-medencében projekt egyik kiemelt kutatási célja a 2011-es magyar EU-elnökség előkészítése, a vízgazdálkodás aktuális kérdéseinek feltárása volt. Az előző években összefoglalt témák – kárpát-medencei globális víz-stratégia, Duna-stratégia, kormányzati és tudományos adminisztrációk együttműködése – után az idei program a következő kérdéskörökkel foglalkozott:

- a vízgazdálkodási lemaradások (vízviSSzatartás, vízgazdálkodás a vidéki térségekben stb.) számbavétele,
- a közép-kelet-európai (kárpát-medencei) határokat átlépő projektek áttekintése,
- az EU Víz Keretirányelv (VKI) végrehajtásának felmérése,
- társadalomkutatói intézmények és szakértők bevonása a társadalom és víz témakör feldolgozásába (az eddig elsősorban mérnökökből, vízügyi szakemberekből és ökológusokból álló csapat mellett),
- átfogó társadalmi kutatás indítása, amelynek eredményeként erősödhet Magyarországon a „környezetgondos”, környezettudatos magatartás,
- „Víz és társadalom” c. honlap kiépítése, üzemeltetése,
- visszatekinteni az 1945 utáni hazai vízgazdálkodási eredményekre és mulasztásokra (különös tekintettel a rendszerváltás időszakára), egy vízgazdálkodási kronológia kidolgozása.

a) Kutatási eredmények

- Elkészült a második világháború utáni magyarországi vízgazdálkodás kronológiájának első változata (5 szerzői ív terjedelemben). (Burucs Kornélia és Glatz Ferenc)
- Elkészültek a „Víz és társadalom” c. honlapra vonatkozó tervek (angolul is), megindult annak szerkesztése. A hasonló témájú külföldi honlapokat és konferen-

¹ A kutatási projektben részt vevő intézmények: MTA Társadalomkutató Központ, MTA Regionális Kutatások Központja, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, MTA Történettudományi Intézet, MTA Mezőgazdasági Kutatóintézet, MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Vízi Közmű és Környezetmérnöki Tanszék, Budapesti Corvinus Egyetem, Európa Intézet Budapest

ciákat folyamatosan figyelemmel kísérjük, azokból adattár készítését kezdtük meg. (Burucs Kornélia és Glatz Ferenc)

b) Rendezvények

2009. október 12.: Kárpát-medencei magyar kisebbség: helyzetkép és kilátások
(Műhelykonferencia, MTA TK Jakobinus terem) – 50 résztvevő

A „Magyarország vízügyi politikája különös tekintettel a határmenti térségekre” című tanulmányt október 12-én vitatták meg a határokon túli magyar politikai pártok, magyar európai parlamenti képviselők és szakemberek fórumán. A tanulmányt összeállító Varga Miklós írásában a közép-kelet-európai szomszédos államokkal az EU projektek hatására 2004 után megindult határokat átlépő vízgazdálkodási programokat veszi számba. (A műhelykonferencián elhangzott előadások szerkesztett formában az Ezredforduló 2010/1. számában olvashatók.)

2009. november 30. Vidékfejlesztés és nemzetek együttélése – kölcsönös előnyök, kölcsönös lehetőségek

(Konferencia, Szabadka Városháza) – 150 résztvevő

A Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat (MNVH) és a Vajdasági Fejlesztési Háló (VFH) bevonásával szervezett konferencia a határon átnyúló vidék- és területfejlesztésben rejlő kölcsönös előnyöket és lehetőségeket vizsgálta magyarországi és vajdasági szakértők bevonásával – elsősorban szakpolitikai együttműködések mentén, pl. a természet- és vízgazdálkodás terén. (A konferencián elhangzott előadások szerkesztett formában a Párbeszéd a vidékért folyóirat 2010/1. számában olvashatók.)

2010. január 26. Szakértői megbeszélés aktuális vízgazdálkodási kérdésekről (a projektben részt vevő intézmények képviselőivel)

(MTA Történettudományi Intézet tanácssterem) – 10 résztvevő

A megbeszélés célja a vízgazdálkodás témakörében párhuzamosan futó projektek felmérése, a MeH–MTA stratégiai kutatási program keretében meghirdetett Vízgazdálkodás a Kárpát-medencében c. projekt kutatási irányának kijelölése volt.

2010. március 2. Víz – táj – társadalom c. konferencia

(Konferencia, MTA Társadalomkutató Központ) – 130 résztvevő

Előadások: Glatz Ferenc (Vízfelhasználás és társadalom. Víznyerés, vízviSSzatartás, de milyen célból?); Kóthay László (Vízgazdálkodás és kormányzati politika); Ligetvári Ferenc (Mezőgazdálkodás és vízviSSzatartás); Varga Miklós (VízviSSzatartás lehetőségei és korlátai); Váradi József (Vízrendezés és területrendezés); Haraszthy László (Vízrendezés és környezetvédelem); Láng István (A csapadék sorsa); Zágoni Miklós–Nováky Béla (Éghajlatváltozás és vízgazdálkodás); Ányos József (Víziközmű-fejlesztési kényszerek).

2010. március 4. MEH-MTA stratégiai kutatási program projektjeinek félévi beszámolója

Előkészületben:

- Konferencia az EU Víz Keretirányelv magyarországi végrehajtásáról
- Műhelykonferencia a nemzetközi Duna-projekt hazai résztvevőivel „együtt a Dunáért” címmel
- Duna-kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban „Víz a Kárpát-medencében. Múlt és jövő” címmel

c) Publikációk

Glatz Ferenc: Határokon átnyúló vidékfejlesztés és nemzetpolitika. *Párbeszéd a vidékért.* 2010/1. sz. 3–6.o.

Glatz Ferenc: Hogyan tovább? Tanya, víz, Homokhátság. In: *A magyar tanyás vidékek.* Párbeszéd a vidékért sorozat. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2010. 137–139.

Hajdú Zoltán: A dunai „hármastár” *Párbeszéd a vidékért.* 2010/1. sz. 16–18.

Haraszthy László, Molnár Zsolt, Váradi József: A tanyás térségek környezetéről. *Párbeszéd a vidékért.* 2009/3. sz. 6–8.

Haraszthy László: A természetvédelem és a tanyák. In: *A magyar tanyás vidékek.* Párbeszéd a vidékért sorozat. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2010. 59–63.

Láng István: A vidék és a klímaváltozás. *Párbeszéd a vidékért.* 2010/1. sz. 23–25.

Ligetvári Ferenc: A víz szerepe. In: *Az európai és a magyarországi agrárpolitika jövője.* Párbeszéd a vidékért sorozat. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2010. 134–135.

Molnár Zsolt–Biró Marianna–Kröel-Dulay György–Török Katalin: A Duna–Tisza köze ökológiai problémái. In: *A magyar tanyás vidékek.* Párbeszéd a vidékért sorozat. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2010. 63–71.

Váradi József: Homokhátság – vízproblémák – tanyák. In: *A magyar tanyás vidékek.* Párbeszéd a vidékért sorozat. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2010. 71–77.

Varga Miklós: A vízgazdálkodás vidékpolitikát befolyásoló szerepéről. *Párbeszéd a vidékért.* 2009/3. sz. 22–24.

Varga Miklós: Magyarország vízügyi politikája különös tekintettel a határmenti térségekre. *Ezredforduló.* 2010/1. sz.

Varga Miklós: Vízgazdálkodás és klímaváltozás. *Párbeszéd a vidékért.* 2010/1. sz. 25–27.

Varga Miklós – Váradi József: *Vízviszátartás, -tározás, vidékfejlesztés.* Párbeszéd a vidékért sorozat. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2010.

Előkészületben:

A *Víz-Táj-Társadalom konferencia* előadásainak megjelentetése szerkesztett változatban

A beszámolóban a fenti rendezvények és kutatások eredményeit a következő témakörökben foglaljuk össze:

I. Természettörténelmi folyamatok kontra nemzetállamok a Kárpát-medencében (A víz esete)

II. Az Európai Unió kiterjedésének hatása a kárpát-medencei vízgazdálkodásra

III. A magyar állam vízgazdálkodási hagyományai. Felülvizsgálat, továbbfejlesztés

IV. A társadalomtudományok aktivizálása a Program létrehozásában

VÍZGAZDÁLKODÁS A 21. SZÁZADBAN A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A Kárpát-medence térségének túlnyomó része új területigazgatási egységbe tagozódott 2007-ben: az Európai Unióba. Először nyílik lehetőség 1918 óta, hogy a Kárpát-medence természeti takarójáról és lakóinak jövőjéről a nemzetállami megosztottság 90 éve után azonos természetgazdálkodási, és részben gazdaság és társadalompolitikai elvek alapján gondolkodjunk. A 2008. év volt az „újragondolás” éve számunkra, 2009–2010 pedig a tervezés és a cselekvés éve.

I. TERMÉSZETTÖRTÉNELMI FOLYAMATOK KONTRA NEMZETÁLLAMOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (A VÍZ ESETE)

Vitát szeretnénk kezdeményezni arról, hogy a Kárpát-medence 21. századi történelmében milyen természettörténelmi folyamatok erősödnek fel vagy indulnak várhatóan el. Ezek egyikeként tekintünk a „víz”-re. Milyen adottságokat kínál és milyen természetgazdálkodási követelményeket támaszt mindez az itt élő társadalmakkal szemben, és milyen lehetőségeket kínál az itt élő társadalmak életminőségének javításában, helytálalásában a világgiacon?

a) Három vízgazdálkodási térség a viták középpontjában

Három vízgazdálkodási térségről kell a vitákat megkezdeni: a Duna térségéről (1), a Tisza vízgyűjtőjéről, mint részvízgyűjtőről (2), a dunántúli süllyedésekben elhelyezkedő három tavunkról: a Balatonról, a Velencei- és a Fertő tóról (3).

1. A Dunáról

A Duna a pleisztocénben, több mint másfél millió évvel ezelőtt vágta be medrét a medencébe. Először a nyugati ún. Szlavón tóba folyt, majd az utolsó jégkorszak utolsó évtizedeiben, (talán 100-50 ezer évvel ezelőtt) kivájta magának az alföldi medret. Természettörténeti jele nincs annak, hogy ezen a medren változás következne be. A meder mentén kialakult regionális közlekedő folyosó, a meder közelségére települt megélhetési lehetőségek továbbra is fennálló „adottságok”. Természetgazdálkodásra, termelésre.

Nincs kizárva, hogy antropogén tényezők – emberi beavatkozások – változást idéznek elő. Tudjuk: a Duna medre nem egyszer változott az elmúlt néhány száz ezer évben. Az ős-Duna például több ágra szakadt és áthaladt a mai Duna–Tisza hátságban. Elképzelhető, hogy amennyiben beavatkozás történik – akár természeti, akár emberi beavatkozás – a meder geomorfológiai állapotába, akkor mederváltozás, medertorzulás jön létre. Mindez számos kérdést vet fel. Mi történne például, ha a Duna német–osztrák szakaszán felépített több mint félszáz erőmű és gát, tovább szűrve a hordalékot, gátolná a folyó hordaléklerakó munkáját az alvízi szakaszon – azaz Magyarországon. Mi történne, ha a hordalék-lemosódás következtében a Duna a Pilis alatti szakaszon hordalék nélküli medertalajon, a több millió éves mészkőalappal futna, esetleg megrepedne ez a *mészkőpad*. Ezeket a kérdéseket sem meri a tudomány feltenni, mert azonnal beleüt-

közik a magyarországi rendszerváltás „szent tehene”-be, a bős–nagymarosi gát körüli vitákba. Itt most már nem vízhasznosításról (energiatermelés, hajózás) kell vitatkozni, hanem a természetvédelemről. De hol van az a „természetes állapot”, amelyet meg akarunk óvni? A természet önmagát is rombolja-építi folyamatosan. Ennek a folyamatnak ugyanígy egyszer „romboló”, máskor „építő” tényezője az ember. Emberi tényező az is, ha nem avatkozunk be és nem építünk további műtárgyakat a magyar szakaszon. Ké a felelősség?

De ugyanígy vitatkozni kell egy másik antropogén tényezőről is, amely nemcsak a vízminőség alakításában, hanem a meder fizikai állapotának változásában is közrejátszhat: a Duna völgyének – gátépítés nélküli – „továbbépítéséről” az észak–nyugat–dél–kelet irányú forgalom érdekében. Vajon bekövetkezhet a Duna völgyének ökológiai túlterhelése, ha a napjainkban meghirdetett európai Duna-stratégia kilátásba helyezi a Dunának, mint Európa hetedik közlekedési folyosójának továbbépítését? A tervezett infrastrukturális, kereskedelmi, ipari-beruházási és hajózási program könnyen vezethet a Duna-medence ökológiai túlterheléséhez. Vajon oda kell sorolnunk a Duna–Tisza közötti Homokhátságot is a túlterhelt körzetekhez? Ezt a térséget ugyanis – nemzetgazdasági szempontokat követve – 1920, majd 1960 után túlterheltük: részben mezőgazdálkodással, részben vízfaló élelmiszerfeldolgozó-iparral, részben városi településekkel.

Szembekerül tehát a *Kárpát-medence geomorfológiailag zárt jellege* a medence emberi közlekedésre adottságával, az emberi forgalom megkövetelte nyitottsággal. Amely nyitottság kihasználása gazdasági-kulturális érdeke a folyó mentén elhelyezkedő társadalmaknak. Nem véletlenül tűzik újra és újra napirendre az EU délkelet-európai kiterjesztési akciói. Ezen kérdések megválaszolása a következő évek feladata.

2. A Tisza vízgyűjtőjéről

Geomorfológiailag nem várható jelentősebb változás a Duna vízgyűjtőn, illetve a Kárpát-medence legkiterjedtebb vízgyűjtőjét üzemeltető Tisza vízrendszerében sem. A Tisza és vízgyűjtőrendszere az utóbbi 200 ezer évben, de „véglegesen” a Kr. e. 10 000–8000 közötti időszakban nyerte el mai állapotát, tehát igen fiatal képződmény. Ekkor – az utolsó jégkorszak után – rögzül a medence másik nagy vízlevezetőjének vízgyűjtőrendszere. Részben kialakulnak a folyók mai medrei, és ekkor lesznek rendszeressé a ma is működő kettős árvíz hullámok. A hegyekből érkező vizek ekkor töltik fel a Kárpát-medence keleti alján ma is található parti dűnéket, folyóhátakat, idézik elő a felszíni nagykiterjedésű vízjárásokat.

Már megkezdjük a vitákat arról: milyen kihatással lehetett az Alföld felszíni és felszín alatti vizeire, illetve az Alföld talajviszonyaira, a talajok folyton változó kémiai összetételére a térség nagy „antropogén akciója”, a 19. századi *nagy lecsapolási művelet*. Az európai vízgazdálkodás történelmének hazai jelenségét többen leírták már. A polgári fejlődés során a belakhatás biztonsága (ár- és talajvíz-mentesség), az élelemtermelés biztosítása, a szilárd alapú úthálózat kiépítése érdekében lecsapolják a mocsaras-vízjárta, valamint az árvízveszélyes vizeket. A cél: a „víztöbbletet” minél gyorsabban kihajtani a vízjárta területekről. A mai államterületnek – azaz a Kárpát-medence aljának – mintegy 25–30%-át évezredek óta vissza-visszatérően víz járta. A Kárpát-

medencére kiterjeszkedő magyar állam igazgatási rendszerességét is gátolta ez a vízgazdagság. Nem kizárt, hogy a 19. századi nagy lecsapolások indították el azokat a hidrogeológiai folyamatokat, amelyeknek a következménye lesz azután a 20. században a folytonos vízszintsüllyedés. Nem tudjuk, hogy ebben a földfolyamatban mennyire játszik szerepet a másik „emberi tényező” az Alföldön: a *mezőgazdálkodás és településképzés* a „fekete kutakkal”. No és mennyire játszanak össze az antropogén tényezőkkel az azoktól független éghajlatváltozások, a *csapadékviz viszonyok szélsőségei*, vagy a felmelegedés. Újabb vitára kínálkozó kérdésállítás...

3. Balatonról, Velencei-tóról, Fertő tóról

A vízgazdálkodási programban külön kellene tárgyalni a dunántúli süllyedésekben helyet foglaló vízgyűjtőket, mindenekelőtt a Balatont. A Balaton, valamint a Velencei-tó és a Fertő tó pleisztocén kori „maradványok”, amelyek az utolsó jégkorszakban keletkeztek, amikor is elmocsarasodtak. Hol nagyobb, hol kisebb víztükörrel rendelkeztek, végső formájuk az utolsó jégkorszakban alakult ki. Vízjárasi bizonytalanságuk folyamatosan kimutatható.

Eddig nem vontuk le a tanulságot a jól ismert Balaton-lecsapolásokból, a szinte már értelmetlen halászati kizsákmányolásból. A Balaton-kutatás 80 éve „létezik”, de máig hiányzik egy komplex Balaton-megóvási és -hasznosítási terv. Ez a három tó különös gondosságot kíván a természetgazdálkodásnál és a hasznosítás tervezésénél, mert esetleges éghajlatváltozásnak jobban ki vannak téve, mint a két nagy lefolyó vízrendszere.

b) Éghajlatváltozás és vízgazdálkodás

A 150 éve mérhető felmelegedés szárazosulást hoz létre a Kárpát-medencében is. Hatása – feltehetően – párosul azzal az „emberi” igénnyel, hogy a korábbi, sok évezredes vizes térségeket lecsapolják. Találkozik a két erő: a természet önkiigazító ereje – a felmelegedés – és az ember lakhelybiztonság iránti igénye: a felszíni vízjárások egy részétől „megszabadítják” a Kárpát-medencét. Így alakul ki a nagy vízszabályozási program az 1800–1880 közötti évtizedekben. Ha nem hajtják végre ezeket a vízszabályozási akciókat, akkor lehet, hogy a Kárpát-medence felszíni képe alapjaiban változott volna meg az utóbbi évszázadban. Elképzelhető, hogy az éghajlatváltozások alapvetően befolyásolták volna a természetes vízjárásokat, amelyeket most gátak, műtárgyak szabályoznak, új fizikai törvényeket hívva életre. E szabályozási tevékenység nélkül egészen másként reagálna ma is a felszín, a flóra a ma is átélt éghajlatváltozásra. Sokféle forgatókönyv képzelhető el. De az a forgatókönyv, amelyik a mai állapotokat statikusan „természetes”-nek tekinti, nem vehető komolyan. Mert az ember nélkül a természet is pusztítja, újraépíti önmagát – mert az ember is része a természetnek...

A vízgazdálkodásnak az éghajlatváltozás három hatásával kell számolnia. Nemcsak általános fölmelegedés következhet, hanem a *csapadékos évszakok eddigi megoszlása felcserélődik*. Télen több, nyáron kevesebb csapadékkal számolhatunk. (1) *Általános szárazosulás, aszályosodás várható a tavaszi-nyári-őszi hónapokban.* (2) *Az időjárási szélsőségek állandósulhatnak.* (Hirtelen olvadás a tél végén, hirtelen záporok az év egyéb időszakában.) Minden évszakban az időjárási frontok eddigénél nagyobb válto-

zékonyásával kell számolnunk. (3) Az éghajlatváltozás e három vízgazdálkodási következménye a következő vízpolitikai intézkedéseket vonja maga után:

1. Árvízvédelem

A csapadékmegoszlás változása – a nagyobb téli csapadék és a hirtelen bekövetkező olvadás tavasszal – túlterhelheti a két nagy lefolyó (a Duna és a Tisza) vízlevezető képességét, a több mint tízezer éve működő árvízlevonulások „rendjét”. Ismeretes, hogy a gátak – különösen a Tiszán – tovább nem emelhetőek, a gátak közé szorított folyó medre töltődik. A már korábban az MTA által is javasolt és végre megkezdett tározóépítés nyilván folytatandó. De tudomásul kell venni: ezek a vésztározók nem oldják meg a jelenlegi árvízgondokat és a jövőben sem fogják megoldani. Sürgősen napirendre kell tűzni a Vásárhelyi-program eddigi tanulságainak levonását, az építés ütemtervének reálisítását és a tározók építési sorrendjét. Készüljön külön program a határokon átnyúló vízgyűjtők közös kezeléséről a szomszédos országokkal.

2. Vízvisszatartás

Az árvizekről és a tározók építéséről folytatandó viták tisztázhatják: milyen formában lehetséges minden csepp víz visszatartása a vízszegény hónapokra, és milyen vízvisszatartás ajánlható az ökológiai egyensúly megbontása nélkül. (Annak megállapításán már túl vagyunk, hogy a hirtelen tavaszi olvadások nemcsak a két nagy levezető folyóban, hanem általában a vízgyűjtőkön is az eddigieknél jelentősebb tavaszi vízbőséget okoznak.) A vitakérdés a vízvisszatartás eszköze: esetleges újabb árterületek kialakítása és az ártéri gazdálkodás kifejlesztése, vagy (és) a különböző tározók, esetleg tározórendszerek kiépítése. Ahogy a Dunán is napirendre kerül a vízi erőművek, illetve gátak építésének megvitatása, úgy a Tiszán is a Szeged feletti gát, illetve nagy tározó megépítése. Napirendre kell tűzni a Tisza-tó történelmének feltárását és tanulságait, szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy Magyarország egyik legszebb vízi élőhelyét teremtette meg az ember. (Nem is szólva árvízvédelmi szerepéről.)

Napirendre kell tűzni ismét a többfunkciójú – *kisvízfolyásokra* is telepíthető – *zápor-tározók* építésének kérdését. Pontos tanulmányokat készíteni a nyugat-európai vidéket jellemző kis-tározók ökológiai hatásáról, és környezetgazdagító voltáról. A mind szélsőségesebb helyi záporok védtelenné teszik a kistelepüléseket, nem szólva a katasztrofális talajerózióról, rombolásról, amivel ezek járnak.

Településekre lebontott vízhasznosítási (-visszatartási és -hasznosítási) tervet kell kidolgozni. Ebben közösségi feladatként megjelölni minél több vizes élőhely kialakítását és szakszerű kezelése. Ez lehetne az új vidékpolitika és a 2014–2020 közötti időszakra készülő Nemzeti Fejlesztési Terv egyik célkitűzése.

3. Országos vízfelhasználási stratégia kialakítása

A különböző vízgazdálkodási koncepciók jobbára politikai pártok és mozgalmak funkcionáriusaitól és aktivistáitól származnak. Ennek következtében sokszor érthetetlen – de magyarázható – tabutémák alakulnak ki. Sokat beszélnek az energiahasznosításról,

a hajózásról, a műtárgyak elhelyezéséről, legújabbán az élelemtermelésről. Eljutottunk már a személyes fogyasztói magatartás felülvizsgálatához. Mérjük az élelmiszerek ökológiai lábnyomát és vízigényét. De megfigyeljük arról, hogy vízkészleteink legnagyobb terhelője az *ipari termelés*. Napirendre kell tűzni a témát: nem kellene-e országos szabályozást kidolgozni a különböző típusú beruházások engedélyezésénél?

A lakossági vízfelhasználás áttekintő felülvizsgálatára van szükség. Az EU Vízközelítési Keretirányelve amúgy is napirendre kényszeríti a víznyerő bázisok védelmét. De további tárgyalást igényelnek a szennyvizek, azok tisztítása és újrahasznosítása. E téren igaznak látszik a vízgazdálkodási szakma kritikája: az EU Vízközelítési Keretirányelve nemcsak helyeselhető szigorú előírásokat tartalmaz, hanem igencsak kritizálhatókat is, amelyeket feltehetően módosítani kell. Nagyon normatívak, nincsenek tekintettel a helyi víznyerő helyek talaj- és egyéb viszonyaira. De a vízellátás biztonsága a szárazosodás idején új rendelkezéseket is szükségessé tehet és nem maradhatnak tárgyalás nélkül a jelenlegi, vizes szolgáltatásra épülő rendszerek tulajdonviszonyai sem. A rendszerváltást tárgyaló történeti tanulmányainkban a vízellátó rendszerek privatizációja megválaszolatlan etikai kérdéseket vetett fel.

4. A vízgondos polgári magatartás kialakítása

Mind az általános környezetvédelem, mind a vízvédelem szükségessé teszi a tudatos környezet- és vízbarát polgári magatartás kialakítását. Megkívánja az oktatásban a víz szerepének megmutatását. A környezet-, vagy vízbarát magatartás a köznapi élet minden területén szükséges. Könnyen belátható filozófiai tétel. Legyen szó akár a termelésben, az igazgatásban élő emberről, vagy „pusztán” a fogyasztó polgárról. Az oktatásnak és az állami támogatásban részesített tömegkommunikációs intézményeknek fontos feladata lenne a vízgondos polgár nevelése. Szerepelnie kellene a tantervekben: a graduális, posztgraduális képzésekben, a felnőttoktatásban és népművelésben egyaránt. A „vízzel élés” új magatartásnormáinak megtalálása kulcskérdés a 21. században.

5. Új vizes élőhelykultúra-hasznosítás: a vita központjában az élelemtermelés

A vízzel élés kultúrájának szerteágazó életfilozófiai és gazdasági kérdései ismertek. A vízfelhasználás az életfenntartás (ivás, tisztálkodás stb.), az élelem-, majd ipari termelés, végül energianyerés stb. céljából. Ezek közül kétségtelenül az élelemtermelés a legtöbbet vitatott kérdéskör. A Kárpát-medencei éghajlat – akár egy felmelegedés esetén – az élelemtermelés számára is nagy lehetőségeket kínál. Ezért az éghajlatváltozás és az élelemtermelés mint ágazati tevékenység tárgyalása nem maradhat el.

Szaporítani kell a vizes élőhelyeket és növelni kell azok kiterjedését a Kárpát-medence alján, így a magyar állam területén. Ezen élőhelyek élelemtermelésre történő hasznosítását az egyik legsürgetőbb vízgazdálkodási tervezési feladatnak tartjuk. Vitára érett témának tartjuk a vizes élőhelyek hasznosítását *hal- és kagylótermelésre*. Azaz halastavak korszerűsítését és újabb halastórendszerek létrehozását. A halastó és a szemes terményt adó szántóföld hektáronkénti hasznosulása az előbbi javára billenti a mérleget. (Nem szólva arról, hogy a halfogyasztás emelkedése az ismerten egészségtelen Kárpát-medencei táplálkozási kultúra javításának első számú eszköze lehet.)

Termékváltás az élelemtermelésben. A hal mellett a rizstermesztés becsületének helyreállítása. (Nem is szólva élelmezés-egészségügyi és tárolásra-kereskedelemre alkalmas kiváló tulajdonságairól.) A felmelegedés – és a dél-alföldi ismert vízbőség – kedvezne a rizstermesztésnek, a múlt példái azt mutatják, hogy a korábbi magyarországi rizsföldek fedeznék a hazai rizsszükségletet, aminek jelenleg csupán harmadát termeljük meg itthon.

Az öntözés korszerű formáinak továbbfejlesztése. Különösen a kertészeti kultúrák felfuttatásában – amely a Kárpát-medencei élelemtermelés még nem eléggé méltányolt kitörési pontja lehet. A vizes élőhelyek szerepe az ember egészségvédelmében közismert. Az egyik legnépszerűbb sportolási „színhely” (úszás, csónakázás, kirándulás). A vizes élőhelyek ugyanakkor a mikroklíma alakítói is, melyek jelentősége az aszályos időszakban és területeken még nem eléggé értékelt.

6. Államhatárokat átlépő természetgazdálkodási programok és akciók

Visszaérkeztünk egyik, évtizedek óta hajtogatott alapelvünkhöz: a 21. századi politikának vissza kell találnia a természetgazdálkodási alapelvekhez. A *hatalompolitikai* és *nemzetpolitikai* alapelvek mellett – sőt azok rovására – *természetgazdálkodási* alapelvekhez. A történészek feladata, hogy abból a szempontból is értékeljék a térségben kialakult politikai rendszereket, vajon azok mennyire segítették az emberen kívüli természeti tényezők életminőségét. Legyen szó akár a nemzetek feletti birodalmakról, vagy éppen a jelenleg virágkorukat élő közép-kelet-európai nemzetállamokról, amelyek gátolják a Kárpát-medence természeti életegyüttesének igazodását a földfolyamatokhoz, az éghajlatváltozáshoz. És amely nemzetállami rendszerek akadályozzák, hogy az ember technikai tudástárát a természettel való okos együttélés kidolgozására fordítsa. Ez az itt élő népeknek – szlovákoknak, lengyeleknek, magyaroknak, ukránoknak, románoknak, németeknek és délszlávoknak – egyformán érdeke. Az érdekelismerés a tudománynak kötelessége, a természetgazdálkodási elvek felvétele a politikai gyakorlatba a politikusok feladata. Egy új, vízre épülő életszemlélet és életrend kialakítása a jövő Kárpát-medencéje életben maradásának egyik nagy lehetősége – mind a természet, mind az emberi társadalom szempontjából.

II. AZ EURÓPAI UNIÓ KITERJEDÉSÉNEK HATÁSA A KÁRPÁT-MEDENCEI VÍZGAZDÁLKODÁSRA

A Kárpát-medence államai közül Ausztria (1995), Szlovákia, Magyarország, Szlovénia (2004) és Románia (2007) tagjai az Európai Uniónak. De vízgazdálkodásról beszélve, ide kell számítani a Duna vízgyűjtő térségébe tartozó Bulgáriát (2007), illetve a Duna-programokhoz csatlakozó, de nem EU-tag Horvátországot, Szerbiát, Ukrajnát, Moldovát is. Egy Kárpát-medencei vízgazdálkodási stratégiának fel kell majd tennie a kérdést: az Európai Unió milyen *vízgazdálkodási keretet biztosít*, milyen *alapelvek betartását követeli meg* és milyen *lehetőségeket ad*? És – netán – milyen konfliktusokat kelt? Egyáltalán: mennyire képes „új hazánk”, az Európai Unió a fentebb leírt új természetgazdálkodási világhelyzetben *kontinentális érvényű programot* alkotni? És a kontinens víz-

készletei, valamint élővilága – közöttük az emberi társadalom – érdekében cselekvési programokat alkotni?

Az Európai Unió válságos éveit éli 2004 óta. 2004-ben tudatosult az unió vezetőiben, majd a politikai társadalom szélesebb köreiben, hogy a 2000. évi ún. lisszaboni célkitűzések nem lesznek reálisak: nem fogjuk 2010-re – ahogy négy évvel korábban tervezték – utolérni az Egyesült Államokat, és nem fogjuk növelni előnyünket Kínával szemben. 2004 végén már látszott, hogy a májusi bővítés – a 10 közép-kelet-európai állam, köztük Magyarország felvétele – nem hozza a várt piacélénkülést. És az is látszott már: a csatlakozott államok termelőkapacitása kevésbé versenyképes, mint azt az előkészítő felmérések mutatták. Azután jöttek a balkáni kiterjesztés (2007) nehézségei, a keletről jött migráció keltette konfliktussorozat, majd pedig a koszovói válság. Megkérdőjeleződött nemcsak a keleti kiterjesztés ésszerűsége, hanem immáron az unió egész szerkezete, cselekvőképessége is.

Az unió fejlődését követő kutatók és politikusok ezért is fogadták nagy elvárással az ún. Lisszaboni Szerződést (2007. december 13.), amely a 27 tagállam számára nagyobb és hatékonyabb igazgatást ígért. Ez reményt ad arra is, hogy az eddigieknél határozottabban fognak végrehajtani a nemzetállamokkal olyan „ajánlások”-at, „keretirányelvek”-et, mint amilyenek az európai vízgazdálkodásról is születtek. Várhatóan *erősödni fog az uniós adminisztráció a nemzetállamok adminisztrációjával szemben*, és erősödni fog a határokon átlépő regionális gondolkodás.

Miért kell erről beszélni? Azért, mert Európa-történeti tanulmányok bizonyítják: *csak erős nagyhatalmi vagy nemzetközi nyomás képes a határokat átlépő természeti vagy gazdasági-katonai akciókat végrehajtani* az állandóan parciális érdekeikhez ragaszkodó nemzetállamokkal. És az is világos most már: ez a parciálitás a kontinens gazdasági-természetgazdálkodási, tudományos, katonai-politikai teljesítőképességének egyik gátló tényezője.

A Kárpát-medence természetgazdálkodását – így vízgazdálkodását is – 1920 óta több (legalább hét) kis állam szak- és politikai adminisztrációja irányítja. Nem egyszer állami-nemzeti ellenszennvel egymás iránt, többször háborúba is keveredve egymással. Minden nagytérsegi – így a medence egészére kiterjedő – akció csak akkor lehet eredményes, ha amögött nemzetközi politikai erő áll. Ezt bizonyítja az elmúlt 80 év történelme. Az Európai Unió ilyen erő lehet. A Lisszabon utáni EU-nak talán lesz végrehajtó ereje...

Két európai „közösségi akció” érinti Magyarországot, illetve a közép-kelet-európai térség vízgazdálkodását a következő két évtizedben. *Az egyik a Dunára épülő nemzetközi együttműködések rendszere* (1). 1815-től három ilyen együttműködés alakult ki és él 2010-ig. Az 1856. március 30-án létrejött Duna Bizottság, az 1994-ben létrejött Duna Védelmi Egyezmény és a 2009-ben alakuló Duna-stratégia. *A másik az Európai Unió Víz Keretirányelve* (2), amelyet 2000 decemberében indítottak, de amelyik most – 2009–2010-ben érkezik végrehajtási szakaszába.

a) Nemzetközi Duna-együttműködések

A Dunára épülő együttműködések indítékai és célkitűzései mutatják a vízzel élés emberi stratégiájának fejlődését az elmúlt kétszáz évben Európában. Tanulságos a jövőre

nézve is. Megvitatása is majd nyilván magában hordozza a következő évtizedekre kialakított politikai tervek (nemzetállami és regionális, kontinentális érdekek között), valamint világnézeti elképzelések vitáit (a környezetvédelem szempontja és környezet-hasznosítás érdekei között.)

1. Duna Bizottság (1856. március 30.)

1856-ban nemzetközi hatalmi érdek hozott létre együttműködést a Dunáról. A kor vízhasználati céljainak megfelelően: *a nemzetközi hajózás biztosítása érdekében*. A krími háborút (1853–56) indító Oroszország azon terve, hogy a gyengülő Portától megszerezze a Balkán és a fekete-tengeri hajózás felett az ellenőrzést, megbukott. Törökország „megsegítése” alkalmat kínált a nyugati hatalmaknak arra, hogy egyrészt Oroszország határán kis ütköző államokat hívjanak létre (így Romániát), másrészt biztosítsák a Fekete-tengeren és a Fekete-tengerbe ömlő Dunán a nemzetközi szabad hajózást. Létrehívják az első két nemzetközi Duna-szervezetet: az Európai Duna Bizottságot és a – ténylegesen nem működő – Parti Államok Bizottságát. (Ezekből a bizottságokból alakulnak azután a későbbi hatalmi rendezések során az újabb Duna-bizottságok. Mind-egyik célja a hajózás szabadságának biztosítása.) Talán nem érdektelen megjegyezni a vízgazdálkodási programok célrendszeréről gondolkodva: az 1856. évi Duna Bizottság, de már az 1815. évi Duna-megállapodás is része volt egyrészt egy *közlekedési*, másrészt egy *világpolitikai stratégiának*. Közlekedési stratégia: a vasút előtti világban a vízi út látszott az egyszerűbbnek, olcsóbbnak a szárazföldi úttal – útépítéssel, tengelyen szállítással – összehasonlítva. Világpolitikai stratégia: ekkor kezdődik Anglia politikai-hatalmi harca a vízi utak szabad használatáért a globális kereskedelem és közlekedés szabadságáért.

1921. július 23. Az első világháborút lezáró békeszerződések ugyan részletes vízgazdálkodási és együttműködési köztelezetségeket állapítanak meg a dunai államok részére – így Magyarország esetében is –, de a békeszerződések után külön egyezményt kötnek (Párizs) a „végleges szabályzat” érdekében. Ezt a dunai államokon kívül ismét aláírja Anglia és Franciaország is. A nemzetközi bizottság mellett létrejön egy Európai Duna Bizottság, amely a „tengeri Duna” közlekedésének szabályozásával foglalkozik, és amelyben Románián kívül a három földközi-tengeri hatalom: Anglia, Franciaország és Olaszország vesz részt.

1948. augusztus 18. A második világháború lezárása, illetve a békeszerződések után ismét feléled a nemzetközi Duna-bizottság eszméje: a Belgrádban kötött *Egyezmény a dunai hajózás rendjének tárgyában*, értelmében immáron egységes nemzetközi Duna Bizottság jön létre. Tagjai a dunai államok és szovjet-Ukrajna. (Ausztria majd semlegességének elnyerése után, 1960-ban csatlakozik.) Székhelye először a romániai Galac, majd 1954-től Budapest. A második világháború után a vízgazdálkodási szakma már tisztában volt azzal, hogy nem lehet egyetlen folyót – különösen nem Európa második legnagyobb folyóját, a Dunát – önmagában, vízgyűjtőjétől elszakítottan szemlélni. Mint ahogy azzal is tisztában voltak – mind nyugaton, mind keleten –, hogy a Duna vízgazdálkodása összetett nemzetközi feladat a hajózáson túlmenően is. (Az együttműködések kiterjedtek hidrometeorológiai szolgáltatásokra, havaria esetek elhárítására.) Mégis: a politikai széttagoltság – a Varsói Szerződés és a NATO-államok szembenállá-

sa (1949–1990) – ezeken a vízgazdálkodási területeken a regionális együttműködést eleve kilátástalanná tették.

1985. december 13-án írták alá a „Dunai országok együttműködéséről a Duna vízgazdálkodási problémáiban, különös tekintettel a Duna szennyezés elleni védelmére” című dokumentumot. Ez a máig tanulságos szerződésszöveg már vízminőségi, árvízi információs előrejelzést, valamint folyamatos vízmérleg-készítést kívánt meg a szerződő felektől. A deklaráció alapszövege magán viseli, hogy a nyugat-európai ún. ökológia-viták (1980–1986) hevében született, amikor is a természetvédelem mozgalma politikává érett, és amely vitát követően az államok felvállalták a környezet védelmét. Erre a deklarációra alapozódik majd az EU első Duna-egyezménye (1992. március 17.).

2. Duna-védelmi Egyezmény (1994. június 29.)

Az 1856-ban létrehozott és azóta többször újjáélesztett Duna Bizottság hajózást biztosító szervezete mellett a Duna-védelmi Egyezmény (*„Együttműködési Egyezmény a Duna-folyó védelméért és fenntartható használatáért” – DVE, DRPC*) a másik intézmény, amelyik máig él. A DVE vízvédelemre jött létre. „EU-termék”-nek is könnyen nevezhetnénk: az EU ugyanis az egyetlen területigazgatási egység a világon, amelyik a környezetvédelmet általános termeléskorlátozó, illetve -szabályozó politikának tarja. A szerződést 1994. június 29-én írták alá Szófiában (köztük Magyarország), a végleges szervezeti kiépítést és életbeléptetést 1998-ra halasztva. (Szerbia, Ukrajna 2003-ban léptette hatályba az Egyezményt.) Célja: a Duna egész vízgyűjtőrendszerének védelmét egységes vízvédelmi rendszerbe foglalni. Az egyezmény óvni kívánja a Duna vízkészletét – részletezve, egyes kémiai elemekre lebontva határozza meg a mezőgazdasági és ipari szennyezés tűrhető értékeit –, folyamatos, határokat átlépő megfigyelőszolgálatokat (monitoringrendszer), riasztórendszereket helyeztet üzembe az egyes tagállamokkal, kiegyensúlyozott tápanyag-ellátású természetes vizeket követel meg és az árvízárkok megelőzését.

De a DVE történelmének már első periódusában (1994–98) élt a törekvés: legyen az nemcsak egy környezetvédelmi és vízgazdálkodási program, hanem épüljön arra fel egy átfogó Duna- (Duna-völgyi) fejlesztési stratégia. Ám kirobban a jugoszláv háború, jön Belgrád ostroma 1999-ben, jön a hírhedt Duna-katasztrófa a Duna alsó, szerbiai szakaszán (1999) – és a nagy ívű Duna-völgyi fejlesztést célzó projekt megakad. A Duna-védelmi Egyezmény szervezeti kiépítése közben befejeződik. Létrejön a bécsi központi iroda (1998. október), és hatályba lép az egyezmény is. De a DVE *megmarad egy klasszikus vízgazdálkodás-szabályozó és vízvédelmi program szintjén*. A vizet álagmegóvásra szoruló természeti elemként kezeli, de nem számol vele, mint természeti erőforrással vagy mint emberi életközösségeket szervező tényezővel.

A Duna-védelmi Egyezmény új elemet hoz a dunai együttműködésbe, mivel szigorúan a *vízgyűjtő elv* alapján épül fel. És ezzel tágitani kényszeríti a nemzetállami alapelvekre épülő állami vízgazdálkodási politikákat. Azt is mondhatnánk: nem csak a környezetvédelem, de a vízgazdálkodási szakemberek győzelme is ez a nemzetállami politikai adminisztrációk felett. És győzelme ez azoknak, akik az EU keleti-délkeleti kiterjesztése mellett érveltek az akkori Európában. Miért?

Az európai vízgazdálkodási szakmában – így Magyarországon is – immáron négy évtizede él a két alapelv: 1.) a felszíni és a felszín alatti vizeket egységben kell szemlélni, 2.) az egyes felszíni víztesteket a velük kapcsolatban álló víztestekkel együtt kell szemlélni, s kiemelten kell figyelni a nagy lefolyók víznyerő vidékeire. Ezek az alapelvek a Duna-védelmi Egyezményben már érvényesülnek. Ez azt is jelenti, hogy a vízügyi kérdések megvitatásába be kell vonni a Duna vízgyűjtőjén elhelyezkedő nem EU tagállamokat is. Így lesznek aláírói és résztvevői az Egyezménynek az akkor még nem EU-tagállamok (így Magyarország is). És ezért lesznek tagjai – és maradnak máig tagok – az Egyezménynek azok az államok is, akik még ma sem tagjai az uniónak, de a vízgyűjtőn belül helyezkednek el (Ukrajna, Szerbia, Horvátország). S hogy ez Magyarország számára miért fontos, azt mutatja a Duna vízgyűjtő térképe is: a magyarországi lefolyók – a Dunán, Tiszán kívül a Dráva, a Körös – összes vízszállítója a Duna vízgyűjtő térségébe tartozik.

De új elemet hoz a DVE a közép-kelet-európai vízgazdálkodási rendszerbe azért is, mert deklarálja, hogy a nemzetközi együttműködés nemcsak havaria esetekben kötelező, hanem a vízminőség biztosításában is. Tehát kötelezővé tesz bizonyos normatívákat a vízgazdálkodásban. Már nemcsak hajózási vagy árvízvédelmi együttműködést kényszerít a szomszédos államokra, hanem *vízminőségi normatívákat* is. És ezzel a DVE megindította a közép-kelet-európai térségben a vízről és természetéről az együttgondolkodást. Kétségtelenül *Európa jelenlegi legnagyobb természetgazdálkodási vállalkozása*, amelynek hatása 801 463 km²-re terjed ki – Svájctól Ukrajnáig, Németországtól Bosznia-Hercegovináig, tehát nem csak a „dunai államok”-ra.

3. Európai Duna-stratégia

A Duna-védelmi Egyezmény aláírása és életbe lépése közötti időszakban (1994–98) kibontakozott egy mozgalom, amelyik az egyezményt szeretne volna egy átfogó Duna-völgyi stratégiává bővíteni. (Kezdetől a viták arról is szóltak: össze lehet-e hangolni a folyó ökológiai védelmét a folyóvölgy infrastrukturális fejlesztésével – hajózhatóságra, kikötőépítésre, ipari és kereskedelmi célokra.) Ez a törekvés az EU akkor még vitatott délkelet-európai kibővítésének igenléséből indult ki, és abból, hogy az EU távlati tervei között az európai közlekedési folyosók kulcsszerepet tölthetnek volna be (az euró-régiókkal együtt). Az eredeti EU-bővítések a Duna-völgygel, mint Európa jövőendő közlekedési folyosóinak egyikével számoltak. 1994–98 között, a hatályba lépés előtt, az egykori császárvárosban nagy nemzetközi elvárásoktól kísérve több konferenciát rendeznek. Ezeken kirajzolódik egy nagytérségi (Duna-völgy) komplex fejlesztési terv. Magyarország, mint érintett állam, és a magyar tudományosság egy ilyen komplex Duna-stratégia előkészítésében csendes, de aktív szerepet játszik. A bécsi nyitó konferencia (1997. február 2.) bevezető előadását a magyar akadémiai elnök tartja, felvázolva egy, a Duna-nagytérség jövőbeni fejlesztéséről induló projekt vitatéziseit. Egy lehetséges nemzetközi Duna-völgy-fejlesztés lesz a vezértémája az akkor intézményesedő magyar-magyar találkozóknak a Parlamentben, szintén az MTA elnökének moderálásával (1998. február 20.).

De a terveket – hogy ugyanis a Duna-védelmi Egyezményre épüljön rá egy Duna-stratégia – megakasztja az már említett 1999. évi szerb háború, a Duna-katasztrófák

sora. Többek között a műtárgyak bombázása. A nemzetközi érdeklődés is alábbhagy, nemcsak a Duna-stratégia iránt, hanem az egész közép-kelet-európai térség iránt is. Sőt, ekkor kezdődnek meg a viták a térség egészének Európa-érettségéről.

Az első válsághangulat múltával aztán 2000-ben ismét napirendre kerül egy távlatos Duna-stratégia szükségessége. Most már a Duna felső szakaszán érdekelt osztrák, bajor, baden-württembergi és magyar állam kezdi az általános fejlesztési terveket elővenni. Ebből a szándékból fejlődik majd ki 2001-ben az *ulmi Duna-csúcs*, amely a 2001. évi megalakulást követően – Bajorország, Baden-Württemberg, Ausztria és Magyarország részvételével – 2001 és 2005 között évenként ülésezett és újra-újra napirendre tűzte az 1998-ban elejtett általános Duna-stratégia kidolgozásának igényét. Azután 2008. októberben a brüsszeli Duna-konferencián Danuta Hübner, az Európai Bizottság regionális ügyekért felelős (lengyel) biztosa bejelentette: ki kell dolgozni egy európai Duna-stratégiát, amely már nemcsak vízgazdálkodással, vízvédellemmel és vízhasználatlalt foglalkozik, hanem a Duna medencéjének komplex gazdasági-társadalmi-kulturális fejlődésével. (A Duna vízgyűjtőjén élő emberek száma a 80 milliót is meghaladja, azaz majdnem eléri az EU jelenlegi lakosainak 20%-át.) Ennek folytatásaként 2009. május 6-án immár hatodik alkalommal újra összehívták az ún. hatodik ulmi Duna-csúcsot. Itt már Danuta Hübner mellett megjelentek az osztrák, a magyar, a bajor, a német, a bolgár, szlovák, szerb és horvát kormány tagjai. Itt most már a vízvédelen túl nagy hangsúllyal esik szó a közlekedésről (hajózás), a fenntartható fejlődés keretén belül egy összehangolandó regionális fejlesztésről (benne település- és munkaerő-politikáról, energia- és környezetvédelmi politikáról).

A meghirdetett Duna-stratégia tervezési évei előreláthatóan a 2010–2013. évek lesznek. (Azaz 2011-ben, amikor Magyarország az EU soros elnökségét fogja gyakorolni, a tervek éppen formálódnak majd.) A Duna-stratégia (DS) tervei várhatóan részei lesznek az EU „második hétéves tervének” (2014–2020 közötti). Vagyis a dunai államok – köztük Magyarország – egész fejlesztési stratégiáját meghatározhatják. (Amennyiben az EU végre képes lesz a következő hétéves tervezési időszakra határozottabban megkövetelni a határokat átlépő akciók beillesztését a nemzeti tervekbe.)

Az egyik Magyarország jövőjét meghatározó nemzetközi tényező lehet az európai Duna-stratégia. A leghosszabb Duna-parttal rendelkező európai államként aktívan részt kell vennünk a megalkotásában. A stratégia jelentős előnyökhöz juttathat minket. Kihatása már most felmérhető: nemzetközi kereskedelem – beleértve a hazai termékek piacra juttatását –, térségbeli infrastrukturális fejlesztés (közlekedés, hajózás, utak, hidak, kommunális fejlesztések), a vízgazdálkodás kiegyensúlyozottsága (akár a Duna–Tisza hátság vízkészleteinek kiegyensúlyozása). Emellett rendszeres együttműködés és összehangolt munkaerő-politika kialakítása a Duna két oldalán (szlovák, horvát, szerb, román határokon átnyúló vállalkozások és fejlesztések), beleértve a határok két oldalán meghúzódó magyar–magyar együttműködés segítségét is. Nemzetközi keretek nyílnának általában a Duna-hasznosításról folyó viták számára is. Nemcsak a hajózásról, hanem az energetikai vitás kérdésekről. (Bős–Nagymaros mellett a fejlesztés előtt álló Paksi Atomerőmű vízhasználatának – szerintünk vitára érdemes – megoldásairól is.) Általában a Duna-stratégia kínálja a lehetőséget, hogy a patthelyzetbe jutott hazai vitákat – vízgazdálkodók és környezetvédők között – nemzetközi keretek közé tereljük. A Duna-stratégia tervezése felszínre hozhatná az arra irányuló vitákat is, hogy vajon

ökológiailag nem terheljük-e túl a Duna völgyét? Mit hoz magával – és most már nem csak a természeti környezetre – a Duna-völgy egyes helyein amúgy is erőteljes ipari és települési fejlesztése?

A stratégia kialakításához először számba kell venni a Dunával foglalkozó intézményeket. 2004–2009 között számos Duna-program alakult: az MTA-n futó – jelen – program, az Országos Területfejlesztési Konceptióban szereplő Duna-mente fenntartható fejlesztési program, a Duna Komplex Program (2006), és számos helyi egyetemi és civil kezdeményezés, amelyek a potenciális EU-pályázatokat is célba veszik. Nem szólva az igazán nagy anyagi eszközök fölött rendelkező Regionális Operatív Programok Dunát érintő fejlesztéseiről (a 2007–2013 közötti tervidőszakra) és több ágazati Duna-programról (hajózás, turizmus, területfejlesztés stb. terén). E programoknak sokkal összehangoltabbnak kellene lenniük. A 2011. évi elnökségre és a 2014–2020 közötti európai tervre készülve a kormánynak határozottan, koncentrált erővel kell fellépnie, hiszen a Duna Európa egyik „fejlesztési tengelye” lehet.

b) Az Európai Unió Víz Keretirányelvének végrehajtása

Az Európai Unió 2000. december 22-én fogadta el „A közösségi cselekvés kereteinek meghatározásáról a vízpolitika területén” c. dokumentumot (2000/60/EK). A Víz Keretirányelv (VKI) természetesen nem előzmény nélküli: részben épül az Európai Közöség 1980-as években kifejlődött erős környezetvédő jogszabályaira és gyakorlatára, valamint az Európai Unió létrejöttétől (1992) komolyan vett környezetvédő politikájára. A VKI jelentőségét talán három mondatban foglalhatnánk össze: 1. Az Európai Unió tagállamait arra készíti, hogy állam- és országhatárokon átnyúló „vízgyűjtő alapon” *gondolkozzanak*, tehát kényszeríti a nemzetállami szakadmisztrációkat a közös akciókra. 2. *Egységes normatívát dolgoz ki a felszíni és felszín alatti vizek védelmére és egységes végrehajtási ütemet* határoz meg. 3. *Határidőket tűz ki*: 2015-re az Európai Unió területén levő víztesteket „jó ökológiai állapotba” kell hozni. (Beleértve a nem tagállamokra is kiterjedő vízgyűjtőket.)

Az egységes ütemterv első 7 éve lényegében az állapotfelmérés és a tervezés időszaka. A Nemzeti Jelentések az Európa Bizottság számára példásan rendben voltak (2004. június 1., 2005. március 22., 2006. december 22.) Majd a három fontos kormányrendelet – 2004. július 21-én – beültette a hazai jogrendbe a VKI által kijelölt feladatokat. – Közben az EU által előírt „helyzetfelmérést” elkészítette a „vizes szakma” (a minisztérium és háttérintézményei), és közzétette azt „Európai összefogás a vizek jó állapotáért. A Víz Keretirányelv végrehajtásának helyzete Magyarországon és a Duna-vízgyűjtő-területben” címmel. – Ezután zajlott le – ütemtervet követve – a most már részletes program, a Vízgyűjtő-gazdálkodási Terv (VGT) előkészítése. Cél: elkészülni 2009 decemberére, majd jóváhagyás 2010-ben. Minden fázisban előzetes tervet kellett készíteni, azt társadalmi vitára bocsátani és utána elkészíteni a végleges szövegeket. Ezek dátumai: 2006. december 22.: a VGT-tervezet nyilvánosságra hozása, a társadalmi vita után 2007 december: az ütemterv és program véglegesítése, újabb vitaanyag nyilvánosságra hozása. Ezek alapján készült el 2008. december 22-re a VGT vitaanyaga, nyilvánosságra hozták. 2009 első félévében elkészülnek az egyes részvízgyűjtők tervei, beleértve a 42 területi tervezési alegység tervét is. Az év végére elkészültek a végleges vízgyűjtő-

gazdálkodási tervek (2009. december 22-én tették közzé), majd a vízgazdálkodási tanácsok véleményének figyelembe vételével 2010. március 5-re összeállt az aktualizált teljes tervdokumentáció. A kormány 2010. május 5-i ülésén kormányhatározattal fogadta el az országos vízgyűjtő-gazdálkodási tervet. (127/2010. (V. 21.) Korm. határozat). A kapcsolódó vitasorozat még nem zárult le teljesen, de összességében azt mondhatjuk, jól működött a hazai vízügyi szakadminisztráció. (Mi legalábbis így látjuk, kutatói szemmel.)

Ezután kezdődik a „neheze”: 2010–2015 között a végrehajtás. Egy olyan Európai Unióban, ahol az egyes államok gazdasági ereje igen különböző, és legalább ennyire különbözők a lakosság, valamint a szakadminisztráció technikai és szokáskultúrája. Márpedig itt nemcsak vízépítésről és a víznyerés, vízhasználat módjáról van szó, hanem a vízzel élés kultúrájáról is. Azonos szintre kell tehát hozni a vizek állapotát – beleértve az ivóvizek minőségét, a szennyvízgazdálkodást, a természetes vizes élőhelyek védelmét is. Most dől el, hogy elég erős-e az EU – és elég gazdag-e a támogatásban –, hogy a feltételeket és az ütemterveket a tagállamokkal be is tartatja.

A Duna-védelmi Egyezményt aláíró tagállamok természetesen azonnal, 2001-ben, elfogadták az EU Víz Keretirányelvének alapelveit és normáit. A DVE bécsi központja a VKI egyik regionális központjának szerepét is magára vállalta. Tehát az EU Víz Keretirányelve az EU – sőt, a Duna vízgyűjtő rendszerén elhelyezkedő államok – vízgazdálkodási normája lett. Már nemcsak hajózási szabadságról, már nemcsak vízgyűjtő- és víztest-védelemről van egységes normatíva, hanem a vízzel élés mindennapjairól is. A Kárpát-medence és víztestjeinek vízgyűjtőin egységes vízgazdálkodási normák valósulhatnak meg 2015-re. A nemzetállami széttagoltság megszűnhet a vízgazdálkodásban.

c) Kárpát-medencei Vízgazdálkodási Program

Következtetésünk: *új regionális – kárpát-medencei – Vízgazdálkodási Programot kell készíteni.* A program ne csak a medencében érvényesülő *vízfolyamatokra* terjeszkedjen ki, hanem a *társadalom–víz* viszonyának minden részletére (az ún. „vízzel élés”-re) és a vízgazdálkodási *szervezetek-intézmények* bemutatására is. Egyik célja egymással kompatibilis nemzetállami jogszabályok és ágazati irányítási szervezetek kialakítása legyen. Ezzel beillesztve a Kárpát-medencei Vízgazdálkodási Programot az európai, illetve az immáron délkeleti irányban terjeszkedő Európai Unió természetgazdálkodási politikájába. A Kárpát-medencei Vízgazdálkodási Programhoz (KVP) alapelvül szolgálnak a térségünket átölelő kontinentális vízgazdálkodási programok: részben az EU Víz Keretirányelve (mint a vízgazdálkodás nemzetközi normáját és eszközt biztosító politikai alapelv) és a Duna-programok. A már működő Duna Bizottság és a Duna-védelmi Egyezmény és a készülő Duna-stratégia. Mindezek együttesen magába foglalják a térség összes államának területét és azonos elveken felépülő együttműködést kívánnak-kínálnak. Mindebben részletesen kell tájékozódunk. Annál is inkább, mert Magyarország 2011-ben fél évre a soros európai uniós elnökséget viseli és az adott fél esztendő egyik témája a „víz” lesz. Lehet, hogy ügyes nemzetközi diplomáciával Magyarország regionális vízgazdálkodási terveket terjeszthet elő, amelyek nemzetpolitikai kihatása felbecsülhetetlen lehet.

A programot szervezze, fogja át, majd igazgassa egy *szervezet*. A szervezet kialakítását és a Program előkészítését, vitáinak lebonyolítását vállalja fel Budapest. Budapest lehetne a Programiroda otthona is. Amúgy is a két nemzetközi Duna-szervezet egyikének, a Duna Bizottságnak Budapest a központja 1954 óta. Ha életbe lép a fentebb már említett Duna-stratégia, annak adminisztrációja is majd otthont keres magának. Budapest erre is jelentkezhetne, a balkáni EU kiterjesztés egyik szervezője lehetne a vízgazdálkodási szakpolitika terén.

A Kárpát-medencei Vízgazdálkodási Program előterjesztését meg kell, hogy előzze egy helyzetfelmérés és a helyzetfelmérés részeként egy *történelmi számvetés*, a regionális vízgazdálkodási hagyományok a történelmileg kialakult szervezetek áttekintése. Mindenekelőtt az utóbbi 90 év, a nemzetállami vízgazdálkodási hagyományok áttekintése. Három okból is javaslom történelmi jellegű előtanulmányok elvégzését. Egyik ok: *ugyanannak a generációnak* kell a határokat átlépő természetgazdálkodási – és így vízgazdálkodási – programokat megalkotniuk és végrehajtaniuk, akik a nemzetállamok adminisztrációjában nőttek fel, ott iskoláztak és gyakoroltak. Számunkra minden elsősorban „államok közötti” akcióként jelenhet meg. A történelmi számvetés segítheti a *saját korábbi elképzeléseik* újragondolását, a szükséges korrekciókat. Második ok: *világszemlélet-váltást és értékrendváltást* élünk meg. Nem utolsósorban a száz éve belénk nevelt technokrata optimizmust a természeti erőforrásokkal való eljárások során. Másik oldalon belénk ivódott ennek ellentényezőjeként egy általános technikaellenesség. A természetgazdálkodóknak (környezetvédelemnek) és a technokratáknak (a „természetleigázóknak”) kölcsönösen tanulniuk kell egymástól. Számot kell vetni mindkét tábornak a maguk érdemeivel és gyermekbetegségeikkel. Harmadik ok: új intézményeinket csakis *a régi intézmények alapjaira* építhetjük fel. Sem a nemzetállami és régi szakembergárdát, sem az intézményeket nem „válthatjuk le”. A következő évek vitái – ez látszik már a Víz Keretirányelv nemzeti-állami vitáinál is – a történelmi szembenézésről, a tanulásról, az értékrendek tisztázásáról is szólnak majd.

III. A MAGYAR ÁLLAM VÍZGAZDÁLKODÁSI HAGYOMÁNYAI. FELÜLVIZSGÁLAT, TOVÁBBFEJLESZTÉS

a) A „vízzel élés” történelmi formái

A Kárpát-medence korai történelme a vízzel élés rendkívül gazdag tárháza. A Kárpát-medence 21. századi történelmében a vízi élet sokszínűségére kíváncsi a társadalmat ráébreszteni, és a medencében egy, a mainál szélesebb körű vízterület-gazdálkodást életre hívni. Ezt leginkább a vízgazdálkodási és beruházási programokkal, a vízügyi igazgatás átszervezésével lehet elérni. De ehhez feltétlenül szükséges egy általános vízkultúra-propagandát is elkezdni. Amelynek része kell, hogy legyen egy víztörténeti kutatási program.

A Kárpát-medence alját, a mi országterületünket a nagy 19. századi lecsapolások előtt 30–35%-ban rendszeresen víz járta, a víz és társadalom együttélése mindennapos volt. A történelem az emberi magatartásformák sokszínűségének, egyéni és közösségi találékonyságának tárháza is. Ezért érdekes a modern ember számára. Akár az élelem-

szerzés, akár a közlekedés, teherszállítás, akár a társadalom vízhez kötődő mindennapi életmódjára akarunk példákat idézni, az őstörténeti vízhasználattól a modern kor komfortjáig (ivó-, tisztálkodó víztől a szennyvízig, a vízi utak használatától az élelem és iparcikktermelés vízhasználatáig).

A jelenlegi tudománysszakok határain átjáró kutatókra van szükség: társadalom-, intézmény-, technika-, vízgazdálkodási, föld- és éghajlat-történeti, mezőgazdálkodási – növény- és állattani –, néprajzi ismeretekkel rendelkező kutatókra. Akik fel tudják tárni a víznek, mint természeti környezet-alkotónak, mint természeti erőforrásnak a mindenkori jelenlétét.

Felül kell vizsgálni az oktatási anyagokat (tanterveket), tankönyveket, és ösztönözni kell az oktatási-ismeretterjesztési intézményeket a víz mindenkori szerepének bemutatására. A víz- (és környezet-) tudatos magatartás kialakítása pénzbe kerül és figyelmet igényel. (Nem utolsósorban ösztönözni kell tv-műsorok és kiállítási programok alkotását.)

Hangsúlyozzuk: egy történeti (és általános társadalomtudományos) programnak ki-mondottan aktuális jelentőségét látjuk. A *vízzel és új kultúrájához* adhat napi szinten ötleteket, segít a vízgondos polgár kinevelésében. A jelen konfliktusok megoldásában is segíthet az ember és természet viszonyának tudományos kezelése. Megóvhat a rögtönzésektől, pillanatnyi politikai hangulatkeltésektől mind az állami vízgazdálkodási politikát, mind a civil mozgalmakat.

b) Vízgazdálkodási szakemberek, vízgazdálkodó társadalom (1922–2009)

Trianon, az 1919–20. évi békék kétségtelenül a Kárpát-medence magyarországi részének vízügyi igazgatását sújtották a legkevésbé, mivel itt érintetlen maradt az 1867–1918 között európai szinten kiépített vízügyi adminisztráció. Mind a szervezet, mind a szakembergárda. Abban az időszakban, míg a szomszédos államok vízügyét – eddigi ismereteink szerint – újra kellett építeni. Az európai szintű magyar vízgazdálkodási szakemberállomány, illetve a mögöttük meghúzódó mérnökképzés rendben tartotta – a korigényekhez igazodva – a magyar állam víztesteit, továbbépítette az 1918 előtti szakigazgatást. És talpra állt nemcsak az államigazgatás 1919–20. évi szétesése után, hanem 1945–49-ben is. És részben talpra állt az 1989–90. évi politikai rendszerváltás „vízgazdálkodás-ellenes” politikai akciói után is. Gondolkodása egy időszakra – ugyanúgy, mint a világ fejlett államaiban minden vízgazdálkodási szakadminisztráció gondolkodása – megtelt technokrata elképzelésekkel, de mindig korrekcióra volt képes. Ennek jele: már 1973-ban kialakítja a vízgazdálkodási szervezeten belül az új időkhöz igazodó természetvédelmi szervezeti egységet.

Ennek a szakembergárdának köszönhető, hogy a trianoni magyar állam vízgazdálkodása – miközben igazodott a különböző politikai rendszerek nemzetgazdasági céljaihoz és az új világtendenciákhoz – szakmailag magas színvonalon maradt. Ezt a megújulási készséget mutatta az is, hogy az 1990-es évek második felében a vízgazdálkodási mérnökök szoros együttműködést tudtak kialakítani az akadémiai értelmiséggel (1997) és hajlottak arra, hogy a vízfelhasználó társadalmat kutató értelmiséggel is közös programokat alakítsanak ki. Nekik köszönhető az is, hogy mind a nemzetközi Duna-programoknak mind az EU Víz Keretirányelvének adaptációja

mintaszerűen készült el és az újonnan csatlakozott országok közül eminens módon tartják a határidőket. A jelen programnak is egyik törekvése, hogy ezt a szakembergárdát egybetartsa, utánpótlását segítse, helyet biztosítson számukra az ország stratégiai terveinek alakításában.

c) A magyarországi vízgazdálkodás történeti vitakérdései, vízgazdálkodási koncepciók (1920–2009)

Ez a generációról generációra szorosan együttdolgozó és összetartó „vizes csapat” magas színvonalú törvényszövegeket, valamint ma is tárgyalásra érdemes stratégiai terveket dolgozott ki – legyen szó hajózásról, árvízről, élelemtermelésről, belvizekről, ivó- vagy szennyvízgazdálkodásról.

1920–1944. Ma is vitára érdemesek tekintjük a trianoni természetgazdálkodási helyzettel számot vető országgyűlési viták szövegét (a Nemzetgyűlés 1920. június 9-én és július 23-án tartott ülésén), és az 1938–42. évi területgyarapodások utáni helyzetet elemző törvénytervezetet, illetve parlamenti vitáikat. (Ez utóbbi vitája 1943. december 17-én zajlott, a törvény nem valósult meg. Szakmai előkészítettsége – beleértve a törvénytervezethez készült indoklást – egészen kiemelkedő színvonalú és máig értékelhető elemeket tartalmaz.) A trianoni Magyarország komplex vízgazdálkodási beruházását 1928-ra készíti elő a kormány. Az erről rendelkező rövid törvényhez (1929. III.) az egyes beruházásokat részletesen és igen szakszerűen alátámasztó Indoklást az országgyűlés 1928. november 4-én vitatja. Sajó Elemér, mint a hazai vízgazdálkodás irányítója, a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselője 1930-ban írja meg „Emlékirat vizeink fokozottabb kihasználása és újabb vízügyi politikánk megállapítása tárgyában” c. kézirat monográfiáját. A minisztérium az előterjesztője az 1929. III. törvénynek is.

A két háború közötti vízgazdálkodási alapelveket érhetjük tetten még néhány szakigazgatást szabályozó törvényben. Ezek összegyűjtése és újraolvasása ajánlatos. Ilyenek a mezőgazdálkodásra alkalmas területek lecsapolásáról ármentesítő társulatokról (1921), a hazai gyógyvizekről (1929), az erdőről (1935) és az öntözésről (1937) szóló törvények. Ez utóbbihoz szorosan hozzátartozik az ún. Alföld-törvény (1923). Ez utóbbi kettő mutatja az új magyar állam kényszerlépésének kihatását a vízügyre. A kényszerlépés: az új államnak nem maradt más „nyersanyaga”, mint az élelemtermelésre alkalmas éghajlat és a vízbőség. Ezért is az alföldi területek fokozott hasznosítását tűzték ki első számú nemzetgazdasági célként. Ehhez nemcsak új területek feltörését és lecsapolását segítették, hanem szerkezetváltást is a mezőgazdaságban. Váltást a gabonatermelésről a kertészetre, állattenyésztésre. Mindehhez vízre volt szükség, tehát nagy állami öntözési programot kezdtek – elsősorban az Alföldön. Ezt is segítő a Tisza – és a Körösön – nagy szabályozási munkálatok folytak.

1945–1990. A korszak két jelentős vízgazdálkodási dokumentuma érdemel kiemelt tárgyalást. Az egyik az 1964. évi törvény (IV. törvény, a vízügyről), amelyik átfogja a vízzel élés minden területét, a másik az 1986. évi, kéziratban maradt komplex vízgazdálkodási stratégia. De újraolvasásra érdemesek az új ivóvízprogramot megalapozó 1948. szeptemberi kormányrendelet, az 1950–51. évi kormány és minisztertanácsi rendeletek a vízgazdálkodási szervezet és háttérintézmények kialakításáról (a Szarvasi Öntözési és Talajjavítási Kutató Intézet, valamint a Mosonyi vezette Vízermű Tervező

Iroda, a tiszalöki Vízmű-építő Nemzeti Vállalat létrehozását és az egységes vízügyi szolgálat megalakítását kimondó közlemények). Majd az ország ivóvízellátásában kulcsszerepet játszó vízgazdálkodási társulatok (1960), illetve törpevízművek létrehozását (1958–1973) segítő dokumentumok. Gyorsan szükséges volna egy áttekintő tanulmány készítésére Dégen Imre államtitkár működéséről (1955–1975). Az az európai vízgazdálkodási műveltség, amelyet Vásárhelyi, Kvassay, Sajó képviselt a magyar vízügyben Dégen munkásságában folytatódott. Működéséről készült vitaanyag szinte minden mai stratégiai vitakérdést tartalmazhat: hajózásról, árvízvédelemben technológiai váltásról, vízlépcsőépítésről, vízügyi igazgatás helyéről a kormányzati adminisztrációban, fürdő- és hévízkultúra kibontakozásáról és hatáiról, természetvédelemlről.

1990–2009. A politikai rendszerváltás korának vízgazdálkodás-története hat témakört enged „történelmi távlatból” is tárgyalni – ezeket lenne érdemes minél előbb – 2011-ig – napirendre tűzni.

1. Ivóvíz- és szennyvízprogram a századelőtől a jelenkorig

Ismeretes, hogy a közműöllő szétnyílása nem az 1960-as években, még csak nem is a két háború között kezdődött, hanem az 19–20. század fordulóján. Minden olyan európai államban megtaláljuk a jelenséget, ahol hiányzott a hosszú távú folyamatos építkezés a lakosság vízzel való ellátásban, vagy ahol az állam, illetve a község, vagy a magánberuházók tőkehiányban szenvedtek. A vezetékes ivóvízrendszer építése jóval olcsóbb, mint a szennyvízelvezetés, majd később a tisztítás. A 20. század első felében az ivóvíz-ellátottság elsődlegesnek látszott, a környezetvédelmi szempont (szennyvizekkel bánás) másodlagosnak. Ráadásul az egészséges ivóvíz fogalma az EU-n belül is vitatott, mint ahogy az is: mi a korszerűbb, a szennyvízelvezetés, vagy helyben tisztítás. (Különösen olyan térségben, mint Közép-Kelet-Európa, ahol az aprótelepülések szinte finanszírozhatatlanná teszik a szennyvízelvezetést.)

2. Tulajdonviszonyok alakulása a rendszerváltás során

Szinte minden vízgazdálkodással foglalkozó szakember tarthatatlannak tartja a vízszolgáltatásban a jelenlegi szétaprózottságot. A majd négy száz szolgáltató nem garantálhat vízbiztonságot. De hogyan jött létre, milyen politikai-tulajdonváltási programok mentén ez a jelenlegi helyzet? Mennyire szabad a vízgazdálkodásban a piaci szempontokat alkalmazni?

3. Természetvédelem – természetgazdálkodás – vízgazdálkodás

Az 1992. évi törvény, az 1992. évi program és az 1995. évi Országgyűlési Határozat. A mozgalmak és az Európai Unió, magyarországi természetvédelmi politikája. Az EK Környezetvédelmi Keretprogramjaiban a „víz”. Miért rendelődik alá a természeti erőforrások közül a víz az állami adminisztrációban a természetvédelemnek, miközben a természetvédelem a vízzel élésnek csak egyik szempontja? Hogyan alakult ki a természetvédelem ellenséges magatartása a vízgazdálkodókkal szemben? A vízgazdálkodás mellett miért az élelemtermelés áll a természetvédők kritikájának középpontjában, ami-

kor a legnagyobb vízfogyasztó az ipar? Külön tárgyalást igényel a Nemzeti Parkok rendszere, amely mint ismeretes Magyarországon az 1970-es évek második felében kezdett kiépülni.

4. A víz megjelenése a politikai pártprogramokban, kormányprogramokban

A kormány- és pártprogramok elemzésre várnak: a természeti erőforrások közül – legalábbis kezdeti tanulmányaink ezt mutatják – a „víz” 1985 óta politika tárgya és szavazatnyerés eszköze volt.

5. Folyószabályozás, hajózás, vízi energia nyerése

A Bős–Nagymaros vita európai összehasonlításban. A bős–nagymarosi vízlépcső története elég jól ismert – az első, 1911. évi tervektől máig. Új szempontokat hozhatnak részben az előtörténet alaposabb feltárása részben a hasonló nemzetközi viták áttekintése. Hasznos lenne a Duna felsőbb szakaszán kialakult hasonló konfliktusok összehasonlító elemzése, részletes leírással párosítva. De igazán érdekes az 1985–90 közötti magyarországi Duna-vita összehasonlítása az 1977–1992 között lezajlott Altmühl-i vitasorozattal. A helyi lakosság vízierőmű-ellenes mozgalma összeesett a Németországban ekkor már induló ún. ökológiavítával. Ismereteink szerint parázs, de a pártpolitikától mentes vitákban a vízépítő mérnökök és a civilek, valamint a helyi közszerelő – politikusok, értelmiségiek – közösen alakítottak ki kompromisszumokat. Altmühl környékén végül megépültek a műtárgyak, de sok öblözetet, holtágat építettek ki.

Összehasonlításra várnak még a Szovjetunióban folyó viták 1984–86 között, amelyben értelmiségiek, felvilágosult pártvezetők robbantják ki a vitát a nagy folyóelterelésről és az okozott katasztrófákról. (Legnevezetesebb és itthon is ismert az Aral-tó tönkretételéről kirobbant nemzetközi vita.) Akárhogy is a magyarországi Duna-tiltakozás nem ismeri el sem a német, sem a szovjet hasonló viták hatását, bár a történeti összehasonlítás – kutatásaink szerint – szoros gondolati párhuzamokat mutat. És talán magyarázatot is adhat arra: hogyan lettek politikai mozgalommá Magyarországon a folyószabályozások elleni tiltakozások.

6. Vízgazdálkodási elképzelések 1986–2007

Az 1989–90. évi politikai váltásban, majd az 1994–98 közötti választási politikában ismét átpolitizálódott a vízgazdálkodás. Ez gátolta, hogy a víztestek öntörvényű fejlődését, valamint a víz és a társadalom összetett kapcsolatrendszerét is számításba vevő vízgazdálkodási stratégiák alakuljanak ki. A vízgazdálkodási kutatások háttérintézetei is leépültek a rendszerváltás során. Kétségtelen, hogy ennek az időszaknak egyik nagy vesztesége, hogy Magyarországon nem sikerült a természet- és vízvédelem, valamint a vízfelhasználás, vízszabályozás körüli vitás álláspontokat nyugvóra juttatni. Ilyen légkörben hirdette meg az MTA elnöke 1997. március 22-én, a Víz világnapján, egy új vízgazdálkodási nemzeti program kialakítását. Az Akadémia Nemzeti Stratégiai Kutatások programján belül – a mezőgazdaságról, igazgatási intézményrendszeréről, nyelvről, közlekedésről, energetikáról stb. – indult a vízgazdálkodási stratégiai program.

Vezetője Somlyódi László volt. Eredményükként 2000-ben meg is jelent a nemzeti vízgazdálkodási koncepció kötete. (Hamarosan – szintén az akadémiai nemzeti stratégiai kutatások részeként – elkészült a Tisza-stratégia is, Enyedi György és Teplán István vezetése alatt. Igen hasznos lenne ezeknek az elképzeléseknek az összevetése azokkal a szövegekkel és elemzésekkel, amelyek 2000 után születtek a vízügyet is magába foglaló tárca (KVVM) háttérintézményeinek megbízásából.

IV. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK AKTIVIZÁLÁSA A PROGRAM LÉTREHOZÁSÁBAN

A vizet használó mai emberi környezet (társadalom) kutatása szerintünk a 21. századi természetgazdálkodása sikereinek alapfeltétele. Így egy Kárpát-medencei vízgazdálkodási program sikerének is. (Már csak azért is, mert etikai-filozófiai, közösségépítési, szakigazgatási kérdéseket kell tudományos vizsgálat alá vonni.) Felül kell vizsgálni az elmúlt évszázad természetgazdálkodásának alapelveit, így a vízgazdálkodási programokat is. Szemléletváltásra van szükség. Többször elmondtuk: a természetgazdálkodás – és így a vízgazdálkodás – *nemcsak a mérnökök, nemcsak a természetkutatók és a mozgalmárok dolga*, hanem a használó emberi társadalom kutatóinak dolga is. A vízgazdálkodási programokról szóló vitákba tehát nemcsak a civil társadalmat, hanem a *társadalom kutatóit* is be kell vonni. A vízzel élés rendszerező áttekintése megóvhatja a politikát, a mozgalmakat is a nagyságrendi tévedésektől.

Javaslatunk: az MTA Társadalomkutató Központja indítson „víz és társadalom” témával kutatócsoportot és indítson ilyen címmel honlapot. A kormány, készülve a 2011. évi EU-elnökségre is, vegye fel a kiemelt programok közé e témát. (Az MTA 1998 óta törekszik egy vízgazdálkodási kutatóhálózatot kialakítani; részben a négy nagy vízgyűjtő természettudományos kutatására – Duna, Tisza, Balaton, Dél-Magyarország –, részben – országos keretekben – a vízfelhasználás kutatására.)

AZ UNIÓS ELNÖKSÉG ELŐKÉSZÜLETEI MAGYARORSZÁGON 2009–2010-BEN

Ágh Attila, Vértés András, Losoncz Miklós
(Budapesti Corvinus Egyetem, GKI)

Vezetői összefoglaló

Az uniós elnökség előkészületei a spanyol és belga partnerekkel együttműködve igen jól haladtak előre, s ennek alapján várható, hogy hazánk jól fog teljesíteni ebben a rendkívül nehéz szerepkörben. A globális válság lassan véget ér 2010-ben, de utóhatásai még érzékelhetőek lesznek 2011-ben is. Nem kétséges azonban, hogy a globalizáció új korszaka kezdődik a válság után, vagyis nem tér vissza a korábbi állapot, ezért a magyar elnökségnek is egy alaposan megváltozott Európai Unióra kell felkészülnie. Előtérbe kerül az Európa 2020 Stratégia, ennek alapján fel kell készülnünk az LSZ után és alapján egy többsebességes Európa működtetésére, és arra, hogy nagy szünet következik be a bővítésnél, de annál nagyobb jelentősége lesz a nyugat-balkáni előcsatlakozási folyamatban az olyan új formáknak, mint a Duna-stratégia.

1. HÁRMAS VÁLSÁG AZ ÚJ TAGÁLLAMOKBAN

A globális válság keserves időszak volt az EU történetében, az elhúzódó átmenet szakasza háromféle értelemben is. Először is, az Unió szokásos ötéves életciklusa szerint 2009 júniusában megtörténtek a parlamenti választások, és azok után az Európai Bizottság megújítására kellett volna sort keríteni. De ez nem történhetett meg a megszokott menetrend szerint, mert az EU tevékenysége beszorult a Nizzai és a Lisszaboni Szerződés közé. Másodjára az elhúzódó átmenet éve a legerőteljesebben a Lisszaboni Szerződés (LSZ) bevezetésében mutatkozott meg, ami eltorzította és késleltette az összes többi folyamatot. Mindenképpen intézményi váltásra volt szükség az ötéves ciklusban, de ez 2009-ben a Lisszaboni Szerződés elhúzódó ratifikációs folyamatával és bevezetésével megterhelve jelentkezett. Ám hozzátehetünk egy harmadik dimenziót is, a kirobbant globális pénzügyi válság nyomán elinduló válságkezelés nyomasztó hatását, és a hosszabb távú reformokra való áttérés kérdését. A reformok kérdése megint csak összefügg a Lisszaboni Szerződés bevezetésével, bár egyben annál jóval szélesebb téma is, hiszen magába foglalja a Lisszaboni Stratégia újabb évtizedének megtervezését is, ami végül is az Európa 2020 (EU 2020) nevet kapta. 2009-ben tehát három alapvető átmenet akadályoztatása egyszerre jelentkezett az Unióban, s ezek jelentősen átha-

tották és megzavarták egymást: az ötéves váltás, az LSZ bevezetése és az EU 2020 stratégiai program elindítása. Így állt össze az elhúzódó átmenet éve.¹

Az elhúzódó átmenet éve mögött azonban még mélyebb folyamatok is hatottak, amelyek az új tagállamok számára a hármas válság formáját öltötték. A globális pénzügyi válság valójában már 2007-ben elkezdődött, de csak 2008 ősztől mélyült el, s ettől kezdve vált a válságkezelés is az Unió napirendjének részévé és domináns cselekvési terepévé. A másik válságfolyamat az EU intézményi válsága, ami több és mélyebb annál, mint pusztán az LSZ ratifikációs folyamatának ellentmondásos sorsa. Integrációpártiak és integrációellenesek heves összecsapásai jellemezték a 2009-es évet, de a mélyítés korlátai egyben a bővítés korlátait is jelzik, ezért a bővítési politika az év folyamán erőteljesen háttérbe szorult. Ez már érzékelteti azt is, hogy az EU27-ben a mélyítés és bővítés új viszonya alakult ki, míg az Unióban fokozódott a „bővítési fáradtság”, addig a potenciális tagok is egyre kevésbé birkóztak meg a követelményekkel. Az intézményi reformok elhúzódása pedig arra utalt, hogy Unió működésében legbelül a legmélyebb ellentmondás a politika (politics) és a közpolitika (policy) között feszül, nevezetesen az Unióban mindinkább jelentkezett az új „integrált”, közösségi közpolitikák igénye (energiaellátás, környezetvédelem-globális klímapolitika, kutatás-fejlesztés), de az intézményi fejlődés ehhez képest jelentősen lemaradt. A harmadik válságfolyamat a „csatlakozás utáni válság” (post-accession crisis) volt az új tagállamokban, amit felerősített az „importált válság”, mert a globális válság a legsebezhetőbb állapotban érte őket.²

Összefoglalóan, az EU helyzetét az alábbi alapvető mutatók jelzik:

A. Belső reformok

1. Közpolitikai reformok – az EU 2020, mint bátor vízió és stratégiai koncepció
2. Intézményi reformok – az LSZ, mint a „metakormányzás” bevezetése
3. Költségvetési reform – a közpolitikai igények által vezérelt költségvetés

B. Külső reformok

1. A nyugat-balkáni bővítés előkészítése – útiterv és menetrend
2. Az Európai Szomszédsági Politika megújítása – Keleti Partnerség
3. Az Unió globális szerepe – a multilaterális globális kormányzás kezdetei.

2. VÁLTÁS A KORÁBBI ÉS JELENLEGI CSOPORTOS ELNÖKSÉGEK KÖZÖTT

2.1. Intézményi átrendeződés és válságkezelés

A második csoportos elnökség 2008. július elsején kezdődött Franciaországgal, folytatódott 2009. január elsejétől Csehországgal, és 2009. december 31-én zárult le Svédor-

¹ A magyar EU-elnökség stratégiai kérdései MEH/MTA projekt két nagy nemzetközi konferenciát rendezett Budapesten az Európa 2020 Stratégiáról, 2009. május 25-én és 2010. március 8-án.

² A hármas válság részletes leírását lásd Ágh, 2009a,c. A kutatási beszámoló több ponton támaszkodik Ágh Attilának a *Magyarország Politikai Évkönyve 2009* című kötetben megjelent „Az elhúzódó átmenet éve az EU-ban” című tanulmányára és Ágh Attila, Losonczi Miklós és Vértés András „Comments on the future EU 2020 strategy” című elemzésére, ami az Európai Bizottság számára készült.

szággal, ami egyben a harmadik csoportos elnökség belépését jelentette 2010. január elsején Spanyolországgal. Míg az első csoportos elnökséget (Németország, Portugália és Szlovénia) inkább a tapasztalanság jellemezte, addig a második csoportos elnökség főleg a heterogenitástól szenvedett (Council of the European Union, 2008). Már kezdetben is a francia–cseh ellentétek jegyében indult, hiszen szinte minden ügyben ellentétes állásponton voltak az Egyesült Államokhoz való viszonytól kezdve az uniós integráció továbbviteléig. A második csoportos elnökség időszakára esett a globális válság tetőzése és az Unió intézményi válsága is, s ez a két válság alaposan felülírta mindhárom soros elnökség prioritásait. De ez a globális válsággal súlyosbított belső, intézményi válság megzavarta az EU megszokott belső döntéshozatali mechanizmusát is. Informális csúcstalálkozóik sorozata volt az Unióban, valamint globális szinten állandósultak a G20 csúcsertekezletek a válságkezelésre, nevezetesen 2009. április másodikán Londonban és szeptember 24-én Pittsburgh-ben. Ezek az összejöveteleken érdemi kérdésekről döntöttek globális szinten, de csak a vezető európai hatalmak részvételével, és ezzel megzavarták az EU szokványos, legitim döntéshozatali rendjét, amelynek „csúcspontja” az Európai Tanács (EiT) ülése. A globális csúcsertekezletek intézményesítése, mint „globalizált” működés a döntésből kizárt a kis és közepes tagországok elégedetlenkedését váltotta ki. A hármas válságtól sújtott új tagállamokban ez különös erővel jelentkezett, és komoly következményekre vezetett a soros elnökséget betöltő Csehországban, ahol nem voltak képesek megbirkózni a belpolitikai bonyodalmak és az elnökségi feladatok kettős nyomásával.

A 2009-es év a legnehezebb és legkaotikusabb évek egyike volt az EU egész történetében. A globális válság valamennyi tagországban, még a legfejlettebb és legstabilabb országokban is súlyos belső feszültséget gerjesztett, amit tovább fokozott az Unió jövőjének bizonytalansága. A Lisszaboni Szerződésről szóló első ír népszavazás negatív eredménye rányomta a bélyegét az egész évre, hiszen a második ír népszavazásra csak október másodikán került sor, amikor az ötéves intézményi váltásnak a Bizottságban jórészt már le kellett volna zárulnia. Így az EU a Nizzai és a Lisszaboni Szerződés közötti jogszakadékba zuhant, például a megválasztandó EP képviselők számát illetően, hiszen a két fenti szerződés más-más keretet ad meg erre. A Lisszaboni Szerződés 2009. december elsején végül is életbe lépett. Ennek nyomán fokozatosan megkezdődött az intézményi újrendeződés, de a bizonytalanságnak ezek az intézményi továbbhullámszásai egészen az év végéig eltartottak, sőt a megszokott intézményi-döntéshozatali működés csak 2010 első felében áll helyre. Az új vezetők – az Európai Tanács Állandó Elnöke és a Külügyi Főképviseelő (High Representative) – is fokozatosan megkezdtek hivatali tevékenységüket, de az új intézményi rend teljes működése – az Európai Bizottság tagjainak megválasztásával az Európai Parlamentben – csak 2010 elején, a spanyol uniós elnökség alatt alakul ki.

Az elindult intézményi reformok nyomán számosan temetni kezdték a csoportos és soros elnökségeket, mondván, hogy ezek elvesztették a funkciójukat és jelentőségüket, pedig erről szó sincs. Azonban nagyon lényeges intézményi átrendeződés történt az uniós csúcshintézményekben, így az állandó és a soros elnökségek viszonyában is. Az LSZ számos részletkérdést nem szabályoz, ezeket a továbbiakban kell eldönteni és alkalmazni, mert az új vezetőknek csak az alapvető funkcióit írja le. Az Állandó Elnök – akit két és fél évre választanak, s egyszer újraválasztható – vezeti az Európai Tanács

üléseit és gondoskodik annak programjáról. A másik funkciója az, hogy képviseli az Uniót a csúcstalálkozókon, s itt már találkozik a Külügyi Főképviseelő szerepkörével. Az LSZ ezt a két szerepkört pontosan nem határolja el, vélhetőleg az Állandó Elnök szerepe inkább protokolláris és szimbolikus, a Külügyi Főképviseelőé pedig inkább pragmatikus. A Főképviseelő legfontosabb, állandó funkciója az, hogy vezeti a Külügyek Tanácsát (KÜT avagy ERC), amelyet elválasztanak az Általános Ügyek Tanácsától (ÁÜT avagy GAC). A korábbi Általános Ügyek és Külkapcsolatok Tanácsa (ÁKÜT avagy GAERC) szétválasztása az egyike a legfontosabb intézményi fejleményeknek, mivel a KÜT az egyetlen tanácsi formáció, amelynek állandó elnöke lesz a Főképviseelő személyében, míg az ÁÜT központi szerepet nyer a csoportos és/vagy soros elnökségek szempontjából, mert a kezében marad a többi tanácsi formáció koordinálása és az Európai Tanács ülésének előkészítése. Megjegyzendő még, hogy a Főképviseelő megszűnik a Tanács Főtáitkára lenni – Pierre de Boissieu személyében a korábbi Főtáitkárhelyettes került ebbe a nagyhatalmú hivatali pozícióba –, de a vezetése alá kerül az Európai Külügyi Szolgálat (EKSZ – EESS), aminek konkrét formáját még tisztázni kell. Ami azonban még ennél is fontosabb, a Főképviseelő egyben külügyi főbiztosként az Európai Bizottság elnökhelyettese is lesz.

Az intézményileg szabályozott, bár részleteiben nem kidolgozott és nem összehajszolt rendelkezések után következik az informális intézményi világ, ami 2009 végétől alakul ki, és szokásjogként intézményesülni fog. A soros elnökség központi intézménye az ÁÜT, amelyen keresztül lényegesen befolyásolható az EU döntéshozatali rendszere és az Európai Tanács üléseinek programja. Az Európai Tanács 2009. november 19-i informális ülésén már megállapodás történt arról, hogy az Állandó Elnök az EiT programját illetően – akárcsak a soros elnökség idejére eső informális csúcstalálkozók összehívása kérdésében – egyeztetet a soros elnökség miniszterelnökével, vagyis az Európai Tanács ülésének programjába csak olyan téma kerülhet, amit a soros elnökség által vezetett ÁÜT már megtárgyalt. Továbbá az Uniónak más országokkal vagy régiókkal való csúcstalálkozóit is kölcsönösen döntenek el és szervezik meg – minden soros elnökségre legalább fél tucat esik –, amelyben a miniszterelnöknek nagyobb szerep jut az előkészítésben, a szervezésben és a helyszín kiválasztásában, az Állandó Elnöknek pedig magának a csúcstalálkozónak a levezénylésében. Az egyeztetések háromszögében itt lép be a Főképviseelő is, akinek a csapata bekapcsolódik az előkészítésbe, és aki kisebb nemzetközi tárgyalásokon maga képviseli az Uniót, de állandó kapcsolatban kell lennie a soros elnökség külügyminiszterével, aki vezeti az ÁÜT üléseit, s ezért igen befolyásos vezetőként részt vesz a KÜT ülésein is. Ennek a meglehetősen bonyolult egyeztetési rendszernek a finomhangolása fog kialakulni a következő években, a spanyol–belga–magyar csoportos elnökség idején, de nyilván kissé változni is fog a soros elnökségek folyamán attól függően, hogy melyik tagország milyen személyiségekkel tölti be a konkrét szerepeket.

Mindent összevetve, az állandó és folytonos intézményi elemek nagyobb súlyt kapnak az új rendszerben az uniós döntéshozatalban, de a soros és csoportos elnökségből adódó intézményi elemek megtartják a befolyásukat, sőt nagyobb hangsúlyt kapnak az ÁÜT megnőtt szerepkörével az uniós ügyek politikai és közpolitikai koordinálásában, ami eddig kissé elhanyagolt terület volt. Az Unió sokkal inkább fog tehát „egy hangon” (single voice) beszélni a világban, amit az állandó elemek megerősítése biztosít, s na-

gyobb egyeztetésre kerül sor a konkrét ügyekben, amit a változó soros/csoportos elnökségek látnak el, amelynek révén minden tagország aktív részt vállalhat a legfontosabb döntéshozatali folyamatokban. Az intézményrendszer tehát egyszerre lett komplexebb és kiegyensúlyozottabb, ezért jóval magasabb hatékonysággal fog működni, ami minden bizonnyal nem zárja ki az állandó és a változó intézményi elemek közötti konfliktusokat sem, különösen a „bejáratás” időszakában. A svéd elnökség jól előkészítette az átadást a következő csoportos elnökség nevében belépő spanyol elnökségnek, amelynek átfogó értékelését azonban még nem adta meg az EU és még nem jelentek meg róla az alapos szakértői értékelések sem.

2.2. A svéd elnökség – az „északi értékek” a válságkezelésben

Svédország hat elnökségi prioritást nevezett meg: (1) gazdaság és foglalkoztatás (globális válságkezelés – EU 2020 Stratégia), (2) globális klímaváltozás (felkészülés a decemberi koppenhágai klíma-csúcstalálkozóra), (3) a Stockholm Program (a bel- és igazságügy új ötéves programja), (4) a Balti Stratégia (makro-regionális együttműködés a Balti Térségben), (5) az EU globális és szomszédsági politikája (a Keleti Partnerség továbbvitele) és (6) intézményi kérdések (a Lisszaboni Szerződés bevezetése) (Work programme, 2009b). Valójában az események és a külső körülmények nyomása alatt a globális válságkezelés és a LSZ alkalmazása voltak előtérben, de sikerült megalkotni a Stockholmi Programot is és előrevinni a Balti Stratégiát is. Ám kevésbé volt sikeres – nem a svéd elnökség hibájából – a globális klímaváltozás kezelése és kevés figyelem jutott a bővítési és szomszédsági politikára is. A svéd elnökség nyilvánvalóan elsősorban a globális klímaváltozás kérdésében a koppenhágai csúcstalálkozón, illetve a Balti Stratégián keresztül akart érvényesíteni sajátos, északi értékeket. De még ennél is nyilvánvalóbban jelentkeztek a sajátos szociális és környezetvédelmi szempontok az EU 2020 Stratégia kapcsán, amelynek a kidolgozása éppen, hogy csak megkezdődött, de a svéd elnökségnek máris markáns javaslatai voltak. Egészében véve az általános megítélés szerint a 2009-es svéd elnökség az utóbbi idők egyik legsikeresebb soros elnöksége, különös tekintettel arra, hogy milyen nehéz időkben töltötte be Svédország ezt a szerepkört, s milyen zűrzavart örökölt a cseh elnökség után, amit megterheltek a franciákkal való konfrontációk és a belső feszültségek.

A svéd elnökség fő vonala azonban mégis csak az EU normális működésének helyreállítása volt. 2009. szeptember 17-én informális Európai Tanács ülés a G20 Pittsburghben tartandó tanácskozási előkészítésére, a válság leküzdési stratégiájának (exit strategy) kidolgozására irányult. Ám a rendkívül intenzív szeptemberi elnökségi program idején is feszült várakozás előzte meg a második ír népszavazást. Ám a 2009. október 29–30-i EiT ülés azonban még csak a folyó ügyek – gazdasági válságkezelés és a decemberi klíma csúcsértekezlet előkészítése – tekintetében hozott konkrét döntéseket, az LSZ bevezetése kapcsán még csak 2009 végét említette, konkrétumok nélkül (Council, 2009e). Az októberi ír népszavazás pozitív eredménye október másodikán már lehetővé tette, hogy nyomást gyakoroljanak a cseh elnökre, aki végül november 3-án utolsóként aláírta a ratifikációs okmányt, s így az Európai Tanács következő ülése már döntést hozhatott az LSZ bevezetéséről. November 19-ére összehívták az EiT informális ülését, ami megerősítette, hogy az LSZ december elsejétől lép életbe, s meg-

választotta Herman van Rompuy belga miniszterelnököt Állandó Elnöknek és az angol kereskedelmi főbiztost, Catherine Ashton Főképviseletnek (Council, 2009f). Az Európai Bizottság 2009. november 30-án pedig rendeletet adott ki az LSZ bevezetésének gyakorlati-szervezeti következményeiről. Valójában az LSZ bevezetése többlépcsős folyamat lesz, mert a decemberi EiT-én még csak meghívottak voltak az új vezetők, hiszen a rövid idő miatt ténylegesen még nem vehették át a funkciójukat, bár a decemberi EiT ülés határozata már erről tesz említést (Council, 2009g). Ráadásul a Főképviselet – lévén a Bizottságnak is tagja – még az EP-nek is el kellett fogadnia, vagyis voltaképpen csak a teljes Európai Bizottság felállásával kezdhetette meg tevékenységét. Valójában az Európai Tanács december 10-11-i ülése már nem is az LSZ bevezetésére koncentrált, hanem a Stockholmi Program elfogadására, a gazdasági világválság szociális utóhatásainak kezelésére és az EU 2020 újabb tízéves stratégiai programjának előkészítésére.

Összességében a svéd elnökség igen sikeres volt, és a sikerének egyik titka az volt, hogy nagy hazai támogatást kapott. Az elnökséget lényegében nem zavarták meg belpolitikai viták, a svédek csupán azt sérelmezték, hogy kevés nemzeti prioritást sikerült megvalósítani, valójában a Balti Stratégia elindítása volt az egyetlen igazi „hazai” program, bár a Stockholmi Program polgárközelsége (Council of the European Union, 2009b) és az EU 2020 előkészítése (Reinfeldt, 2009) is erősen megjelenítette az „északi értékeket”. A svéd diplomácia remekül működött ebben az elég zűrzavaros félévben a ratifikációs problémák kezelésében és az új vezető személyek kiválasztásában. Különösen Reinfeldt miniszterelnök tárgyalási szerepe emelhető ki ebben a tekintetben, saját bevallása szerint is Vacláv Klaus cseh elnökkel való tárgyalásai jelentették számára a legnagyobb nehézséget az elnökség idején. Reinfeldt szerepének megítélése annyira egyértelmű, hogy az év végén a brüsszeli újságírókból álló zsűri őt választotta az év legnépszerűbb európai politikusának. A svéd elnökség azzal is kitűnt, hogy remekül megszervezte a mintegy 3000 hivatalos találkozót, jó volt a döntések előkészítése és transzparenciája, a széles közvélemény tájékoztatása. A svéd elnökség tehát magas szinten zárta a francia–cseh–svéd második csoportos elnökség korábban meglehetősen viharos időszakát, s ezzel magasra tette a lécet a következő, spanyol–belga–magyar csoportos elnökség számára.³

2.3. A spanyol elnökség viharos időszaka

Jóllehet a spanyol elnökség idejére már megkezdődött a Lisszaboni Szerződés végrehajtása és 2010. február 10-én már az újjáalakított Európai Bizottság is megkezdte a munkáját, a spanyol elnökség mégis a bizonytalanság jegyében telt el, mert a globális pénzügyi válság átnőtt gazdasági-társadalmi válságba. 2010 első felében az EU 2020 stratégiának kellett volna előtérben lennie, de olyan súlyosak voltak a válság következményei, hogy félretolták az újabb stratégia kidolgozását, ahogy az a 2010.

³ A svéd elnökség feldolgozásában főleg Langdal és Sydow korábbi tanulmányára (2009a) és az általuk az év végén kiadott kötet (2009b) tanulmányaira támaszkodtam. A svéd elnökség értékelését részletesebben kidolgoztam a fenti kötetben (lásd Ágh, 2009d), különös tekintettel az EU 2020 Stratégia előkészítésére (lásd még Ágh, 2009b). A Stockholmi Program elemzését lásd Tóth, 2009.

február 11-i informális csúcstalálkozón is megmutatkozott. Jóllehet a Bizottság 2010. március 3-án megjelentette az EU 2020 Stratégia tervezetét és a 2010. márciusi Európai Tanács ülése azt előzetesen elfogadta, érdemi vitára mégsem került sor a görög válság miatt, ami azzal fenyegetett, hogy áttérjed más államokra is, az egész PIGS (Portugal, Italy, Greece, Spain) csoportra, amelynek része volt a soros elnökséget betöltő Spanyolország is. Ez a nyomás csak 2010. május 9-10-én enyhült, amikor az EU pénzügyminiszterei egy 750 milliárd eurós mentőcsomaggal álltak elő (500+250 milliárdos megosztásban az EU és az IMF között), ami várhatóan megoldja az említett tagországok pénzügyi válságát. Ezért a válságtól sújtott Spanyolország elnökségének megítéléséhez még várni kell 2010 közepéig, a soros elnökség lezárásáig, hiszen akkor fog kintünni, hogy egyéb ügyekben képes volt-e az EU érdemi előrelépésre. Mindenekelőtt arról van szó, hogy a 2010. június 17-18-i Európai Tanácsi ülés milyen fejlett és megnyíre kidolgozott változatát fogadja el az EU 2020 Stratégiának, ami meghatározza az EU jövőjét a 2010-es évtizedben.

3. UNIÓS FEJLEMÉNYEK MAGYARORSZÁGON: A DUNA-STRATÉGIA BELÉPÉSE

3.1. Az uniós elnökség intézményi előkészületei

A harmadik csoportos elnökség 2010. január elsején kezdődött Spanyolországgal, 2010 második felében folytatódik Belgiummal, és 2011 első felében kerül sor a magyar uniós elnökségre. Azonban már 2007 őszén megkezdődtek az egyeztetések, s az optimizmus jegyében indult az előkészítés, mert három erőteljesen integrációpárti ország alkotja a csoportos elnökséget. Kezdetben öt prioritást vázoltak fel: (1) EU 2020 (Post-Lisbon) Stratégia, (2) Stockholm Program (3) új integrált (közösségi) politikák, (4) bővítési és szomszédsági politika (5) költségvetési reform. Ez az öt prioritás egyrészt marad keretként, másrészt ezt a megközelítést – főleg a spanyoloknál – valósággal felrobbantotta a globális pénzügyi válságot követő szociális válság, amelynek kezelése beilleszthető az EU 2020 Stratégia keretébe is, de valójában náluk külön prioritásként önállósult. Minél jobban mélyült a globális válság, annál jobban fellazultak a partnerek között az együttműködés evidens összekötő tényezői, de a spanyol–belga–magyar még így is az első igazi csoportos elnökségnek ígérkezik. Egyre jobban előtérbe kerültek ugyanis a globális válság társadalmi hatásai, és ezért a konkrét kidolgozás során az általános kereteken belül az egyedi nemzeti megközelítések. Ez hazánkra is érvényes, bár az eredeti prioritások továbbra is igen fontosak, mégis nálunk is egyre inkább a belső sajátosságokat hangsúlyozták, így került előtérbe az alábbiakban részletesen elemzett Duna-stratégia.⁴

A 2009-es éven keresztül vonultak a gyakori egyeztetések a csoportos elnökségen belül, főleg az illetékes államtitkárok szintjén, de időről-időre a külügyminiszterek és a

⁴ Az Országgyűlés EU-elnökségi munkacsoportjának 2009. június 30-i Állásfoglalásának első pontja felkérte a kormányt, hogy számoljon be a Duna-stratégia fejleményeiről és a magyar érdekek érvényesítéséről.

miniszterelnökök között is, amelyekről a hazai elnökségi intézmények részletes tájékoztatást kaptak. A 18 hónapos csoportos elnökségi program részletes kidolgozása és egyeztetése az uniós államtitkárok gyakori találkozájának feladata volt, amely egyrészt külön találkozókon, másrészt más uniós programokhoz kapcsolódva történt. Az államtitkárok – Diego López Garrido, Olivier Chastel és Iván Gábor – egyeztetésének íve 2009. évben január 15-től (Budapest) kezdődik, február 11-én (Brüsszel) folytatódik, s június 22-én (Madrid) zárul. A budapesti találkozón az alapvető, érdemi kérdésekben egyeztettek, a brüsszeli megbeszélésre viszont a program stratégiai kerete már elkészült, amit az első tervezetnek tekintettek, majd végül Madridban elfogadták az operatív programtervezetet. Az államtitkárok április 27-én Luxemburgban, az Általános Ügyek és Külkapcsolatok Tanácsának „peremén” is tanácskoztak, a Bizottsággal az első egyeztetésre május 5-én került sor. A júniusi Európai Tanács csúcstalálkozó újabb alkalmat adott a miniszterelnöki, külügyminiszteri és államtitkári szintű egyeztetésekre.

2009. október 6-án Budapesten a csoportos elnökség külügyminiszterei megvitatták a Lisszaboni Szerződés életbeléptetésével kapcsolatos teendőket és az elnökség 18 hónapos programját. Az október 6-i kibővített találkozó alkalmat adott a csoportos elnökség uniós államtitkárainak is egy találkozóra, amelyen megbeszélték a beadandó 18 hónapos program véglegesítésével kapcsolatos feladatokat és előkészítették a következő csoportos elnökséggel – Lengyelország, Dánia és Ciprus – való uniós program egyeztetést, valamint az uniós csoportos elnökség három partner országának kormányfői is találkoztak ebben a tárgykörben, valamint a közös elnökségi program megvitatására. A három miniszterelnök újra találkozott a közös program ügyében október 29-én az októberi Európai Tanács ülés peremén. A Tanács Főtitkársága által áttekintett szöveg november 13-ára készült el (Council of the European Union, 2009a). Ezt a végleges szöveget pedig a továbbiakban már az uniós intézményekkel egyeztetették, először is november 23-án Tanács Főtitkárságával és a Bizottsággal. Az Állandó Képviselők Tanácsa (Coreper) 2009. december 3-án, az Általános Ügyek Tanácsa pedig december 7-én tárgyalta az elnökségi programot, amelyet az Európai Tanács, majd az Európai Parlament a decemberi ülésén fogadott el.⁵

A hazai uniós előkészületek és parlamenti viták tekintetében a 2008-as évet tárgyaló tanulmányunkban (Ágh, 2009a) bemutattuk, hogy a 2079/2007 (V.11) kormányhatározat nyomán 2008 folyamán létrejöttek és 2009-ben is rendszeresen működtek az uniós elnökséggel kapcsolatos kormányzati intézmények. Az alapvető intézmények (1) az EU elnökség bizottsága a kormányfő vezetésével, (2) az államtitkári értekezlet a folyó uniós ügyek megtárgyalására és (3) az Európai Koordinációs Tárcaközi Bizottság (EKTB) a minisztériumok közötti együttműködés irányítására. Magyarországon már a 2007. évi CXXXIX. törvény (XI.12) rendezte a kormány és a parlament viszonyát az uniós ügyekben, beleértve az uniós felkészülést is. Egyedülálló viszont, hogy ötpárti megállapodás alapján megszerveződött egy uniós elnökségi parlamenti bizottság, az Országgyűlés EU-elnökségi munkacsoportja. Megállapodásra került sor arról, hogy három kérdésben (prioritások, szimbólumok és személyi kiválasztás) együtdöntési, há-

⁵ Ez a nemzetközi tárgyalássorozat is megmutatja, hogy a soros elnökség mennyire felértékeli a partnerországokat, különösen a kisebb országokat, lásd erről Bunse (2009) könyvét a finn (1999), a belga (2001) és a görög (2003) elnökség elemzése alapján.

rom másik kérdésben (kommunikáció, költségvetés és konkrét programok) pedig konzultációs eljárást alkalmaznak. A 2008. február 21-én létrejött megállapodásnak megfelelően az elnökségi munkacsoport 2008. március 25-én megtartotta első ülését, és kialakította éves programját. 2008 folyamán még négy további ülést tartott: május 6-án megkezdte a csoportos elnökség programjának tárgyalását, az október 7-i ülésen a hazai uniós személyügyi és intézményi infrastruktúra kialakítása került előtérbe, november 11-én pedig a költségvetési kérdések és az elnökségi arculat kialakítása, míg a december 3-i záróülésen hét elnökségi prioritás körvonalazódott.⁶

2009–2010 folyamán a parlamenti elnökségi munkacsoport még intenzívebben tevékenykedett, és rendszeresen áttekintette a prioritásokat, a költségvetési és személyügyi kérdéseket, s beszámolókat hallgatott meg a csoportos elnökség programjának kidolgozásáról. 2009. február 17-i ülésén megvitatta a csoportos elnökség stratégiai programját, és a március 24-i ülésen már exponálta a vízügyekkel és a regionalizmussal kapcsolatos magyar prioritásokat. A május 26-i ülésen már egyes konkrét programok is sorra kerültek, többek között az uniós elnökség programjainak helyszínei és azok logisztikai felkészültsége is az események lebonyolítására. Fordulatot jelentett, hogy a június 30-i ülésen határozottan felvetődött a Duna-stratégia kérdése, és ebben a munkabizottság erőteljesen kifejezte állásfoglalását a kormány felé. A szeptember 15-i ülésen igen széles kérdéskört vitattak meg, az eseménynaptár előzetes tervezetétől a vidéki városok kulturális programjaiig. A november 11-i ülésen hangsúlyosan megfogalmazódott, hogy „A magyar EU-elnökség idején elfogadandó Duna-stratégia kiemelt jelentőséggel bír Magyarország számára”, s ez egyben tükrözi az utóbbi időszak legfontosabb fejleményét, a Duna-stratégia – a magyar uniós elnökség „zászlóshajója” – középpontba állítását. Ezt az Országgyűlés EU-elnökségi munkacsoportja 2010. február 17-i ülésén kiadott állásfoglalásában is megerősítette.⁷

3.2. A magyar uniós elnökség „zászlóshajója” – a Duna-stratégia (EDS)

A globális válság azt is bemutatta, hogy az EU csak akkor tud komoly szerepet játszani a globális kormányzásban, ha megszervezi a szomszédos térségek régióit, és velük jól

⁶ A magyar EU elnökség stratégiai kérdései MEH/MTA projekt (2008–2011) keretében a csoportos elnökség rendezvényei közül nagyobb események közé számít a háromoldali konferencia Gödöllőn (2009. november 11–12.), valamint a nemzetközi szakértői konferencia a Lisszaboni Stratégia újabb évtizedéről Budapesten 2009. május 25-én. További konferencia programok: (1) EU Team Presidencies and the Global Crisis Management: European Parliament at the Crossroads (2009. február 26–27.), (2) The global crisis and the tasks of team presidencies: The EU – Five Years after the Eastern enlargement (2009. április 23.), (3) EU Foreign Policy and Hungarian EU Presidency: Lisbon External Action and the future of the EFP (2009. október 14–15.). Az MTA Politikai Tudományok Intézete „A 2011-es magyar EU-elnökség szakpolitikai stratégiái” címen rendezvénysorozatot szervezett.

⁷ A magyar EU-elnökség stratégiai kérdései MEH/MTA projekt konferencia-sorozatot rendezett a Duna-stratégiáról, nevezetesen a Zsigmond Király Főiskolán hazai szakmai konferenciákat 2009. december 4-én, 2010. január 20-án és nemzetközi konferenciát 2010. március 18-án, amelynek anyaga sajtó alatt van. 2010. június 21–22-én Szegeden a Dél-Alföldi Régióval együttműködve a román és szerb Duna régiók bekapcsolásával rendeztünk Duna-stratégia konferenciát.

intézményesült kapcsolatokat épít ki. A globalizáció tehát felgyorsította a regionalizációt, mégpedig a legkülönbözőbb szinteken. Meta-régióknak tekinthetők a kontinens nagyságú szerveződések, ilyen maga az EU vagy a NAFTA is, és sok más nagy térségi szerveződés, mint az ASEAN is. De meta-régió nagyságrendűek az Unióval határos területeken a déli és a keleti államok szerveződései is, amelyeket az Európai Szomszédsági Politika fog össze 2004 óta, de valójában önálló profillal rendelkeznek, főleg a déli, Mediterrán Unió, bár mindeddig kevésbé a keleti szomszédállamok. Éppen ebben jelentett nagy fordulatot 2009-ben az Európai Tanács 2009. március 20-i döntése alapján a Keleti Partnerség (Eastern Partnership, EaP) megszervezése (Council, 2009b: 11–12; Declaration on EaP: Council, 2009b: 19–21). A Keleti Partnerség az EU 27 tagállamát és hat kelet-európai országot (Belorusszia, Ukrajna, Moldávia, Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán) fog össze egy közös intézményi keretbe a sokoldalú kapcsolatok fejlesztése céljából. A „33-ak” meg is tartották az első csúcstalálkozójukat 2009. május 7-én Prágában, a cseh soros elnökség idején. A Keleti Partnerség kétségtelenül határozott előrelépést jelent az Unió keleti szomszédaival való kapcsolatban, bár a konkrét programokkal való megtöltése jórészt még várat magára.⁸

A globalizáció és regionalizáció viszonyában az Unió másik nagy intézményi újítása a funkcionális makro-régió fogalmának bevezetése és a makro-régiók működésének szabályozása volt, ami először a Balti-tengeri Régió Stratégiája (European Baltic Sea Region, EBS) esetében történt meg 2009. június 10-én (Commission, 2009d). Ezt a modellt követi a másodikként megszerveződő Duna-stratégia (European Danube Strategy, EDS) is. A makro-régió olyan több országot átfogó területi egység, amelyet az alapvető fontosságú közpolitikai funkciók hagyományosan és erőteljesen összekapcsolnak, s így mint a stratégiai tervezés területi középszintje fejlesztési régióként is szolgál. Ezért nevezi az uniós terminológia funkcionális makro-régióknak, megkülönböztetve az adminisztratív makro-régióktól, amelyek határait az együttműködő régiók közigazgatási határai jelölik ki. Nyilvánvalóan ilyen funkcionális makro-régió a balti térség és a Duna mente is, amelyeket történelmileg és kulturálisan is összekapcsolnak a hajózás közvetítésével a különböző közös funkciók, tehát a víziút természetes fejlesztési tengelyként működik. Az uniós intézményi innováció abban áll, hogy ezeket a szervesen összetartozó térségeket egységes stratégiai fejlesztési tervbe illeszti bele, vagyis a meglévő együttműködés alapzatára olyan fejlesztési modelleket épít, amelyek megnövelik az adott régió globális versenyképességét is.

A funkcionális makro-régiók tehát egyszerre tradicionálisak és „konstruáltak”, azaz a meglévő intézmények és kapcsolatok szilárd alapjára épülnek, és azokat fejlesztik tovább, de egyúttal „mesterségesen” létrehozottak is annyiban, hogy a fejlesztési stratégiák egy olyan „design” kialakítására törekednek, ami az adott globális világhelyzetben a területi adottságok optimális kihasználását teszi lehetővé, számos új funkció beiktatásával is. Azonban mindenképpen alulról építkeznek („bottom-up”), vagyis a korábbi stratégiaiktól eltérően nem a brüsszeli elvont általános modellekből kiindulva határoznak meg

⁸ A 2009–2010-es éveken keresztülvonulnak a fontos döntések a uniós régiókról (Commission, 2009e, Commission-CoR, 2009, Committee of Regions, 2009a,b) és a bővítési-szomszédsági politikáról (Commission, 2009a,b,c,f és Council of the European Union, 2009c), érdemi előrelépést azonban csak az alább tárgyalt funkcionális makro-régió jelentett (Commission, 2009d és Committee of Regions, 2009b).

„lefelé” („top-down”) konkrét terveket, hanem a valóságos szükségletek feltárására („needs assessment”) és azokon alapuló feladatok kidolgozására törekednek. Ezzel az integráció új távlatokat nyer gazdasági, politikai, kulturális, társadalmi, környezetvédelmi, biztonság-politikai és logisztikai dimenziókban egyaránt, s így egyszerre szolgálja a gazdasági fellendülést és a bizalomépítést, a beruházások támogatását és a civil társadalmak kapcsolatrendszerének kialakítását. Az „integráció alulnézetben” ugyanakkor azzal az előnnyel is jár, hogy bevonja és megerősíti-egyenlősíti („empowering”) az összes partnert, vagyis önkéntes csatlakozáson és a felek öntevékenységein alapul.

Az EBS kapcsán kidolgozásra került a funkcionális makro-régiókat ért főbb kihívások listája: (1) fenntartható fejlődés, (2) prosperitás, (3) hozzáférhetőség és vonzóerő és (4) civil biztonság (safety) és nemzetközi biztonság (security). Ebből adódóan a fenntartható fejlődés integrált megközelítését – „zöld gazdaság” – kell alkalmazni, amelyet az unió közösségi programjaival intenzíven kell koordinálni, és erre építve egy regionális akciótervet kell kidolgozni. Ebben a megközelítésben a „területi kohézió” fogalma nem pusztán az országokon belüli területi egységek vonatkozásában, hanem főleg az egész makro-régiót illetően jelenik meg (Commission, 2009d:5–6,11). A funkcionális makro-régió jó példája annak, hogy ez az uniós fejlesztési területi középszint hogyan kapcsolja össze a belső uniós területfejlesztési politikát a bővítési, szomszédsági politikával és a külpolitikával. A svéd elnökség programja erőteljesen támogatta az EBS-t, mint „az első makro-regionális együttműködést”, és rámutatott arra, hogy „az EU belső regionalizációja” egy igen fontos folyamat, mert „az EU és régiói kölcsönösen felerősítik egymást” (Bengtsson, 2009:1-2). A Duna Térségben azonban még a Balti Térségnél is jobban, még intenzívebben jelentkezik a Duna integráló szerepe, és ebből adódóan a multifunkcionális fejlesztési térség kialakulásának lehetősége. A Duna Térség regionális területi tökéje, mint adottság óriási potenciált rejt magában, amit a területi tökének hálózati rendszerként és jó kormányzásként („good governance”) való mozgósításával, optimális felhasználásával regionális társadalmi tökévé lehet fejleszteni. Ezért került előtérbe a Duna Térség, mint európai fejlesztési tengely, avagy közös európai fejlesztési és kutatási térség.

A funkcionális makro-régió területfejlesztési koncepciója most először jelenik meg az EU-ban, és az alábbi közpolitikai oszlopokra épül: (1) az „összeköttetés”, mint kommunikáció, közlekedés, víziút, (2) a „fenntartható fejlődés”, mint környezetvédelem és kockázatelemzés, és (3) a „prosperitás”, mint társadalmi-gazdasági fejlődés, intézmények kiépítése, emberi és szociális tőke fejlesztése (bizalomépítés). A Duna-stratégia (EDS) is követi a fenti modellt, bár az EBS kidolgozása jóval előbbre tart, de 2009 folyamán az EDS is mind jobban előtérbe került és a funkcionális makro-régióvá való szerveződése uniós programmá vált. Az Európai Tanács 2009. júniusi ülésén felkérte az Európai Bizottságot, hogy 2010 végéig készítse el az EDS programját, amelyet az Európai Tanács 2010. decemberi ülésén elfogad (Council, 2009d:13). Az Európai Bizottság ugyan a jelenlegi kiinduló helyzetben a három „nemet” hangsúlyozza mind az EBS (European Baltic Sea Strategy), mind pedig az EDS (European Danube Strategy) esetében: nincs új intézmény, nincs új szabályozás és nincs új pénz. Ennek az oka az, hogy a Balti Térséget kezdetben könnyebb működtetni, mivel fejlett az intézményrendszere, kialakult a szabályozási rendje, és jobban áll a finanszírozása is. Az EDS esetében ez viszont csak a kiindulási helyzetet jelzi, hiszen a Duna-stratégia a lényege szerint olyan

fejlesztési-beruházási projekt, amelynek a további dinamikája a fontos, nem pedig az indulási feltételeknél megfogalmazott megnyugtató üzenet más, közvetlenül nem érintett tagállamok felé. Már ismertek azonban azok az uniós kezdeményezések, amelyek azt javasolják, hogy a 2014-ben induló új, hétéves költségvetési periódusban a kohéziós politika keretében a funkcionális makro-régiók kapjanak külön támogatást.

2010 folyamán a Duna-stratégia teljes koncepciója el kell készülnön és az Európai Tanács decemberi ülésén elfogadásra kell kerülnön. Így a Duna-stratégia bekerült a csoportos elnökség 18 hónapos programjába: „Az Európai Tanács 2009 júniusában felkérte a Bizottságot, hogy nyújtsa be az EU stratégiáját a Duna régióban 2010 vége előtt. A három elnökség támogatni fogja ezt a kezdeményezést, ami megfelel a fenntartható fejlődés célrendszerének. Ezeket a sajátos kihívásokat egy integrált megközelítésben kell tárgyalni, miközben figyelembe kell venni valamennyi érintett tagállam sajátosságait is. A környezeti, szállítási, társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődés aspektusait, valamint a stratégia külső dimenzióját ebben az összefüggésben kell tekinteni, áttekintve valamennyi, a Duna együttműködésben résztvevő államot. Ezek a közpolitikák kiegészítik a már létező uniós közpolitikákat.” A 18 hónapos program továbbá megállapítja, hogy „A nyugat-balkáni országok európai perspektívája további támogatást kap (...) Az EU folytatja a nyugat-balkáni országok politikai, gazdasági és intézményi reformfolyamatait, és további támogatást kap a nyugat-balkáni országok közötti regionális együttműködés is.” (Council of the European Union, 2009a:19,84). A részletes akcióprogram kialakítása pedig 2011 márciusában, a magyar uniós elnökség alatt fog megtörténni, így válhat a magyar érdekeknek megfelelően a Duna-stratégia a soros elnökségünk zászlóshajójává. Am már a 2009-es évben a Duna-stratégia kialakítása határozott keretet adott a magyar külpolitikának, a belpolitikai szerveződéseknek, valamint a gazdaság- és területfejlesztési politikának, ezért az év uniós történései közpolitikailag avagy tartalmilag erre az egységes vezérfonalra fűzhetőek fel. A Duna-stratégia és a kohéziós politika szoros összefüggésben van egymással, hiszen a gazdasági, szociális és területi kohézió egységes rendszerének kidolgozása a Tanács 2007-es lipcei határozata szerint magyar elnökségi feladat 2011-ben. Ugyanakkor a V4 régió számára a Nyugat-Balkán integrációja is az elsőrendű uniós célok közé tartozik, vagyis a jelenlegi magyar soros elnökség a V4 szervezetében szintén előtérbe állítja a Duna-stratégiát, mint a nyugat-balkáni előcsatlakozás optimális formáját.

A régi, az alapító atyák által létrehozott EU jelképe a Rajna volt, hiszen az eredeti hat tagállam jelentős részben a Rajna mentén terült el. A kibővült EU jelképe viszont a Duna, ami összeköti a tagállamok jelentős részét a Nyugat-Balkánnal és Kelet-Európa déli peremével is, így átfogja a bővítés különböző szakaszait és kifejezi annak konkrét perspektíváit. A működőképességűvé tett Duna-Majna-Rajna víziút pedig nemcsak Európa új egységét fejezi ki, hanem egyben magasabb hatékonyságát és az új típusú, fenntartható fejlődés felé fordulását is. A Duna-stratégia jelentőségének megértéséhez azt is fontos hangsúlyozni, hogy a Duna Európa második leghosszabb folyója (2857 km) a Volga után. A Duna 19 ország területét érinti, ebből 14 országnak van kétezer négyzetkilométernél nagyobb területe a Duna mellett. A Duna mente avagy a Duna Térség lakossága meghaladja a nyolcvan milliót, területe 801.463 négyzetkilométer. Általában megkülönböztetik a Felső Dunát a forrásától Pozsonyig, a Középső Dunát Pozsonytól a Vaskapuig, és az Alsó Dunát a Vaskaputól a Duna-deltáig.

A Duna mente intézményi szabályozása hosszú történetre tekinthet vissza. Az első Duna Bizottság 1856. március 30-án jött létre, s a krími háborút lezáró párizsi békeszerződés már tartalmazta a szabad hajózás elvét. A Duna Bizottság újjáalakítására és a jelenleg is működő szervezet kialakítására a II. világháború után, az 1948. augusztus 18-i belgrádi hajózási egyezményben került sor. 1994-ben a Duna menti országok Szófiában egyezményt írtak alá a Duna védelméről és fenntartható jellegű használatáról, ami az egyezményt aláíró országok viszonyát szabályozza a környezetvédelemben, a vízszabályozásban, a hajózásban és egyéb gazdasági tevékenységekben. A Duna Bizottság jelenlegi tagállamai a következők: Ausztria, Bulgária, Horvátország, Magyarország, Moldávia, Montenegró, Németország, Oroszország, Románia, Szerbia, Szlovákia és Ukrajna. Újabb fordulatot hozott a Duna menti együttműködésben a Duna Védelmi Nemzetközi Bizottság (International Commission for the Protection of the Danube River, ICPDR) megszervezése 1998-ban, ami a vízszabályozás (water management) legfontosabb intézményévé vált. Megemlítendő, hogy az ICPDR modelljével az ötvenes években megszervezett ICPR (International Commission for the Protection of Rhine, a Rajna Védelmi Nemzetközi Bizottság, www.iks-r.org) szolgált. Ez a nemzetközi szervezet ugyan nem tudta megakadályozni a Rajna beszennyezéséből adódó ökológiai katasztrófát 1986-ban, de ez az incidens egész Európa számára tanulsággal szolgált a vegyipar szigorú környezetvédelmi szabályozására. Sőt a 1986–2000 közötti helyreállítási program (Rhine Action Program) sikerének igen nagy szerepe volt Európában az új ökológiai gondolkodás elterjedésében és a belőle adódó uniós szabályrendszer kialakulása tekintetében is. Példaértékű mindmáig a Rajnai Fenntartható Fejlesztési Program (Sustainable Development of the Rhine, 2001–2020), ami a helyreállítási program sikere után indult, és hosszabb távon biztosítja a Rajnai Térség környezetvédelmi és területfejlesztési programjának egyensúlyát, s ennyiben elősegíti a Duna-stratégia kialakítását is.

A Duna-stratégia közvetlen kiindulópontja tehát a Duna védelmére létrehozott ICPDR szervezet, amely titkárságot működtet Bécsben. A szervezet széleskörű intézményrendszert alakított ki szakértői munkacsoportokkal az előrejelzésre és a monitoring funkciókra, míg az elnökséget a tagországok rotációs rendszerben látják el. Az ICPDR tagállamai: Németország, Ausztria, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Montenegró, Bosznia és Hercegovina, Bulgária, Románia, Moldávia és Ukrajna – a 14 tagország mellett az EU maga is tagja a szervezetnek. A szerződő felek közül az, amelyik határos egy kisebb dunai vízgyűjtő területtel rendelkező országgal, biztosítja az ezekkel az országokkal való kapcsolatot a közös szabályozás betartására: Ausztria Svájcjal és Olaszországgal, Szlovákia Lengyelországgal, míg Szerbia és Montenegró Albániával és Macedóniával, így mind a 19 érintett ország követi az ICPDR szabályozásait.

Magyarország érdekeltsége a Duna-stratégiában elég evidens, hiszen nemcsak arról van szó, hogy az egyetlen ország, amelynek egész területe a Duna Térséghez tartozik, hanem mindenekelőtt arról, hogy hazánknak óriási érdeke fűződik a szomszédos nyugat-balkáni régió felzárkóztatásához, az uniós elő-csatlakozási folyamatának felgyorsításához és a közép-európai, valamint a balkáni régió együttműködésének fokozásához. Nagy lehetőségünk, úgymond, mozgósítani a közös történelmet, a közös kulturális hagyományokat és a kapcsolatokat a Duna-stratégia szolgáltatában a bajoroktól a szerbe-

kig a dunamenti identitás kialakítására, s legfőképpen a bizalomépítésre a Balkánon az előcsatlakozási folyamat elősegítésére. Magyarország sajátos közvetítő funkciót tölthet be a balkáni uniós integráció folyamatában, amelyben egyedülálló szerepe lehet a Horvátországgal, Szerbiával és Romániával határos, az adott országokkal szorosan együttműködő Dél-alföldi Régiónak. Ezért országunk már a Duna-stratégia előkészítésében és megtervezésében is tevékeny szerepet vállal, amelynek csúcspontja a magyar uniós elnökség időszakában lesz.⁹

Magyarország egyedülálló helyzetben van az uniós Balkán-politikában a szegedi folyamat révén is. A szegedi folyamat az uniós Délkelet-Európai Stabilitási Paktumhoz kapcsolódva a koszovói háború lezárulásával kezdődött a Szegeden 1999. október 7–8-án megrendezett konferenciával. Eredeti célja Szerbia demokratizálódási folyamatának elősegítése volt, de 2001-től a nyugat-balkáni térség valamennyi államára kiterjedt. 2004-től, a magyar uniós tagság kezdetétől fogva a szegedi folyamat középpontjába a térség uniós integrációs perspektívájának elősegítése és az európai demokratikus értékek közvetítése került. A szegedi folyamat intézményi megalapozását az „Esély a Stabilitásért” közalapítvány és a Szegedi Biztonságpolitikai Központ nyújtja. A szegedi folyamat a 2009. év folyamán is nagy szerepet játszott a december 19-i határnyitás kapcsán, amikor az EU eltörölte a vízumkényszert a szerb, macedón és montenegrói állampolgárok számára. A magyar külügyminiszter éjfélkor, a határnyitáskor találkozott szerb kollégájával, és sajtótájékoztatót tartottak a határon, majd részt vettek Szegeden az *Esély a Stabilitásért* közalapítvány megalakulásának tizedik évfordulójára rendezett konferencián. A magyar–szerb együttműködés rövidesen kiegészül a magyar–szerb–horvát együttműködéssel, illetve nagy jelentősége van a Dél-alföldi Régióban szervezett Duna–Körös–Maros–Tisza térségi együttműködésnek is. A vízumkényszer eltörlését követően, december 22-én Szerbia beadta az uniós felvételi kérelmét, ami már jelzi a nyugat-balkáni előcsatlakozási folyamat előrehaladását és felgyorsulását.¹⁰

A Duna-stratégiának kiemelt jelentősége van a visegrádi országok együttműködésében is. 2009. júliusa és 2010. júliusa között Magyarország tölti be a Visegrádi Csoport (V4) soros elnöki szerepét. A V4 soros elnökségnek fontos szerepe van az uniós elnökség előkészítésében általában, de különösen a bővítési és szomszédsági politikának a V4 partnerekkel való koordinálásában. A V4 magyar elnökségének átvétele előtt 2009. június 3–4-én a kormányfők találkozót tartottak Krakóban, kibővítve a tanácskozást a három balti állam, Románia és Szlovénia, valamint Németország kormányfőivel. Az Európai Tanács 2009. júniusi ülése előtti kibővített visegrádi tanácskozás megmutatta, hogy a V4 igen alkalmas fórum a tagországok nemzetközi szerepének egyeztetésére és közös hatékony érdekképviseletére. A Visegrádi Csoport Magyar Elnökségének Prog-

⁹ Az Európai Bizottság 2009. október 22-én levelet intézett az ICPDR 14 tagállamához, hogy vegyenek részt a Duna-stratégia kidolgozásában. Ennek keretében 2010. január 20-án hazai konferencia, február 25–26-án pedig összeurópai konferencia volt az érintett országok vezetői csúcs-találkozójaival, 2010. március 18-án pedig nemzetközi szakértői konferencia volt Budapesten.

¹⁰ Lásd Népszabadság, 2009. december 21 és <http://szegedma.hu>. 2009. december 17-én, Mórahalmon (Szegedtől 21 kilométerre) Magyarország, Szerbia és Románia 75 települése önkormányzatának vezetői aláírták az első háromoldalú EGTC (Európai Területi Együttműködési Csoportosulás) Banat-Triplex Confinium (BTC) nevű szerveződést. Az EGTC-ről részletes felvilágosítást nyújt az Önkormányzati Minisztérium honlapja (www.otm.gov.hu/web/egtc).

ramja négy prioritást határozott meg: (1) a nyugat-balkáni bővítés és a Keleti Partnerség támogatása, (2) az ágazati együttműködés elősegítése, (3) a V4 együttműködés kommunikációjának kiterjesztése és (4) a civil együttműködés további erősítése. A Program határozott koordinációra törekedett a V4 soros elnökségek és az uniós elnökségek között, ennek megfelelően vázolta fel a feladatok ívét a 2009-es cseh uniós elnökségtől a 2011-es magyar és lengyel uniós elnökségekig. Két külügyminiszeri találkozót tervezett, az egyiket (2009. október 6.) a Nyugat-Balkán, a másikat (2010 elején) a Keleti Partnerség kérdésében, a „mobilitás és partnerség” kettős jegyében.¹¹

Az ágazati politikák tekintetében a V4 Program különös súlyt helyezett a Duna-stratégia kidolgozására és közös álláspont kialakítására az uniós kohéziós politika jövőjét és a „Zöld Visegrád” koncepcióját illetően. Felhívta a figyelmet arra is, hogy az Európai Területi Együttműködési Csoportosulásról (EGTC) szóló, 1082/2006 számú közösségi rendelet nagy lehetőséget biztosít a visegrádi országok közötti határmenti együttműködésre. Folytatni kívánta a cseh visegrádi soros elnökség alatt megkezdett V4+2 koordinációt Bulgáriával és Romániával a regionális tervezési és fejlesztési projektek ügyében, főleg az infrastrukturális korszerűsítésben, aminek ugyancsak kiemelt jelentősége van a Duna-stratégia kidolgozásában. A V4 tevékenységében hagyományosan komoly szerepe van a kulturális együttműködésnek, ezért a Programban nagy súllyal szerepelt a kulturális miniszterek huszadik találkozójának megszervezése, a kulturális intézmények kapcsolatainak bővítése, valamint a kulturális örökség megőrzésére alapozott regionális fejlesztés a kulturális és kreatív ipar révén. De a Program egyben hangsúlyt helyezett a kulturális párbeszéd fokozására is a V4 országok és a környező országok között. Ehhez szorosan kapcsolódott a közös V4 turisztikai marketing, mint a „European Quartet – One Melody” programnak a Duna mentén való kiterjesztése, vagyis a Duna-stratégiához való csatlakozás.¹²

A visegrádi együttműködés legfontosabb eseménye 2009 folyamán a 2009. október 6-i budapesti külügyminiszeri találkozó volt, amelyre meghívást kaptak a csoportos elnökség országainak – Spanyolország és Belgium –, valamint a hét nyugat-balkáni ország külügyminiszterei is. Értelemszerűen a tanácskozás középpontjában az a téma szerepelt, hogyan tudja elősegíteni a csoportos elnökségünk a Nyugat-Balkán euroatlanti integrációját. A kiadott közös nyilatkozat hangsúlyozza, hogy a nyugat-balkáni államok egyfajta – az EU területe által körülvett – szigetet képeznek, így a fokozott uniós integrációjuk a tagállamoknak is az érdeke, különös tekintettel a visegrádi országokra. Az Európai Tanács 2009. október 29-30-i ülése kapcsán V4 kormányfői találkozó is volt a Lisszaboni Szerződés hatálybalépésével kapcsolatos teendőkről. Egészében véve a visegrádi együttműködés a bővítési és a szomszédsági politika egysége jegyében történik. Ez maximálisan kifejeződik a Duna-stratégiában is, ami három lépésben való-

¹¹ A Duna-stratégia kapcsán máris számos jelentős projekt merült fel, az egyik nagy átfogó projektje a Fekete tenger (Konstanca) és az Adriai tenger (Trieszt) közötti transzbalkáni vasút teljes helyreállítása. A nyugat-balkáni segélypolitika összefoglalását lásd Szemlér, 2009.

¹² A Duna-stratégiának óriási jelentősége van Budapestnek, mint „világvárosnak”, azaz az európai városhálózat kiemelt fontosságú tagjának a fejlesztése szempontjából is. Ebben az értelemben az „adjuk vissza Budapestnek a Dunát” jelszónak van konkrét, de általános-szimbolikus jelentése is. Hasonlóképpen, szimbolikus jelentősége van a 21. század nagy kincse, a vízkészlet szempontjából az Aquincum (vízbőség) elnevezésnek is.

sul meg: kezdődik az uniós együttműködéssel, folytatódik a nyitással a nyugat-balkáni térség felé, amelynek szilárd ígérete van a teljes uniós tagságra, de a harmadik lépésben kiterjed majd a kelet-európai országok – Ukrajna és Moldávia – felé is. A Duna-stratégia ugyanakkor az uniós integráció szempontjából három centrális közpolitikai területet ölel fel, a fent említett logisztikai, környezetvédelmi és területfejlesztési aspektusokat. Ezek közül különösen az utóbbit kell kihangsúlyozni, hiszen a Duna menti országok között a gazdasági fejlettség tekintetében óriási különbség van az egy főre számított GDP tekintetében, a gazdasági fejlettség aránya mintegy 1:25. A 21. század elejének nagy vállalkozása lesz a balkáni országok integrációja és felzárkóztatása, amelyben a közép-európai országok is nagy szerepet játszanak majd, s ez hathatósan segíti majd a régi tagállamokhoz való saját felzárkózásukat is.

4. AJÁNLÁSOK A KORMÁNYZAT SZÁMÁRA

4.1. Helyzetleírás

A globális válság a 2009. év végétől ismét felülírta a belpolitikai foratókönyveket, és erőteljesen érezte a hatását valamennyi új tagállamban. Magyarország azon új demokráciák közé tartozott, amelyeket különösen érintett a válság, de 2009 folyamán már a válságkezelésben is az élvonalba került. Belpolitikai nézőpontból ugyanis minden tagország számára fontos volt, hogy a globális válság kitörése milyen gazdasági és politikai ciklusban érte az adott országot. Az új tagállamok különböző gazdasági ciklusokban mozognak, a lengyelek és a csehek a kilencvenes és a kétezres évek fordulóján voltak a ciklus mélypontján, amikor Magyarország jól teljesített, s megfordítva, a két-éves évek közepétől nálunk lassult le a fejlődés, amikor ezek az országok viszonylag gyorsan fejlődtek. Az új tagállamok gazdasági fejlődése összehasonlításának tehát csak középtávon van értelme, az 1997-től kezdődő hivatalos uniós statisztika alapján, ami azt mutatja, hogy az 1997–2008 közötti időszakban Magyarország átlagosan teljesített. A globális válság mindenütt komoly visszaesést okozott, de nálunk különösen, mert a gazdasági ciklus lelassuló ágában érkezett és megtörte a kormányzati ciklust is.¹³

Ennek az „importált válságnak” Magyarországon erősebb volt a hatása a közvéleményre, mint a gazdasági helyzetre. Az uniós felmérések szerint Magyarország azon országok közé tartozik, amelyekben igen nagy a valószínűség a helyzet és annak megítélése közötti távolság, s ez még tovább növekszik. Nevezetesen, a 2009-es felmérések szerint négy tagországban is sokkal alacsonyabb a jólét, mint Magyarországon, de mégis sokkal magasabb az életszínvonalal való megelégedettség (Anderson et al, 2009: 16, 8. ábra). A 2009–2010-es évek tehát a hármas válság jegyében egyszerre a válságból való kilábalás és a mély pesszimizmus évei Magyarországon. Az Unióban pedig leg-

¹³ 1997 és 2008 között a Cseh Köztársaság az uniós átlag 72,9%-ról 81,3%-ára (8,4% növekedés), Lengyelország 46,8%-áról 56,1%-ára (9,3%), Szlovákia 51,3%-áról 70,7%-ára (19,4%) nőtt, míg Magyarország annak 51,5%-áról 62,9%-ára (11,2%) fejlődött (epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm). Az Eurostat legutóbbi, 2009. december 15-i jelentése szerint a százalékok a következők a fenti sorrend szerint: 80-56-72-64%. A kelet-közép-európai országok részletes összehasonlítását lásd Ambrosetti, 2009.

alábbis két alapvető vonatkozásban radikálisan új helyzet lesz, nevezetesen a mélyítésben és a bővítésben egyaránt. A Duna-stratégia viszont egyszerre hazai és uniós prioritás, ráadásul azon kevés projektek közé tartozik, amelyekben nemzeti konszenzus van. Ehhez kell alkalmazkodni, ezt a konszenzust kellene az uniós politikáról más közpolitikai reformokra is kiterjeszteni.¹⁴

4.2. Konkrét ajánlások

4.2.1. Felkészülés a váratlan eseményekre

A hármás válság még nem ért véget, ahogy a 2010. év elején bekövetkezett görög események mutatják, bármikor újabb válságjelenségek következhetnek be globálisan, az EU-ban, de a környező országokban is. Ezért célszerű lenne a magyar elnökség idejére egy válságkezelő csapatot felállítani, ami az EU-ban működő Task Force részeként gyors akciókra lesz képes a válságelhárításban és válságkezelésben.

4.2.2. Felkészülés a várt eseményekre

A cseh elnökség tapasztalatai azt mutatják, hogy az uniós elnökség rutin feladatai is óriási terhet jelentenek az újonnan csatlakozott országok politikai vezetésére és közigazgatására, ezért szükséges lenne egy kormánybiztos kinevezése az elnökségi feladatok koordinálására egyrészt a hazai minisztériumok és közigazgatási intézmények, másrészt a hazai vezető testületek és az uniós intézmények között. Mielőbb döntést kellene hozni az elnökségi események hazai színhelyeiről, hogy a felkészülés idejében megtörténjen.

4.3.3. Maximálisan kihasználni a Duna-stratégia lehetőségeit

A magyar elnökségnek a szokásosnál nagyobb esélye van a sajátos nemzeti prioritás megvalósítására a Duna-stratégia esetében, mert nagyon erős érdek jelentkezik erre a német és az osztrák régiókban és a környező országokban. Az EU eddig nem volt képes a nyugat-balkáni előcsatlakozás megfelelő kezelésére, ezért ezen a vonalon is jelentős támogatást lehet kapni, ha az Európai Tanács decemberi döntése előkészítésével párhuzamosan megtörténik a hazai szervezés is a részletes Duna-stratégia 2011 tavaszán esedékes részletes kidolgozására.

¹⁴ A legutóbbi felmérés szerint Magyarország számára, megfelelően az általános trendnek, a legfontosabb ügy a munkanélküliség és a gazdasági helyzet, a várakozások tekintetében ismét a legpresszimentáltabb országok közé tartozik. A magyarok vannak a leginkább szembefordulva a posztmodern értékekkel, és ők mondják a leginkább, hogy a gazdasági növekedésnek akkor is prioritásnak kell lennie, ha károsítja a környezetet. Ugyanakkor az uniós intézmények iránti bizalom vonatkozásában is az élmezőnyhöz tartoznak, sőt az EP (57-60%) és a Bizottság (50-54%) támogatottsága nőtt is 2009 folyamán a kognitív disszonancia jegyében (Eurobarometer 72, 2009: 11, 15, 22, 29).

IRODALOM

- Ambrosetti (ed.) (2009) *Observatory on Europe 2009: Improving European Integration and Competitiveness*, Brussels: The European House.
- Anderson, Robert, Branislav Mikulic, Greet Vermeulen, Maija Lyly-Yrjanainen and Valentina Zigante (2009) *Second European Quality of Life Survey*, European Foundation for the improvement of Living and Working Conditions, www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2009
- Ágh Attila (2009a) „Az EU 'kreatív válsága' és a globális pénzügyi válság: a kettős válság hatása Magyarországon”, Sándor Péter és Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve 2008-ról*, I. kötet, pp. 363–384.
- Ágh Attila (2009b) „A Lisszaboni Stratégia jövője”, *Fejlesztés és Finanszírozás*, No. 4, pp. 35–43.
- Ágh, Attila (2009c) “The Global Crisis Management and EU Team Presidencies: European Institutions at the Crossroads”, in Ágh and Kis-Varga, 2009, pp. 11–45.
- Ágh, Attila (2009d) “Sweden gives a Nordic Flavour to the EU 2020 Strategy”, in Fredrik Langdal and Göran von Sydow (eds) (2009b), pp. 50–63.
- Attila Ágh and Judit Kis-Varga (eds) (2009) *The global crisis and the EU responses: The perspectives of the SBH team presidency*, Budapest: Together for Europe Research Centre, pp. 353.
- Bengtsson, Rikard (2009) *An EU Strategy for the Baltic Sea Region: Good Intentions Meet Complex Challenges*, Swedish Institute for European Policy Studies (SIEPS), European Policy Analysis Issue, 9-2009, September 2009.
- Bunse, Simone (2009) *Small States and EU Governance: Leadership through the Council Presidency*, New York: Palgrave-Macmillan.
- Král, David (2009) „What can be expected from the Czech EU Presidency?”, EPIN Commentary No. 2, www.ceps.eu
- Langdal, Fredrik and Göran von Sydow (2009a) *The 2009 Swedish EU Presidency: The Setting, Priorities and Roles*, Swedish Institute for European Policy Studies (SIEPS), Issue 7, July 2009.
- Fredrik Langdal and Göran von Sydow (eds) (2009b) *The Swedish Presidency: European Perspectives*, Stockholm: SIEPS (Swedish Institute for European Policy Studies).
- Reinfeldt, Fredrik (2009) *Speech before the European Parliament* – 14 July 2009 in Strasbourg, www.se2009.eu
- Slosarcik, Ivo (2009) „First 60 days of the Czech Presidency”, in Ágh and Kis-Varga, 2009, pp. 65–76.
- Szemlér, Tamás (2009) „From Ad Hoc Aid to IPA: Financial Support for the Western Balkans”, in Ágh and Kis-Varga, 2009, pp. 137–156.
- Tóth, Judit (2009) „On the road from Hague to Stockholm and somehow ahead”, in Ágh and Kis-Varga, 2009, pp. 121–136.
- Work programme for the Czech Presidency (2009a) *Europe Without Barriers*, 1 January-30 June 2009, www.EU2009.cz
- Work programme for the Swedish Presidency of the EU (2009b) 1 July-31 December 2009, Regeringen, 23 June 2009, www.se2009.eu

Hivatkozott uniós dokumentumok

- Commission (2009a) *Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2008*, Brussels, 23/04/2009, COM(2009)188/3
- Commission (2009b) *EU reinforces its ties with the neighbours and continues to support their reforms*, IP/09/625, 23/04/2009

- Commission (2009c) *Europe' relations with its Eastern neighbours: EESC calls for more involvement of civil society*, CES/09/73, 19 May 2009
- Commission (2009d) *European Union Strategy for the Baltic Sea Region*, Brussels, 10.6.2009, COM(2009) 248 final
- Commission (2009e) *Sixth progress report on economic and social cohesion*, Brussels, 25.6.2009, COM(2009) 295 final
- Commission (2009f) *Enlargement Strategy and Main Challenges: 2009-2010*, Brussels, 14.10. 2009, COM(2009) 533
- Commission-CoR (2009) *Working towards a New Europe: The role and achievements of Europe's regional policy, 2004-2009*
- Committee of Regions (2009a) *White Paper on Multilevel Governance*, 80th plenary session, published on 6 May, adopted on 17 and 18 June 2009, CONST-IV-020
- Committee of Regions (2009b) *The Draft Opinion of the Committee of Regions: An EU strategy for the Danube area*, 81st plenary session, 5-7 October 2009, RELEX-IV-025
- Council (2009a) *Informal meeting of Heads of State or Government of 1 March 2009*, www.eu2009.cz
- Council (2009b) *Brussels European Council 19/20 March 2009, Presidency Conclusions*, 20 March 2009, 7880/09
- Council (2009c) *Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit, Prague, 7 May 2009*, Brussels, 7 May 2009, 8435 (Presse 78)
- Council (2009d) *Brussels European Council 18/19 June 2009, Presidency Conclusions*, 19 June 2009, 11225/09
- Council (2009e) *Brussels European Council 29/30 October 2009, Presidency Conclusions*, 30 October 2009, 15265/09
- Council (2009f) *Informal meeting of Heads of State or Government of 19 November 2009*, www.consilium.europa.eu
- Council (2009g) *Brussels European Council 10/11 December 2009, Presidency Conclusions*, 11 December 2009, EUCO 6/09
- Council of the European Union (2008) *The future French, Czech and Swedish Presidencies to Delegations: 18-month programme of the Council*, Brussels, 30 June 2008, 11249/08
- Council of the European Union (2009a) *The future Spanish, Belgian and Hungarian Presidencies to Coreper/Council: Draft 18 month program of the Council*, Brussels, 27 November 2009, 16771/09
- Council of the European Union (2009b) *The Stockholm Programme – An open and secure Europe serving and protecting citizens*, Brussels, 2 December 2009, 17024/09
- Council of the European Union (2009c) *Council conclusions on enlargement/stabilization and association process*, Brussels, 7 and 8 December 2009
- Eurobarometer 72*, December 2009 (europa.eu.int/comm/public_opinion/index)

ÚJ VIDÉKPOLITIKA FELÉ

VÁLTOZÓ EURÓPAI PARADIGMA, NÖVEKVŐ HAZAI KIHÍVÁSOK

Halmai Péter, Csatári Bálint, Vásáry Viktória
(Szent István Egyetem, MTA Regionális Kutató Központ)

1. KITÜZÖTT CÉLOK

A projekt célja a vidéki gazdaság és társadalom felemelkedése szempontjából meghatározó egyes alapvető tényezők feltárása, a vidék felemelkedését szolgáló vidékpolitika kimunkálásának előmozdítása volt.

A projekt megvalósítása során nagy figyelmet kapott egyfelől a hazai kritikus pontok azonosítása, másfelől a fő nemzetközi irányzatok, az élenjáró EU-beli megoldások feltárása. Alapvető cél volt a vidéki térségek társadalmi-gazdasági fejlődésének előmozdítása, a többfunkciós vidékfejlesztési politika kifejlesztésének segítése. (Annak kereite között fokozott lehetőségek nyílhatnak a vidéki közjavak előállításának támogatására és a közjavak kihasználására, a biológia sokféleség – biodiverzitás – fenntartására, a helyi kulturális és idegenforgalmi hasznosításra).

A kutatás során a kitűzött fő célok az alábbiak voltak:

- az európai (és a magyar) agrár- és vidéki gazdaság előtt álló új kihívások (éghajlati változás, víz, bioenergia, biodiverzitás, Poszt Lisszabon Stratégia stb.) azonosítása, lényegének feltárása és a lehetséges kölcsönhatások, az agrár- és vidékpolitikai következmények rendszerezése;
- a magyar vidéki változások, a térségi sajátosságok, különböző rurális típusok értékelése; előbbieik alapján a térhez, a tájhoz, a lokalitáshoz szervesebben illeszkedő, differenciált agrár-vidékpolitikai beavatkozások tudományos megalapozása, a vidéki térségek endogén erőforrásaira figyelemmel;
- a legújabb nemzetközi irányzatok, az „új vidéki gazdaság”, az EU vidékfejlesztési politikát érő kihívások sajátosságainak feltárása, az eredményekre alapozott ajánlások megfogalmazása a hazai és az EU-beli döntéshozók részére.

A kutatás 2009 júniusától széles körű munka bázisán valósult meg. Az elvégzett munka fő irányai és a kutatás fő eredményei az alábbiakban foglalhatóak össze.

2. A VIDÉKI GAZDASÁG ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS FŐ KIHÍVÁSAI

A fő kihívások azonosítása és mélyebb elemzése a legkorszerűbb nemzetközi szakirodalom alapos tanulmányozásán túl az adott témakörökben kompetens szakemberekkel készített mélyinterjúk, a releváns nemzetközi és hazai dokumentumok elemzése, tovább-

bá az Eurostat, az Európai Bizottság és a KSH adatbázisainak felhasználásán alapuló mennyiségi elemzésre támaszkodva valósul meg. Lényeges új módszertani elem a kutatások során a fenntarthatósági elemzés, illetve a fenntarthatósági indikátorok alkalmazására irányuló tevékenység.

Az új, korábban nem, vagy kevésbé felmerülő, különlegesen összetett problémakörök kezelése alapvető új kihívásokat támaszt a vidékfejlesztési politikák irányában is. E fő új kihívások mindenekelőtt a következők: az éghajlati változás,¹ a víz, a bioenergia, a biodiverzitás, a globalizáció (azzal összefüggésben az EU Poszt Lisszabon stratégiája), a kereskedelmi liberalizáció témakörei.

Az új kihívások megfelelő kezelése nélkül fellépő negatív hatások tovább erősítik, sőt felgyorsíthatják a *vidéki területeken* egyelőre lassan végbemenő, de *irreverzibilis folyamatokat is*: a *területek* népességének csökkenését; a gazdálkodás fokozatos megszüntetését, azzal a kultúrtáj léptülését; illetőleg – a másik oldalról – az intenzifikációt; a biodiverzitás csökkenését.

Az Európai Unióban az „urbanizáció” és az „ellenurbanizáció” irányzatai kedvezőtlen demográfiai változásokat, migrációs folyamatokat eredményezhetnek. A déli tagállamok vidéki térségei lakosságának elöregedése és az északi térségek „elférfiasodása” (a nők létszámának jelentékeny csökkenése) mellett általános jelenség az alacsonyabb aktivitás – kiemelten a lecsökkenő agrárgazdasági foglalkoztatás –, valamint a magasabb tartós és rejtett munkanélküliségi ráta. Minőségi és mennyiségi hiányosságok mutatkoznak a képzés/képzettség, a humántőke újratermelése területén. A nők és fiatalok lehetőségei még mindig korlátozottak. A szolgáltatói ágazat a kíváncsnál lassabban fejlődik. A keleti kibővülés során depressziós térségekkel bővült az EU. A rurális diszparitások határozottan növekedtek. Ennek ellenére ugyanakkor csak korlátozott források állnak rendelkezésre a közös költségvetésből a vidékpolitika céljára, és a nemzeti költségvetések is eltérő – többnyire a szükségéstől elmaradó – lehetőségeket biztosítanak.

Ágazatspecifikus megközelítésben elsősorban a *mezőgazdasághoz* kapcsolódó problémák és teendők emelendők ki, amelyek gazdasági, környezeti és társadalmi értelemben véve is a fenntarthatóságnak vannak alárendelve. Az általános kihívásokhoz az agrárgazdaságban hozzájárul a növekvő nemzetközi agrárpiacon versenyzés, a multifunkcionalitásra épülő és azt kihasználó rurális szolgáltatások iránti igénynövekedés, a mezőgazdasági ágazat és élelmiszer-feldolgozó ipar egyes területein a dolgozók szükséges képzettségének hiánya, a környezeti terhelések, valamint a Közös Agrárpolitika (KAP) megkérdőjelezése, a KAP-reform hatásainak kihasználása/tompítása, illetve változó súlypontjainak tudatosítása. A mezőgazdaság kiemelt szerepet tölt be a vidéki gazdaságban: a helyi inputok, üzleti szolgáltatások fő vásárlója; a vidéki közjavak fő előállítója; ám egyedül nem teljesítheti a vidékfejlesztés funkcióit.

¹ A *klimaváltozás* különböző hatást gyakorol az egyes vidéki térségekre: a mezőgazdaság, az infrastruktúra, a humán-, növény-, állategészségügyi helyzet, a vízminőség és a rendelkezésre álló víz mennyisége (a nagy vízmennyiség okozta stressz Európában 2070-re a jelenlegi 19%-ról 35%-ra emelkedhet – ez fokozhatja a mitigációs nyomást), az eltűnő ökoszisztemek, beleértve a tengeri ökoszisztemeket is, a biodiverzitás csökkenése tekintetében.

2.1. Az éghajlatváltozás és a víz kihívásai

Mind a mezőgazdaság, mind az erdészet esetében számos hatás érvényesül, s nehézséget okozhat az *éghajlati hatások* elkülönítése. Ugyanakkor a témakörben folytatott kutatások, modellvizsgálatok lehetővé teszik egyes alapvető, az éghajlatváltozással kapcsolatos, az agrárgazdaságot érintő hatások azonosítását (ld. 1. táblázat).

1. táblázat. A KLÍMAVÁLTOZÁS EGYES HATÁSAI

a tenyészedőre	Bizonyíték van arra, hogy számos mezőgazdasági növény tenészedője megváltozott Európában. <i>A hosszabb tenészedő megnöveli a hozamot, a rovarpopuláció számát, és kedvező helyzetet teremt olyan új fajtáknak, melyek korábban nem voltak képesek megélni adott területen (pl. az északi országok esetében).</i>
a növények fenológiájára	Európában számos fajta esetében korábban (2-3 héttel) kerül sor a virágzás és az érés fázisára. A fenológiai fázisok rövidülése várhatóan folytatódik a hőmérséklet emelkedésével. <i>A növényi ciklus rövidülésének negatív hatásainak kiküszöböléséhez a mezőgazdasági gyakorlat adaptációjára van szükség.</i>
az adott területen megtermelhető növények változatosságára/ produktivitására	Az extrém klimatikus események hatására rendkívül változékony a növények hozama. A klímaváltozás hatására ezen események súlyossága és gyakorisága növekszik, következésképpen a hozam még inkább ingadozni fog. <i>A gazdálkodási gyakorlatban és a földmenedzsmentben végrehajtott változtatások kockázatsökkentő intézkedésként hathatnak.</i>
a vízszükségletre	1975 és 2006 között Európában egyértelmű negatív, illetve pozitív trendek figyelhetők meg a vízszükséglet vonatkozásában. A mediterrán térségekben például markánsan (50-70%) megnőtt a vízigény. (Franciaországban pl. 1970 és 2000 között megháromszorozódott az öntözött terület mérete, Rieu, T., 2005.) A jelenlegi trendek és a jövőbeli scenáriók a mezőgazdaság vonatkozásában is jelzik a víz iránti egyre nagyobb és nagyobb igényt, valamint az egyes szektorok között a víz iránti verseny fokozódását. A mezőgazdaság a teljes vízhasználat 30%-ért felelős. Öntözésre leginkább a déli tagállamokban van szükség, ott azonban szignifikáns problémát jelent, hogy elsősorban a kisméretű gazdaságok dominálnak, ahol az öntözés létfontosságú eleme a gazdálkodásnak. (IEEP, 2000)
az erdők faállományának növekedése	A kontinentális Európa legnagyobb részén az erdők ma gyorsabban nőnek, mint a 20. század elején. A változó klíma kedvez egyes fajtáknak, más esetekben viszont ennek az ellenkezője érvényesül. <i>Lényeges eltolódás következik be a vegetáció eloszlásában.</i> A száraz időszakok és a meleg telek következtében nő a kártevők populációja, és az tovább gyengíti az erdők állapotát.

A klímaváltozás különböző hatásaira az egyes térségekben automatikusan úgynevezett *autonóm (független) adaptációval* reagálhatnak az érintett szereplők. Egyes egyének és üzleti vállalkozások képesek a piac klímaváltozás által előidézett változásaihoz alkalmazkodni. Ez az autonóm adaptáció azonban valószínűleg nem optimális a bi-

zonytalanság, a tökéletlen információ és pénzügyi korlátok következtében. Azaz az adaptáció nem hárítható kizárólagosan az egyénekre vagy vállalkozásokra. (Bizonyos adaptációs tevékenységek még akár növelhetik is az ökorendszerek sérülékenységét.) Ezért az *autonóm adaptációs válaszreakciók kontrolja szükséges, illetve irányított adaptációs beavatkozások is szükségesek lehetnek* (White paper: Adapting to climate change: Towards a European framework for action).

A mezőgazdaság/erdészet/halászat a klímaváltozás negatív hatásainak részben elszennvedője, részben kiváltó tényezője,² de egyúttal olyan szektor is, amely pozitív és negatív módon egyaránt befolyásolni is képes azokat a tényezőket (pl. üvegházhatású gázok kibocsátása, illetve széndioxid megkötése, ártéri erdők telepítésével a levonuló árhullámok adott területekre korlátozhatóak, megakadályozva művelésben tartott szántók elárasztását), amelyek hatást gyakorolnak az éghajlat alakulására (2. táblázat). Egyértelműen bizonyítható például a talajművelés módja és a talaj vízháztartása közötti szoros kapcsolat. A víz mint stratégiai kihívás kezelésében szerepe van a mezőgazdasági tevékenységnek, azon belül – egyebek mellett – a talajművelés technológiájának, s az azt befolyásoló agrár- és vidékpolitikai ösztönzésnek.

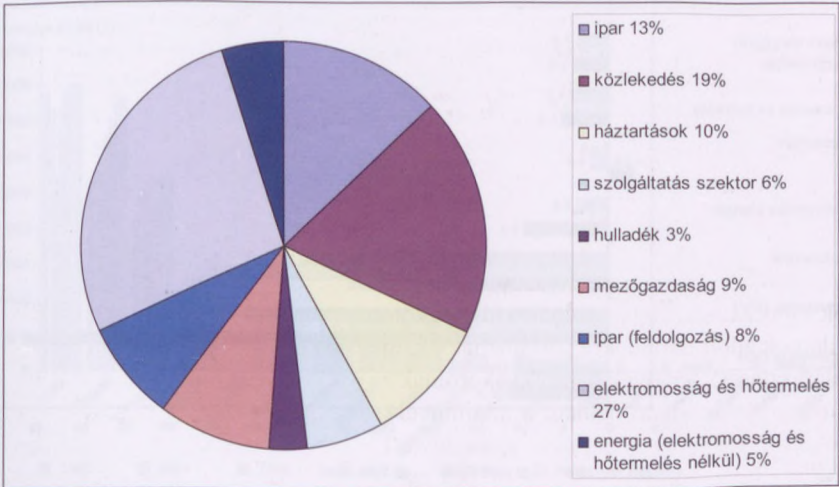
2. táblázat. MEZŐGAZDASÁG: ÁLDOZAT VERSUS ELSŐDLEGES KATALIZÁTOR

A klímaváltozás egyes hatásai az agrárgazdaságra:	A mezőgazdaság hatása a klímaváltozást befolyásoló tényezőkre:
– a tenyésződés – a növények fenológiájára – az adott területen megtermelhető növények változatosságára/ produktivitására – a vízszükségletre – az erdők faállományának növekedésére	– csapadék, – árvizek, – üvegházhatású gázok kibocsátása

Az éghajlatváltozást befolyásoló főbb tényezők és a mezőgazdaság (erdőgazdaság) kapcsolatát különösképpen az alábbiak jellemezhetik:

- *Üvegházhatású gázok kibocsátása* (1. ábra), *illetve megkötése*. A mezőgazdaság a többi szektorhoz viszonyítva 9%-nyi üvegházhatású gázt bocsát ki. A megfelelő növénytakaróval (kultúrnövények, erdő) való borítottság elősegíti a CO₂ megkötést.
- *Légszennyező anyagok kibocsátása*. Az ózon-prekursorok, a savasító anyagok és az elsődleges finoman elosztatott részecskék vizsgálata során megállapítható, hogy a mezőgazdaság leginkább a savasító anyagok (25%) kibocsátása tekintetében terheli a környezetet.
- *Elektromosáram-felhasználás* (2. ábra). A mezőgazdaság elektromos áram felhasználására vonatkozóan csupán közelítő számadatok állnak rendelkezésre. A legnagyobb felhasználó – az ipar – értékeit az meg sem közelíti.

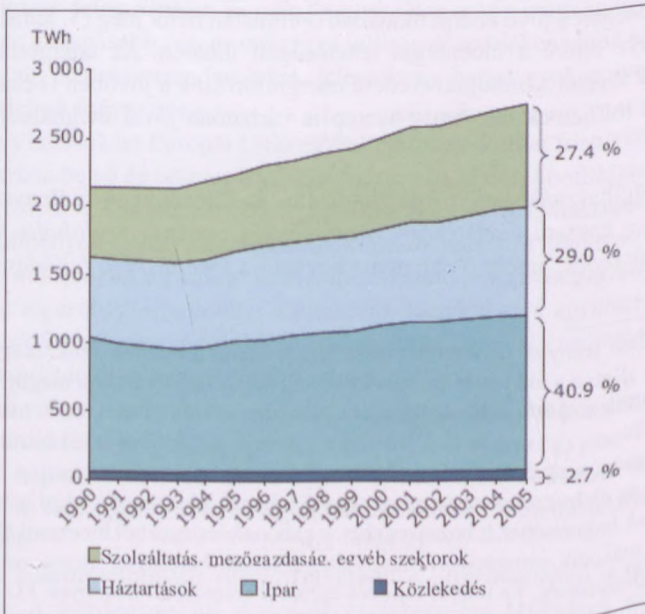
² Egyértelműen bizonyítható például a talajművelés módja és a talaj vízháztartása közötti szoros kapcsolat. A víz mint stratégiai kihívás kezelésében szerepe van a mezőgazdasági tevékenységnek, azon belül – egyebek mellett – a talajművelés technológiájának, s az azt befolyásoló agrár- és vidékpolitikai ösztönzésnek.

Forrás: EEA, 2007

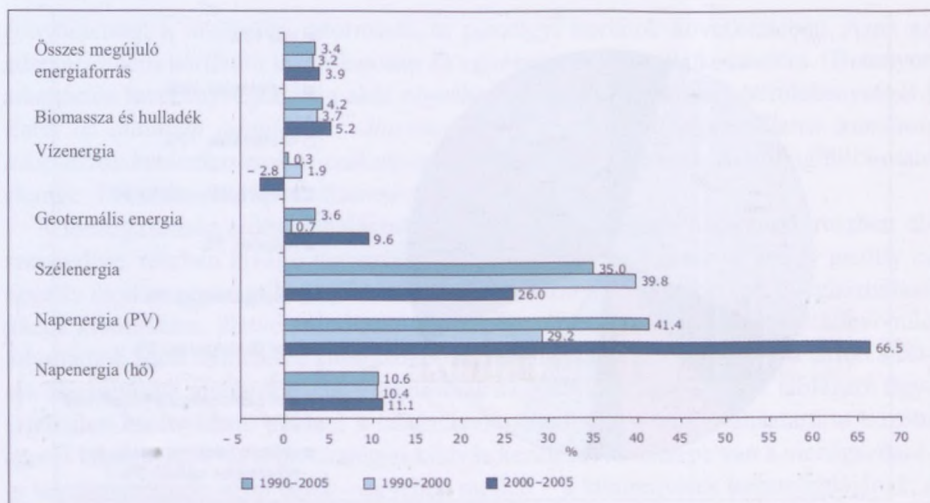
1. ábra. ÜVEGHÁZHATÁSÚ GÁZOK KIBOCSÁTÁSA

- *Energiafelhasználás.* A végső energia felhasználás ágazatonkénti összehasonlítása szerint a mezőgazdaság és a halászat energiafelhasználása elenyésző a többi szektoréhoz viszonyítva.

Forrás: EEA, 2008, Eurostat adatok alapján

2. ábra. AZ ELEKTROMOSÁRAM-FELHASZNÁLÁS ALAKULÁSA

Forrás: EEA, 2008

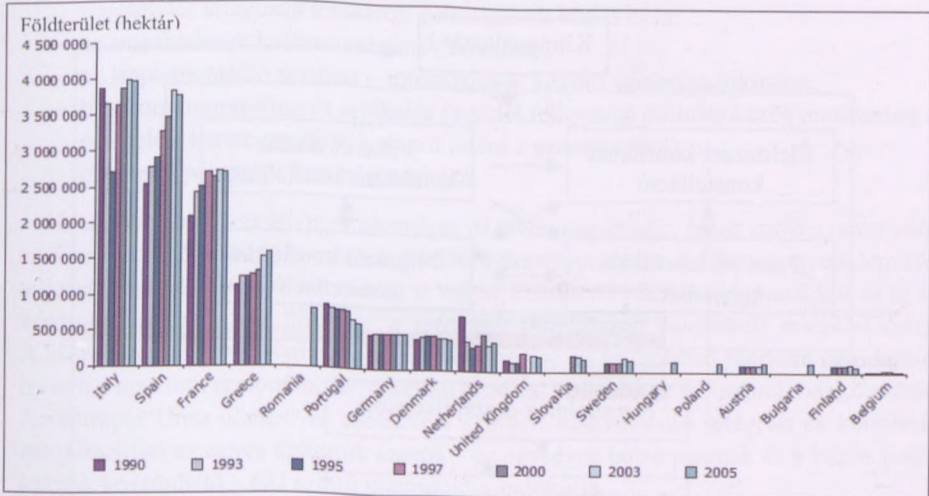
3. ábra. AZ ELSŐDLEGES MEGÚJULÓ ENERGIAFORRÁSOK FELHASZNÁLÁSÁNAK ÁTLAGOS ÉVES NÖVEKEDÉSE, EU-27

- *Megújuló energiaforrások részarányának növelése.*³ A mezőgazdaság és az erdészet szempontjából a biomassza és a mezőgazdasági/ élelmiszeripari hulladék nagy jelentőségű. A biomassza viszonylag nagy mennyiségben áll rendelkezésre és lehetőségeit a jövő energetikájában optimistán ítélik meg (3. ábra). A szakértők véleménye eltérő a bioenergia lehetőségeit illetően. Az energetikai szakértők többsége szerint a biológiai eredetű energiaforrások a jövőben is csak korlátozott szerepet tölthetnek be. Ám e szerep is várhatóan jóval meghaladja a jelenlegi szintet.

Az energiafelhasználásban a fosszilis üzem- és fűtőanyagok biomasszával történő helyettesítése – ésszerű és hatékony megvalósítás esetén – a *globális felmelegedést mérsékelő intézkedés*, amely összhangba hozható a *fenntartható fejlődés* alapelveivel.

³ Új felhasználási irányok támasztotta kereslet. A szénhidrogének szűkössége és növekvő ára, a fosszilis, illetve a nukleáris energia környezeti hatásai egyaránt a megújítható energiaforrások (köztük a mezőgazdasági eredetű bioenergia) iránti érdeklődés megnövekedéséhez vezetnek.

A mezőgazdasági termékekre irányuló nem élelmiszer (pl. energia, esetleg műanyag-alapanyag) kereslet az élelmezési kereslettel versenyző jellegű. A bioenergia iránti igény egyes szántóföldi feleslegek leépítéséhez is hozzásegíthet: a gabonafeleslegekből bioetanol állítható elő stb. Ugyanakkor a második generációs technológia várhatóan bármilyen biomasszát fel tud majd használni energianyeresre. Ez utóbbi fejlődés esetén a szántóföldi növények EU-beli feleslegei iránti kereskedelmi érdeklődés lecsökkenhet. (Azaz kétséges, hogy a bioetanol- vagy a biodieszel-előállítás hosszú távú menekülési utat kínálhatna a strukturális feleslegeknek.) A bioenergia e második generációja még előnyösebb lehet az üvegházhatású gázok emissziója csökkentése tekintetében, s egyúttal kevéssé igényel szántóföldi termőterületeket.

Forrás: EEA, 2009, (Eurostat adatok alapján. Öntözés: gazdaságok száma, területe és eszközei a gazdaság mérete és a régiók szerint)

4. ábra. ÖNTÖZHETŐ TERÜLETEK EGYES ORSZÁGOKBAN

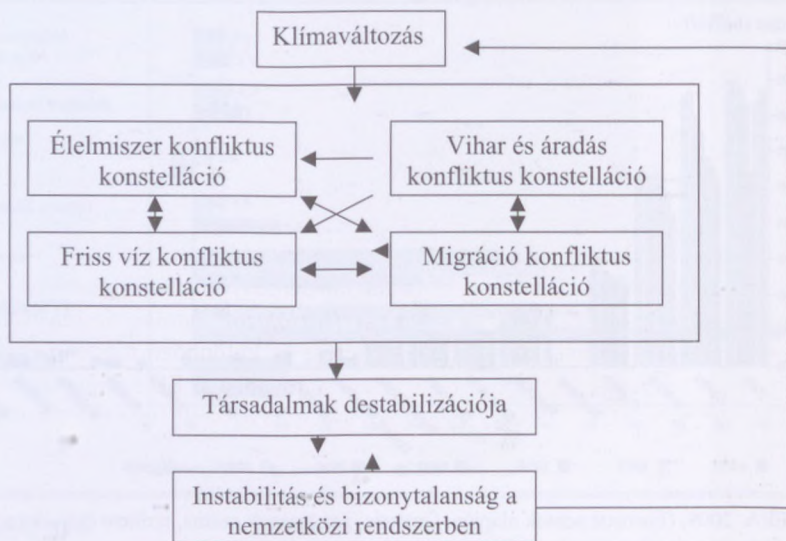
(A fenntartható fejlődés fogalma a Brundtland Bizottság meghatározásában értelmezendő.) Lényeges kérdés például, hogy mekkora az az *optimális erdészeti biomassza mennyiség*, amely még nem párosul káros hatásokkal.

A klímaváltozás felgyorsulása és azzal egyidejűleg a víz iránti igény növekedése (4. ábra), illetve a magasabb víz- és műtrágya költségek sérülékenyebbé teszik a mezőgazdaságot és az élelmiszerrendszereket, jelentékeny hatást gyakorolva valamennyi alacsony jövedelmű fogyasztóra.

A klimatikus hatások az Európai Unió egyes régióiban drámai friss-vízhiányhoz vezethetnek. E krízis belső és országok közötti illetve társadalmi konfliktusokat eredményezhet, felerősítve a különböző vízkészletekhez hozzáférő felhasználók versenyét. Bizonyos körülmények között a konfliktusok kiéleződhetnek. *A klímaváltozáshoz kapcsolódó egyéb hatások, mint például az élelmiszerhiány, a szélsőséges időjárási viszonyok – viharok és árvizek –, valamint a migráció, továbbá ezek együttes megjelenése szintén olyan konfliktus-konstellációkat alakíthatnak ki, amelyek európai és nemzetközi szinten is destabilizációhoz vezethetnek* (5. ábra).

Az *éghajlati változás* negatív hatásainak csökkentése, továbbá pozitív irányú változások elérése érdekében megoldást igényel a *közjavak, a negatív és pozitív externáliák* előmozdítása. A piaci szereplők akkor képesek, illetve hajlandók a klímaváltozás szempontjából is szükséges tevékenységre, ha a közjavak többletráfordításai finanszírozásra kerülnek.

Integrált és interdiszciplináris megközelítésben *megkerülhetetlen a mezőgazdaság lehetőségeinek, a mezőgazdasági szereplők cselekvéséhez szükséges eszközöknek a számbavétele*. Értelmezni szükséges továbbá a fenntartható mezőgazdaság és a klímaváltozás, illetve a vízgazdálkodás kapcsolatát.

Forrás: WBGU, 2008

5. ábra. KONFLIKTUS-KONSTELLÁCIÓK,
MINT A NEMZETKÖZI DESTABILIZÁCIÓ KIVÁLTÓ TÉNYEZŐI

2.2. További összefüggések

A vidéki környezet állapotában az Európai Unióban elmúlt időszakban – néhány kivételtől eltekintve (pl. a talaj minőségének regionális javulása) romlás következett be. A mezőgazdaság által előállított közjavak elégtelen kínálatát igazolhatja 36 EU szinten mért indikátor is, továbbá számos, a környezeti javak és szolgáltatások, valamint a szakpolitikai benemavatkozások pénzbeli értékére vonatkozó becslés. Néhány makrogazdasági szintű tanulmány jelzi, hogy ezek a pénzbeli értékek nagyon magasak is lehetnek, illetve a degradációhoz társuló jóléti veszteségek hasonló mértékűek. A társadalom szisztematikusan alábecsüli a környezet állapotromlásának mértékét. Ugyanakkor a környezeti javak előállítását ösztönző szakpolitikai beavatkozások költsége jelenképpen alacsonyabb lehet az intézkedések elmulasztása által okozott károk összegénél (Cooper et al., 2009).

Az előállítandó közjavak kívánatos szintjére vonatkozó szakpolitikai döntéseket a jól körülhatárolt társadalmi igényekre szükséges alapozni. Az elmúlt időszakban a környezeti javak előállítására vonatkozó célkitűzések száma (pl. üvegházhatású gázok kibocsátására, talajminőségre vonatkozó stb.) és az ambíciók mértéke megnőtt. Mindennek ellenére a jövőben még inkább hangsúlyozni szükséges a környezeti célkitűzések agrárpolitikába történő integrálását. Konzisztens szakpolitikai keretre van szükség ahhoz, hogy a szakpolitikai célkitűzések közötti feszültségek kezelhetővé váljanak és a fenntartható mezőgazdaság gazdasági, társadalmi és környezeti dimenziói közötti egyensúly biztosíthatóvá váljon. További kihívások a szakpolitikai kerettel szemben:

- megfelelő, világosan lehatárolt célkitűzések kialakítása;
- az intézkedések hatékonyságának növelése;
- az implementáció javítása – intézkedések közötti szinergia fokozása;
- hatékony monitoring és értékelés (a vidékfejlesztési politika közös monitoring és értékelési kerete megfelelő alapot jelent e szempontból);
- elegendő pénzügyi forrás biztosítása.

Az új kihívások kezelésének lehetséges és kívánatos módja, ha az azokra adott válaszok az integrált vidékfejlesztésben kerülnek összefoglalásra. A környezetvédelem erőteljesebb megjelenítésére már eddig is voltak kezdeményezések. Ugyanakkor az új kihívások kezelése jóval túlmutat a jelenlegi (korlátozott hatókörű) intézkedéseken. A klimatikus és egyéb hatások regionális eltérése és különböző mértéke egyidejűleg igényli a nemzeti, regionális, helyi szintű kezelést, továbbá az EU szintű megközelítést. Az Európai Unió döntési és cselekvési szintjén megvalósuló integrált és koordinált megközelítést az egyes ágazatok szoros – az egységes belső piacnak és a közös politikáknak köszönhető – EU szintű integrációja indokolja.

3. POSZT-LISSZABONI STRATÉGIA, EURÓPA 2020 ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS

Az Európa 2020 fókuszában nem ágazati, hanem olyan, *a foglalkoztatással, a gazdasági és környezeti szempontból egyaránt fenntartható növekedéssel összefüggő horizontális politikák állnak*, mint a K+F, az innováció és az oktatás (tudásháromszög). A horizontális politikák előtérbe helyezése, a szakpolitikai prioritások megszüntetése burkoltan az utóbbiakhoz társuló megmerevedett (gondolati) struktúrák, a növekedés és változás ellenében ható status quo felszámolását, illetve a kohéziót erősítő, együttműködésre épülő európai gazdaság kialakítását célozzák. A szektorsemleges EU2020 stratégiában a korábbi időszakokban kiemelt közösségi és tagállami támogatásban részesülő agráriumból és ezzel együtt a vidékfejlesztésről sem történik említés. Sőt, annak ellenére, hogy a regionális szemlélet a közgazdaságtan (és általában a társadalomtudományok) releváns megközelítésévé vált, s az utóbbi évtizedben és az unióban is számos szakpolitika kialakításának elméleti alapját képezte, *a térbeliség az EU2020-ban csak a „területi kohézió növelésével” összefüggésben jelenik meg – konkrét kezdeményezések nélkül.*

A fentiek miatt az új vidékpolitika kialakítása során különös figyelmet kell szentelni az EU 2020-szal történő harmonizálásra. Nyilvánvaló, hogy a rurális térségek problémájának nem kizárólag a vidékpolitika a gazdája, de hagyományos feladatai mellett néhány új kihívás kezelésében (területi és szociális kohézió, valamint a gazdasági, társadalmi és környezeti fenntarthatóság) kulcsszerepet szükséges játszania. Az alábbiakban néhány ilyen szempontra hívjuk föl a figyelmet.

3.1. Idősödés

Az EU 2020-ban is megfogalmazásra került, hogy az európai népesség idősödése egyre gyorsul, és az EU aktív népessége 2013/2014-től kezdve csökkenni fog. A 60

évesnél idősebb emberek száma ma kétszer olyan gyorsan – évente mintegy kétmillió fővel – növekszik, mint 2007 előtt. A gazdaságilag aktív népesség alacsony aránya és az egyre több nyugdíjba vonuló munkavállaló még jobban megterheli a jóléti rendszert. Emiatt fontossá válik az egészséges és aktív időskor lehetőségének biztosítása, ezen keresztül pedig a társadalmi kohézió növelése és a nagyobb termelékenység elérése.

Az „aktív időskor lehetőségének biztosítása” a vidéki térségekben – főként a területi elaprózódás és a vidéki tevékenységek jellege miatt – speciális eszközöket és módszereket kíván. Ezek hiányában a rurális térségekben az előregedési folyamat különösen veszélyes folyamatokat indíthat el. A jövedelmek csökkenésével együtt járó gazdasági hatások (fogyasztás-visszaesés, helyi adóbevételek elmaradása, egyéni és közösségi beruházások elmaradása stb.) mellett drasztikusan romlik a térség tőke- és munkaerő megtartó/vonzó képessége, és veszélybe kerül a vidéki táj és életforma megőrzése. A negatív spirál beindulásának megakadályozása érdekében a vidékfejlesztésnek még hangsúlyosabban kell foglalkoznia a mezőgazdasági termeléssel és alapanyag-feldolgozással, illetve klasszikus vidéki tevékenységekkel idős koruk miatt feladni kényeszerűlő személyek helyzetével.

3.2. Oktatás, képzés, tanulás

A tanulási lehetőségek megteremtése a szegénység elleni küzdelemnek, a szociális kohézió biztosításának és a versenyképesség növelésének is kiemelt eszköze. Nem véletlen tehát, hogy a „képzettségi szint növelése” (inkább: tudásszint növelése) az Europa 2020 egyik kiemelt kezdeményezésévé vált. Meggyőződésünk, hogy az oktatáspolitikai (a foglalkoztatás-politikával és a szegénység elleni szociális programokkal összehangoltan) csak a regionális sajátosságok figyelembe vételével lehet eredményes.

Az oktatás az egyén szocializációs folyamatának fontos állomása. Az oktatásban közvetített tartalom, értékrend, szemlélet és tanulási technikák jelentősen meghatározzák az egyének további lehetőségeit a munka világában és a társadalmi érvényesülésben. Véleményünk szerint a rurális térségek hosszú távú fenntartható fejlődése érdekében alapvető a színvonalas közoktatás megteremtése, melyhez (az infrastrukturális beruházások mellett) leginkább a megfelelő felkészültségű pedagógusállomány hiányzik. A színvonalas közoktatás a fiatal munkaerő (fiatal családok) helyben tartásának is fontos feltétele.

A *vidéki vállalkozások versenyképességének* fokozása jelentős részben a humán erőforrás felkészültségének függvénye, ezért a szakképzési rendszer kialakításában, támogatásában a vidékpolitika alakítóinak részt kell vállalniuk. A mobilitási feltételek tiszteletben tartása mellett a vidékfejlesztésre szánt szakképzési támogatásoknak alapvetően a helyi (és helyben maradó) munkaerő tudásszintjének növelését szükséges szolgálnia; az nem mozdíthatja elő az elvándorlást. Hasonlóan részt kell vállalnia a vidékpolitikának a vidéki és városi térségek között az értelmiségi munkakörökben mutató aránytalanságok megszüntetésében.

3.3. Szegénység elleni küzdelem

Az Európa 2020 céljaival összhangban lévő vidékpolitikában néhány teljesen új (a klasszikus vidékfejlesztéstől idegen) megközelítésre is szükség lehet. Ilyen a szegénység (különösen a gyermekszegénység) és – legalábbis Magyarországon ezzel több régióban szorosan összekapcsolódó – etnikai problémák kezelése.

Az új európai stratégia a szociális kohézió fenntartását alapvetően a *gazdaság dinamizálásán* keresztül kívánja elérni. Szembe kell nézni azzal, hogy ennek feltételeit a földrajzi értelemben elkülönült és az évtizedek óta szegénységgel és munkanélküliséggel sújtott területeken (ahol a felnövő generációknak nincsenek mintái a munka világában és a társadalmi életben való részvételre), azokat csak hosszú és nagyon következetes folyamat eredményeként lehet megteremteni. Ha a problémát a vidéki térségek továbbra sem a gazdaságuk versenyképességi problémájaként jelenítik meg, lehetséges, hogy továbbra is a jelenlegi állapotot konzerváló általános szociális támogatórendszer marad az egyetlen kezelési eszköz. Ez nyilvánvalóan tovább növeli a kirekesztettséget és a társadalmi feszültségeket, sértve az unió kohéziós törekvéseit.

3.4. Infokommunikációs társadalom

A Lisszaboni Stratégia legnagyobb eredményei közé tartozik a digitális gazdaság kiépítése. Az Európa 2020 Digitális Menetrendje az infokommunikációs technológiák infrastrukturális feltételeire koncentrál. A hálózat megteremtése azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétel. A vidékpolitikának figyelmet kell fordítania a *vidéki társadalom* (egyének, szervezetek, vállalkozások) *adaptációs készségének megteremtésére*. Ezek hiányában az IKT nem tudja enyhíteni az elaprózódásból (területi tagoltság, tökekoncentráció hiánya, szétszórta élő lakosság stb.) fakadó versenyhátrányt, amelyhez pedig megvannak az eszközei (ld. távmunka, e-közszolgáltatások és e-egészségügy, gazdasági hálózatokhoz, virtuális közösségekhez valós csatlakozás stb.). Ha a vidékpolitika nem építi be célrendszerébe a digitális kompetenciák és a legmodernebb tartalomszolgáltatások és fejlesztését, a vidéki térségekben élők új típusú leszakadás áldozataivá válnak (digitális szakadék, web1.0 csapdája).

A városok és a vidéki térségek IKT-ellátottsága közötti szakadék gyors és eredményes áthidalása a vidékfejlesztési politika, a foglalkoztatási és a strukturális politika között megvalósuló szinergiát és komplementaritást feltételezi.

Az e-kormányzat, a széles sávú infrastruktúra, az IKT-k katalizálhatják az együttműködést, hálózatszervezést és növekedést, ezáltal fokozva a versenyképességet a mezőgazdasági és egyéb kisvállalkozások pl. élelmiszeripari kisvállalkozások körében. Megjegyzést igényel továbbá, lehetséges az IKT környezetvédelmi felhasználása is – pl. erdőtüz-távérzékelő és felügyelő.

3.5. Versenyképesség és életminőség

A már meglévő vidékfejlesztési célok megvalósítása tekintetében további erősítést igényel a mező- és erdőgazdálkodási ágazat versenyképessége, továbbá a vidéki térségek jellemző életminőség javítása és a vidéki gazdaság diverzifikációjának ösztönzése.

E célterületek esetében nyílik reális lehetőség mind a foglalkoztatási ráta emelésére, mind a szegénység szint mérséklésére.

E célkitűzések megvalósítása érdekében több alapvető fontosságú folyamatot szükséges előmozdítani:

A mezőgazdaság területén tapasztalható hatékonyságnövelő beruházások és folyamatok mellett, jelentős hangsúlyt kell helyezni az élelmunkára, az igényes ágazatok és termelési technológiák lehetőségeinek kihasználására. Jelentős szerepet kaphat a kertészeti ágazatok mellett az ökológiai, illetve biotermelés, a hagyományos kiskereskedelmi értékesítésnek alternatívát kínáló háztól, helyi piacokon történő értékesítés, a kistermelők helyzetének javítása. A helyi értékesítés szerepének növekedése további pótlólagos társadalmi és ökológiai előnyökkel is jár (összetartóbb közösségek a helyi piacok megerősödése, a kapcsolatok kialakulása révén, a csökkenő szállítási igényből következő, mérséklődő környezetterhelés).

A mezőgazdaságnak különleges szerepe lehet az alacsonyán képzett munkaerő foglalkoztatásában. E téren is kihívást jelenthet a fejlett technológia alkalmazása. Ám viszonylag széles azon termelési és egyéb folyamatok köre, amelyek esetében az alacsonyabban képzett munkaerő is eredményesen és sikeresen, társadalmi és szociális frusztrációktól mentesen végezhet hasznos tevékenységeket. A tisztességes, gazdasági és erkölcsi értelemben is megbecsült munkának a vidéki térségek önmegbecsülésének és társadalmi felértékelődésének erősítésében, továbbá a negatív demográfiai és elvándorlási folyamatok és ezek lokális következményei mérséklésében kiemelkedő szerepe van.

Mindezekkel együtt egyes élelmiszerek házilag előállítására és saját fogyasztásra történő megtermelésének elősegítése pozitív hatással lehet a szegénység problémakörének kezelésére.

A vidéki foglalkoztatás növelésében és ezzel együtt a szegénység mérséklésében új irányokat és tendenciákat vázolhat fel az EU Közös Agrárpolitika (KAP) előreláthatóan 2013 után megvalósuló átalakítása. Ebben a folyamatban a közjavak szerepe várhatóan meghatározóvá válik. Mint az új kihívásoknál jeleztük, a jelenlegi gazdasági, demográfiai, ökológiai és klimatikus változások jelentős átalakulási hatásokat eredményeznek. A népesség növekedése, az erősödő urbanizáció, a globalizáció, a változó életformák, szűkös erőforrások és az életfeltételekhez szükséges tiszta természeti környezet iránti igény a tudatos erőforrás-felhasználás és gazdálkodás térnyerését erősítik. Ebben meghatározó szerepet kaphatnak a közjavak, amelyek Európában különös jelentőséggel bírnak. A KAP-reform során a korábban az első pillérbe tartozó (közvetlen) támogatások fokozatos átalakítása várhatóan a közjavak előállítását és fenntartását mozdíthatja elő. E változások során a mezőgazdasági termelők is erőteljesebb társadalmi és gazdasági nyomásnak lesznek kitéve.

Mindezek ellenére *a vidékfejlesztés vonatkozásai egyáltalán nem jelennek meg az Európa 2020 programban*. E hiányosság stratégiai problémát képez. Az európai Közös Agrárpolitika alapvető, a vidékfejlesztést középpontba állító reformja esélyt nyújtana az érintett szakpolitikák *új szintézisére*, s annak keretei között *a korszerű vidékfejlesztés beillesztésére az Európa 2020 programba*. Annak hiányában a szakpolitikák fokozatos, vagy akár gyors marginalizációja, s a közös költségvetés forrásaiból történő részesedésének akár drasztikus mértékű csökkenése várható középtávon.

4. TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK A MAGYARORSZÁGI VIDÉKI TÉRSÉGEKBEN

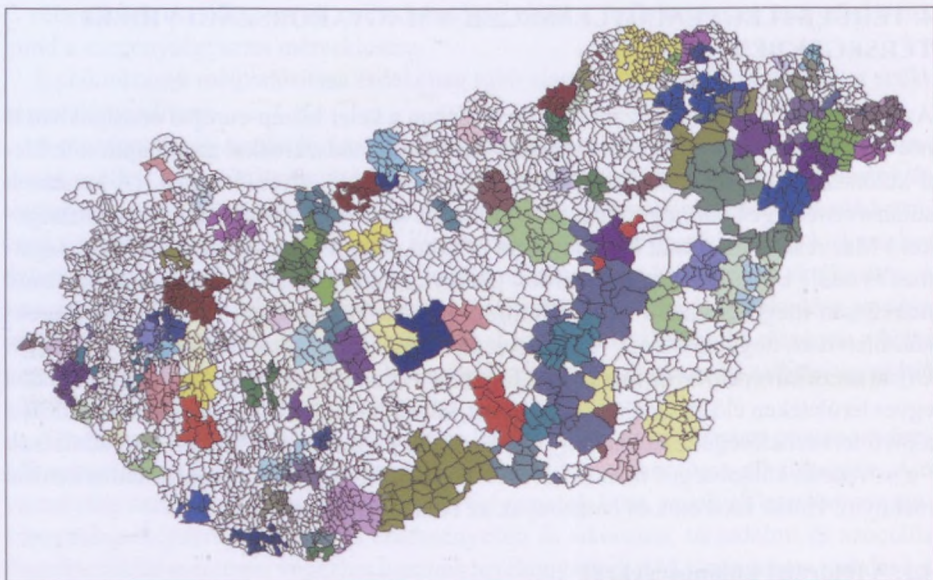
Az utóbbi két évtizedben hazánkban, de általában a kelet-közép-európai országokban is növekedtek a területi egyenlőtlenségek. A különböző módszerekkel megállapított területi különbségnövekedés részben állandóan újratermelődő egyenlőtlenség. (A kutatások során a *kistérségek szintjén* elemeztük a kialakuló területi és társadalmi egyenlőtlenségeket.) Más részük az elmúlt két, két és fél évtized változásai nyomán keletkezett. Izgalmas és eddig kevésbé vizsgált új kérdés: mennyire magyarázhatók a mai – kétségtelenül markánsan megjeleníthető – magyarországi területi különbségek földrajzi-táji alapokkal, illetve az, hogy mennyire váltak azok tartós és súlyos társadalmi egyenlőtlenséggé. Olyan mértékűvé, amelyek már erősen torzítják a társadalmi szerkezetet, diszkriminálva egyes területeken élő társadalmi csoportokat, sőt egyre mélyülő konfliktusokat hordozva a jövő tervezhetőségét illetően vagy éppen aláásva a különböző területi beavatkozások – a növekedő különbségek mérséklésre tett korrekciók – sikerét. Továbbá fontos kérdés: mennyire voltak sikeresek és hatékonyak az eddigi beavatkozások?

4.1. A földrajzi különbségekről

Ha szűkebb megközelítésben a „földrajzi” különbségekből indulunk ki, akkor először az elemzésbe vont kistérségek természeti-táji (történeti) különbözőségeit, azoknak tartósan fennálló földrajzi tényezőit szükséges figyelembe venni. E kistáji földrajzi alapadottságok részben kedvező hatást gyakorolhatnak. Ám hátrányt is jelenthetnek a mai kistérségek között mutatkozó területi különbségek kialakulásában.

A földrajzi táji identitás, a hagyományos településközi kapcsolatok újjáépítésnek szükségessége, a lokális kultúra újra fontos elemként nyilvánult meg a vidékfejlesztési pályázatokban is (6. ábra). Érdekes, hogy eközben a külső és belső perifériákon elhelyezkedő kistájak települései szerveződtek az első pályázati akciókra. „A megélt tér élménye nem reflektál a tér mesterséges felosztásaira” írta Enyedi Gy. (2001). Ezek az organikus szerveződő földrajzi-táji és vidékies területfejlesztési célú kisebb téregységek a területfejlesztésről és -rendezésről szóló törvény életbe lépése után még egy ideig párhuzamosan léteztek a hivatalos kistérségi társulásokkal. *Ám nem váltak egy valóban alulról építkező terület- és vidékfejlesztési modell alapegységeivé.*

A rendszerváltó átmenet további számottevő földrajzi táji-térségi különbségokozó elemének tekinthetők például a vizsgált kistérségek vidékies természeti értékeinek fel-, illetve leértékelődési jelenségei, sőt e tényezők pozitív vagy negatív hatásai az egyenlőtlenségek alakulásában. E geográfiai faktorok – vizsgálataink szerint – igen bonyolult módon, áttételesen érvényesültek, illetve hatottak (Csatári B. et al. 2007; Farkas J., Csatári B. 2009). A tágabb értelemben vett és jelentős értékeket képviselő természeti tényezők (erőforrások) csak ritka esetekben (pl. a Balaton szűkebb és tágabb környezetében, illetve talán a történelmi borvidékeinken) járultak hozzá a kistérségi szinten mérhető területi egyenlőtlenségek mérsékléséhez. Míg másutt akár igen értékes nemzeti parki területek, tájvédelmi körzetek gazdasági-társadalmi „lepusztulása” is bekövetkezett, mert a terület-, illetve a vidékpolitika nem tudta megteremteni e területek fenntartható fejlődését.

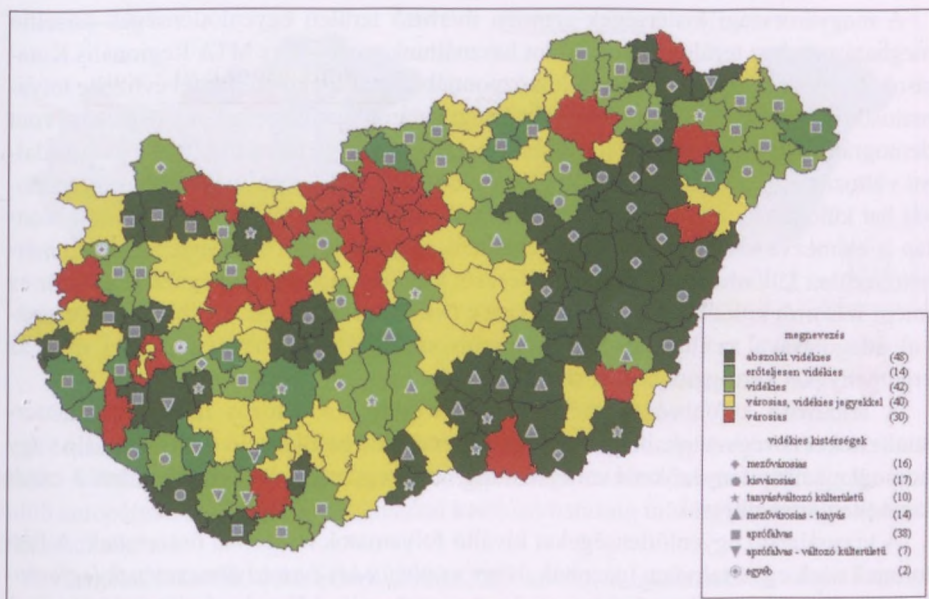
Forrás: az MTA RKK Számítóközpontjának PHARE adatbázisa, szerkesztette a szerző

6. ábra. MAGYARORSZÁG KISTÉRSÉGI SZERVEZŐDÉSEINEK TÉRKÉPE, 1994

A Szigetköz természeti környezetének pusztulása, Budapest szuburbán beépítés-terület-növekedésének mértéktelensége, a Sajó és Hernád mente, a Tisza mente, illetve szinte az egész Alföld ár- és belvíz-veszélyeztetettségének a növekedése, a Duna-Tisza közti Homokhátság talajvízszint süllyedése egyaránt azt jelzik, hogy e jellemzően „földrajzinak” tekinthető tényezők közül levezethető különbségek egyértelműen és számottevően hozzájárultak a területi egyenlőtlenségek növekedéséhez. E jelenségek és hatásai tovább mélyítették – a természeti és a gazdasági társadalmi környezet közötti térségi diszharmóniák sokaságával – a területi-társadalmi különbségeket. A felsorolt kistájak és helyi társadalmak között nem alakult ki igazán az új rendszerben új együttműködés és harmónia. Sőt, a természeti környezet fenntarthatóságának igényei, a különféle módokon erőteljesen támogatott mezőgazdasági termelés és annak táj- és társadalom-fenntartó funkciói egyre távolabb kerültek egymástól. Mindezek nemcsak a táj, a települések és a társadalom közötti elidegenedést növelte, hanem az egyébként is elmaradt vidéki térségekben a környezet elértéktelenedését, leépülését is magával hozta.

Ugyancsak tipikusan földrajzi jellegű különbségeknek tekinthetők a *településszerkezeti adottságok*, illetve azok igen jelentős eltérései. A kistérségek településszervezési alapszerkezetére pillantva⁴ a két évtizede dinamikusán növekedő, összefüggő területet képező Budapest környéki városias tér mellett „szigetszerűen” emelkednek ki a megyei városok urbánus terei (7. ábra). Ugyanakkor az egyébként „statisztikailag” magas városi népességárányral rendelkező Alföld egykori (korábban erőteljesen tanyásodott)

⁴ A vidékies kistérségekben a népesség több mint fele él 120fő/km²-nél kisebb népsűrűségű településen.

Forrás: saját szerkesztés

7. ábra. A MAGYARORSZÁGI KISTÉRSÉGEK TÉRSZERKEZETI TÍPUSOK SZERINTI MEGOSZLÁSA, 2007

mezővárosias kistérségei⁵ (30 db) ma – kevés kivételtől eltekintve (Hajdúszoboszló, Gyula, Hódmezővásárhely) – az elmaradott, súlyos és tartós gazdasági és társadalmi problémákkal küzdő, külső és belső perifériákat formáló területekké váltak.

Az ún. aprófalvas⁶ településföldrajzi alapszerkezetű kistérségek (38 db) egy része – Észak-kelet Magyarországon és a Dél-Dunántúlon – egyre halmozódó társadalmi etnikai konfliktusokkal jellemezhető, hátrányos térségek összefüggő övezetét alkotják. Ám másutt maga ez a földrajzi szerkezeti tényező sem volt gátja a vidékies kistérségek lassú felzárkózásának, sőt egyes aprófalvas térségek az új vidéki (lakó, második otthon, falusi turizmus) funkciók számára kifejezetten kedvező befogadó területként jelentek meg (Balaton felvidék, egyes Nógrád megyei területek, Alpokalja stb.).

4.2. A területi és a társadalmi egyenlőtlenségekről

A területi különbségek és egyenlőtlenségek kialakulásának, változásának, és továbbélésének is vannak földrajzi tényezők, feltételei. Ám a területi-társadalmi egyenlőtlenségek átfogóbb értékeléséhez a legmodernebb adatbázisokra építő, igen sokféle megközelítést integrálni képes és bonyolult módszertárt igénybe vevő megoldásokra van szükség.

⁵ „Mezővárosiasnak” tekintettük azokat a kistérségeket, ahol a népesség több mint fele él városi jogállású településen.

⁶ Aprófalvasnak tekintettük azokat a kistérségeket, amelyeknek a településsűrűsége nagyobb, mint 4 település/100 km².

A magyarországi kistérségek szintjén mérhető területi egyenlőtlenségek közelítő meghatározáshoz területi adatmátrixot használtunk, amelyet az MTA Regionális Kutatások Központja kecskeméti Számítóközpontjában már csaknem másfél évtizede folyamatosan aktualizálunk és a változó kistérségi határokhoz igazítunk. A vizsgálatba vont demográfiai, foglalkoztatási-munkanélküliségi, gazdasági, infrastrukturális és társadalmi változásokat, valamint az átalakulás dinamikáját kifejezően mérő kistérségi adatokat hat különböző mutatócsoportba rendeztük, majd azokat külön-külön, és összevontan is elemezve kíséreltük meg megjeleníteni, majd értékelni a kistérségi szinten mérhető területi különbségeket. Az értékeléseket többféle módszerrel végeztük: először az imént felsorolt különböző mutatócsoportok összevont adatainak további összevonásával, átlagolásával az általános fejlettség színvonalát, mértékét határoztuk meg, majd az eredményeket kartogramokon ábrázoltuk.

A feltárható különbségek mélyebb értékelésére sokváltozós faktor és klaszteranalíziseket is végeztünk, hogy egyes térfolyamatokat befolyásoló – differenciáló vagy homogenizáló – tényezőket kiemelhessünk, azok egymásra hatását, térformáló erejét kiemelten értékelhessük.

A vizsgálandó egyenlőtlenségeket kiváltó folyamatok rendkívül összetettek. A faktoranalízisek egyértelműen igazolták, hogy az *elmúlt két évtized átmenetének legfontosabb egyenlőtlenség-képző faktorai között a vizsgált időszak elején a kistérségek városiasodottságának mértéke, a lakosságszám alapján meghatározott mérete, majd egyre inkább a kistérség pozíciója, (regionális) fekvése, Budapest (később a főváros és az épülő autópályák) elérhetősége, illetve – ez utóbbi jelenséget tágabban értelmezve – a centrum-periféria jelenségek fokozatos felerősödése emelhető ki.*

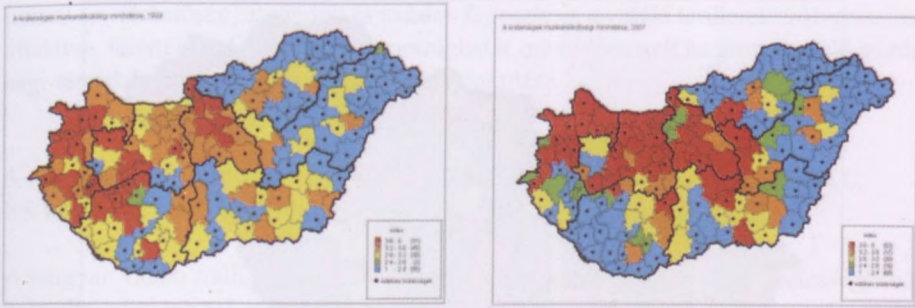
Alapvetően hatottak továbbá a kistérségekben bekövetkezett változásokra a fentiek mellett a korábbi államszocialista gazdaság, valamint a hozzá tartozó – s a kistérségek gazdaságát sajátos módon működtető – szervezetrendszer (ipari telephelyek, termelőszövetkezetek és melléküzemágaik stb.) összeomlása és az új gazdaság térbeli dinamikája.

Az elemzésbe vont csaknem két teljes évtized alatt fokozatosan bővültek a térben halmozódó kedvezőtlen, a területi egyenlőtlenségeket megalapozó jelenségek. Azok egyre inkább társadalmi egyenlőtlenségeké, a térben is jól megmutatkozó leszakadással fokozódtak. *Az ilyen területeken élők növekedő esélyegyenlőtlensége sürgető korrekciót igényelne.*

A mezőgazdasági ágazat foglalkoztató képességének drasztikus csökkenése 1990 és 2000 között a legerősebb negatív faktorsúlyú tényező volt az ún. főfaktorban. Azzal együtt mozgott és hasonlóan negatív előjelű volt – mintegy kifejezve a társadalmi egyenlőtlenségek egyre jellemzőbbé váló térbeli halmozódását – a munkanélküliség és a tartós munkanélküliség, az idősödés indexe, és a rendszeres szociális támogatásban részesülők arányának kedvezőtlen alapadata.

A legsúlyosabb és az egyre tartósabbá váló területi-társadalmi válságot mutató tünetegyüttes területi megjelenését leginkább a *munkanélküliség* alábbi minősítő⁷ ábrái mutathatják (8. ábra).

⁷ A kistérségek besorolása, minősítése azzal a viszonylag egyszerű módszerrel történt, hogy a munkanélküliség, a tartós munkanélküliség hivatalos TSTAR adatait, illetve azoknak a mért idő-

Forrás: MTA RKK Számítóközpont adatbázisa

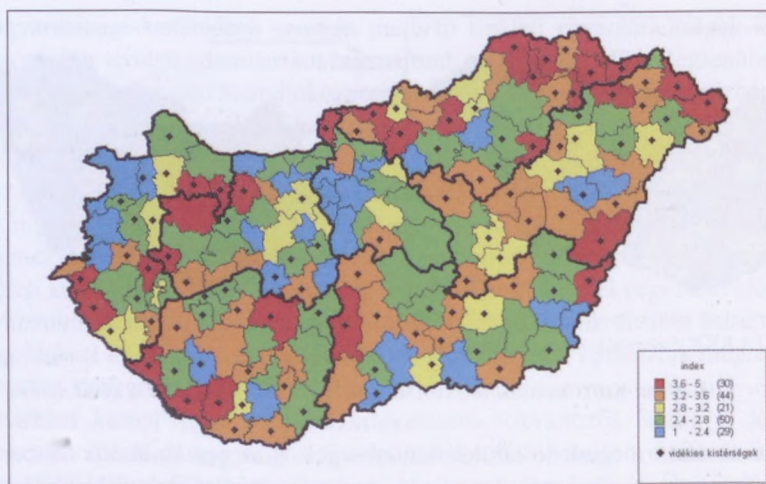
8. ábra. KISTÉRSÉGEK MUNKANÉLKÜLISÉGI MUTATÓI, 1993; 2007

A fenti ábrákon megjelenő területi különbségek is az ország *duális térszerkezetét* jelzik. A fejlett és az elmaradó, leszakadó gazdaságú és társadalmú kistérségek – az épülő autópályák (M3, M5, M6) láthatóan kedvező hatásain túl – egyre erőteljesebben elkülönülnek.

A vizsgálat második dekádjában, 2000–2007 között, a faktoranalízis során kapott értékek már jelzik a *társadalmi egyenlőtlenségek tartóssá válását* is. A főfaktorban már nem a mezőgazdasági foglalkoztatottság aránycsökkenése a legnegatívabb, „lefelé” differenciáló elem, hanem a munkanélküliség, a tartós munkanélküliség, vagy a rendszeres szociális segélyben részesülők magas aránya. Ezekhez a halmozódó területi-társadalmi válságjelenségekhez a más mutatókkal is kibővített és elvégezett analízisben olyan tényezők is hozzákapcsolódnak, mint az idősödés, az öngyilkosságok magas aránya, vagy a helyi választásokon való részvétel alacsony rátája. Külön érdekessége e kistérségi térbeli jelenségeket összesíteni szándékozó számításoknak, hogy az utóbbi évtizedben (több mint 8 %-os magyarázó erővel) új faktor is megjelent. Ezt akár a *súlyos társadalmi konfliktusok faktorának* nevezhetjük. Abban a fentebb sorolt tényezők mellett – szintén negatív faktorpont-értékkel – az országos értéknél lényegesen alacsonyabb átlagos iskolai végzettség értéke, sőt a különböző címzett és céltámogatások, illetve a területi kiegyenlítést célzó források adatai is megjelennek. Ez utóbbiak hatása az egyre lejjebb csúszó északkelet-magyarországi és dél-dunántúli kistérségek felzárkóztatásban egészen minimális volt (9. ábra).

A területi-társadalmi kohézió gyengülése és a növekvő polarizálódás annak ellenére következett be, hogy a hazai *területfejlesztési források* a konvergencia célok teljesítésének igényével kerültek felhasználásra. E támogatások jó része bizonyos infrastruktúrális felzárkózást eredményezett (út- és csatornaépítés, járdaépítés, esetenként intézményfelújítás stb.), de a helyi gazdaságra, annak újjászületésére alig volt hatásuk. E támogatások munkahelyteremtő szerepe is minimális volt. A legutóbbi évtized alatt a helyi gazdaságot működtetni képes vállalkozások száma és aránya is csökkent a jelzett válságtérségekben.

pontok (1992, 2007) közötti változásait a százaléértékek alapján sorrendbe állítottuk, majd öt egyenlő osztályközt képezve mintegy leosztályoztuk a térségeket.

Forrás: MTA RKK Számítóközpontjának adatbázisa

9. ábra. AZ EGY FŐRE JUTÓ TÁMOGATÁSOK MINŐSÍTÉSE
A MAGYARORSZÁGI KISTÉRSÉGEKBEN 2001–2005

Az ország területének egyharmadán a magyar népesség mintegy negyede él egyre bizonytalanabban, jövőkép nélkül, nem ritkán etnikai konfliktusokkal terhelt, romló egészségi állapotban és közbiztonságban, egyértelműen rossz társadalmi közérzettel jellemezhető területen.

E válságtérségeknek jó része nem az elmúlt két évtizedben szegényedett el. *A magyar társadalomban végbemenő, mélyreható átalakítási folyamatok felerősítették, a területi-társadalmi válságot.* (Részben ott, ahol korábban is volt – Ormánság, Bihar, Bodroghoz stb. –, részben új térségekben, például az összeomló nehézipar térségeiben, vagy az alföldi kis mezővárosokban és környezetükben.)

A mélyreható változásokra – az elmúlt két évtized területfejlesztési gyakorlatát messze meghaladó – *távlatos, felzárkóztató tervezési-programozási politika* lehetne képes. *A fenntartható* (és bizonyos új értelmezések szerint az önfenntartó) terület- és vidékfejlesztés, valamint a szociális piacgazdaság elveinek és jó gyakorlatainak átvétele és alkalmazása fokozatosan javíthatná a gazdasági teljesítőképességet és az életkörülményeket ezekben a térségekben is.

A vidékies környezet egyes elemeinek (víz, természeti értékek, biodiverzitás) felértékelődése, a mezőgazdaság és a hazai élelemellátás szerepének újragondolása, a kreatív cselekvésre képesé váló helyi társadalom lokális összefogása adhatnak megoldásokat arra, hogy a tartós és súlyos társadalmi hátrányokkal jellemezhető kistérségeik több százezer lakójának esélyegyenlősége javuljon. Ehhez az elmúlt két évtized igen tartós trendjeinek a tudatos megváltoztatására, az egyre súlyosabb társadalmi feszültségeket okozó folyamatok kijavítására van szükség.

A társadalmi egyenlőtlenségek mérséklődéséhez új, az egész ország szolidáris támogatását is élvező – s elsősorban lokális megoldásokat kereső és találó – terület- és vidékpolitikára lenne szükség. Ennek új elemei lehetnek a város vidék kapcsolatok (va-

lamint az elérhetőség) átgondolt és tudatos fejlesztése, a vidéki területek erőforrásainak általános felértékelődése, illetve az országghatár menti térségek határon átnyúló gazdasági-társadalmi együttműködésének a felélénkülése.

5. A VIDÉKFEJLESZTÉSI POLITIKA ÚJ, ENDOGÉN ERŐFORRÁSAI ÉS LOKÁLIS TÁMOGATOTTSÁGA

A magyar vidéki változások irányából, a megvizsgált kistérségi jellegzetességekből, valamint a különböző rurális típusok értékeléséből következően egyre nyilvánvalóbb, hogy a jövőben *a térhez, a tájhoz, a lokalitáshoz sokkal adekvátábban kötődő, jellegzetességeiben akár markánsan különböző – a politikai, a szakmai és a civil szféra által is felvállalt – agrár-vidékfejlesztési beavatkozásokra lesz szükség.* Ezt vetíti előre az Európai Unió 2013-tól feltételezhetően alapjaiban megváltozó agrár- és vidékpolitikai rendszere is.

Ennek szellemében, támaszkodva az eddigi kutatási eredményekre *új kistérségi számítógépes adatbázist hoztunk létre.* Ez térségenként körülbelül 300 számított adattal, a legújabb 174-es kistérségi felosztás szerint lehetővé teszi a visszatekintő időbeli elemzéseket.⁸

Második lépésben a magyar vidékies mintatérsegek kiválasztásához további két új országos területi elemzést végeztünk el.

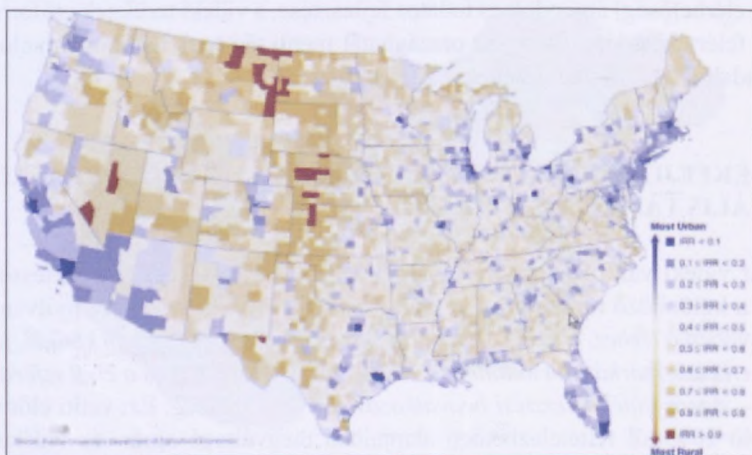
Először a neves amerikai vidék-kutató B.Waldorf⁹ „folyamatos skálájú multidimenziális indikátorát” alkalmaztuk a hazai viszonyokra. Az ún. „Relatív Ruralitás Index” négy tényezőt tartalmaz: lakónépeség, népsűrűség, a városi lakosok aránya, valamint a városias területektől való távolság.¹⁰ Az index képzése úgy történik, hogy az első két indikátort logaritmikus skálára transzformáljuk, majd mind a négy mutatót a 0 és 1 közötti tartományba skálázzuk, s végül az értékeik számtani átlagát vesszük, megkapva az adott kistérségre számított „relatív vidékiség/ruralitás indexet”. Ennek több előnye van:

- bármilyen területi szintre alkalmazható (megyékre, régiókra, nem kell új népsűrűségi vagy egyéb küszöbértékeket meghatározni),
- relatív mérőszám, ezáltal a *ruralitás fokát időben is összehasonlíthatóvá teszi, végezhetül*
- az index integrálja a „*vidékiség*” tartalmi összetettségét, és az összetevők kismértékű változásai is nyomon követhetők az indikátor értékének változásában.

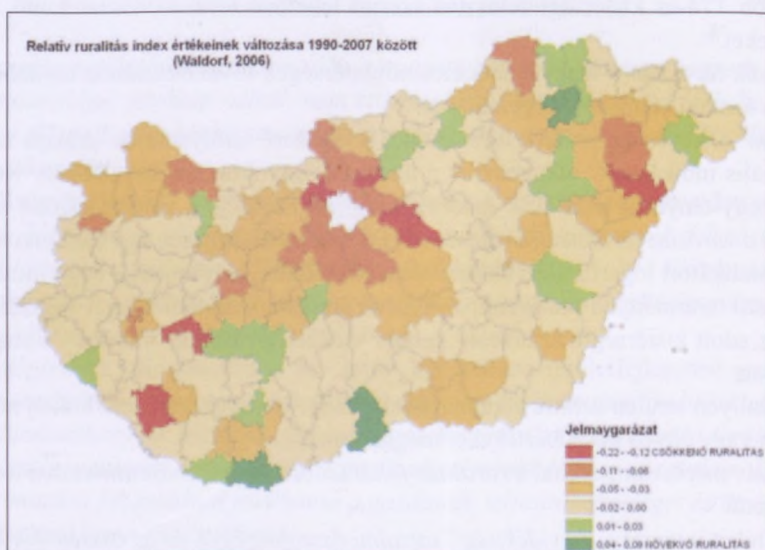
⁸ Az ún. statisztikai kistérségek határai három alkalommal változtak számottevően az elmúlt húsz évben, s számuk több mint harminccal nőtt, ami eddig szinte lehetetlenné tett bármilyen – a mai érvényes határok között működő térségekre is érvényes – visszatekintő elemzést.

⁹ Waldorf, Brigitte, 2006. A Continuous Multi-dimensional Measure of Rurality, <http://ideas.repec.org/p/ags/aaca06/21383.html>

¹⁰ Az MSA (metropolitan statistical area) amerikai besorolási egység adaptációjával

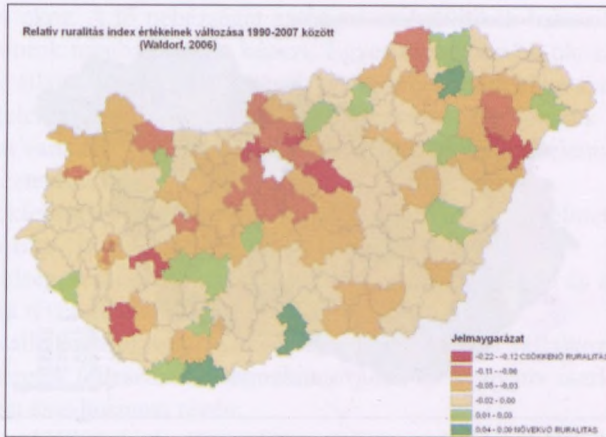

10. ábra. WALDORF RURALITÁSI INDEXE AZ AMERIKAI MEGYÉK SZERINT

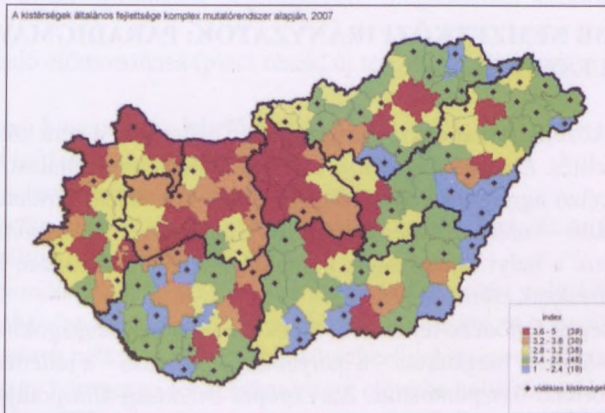

11. ábra. WALDORF RURALITÁSI INDEXE A MAGYAR MEGYÉK SZERINT

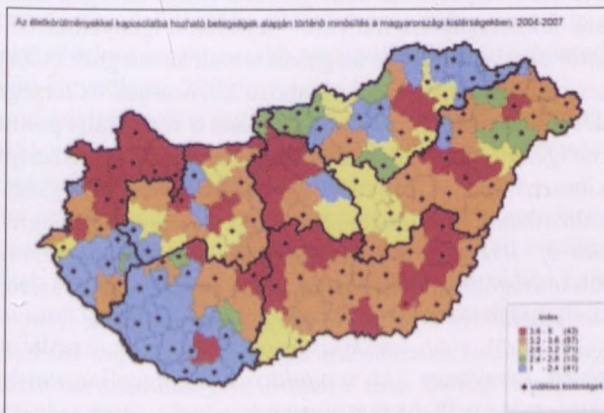
A kutatási feladat *második részének második lépésében* kísérletet tettünk a vidékies térségeink humán fejlettségi indexének kiszámítására, illetve ehhez először részelemzéseket végeztünk (születéskor várható élettartam, betegségek és az életkörülmények kapcsolata, öngyilkosságok stb.). Megállapítottuk, hogy *hazánkban a vidékiség mint térbeli-térszerkezeti, illetve strukturális alapadottság sokkal kevésbé van befolyással ezekre a humán tényezőkre, mint inkább a földrajzi helyzet, a nagyvárosok elérhetősége, a hagyományok vagy a jelenlegi gazdasági-társadalmi fejlettség, illetve annak dinamikája.*

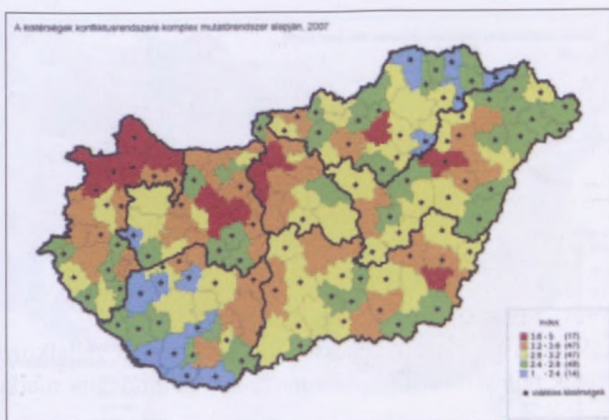
12. ábra. A KISTÉRSÉGEK ÁLTALÁNOS FEJLETTSÉGE

13. ábra. AZ ÉLETKÖRÜLMÉNYEK, A BETEGSÉGEK ÉS A VIDÉKISÉG ÖSSZEFÜGGÉSEI

14. ábra. AZ ÖNGYILKOSSÁGOK TÉRBELI KÉPE

15. ábra. HUMÁN TÉNYEZŐK SEGÍTSÉGÉVEL MÉRHEŐ TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK VIDÉKEN

6. A LEGÚJABB NEMZETKÖZI IRÁNYZATOK: PARADIGMAVÁLTÁS A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN

Az ágazati megközelítést már egyre markánsabban egészíti ki a nem szektorspecifikus, térségi megközelítés. E *paradigmaváltás* során az élelmiszer önellátást, a paritásos agrárjövendelmet célzó agrárpolitikáról a *térségi alapú* – a vidéki területek fenntartható fejlődését biztosító – *vidékpolitikára* helyeződik a hangsúly. A *középpontban a versenyképesség javítása*: a helyi sajátosságok kompetitív előnnyé alakítása; illetve a vidéki közjavak előállításának előmozdítása áll.

A vidéki térségek fejlődése/fejlesztése érdekében a fejlett országokban ma már nem a defenzív kormányzati magatartás – a hanyatlás megállítása – a jellemző, hanem az új lehetőségekre történő összpontosítás. Az Európai Bizottság álláspontja szerint ösztönözni szükséges a mezőgazdaságon túlmutató, partnerségen alapuló, multiszektorális, térségi alapú megközelítéseket. Legfőbb kérdésként merül fel: hogyan adaptáljuk a jelenlegi, alapvetően szektorspecifikus stratégiákat a vidéki térségek különböző – főként a helyi erőforrások felhasználására irányuló – fejlesztési igényeikhez.

A vidékfejlesztés új megközelítése még nem társult az integrált vidékpolitika erőforrásainak lényeges reallokációjával. A különböző közösségek és térségek adottságaikhoz igazított vidékpolitikájának kialakítása egyrészt a szektorális politikák közötti nagyobb koherenciát igényli, másrészt a különböző köz- és magánszereplők lehetőségeinek együttes kihasználását. A hagyományos hierarchikus közigazgatási struktúrák valószínűleg alkalmatlanok az ilyen típusú – integrált – politikák végrehajtására.

A *vidékpolitika új, integrált megközelítése* az egyes EU-tagországokban, illetve egyes EU-n kívüli országokban is tapasztalható. A politikaalakító szereplők körében is egyre nagyobb az érdeklődés a helyi vidékfejlesztési politikák iránt. Az új kihívások által okozott negatív hatások felszámolása egyrészt a szükséges közösségi, illetve nemzeti szintű intézkedéseket igényli, azaz a felülről meghatározott keretszámokat, keretintézkedéseket, a koordinációt. Am helyi szintű kezdeményezések hiányában nem érhető el siker. Ugyanakkor az egyszerre több szektort érintő politikák eredményeinek értéke-

lése nehézséget okoz. A fő nehézséget az egyes szakpolitikák hatásait megbízhatóan kifejező indikátorok meghatározása képezi. Egyes esetekben ok-okozati összefüggés nem feltétlenül állapítható meg. A hatások pedig teljes mértékben csak közép- vagy hosszú távon jelentkeznek. (Az integrált vidékfejlesztési programok többnyire még kezdeti fázisban vannak.) További nehézséget jelent a különböző elemzési megközelítések összeegyeztetése is.

A helyi vidékfejlesztési politika kialakítása során kiemelt figyelmet igényelnek az „új vidéki gazdaság” (a versenyképes vidék) fő jellemzői:

- az elérhetőség, a megközelíthetőség javítása kommunikáció és a támogató infrastruktúra révén (vállalkozói hálózatok stb.);
- a vidéki vállalkozások versenyképességének növelése a vállalkozói és menedzsment ismeretek fejlesztése, a termékinnováció, az innovatív marketing, az e-kereskedelem és e-business révén;
- a közjavak előállításának előmozdítása révén vonzó vidéki környezet, magas életminőség fenntartása (többek között az állampolgároknak és vállalkozásoknak nyújtott e-közfoglalkoztatások segítségével), meghatározó szektor lehet a turizmus;
- az innováció előmozdítása (piaci rések, új termékek, eljárások, innovatív marketing);
- a tudásalapú biogazdaság lehetősége;
- az emberi erőforrás fejlesztése;
- az irányítás/kormányzás (government) javítása;
- jó alkalmazkodóképesség és gyors adaptációra való törekvés az új kihívások révén megváltozott viszonyok között.

Az egyes regionális és helyi szintre adaptált vidékfejlesztési politikákban a hangsúlyok rendkívül eltérő megközelítésekre, megoldási módzatokra helyeződnek át.

A teljesség igénye nélkül említhetők a következő lehetséges – alapvetően gazdasági, társadalmi vagy környezeti fenntarthatóságot előtérbe helyező – súlypontok: a földrajzi eredetvédelem (GI) jelentőségének növelése (ld. Folkesson, 2006); az „üzletszerűen” kialakított projektek számának növelése (ld. Johansson, Gustafsson, Persson, 2004); a társadalmi trendek befolyásolása, avagy a szakképzés szerepének erősítése a gazdálkodói magatartás alakításában (ld. Európai Környezetvédelmi Ügynökség, 2006); a környezetvédelem karakteresebb agrárpolitikába történő integrálása (Európai Környezetvédelmi Ügynökség, 2006).

Mindezek hazai értelmezését is segítheti a kutatás során megvalósult jelentős kérdőíves felmérés (351 válaszadó töltötte ki teljes egészében a kiküldött, a vidékfejlesztés szélesebbre értelmezett területét átfogó kérdőívet).

A válaszokból megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdaság szerepének megítélése hazánkban is megváltozott. A termelő-gazdasági funkciói mellett a válaszadók egyre inkább látják a tájak megőrzésében, illetve az általában vett vidéki kultúra folyamatos megőrzésében játszott szerepét, s azt legalább olyan fontosnak tartják. Ez kétségtelenül új szellemű megítélést mutat a mai magyar vidéken.

Érdekes és némileg ellentmondásos, hogy az új – mondhatni, hogy kifejezetten az endogén erőforrásokra építő – funkciók jelenlegi és jövőbeni támogatásának fontosságát viszont nem emelték ki különösen a válaszaikban.

Sajátos problémát jelez, hogy mind a munkahelyteremtésben, mind a szociális szférában az agrárgazdaság szerepét a válaszadók marginálisnak értékelték.

A felmérés szerint a vidéki közszolgáltatások, a közbiztonság kérdései, valamint az infrastruktúra általános állapotát nem tartották kifejezetten rossznak a megkérdezettek. Ez alól lényeges kivételt képez a közúthálózat, és az ezzel szorosan összefüggő elérhetőség kérdése.

Fentiekből is következik, hogy a közeljövő magyar vidékfejlesztésének az eddigiekénél sokkal nagyobb mértékben az eltérő regionális-, táji természeti, agrárgazdasági, települési adottságokra kellene építeni, kiemelten kezelve azokat a humán- és közösségi endogén erőforrásokat, amelyek képesek lennének a vidéki térségek új szellemű megtervezésére, megújítására, felzárkóztatására.

Befejezésül aláhúzást igényel, hogy új – integrált, alulról építkező, szakszerű és széles lokális civil-szakmai támogatást élvező, az endogén erőforrásokat kihasználó és a várhatóan változó támogatáspolitikával megerősített – vidékpolitikára van szükség.

7. A KUTATÁS KERETÉBEN MEGVALÓSULT RENDEZVÉNYEK, MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

7.1. A kutatás keretében megvalósult tudományos rendezvények

Fordulat vagy kiigazítás? Magyar agrárgazdaság és a Közös Agrárpolitika „egészségügyi” felülvizsgálata. MTA-MEH stratégiai kutatási konferencia, Budapest, 2009. június 18.

Új kihívások és az európai Közös Agrárpolitika. MTA-MEH stratégiai kutatási konferencia, Budapest, 2009. december 9.

7.2. A kutatás keretében megjelent publikációk

Csatári Bálint: Rural or urban or regional (or mixed?) policy for EU funds in new EU member countries. In: Proceedings Warsaw Regional Forum 2009. Networking in the European Regional and Local Space. (2009. 10. 23–10. 24.) Eds. K. Czapiewski, P. Silka. Warsaw: Institute of Geography and Spatial Organization Polish Academy of Sciences, Academic Division Polish Geographical Society, 2009. 12. p.

http://www.igipz.pan.pl/wydarzenia/forum_2009/Book%20of%20abstracts.pdf

Csatári Bálint: A kistérségek „változásairól”. In: Tanulmányok az agrár- és a regionális tudományok köréből az észak-alföldi régióban. Szerk. Baranyi B., Nagy J. Debrecen: DE Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma, MTA Regionális Kutatások Központja, 2009. 43–58. p.

Csatári Bálint: Egy magyar vidékfejlesztési stratégia készítésének kísérlete. – A Falu, 24. 2009. Különszám: Merítés 2001–2008. 105–113. p. Másodközlés.

Csatári Bálint: Vidékeink öröksége. – Örökség, 13. 2009. 7–8. 5–6. p.

Csatári Bálint – Farkas Jenő Zsolt 2010: Rurality and the Changing Role of Agricultural Sector in Hungarian Micro Regions, p.19. Kézirat, angol nyelven megjelenés alatt a KSH tanulmánykötetében,

Halmai Péter (2009): Közös Agrárpolitika In: Kende Tamás, Szűcs Tamás (Szerk.) (2009) Bevezetés az Európai Unió közös politikáiba, Komplex Kiadó, Budapest.

- Halmi Péter, Vásáry Viktória (2009): Community versus National Financing, How to achieve a sustainable agricultural policy, In Gazdálkodás 2009 special edition pp-2-13,
- Elekes Andrea, Halmi Péter, Papp Gergely, Udovecz Gábor, Vásáry Viktória (2009): A vision of the future if the Common Agricultural Policy In: Studies in Agricultural Economics 2009 No. 110, pp. 23–42, Research Institute of Agricultural Economics, Budapest
- Halmi Péter (2010): A Közös Agrárpolitika rendszere. In: Kengyel Ákos (szerk.) (2010) Az Európai Unió közös politikái. Akadémiai Kiadó, Budapest.

7.3. A kutatási program keretében tartott előadások

- Csatári Bálint: A vidék jellemző térfolyamatai és térkategóriái
<http://www.mtapti.hu/teruletfejlesztes/csatari.pdf>
- Csatári Bálint: Vidéktípusok és sajátos fejlesztési lehetőségeik
<http://www.mta.hu/fileadmin/2009/01/Csatari.ppt>
- Csatári Bálint: Néhány szempont és gondolat a magyar vidékről és jövőjéről
<http://w3.rkk.hu/csatbal/magyarvidek.pdf>
- Halmi Péter: Egészségügyi felülvizsgálat és a KAP-reform jövője. Fordulat vagy kiigazítás? MTA-MEH stratégiai kutatási konferencia, Budapest, 2009. június 18.
- Halmi Péter: Új szintézis felé MTA-MEH stratégiai kutatási konferencia, Budapest, 2009. december 9.
- Halmi Péter: A vidék jövője – az agrárpolitikától a vidékpolitikáig MEH-MTA stratégiai kutatások, Budapest, 2010. március 4.
- Vásáry Viktória: Új kihívások és az Egészségügyi Felülvizsgálat, Fordulat vagy kiigazítás? Magyar agrárgazdaság és a Közös Agrárpolitika „egészségügyi felülvizsgálata” MTA-MEH stratégiai kutatási konferencia, Hotel Benczúr 2009. június 18.
- Halmi Péter, Vásáry Viktória (2009): The Impacts of Integration on the new Member-States of the EU, 68th International Atlantic Economic Conference, IAES, Boston 8-13 October 2009.
- Halmi Péter, Vásáry Viktória (2009): Towards Common Rural Policy – CAP under Paradigm Change, 69th International Atlantic Economic Conference, IAES, Prague 24-27 March 2010.

IRODALOM

- Ahner, D. (2004): Rural Development and the new Financial Perspective, 87th EAAE-Seminar Vienna, April 21-23, 2004. Assessing rural development of the CAP.
- Baldwin, R. (2005): The Real Budget Battle, Une crise peut en cacher une autre, In: CEPS Policy Brief No. 75/June (http://shop.ceps.be/BookDetail.php?item_id=1237)
- Baldwin, R.; Wyplosz, C. (2004): The Economics of European Integration, McGraw Hill Education.
- Baum, S., Trapp, C., Weingarten, P. (2004): Typology of rural areas in the CEE new Member States, 87th EAAE-Seminar Vienna, April 21-23, 2004. Assessing rural development of the CAP.
- Blandford, D – Hill, B. (2006): Helping European Agriculture to adjust – A proactive approach to agricultural policy, In: EuroChoices (5) 3.
- Bradley, D., Dwyer, J., Hill, B. (2006): Assessing the performance of the CAP's second pillar – a UK perspective on experiences in evaluating EU rural development programmes.

- Bryden, J. (2001): Rural change in a Northern and North-Western European context, INRS-UCS Workshop on Peripheral Regions University of Quebec at Montreal October 2001.
- CEPS (2007): The EU Budget – The UK rebate and the CAP – Phasing them both out? CEPS Tasks Force Report http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1553
- Cooper, T., Hart, K. and Baldock, D. (2009) *The Provision of Public Goods Through Agriculture in the European Union*, Report Prepared for DG Agriculture and Rural Development, Contract No 30-CE-0233091/00-28, Institute for European Environmental Policy: London.
- Copus, A.; Hall, C.; Barnes, A.; Dalton, G.; Cook, P.; Weingarten, P.; Baum, S.; Stange, H.; Lindner, C.; Hill, A.; Eiden, G.; McQuaid, R.; Grieg, M.; Johansson, M. (2006): Study on Employment in Rural Areas (SERA).
- Csátári B. – Farkas J. Zs. (2008): Agrarian and Rural Development in Hungary, 1990–2005, In: Bańsky J, Bednarek M (szerk.) *Contemporary Changes of Agriculture in East-Central Europe*. Warsaw: Polish Academy of Sciences Institute of Geography and Spatial Organization, 2008. pp. 147–164. (Rural Studies; 15.)
- Danell, T. – Östhol, A. (2008): The EU Long-term Budget -Reform and New Priorities, ITPS, Swedish Institute for Growth Policy Studies, A2008:002.
- DEFRA (2005): A Vision for the Common Agricultural Policy, (<http://www.defra.gov.uk/farm/capreform/pdf/vision-for-cap.pdf>)
- EEA (2006): Integration of environment into EU agriculture policy – the IRENA indicator-based assessment report, European Environment Agency report 2/2006.
- EEA (2007): Greenhouse gas emissions trends and projections in Europe 2007, EEA report No. 5/2007, European Environment Agency
- EEA (2008a): Impacts of Europe's changing climate – 2008 indicator-based assessment, Joint EEA-JRC-WHO report, EEA report No. 4/2008.
- EEA (2008b): Energy and environment report 2008, EEA Report 6/2008.
- EEA (2009): Water resources across Europe – confronting water scarcity and drought, EEA report 2/2009.
- EK (2006): A Bizottság közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek – Foglalkoztatás a vidéki térségekben: a munkahelyhiány enyhítése COM(2006) 857 végleges, {SEC(2006) 1772} 1–10 pp.
- El-Agraa, A. M. (2004): *The European Union, Economics and Policies*, (seventh edition) FT Prentice Hall.
- Elekes A. (2010): Kohézió és/vagy növekedés? A konvergencia és a növekedés regionális dimenziói Magyarországon, Pénzügyi Szemle (Megjelenés alatt).
- Elekes, A. – Halmi, P. (2008): A Vision for the CAP. Budgetary perspective. Presentation, Consent workshop: First Lessons from the Budgetary Review. ZEW, Mannheim, 24-25 November 2008.
- Elekes, A. – Halmi, P. – Vásáry, V. (2008): Long-term Common Agricultural Policy (CAP) Vision, International Conference – Economic integration in the EU enlarged: From free trade towards monetary union, 16-20 April 2008., Institute of Economics, Faculty of Law, Administration and Economics, University of Wrocław, Poland.
- Európai Bizottság (EB) (2006): Az EU vidékfejlesztési politikája 2007–2013 között, Luxembourg, http://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev2007/hu_2007.pdf
- Európai Bizottság (EB)(2005): „A vidékfejlesztés mint a munkahelyteremtés és növekedés eszköze”, http://ec.europa.eu/agriculture/publi/newsletter/lisbon/special_hu.pdf
- European Commission (2005): 'Putting rural development to work for jobs and growth' Special Edition Newsletter.
- European Commission (2006): The EU Rural Development Policy 2007-2013, Fact Sheet.
- European Commission: Directorate-General for Agriculture – Agricultural Statistics, http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/index_en.htm

- European Commission: Financial Programming and Budget http://ec.europa.eu/budget/faq/faq_report_budg_impl_en.htm#faq9
- FAO (2002): The state of food and agriculture, 2002. FAO Agricultural Series No. 34.
- FAO (2007): The state of food and agriculture, 2007, FAO Agricultural Series No. 38.
- Folkesson C. (2006): Geographical indicators and rural development in the EU, http://www.sli.lu.se/eng_item_detail.asp?activity_id=84
- Future foundation (2005): Rural futures project: Scenario Creation and Backcasting, Summary report and recommendations, prepared for Defra, Project SD0303, revised November 2005.
- Grajewski, R, Schrader, H. (2004): Design, preliminary results and lessons of program evaluation: evidence from the analysis of six rural development programs in Germany, 87th EAAE-Seminar Vienna, April 21-23, 2004. Assessing rural development of the CAP.
- Grethe, H. (2006): Environmental and Agricultural Policy: What Roles for the EU and the Member States? Keynote paper for the conference "Subsidiarity and Economic Reform in Europe", organized by the European Commission, the CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis and the Dutch Ministry of Economic Affairs, November 8-9, 2006, Brussels, <http://www.cpb.nl/nl/activ/subsidiarity/papers/keynotes/grethe.pdf>
- Gros, D. – Micossi, S. (2005): A better budget for the European Union, More value for money, more money for value, CEPS Policy Brief, No 66./February 2005.
- Gros, D. (2008) How to Achieve a Better Budget for the European Union? CEPS Working Document No. 289/April 2008.
- Halmi P. (szerk.) (2007): Az Európai Unió agrárrendszere, Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- Halmi P.: Európa esélye: a Lisszaboni Stratégia. Az integrált strukturális reformok hatásai. Magyar Tudomány 167. évfolyam 9. szám, pp. 1057–1071.
- Halmi, P. (2007): Common agricultural policy, common budget? In: Journal of Public Finance Published Quarterly, 2007/1 Volume LII, pp. 92–105.
- Halmi, P. – Udovecz, G. – Elekes, A. – Papp, G. – Vásáry, V.(2007): The future of the Common Agricultural Policy, Manuscript.
- Henke, R., Storti, D. (2004): The second pillar of the CAP between reform and EU enlargement, Iamo Forum 2004: The role of agriculture in Central and Eastern European rural development.
- Hodge, I., Midmore, P. (2006): Evaluation approaches to rural development, AES-SFER: New Frontiers for Agricultural and Rural Policy in Europe, 29. March 2006, Paris.
- House of Lords (2008): The Future of the Common Agricultural Policy, 7th report of session 2007–2008
<http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200708/ldselect/lddeucom/141/141.pdf>
http://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev2007/en_2007.pdf
http://ec.europa.eu/agriculture/publi/newsletter/lisbon/special_en.pdf
http://ec.europa.eu/agriculture/publi/reports/ruralemployment/sera_report.pdf
<http://ec.europa.eu/environment/agriculture/pdf/irrigation.pdf>
- IAASTD (2008): What challenges does agriculture face today? International Assessment of Agricultural Science and Technology for Development Synthesis Report <http://www.greenfacts.org/en/agriculture-iaastd/1-2/1-agriculture-challenges.htm#0>
- IIEP (2000): The environmental impacts of irrigation in the European Union, A report to the Environment Directorate of the European Commission, March 2000, Institute for European Environmental Policy in Association with Polytechnical University of Madrid, University of Athens.
- Johansson, H., Gustafsson, R., Persson L.(2004): Rural development – an empirical analysis of project support for increased employment, http://www.sli.lu.se/eng_item_detail.asp?activity_id=26

- Koethenburger, M., "Revisiting the 'Decentralization Theorem' – On the Role of Externalities" (October 2007). CESifo Working Paper No. 2128 Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1022515>
- Kovács I. (2007): A fejlesztéspolitika projektjesítése és a projekt osztály, Szociológia Szemle 2007/3-4, 214–222.
- Kovács T. (2003): Vidékfejlesztési politika. Nordex Kft Dialog Campus Kiadó, p. 286.
- Musgrave, R.A. (1959): The Theory of Public Finance. New York, McGraw-Hill.
- Nowicki, P., V. Goba, A. Knierim, H. van Meijl, M. Banse, B. Delbaere, J. Helming, P. Hunke, K. Jansson, T. Jansson, L. Jones-Walters, V. Mikos, C. Sattler, N. Schlaefke, I. Terluin and D. Verhoog (2009) *Scenar 2020-II – Update of Analysis of Prospects in the Scenar 2020 Study* – Contract No. 30–CE-0200286/00-21. European Commission, Directorate-General Agriculture and Rural Development, Brussels.
- Núñez Ferrer, J. – Kaditi, E. A. (2007): The EU added value of agricultural expenditure – from market to multifunctionality – gathering criticism and success stories of the CAP, Report prepared by the Centre for European Policy Studies, (CEPS) for the European Parliament, Specific contract No IP/D/BUDG/CONT/FWF/2006-072/lot 3/C1/SC 3.
- Oates, W.E. (1972): Fiscal Federalism. Harcourt Brace & Jovanovich, New York.
- OECD (1997) Helsinki Seminar on Environmental Benefits from Agriculture, OECD/DG(97)110 Paris, OECD).
- OECD (2001a): Multifunctionality: Towards an analytical framework, OECD, Paris.
- OECD (2001b): Improving the environmental performance of agriculture: Policy options and market approaches, OECD, Paris.
- OECD (2001c): Environmental Indicators for Agriculture. Vol. 3. Methods and Results, Paris 2001
- OECD (2003a): Multifunctionality: The policy implications, OECD, Paris.
- OECD (2006a): Reinventing Rural Policy, Policy Brief, <http://www.oecd.org/dataoecd/18/9/37556607.pdf>
- OECD (2006b): Financing agricultural policies with particular reference to public good provision and multifunctionality: which level of government? AGR/CA/APM(2005)19/FINAL, 16.03.2006.
- OECD (2007): Policy design characteristics for effective targeting. AGR/CA/APM(2005)32/FINAL, 25. May 2007.
- Osterloh, S. – Heinemann, F. – Mohl, P. (2008): EU Budget Reform Options and the Common Pool Problem, Centre for European Economic Research (ZEW), March 2008, Paper prepared for the Conference on Public Finances in the EU, Brussels, 3-4 2008.
- Pelkmans, J. (2001): European Integration, Methods and Economic Analysis, (second edition) FT Prentice Hall.
- Petrick, M. (2004): Governing structural change and externalities in agriculture: toward a normative institutional economics of rural development, 87th EAAE-Seminar Vienna, April 21-23, 2004. Assessing rural development of the CAP.
- Râmniceanu, I., Ackrill, R. (2007): EU rural development policy in the new member states: Promoting multifunctionality? Journal of Rural Studies, Volume 23, Issue 4, October 2007, pp 416–429.
- Rieu, T. (2005): Water pricing for agriculture between cost recovery and water conservation: Where do we stand in France? In: OECD Workshop on agriculture and water: sustainability, markets and policies, November 14-18, 2005.
- Shucksmith, M., Thomson, K. J., Roberts, D. (eds) (2005): The CAP and the regions, the territorial impact of the Common Agricultural Policy, CABI Publishing, p. 232.
- Sotte, F. (2004): From CAP to CARPE: the state of the question, 87th EAAE-Seminar Vienna, April 21-23, 2004. Assessing rural development of the CAP.

- Terluin, I. J., Venema, G. S. (2004): Second Pillar of the CAP: What can we learn from the experiences with the menu approach? 87th EAAE-Seminar Vienna, April 21-23, 2004. Assessing rural development of the CAP.
- Thomasin-Foster M. (2006): The future of the European Rural Development (Agra Europe, Oct 27, 2006, A/1; A/2).
- van Huylenbroeck, G., Durand, G. (eds) (2003): Multifunctional Agriculture, A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development, Hampshire, England – Ashgate Publishing Limited, 2003, 239 pp.
- Vásáry M. (2008): A közvetlen támogatások adaptációja Magyarországon, Fejlesztés és Finanszírozás 2008/3 pp. 49–57.
- Vásáry M. (2009): Az agrártámogatási rendszer adaptációja, Agroinform Kiadó, Budapest 238 p.
- Voicilas, D. M. (2004): Foreign Direct Investments flows in transition countries and the impact on rural development, Iamo Forum 2004: The role of agriculture in Central and Eastern European rural development.
- WCED (World Commission on Environment and Development), Our Common Future. Oxford University Press, Oxford, and United Nations, New York, 1987.
- Weingast, B.R. (2005): The Performance and Stability of Federalism: An Institutional Perspective. In: Ménard, C. and M.M. Shirley (eds.), Handbook of New Institutional Economics. Springer, Dordrecht: 149–172.
- Westhoek H.J., van den Berg, M., Bakkes, J.A. (2006): Scenario development to explore the future of Europe's rural areas In: Agriculture, Ecosystems & Environment, Volume 114, Issue 1, May 2006, pp 7–20.
- www.oecd.org/secure/docDocument/0,2827,en_21571361_34281952_35608003_1_1_1_1,00.doc

A HAZAI KÖRNYEZETÁLLAPOT VIZSGÁLATA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KLÍMAVÁLTOZÁSRA

Várallyay György, Láng István, Pálvölgyi Tamás, Schweitzer Ferenc, Farkas Csilla
(MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet; MTA Kutatásszervezési Intézet,
Klímavédelmi Kutatások Koordinációs Irodája; Env-in-Cent Környezetvédelmi
Tanácsadó Iroda; MTA Földrajztudományi Kutatóintézet; MTA Talajtani
és Agrokémiai Kutatóintézet)

Vezetői összefoglaló

Az élet minőségének három alapvető feltétele a megfelelő mennyiségű és minőségű élelmiszer, a „tiszt” víz és a kellemes környezet. Mindhárom szorosan kapcsolódik a **természeti erőforrásokkal történő fenntartható gazdálkodáshoz**, a környezetvédelemhez és a táj értékeinek megőrzéséhez. Magyarország **viszonylag kedvező agroökológiai adottságokkal** rendelkezik. De e kedvező adottságok igen nagy tér- és időbeni **változatosságot** mutatnak, **szeszélyesek, szélsőségekre hajlamosak**, s érzékenyen reagálnak természeti okok miatti vagy antropogén **stresszhatásokra**. Így természetesen a **klímaváltozásra** is.

A projektben végzett kutatásaink – ennek megfelelően – két nagyobb, egymáshoz szorosan kapcsolódó blokk keretében folytak: I. A talaj környezeti érzékenysége/sérülékenysége, különös tekintettel a prognosztizált klíma/időjárás változás(ok)ra, II. Klímabiztonság.

Eredményeink megfelelő tudományos alapokat szolgáltatnak az alkalmazkodási vagy beavatkozási hazai és EU-stratégiák rendszerének és alternatív megoldásainak kidolgozásához, megvalósításához, eredményességének/hatékonyságának monitorozásához, értékeléséhez, ellenőrzéséhez. Mégpedig a mezőgazdaság (racionális földhasználat, agrotechnika, talajvédelem), a vízgazdálkodás (vízgyűjtőtervezés, mezőgazdasági vízgazdálkodás, vízminőség-védelem), a környezetvédelem, a természetvédelem, valamint a vidékfejlesztés legkülönbözőbb területein egyaránt.

1. TALAJAINK KÖRNYEZETI ÁLLAPOTA ÉS KÖRNYEZETI ÉRZÉKENYSÉGE/SÉRÜLÉKENYSÉGE

Hazánk legfontosabb **feltételelesen megújuló (megújítható) természeti erőforrásait talajkészleteink** képezik.

A talaj három specifikus tulajdonsággal rendelkezik:

- Termékenység:** képes a talajban, talajon, vagy a talajjal kapcsolatban lévő élő szervezetek (bióta, természetes növényzet, termesztett kultúrák) alapvető életfeltételeit, a (talaj) ökológiai igényeit (elsősorban víz- és tápanyagellátását) többé vagy kevésbé kielégíteni.
- Megújuló képesség:** képes bizonyos stresszhatások okozta károsodást/sérülést követően megújulni, s – eredetihez közeli – állapotába visszatérni.

- (c) *Multifunkcionalitás*: Primér biomassza-termelés alapvető közege, a bioszféra primér tápanyagforrása; a többi természeti erőforrás integrátora, transzformátora; hő-, víz-, tápelem-, szükséges esetben szennyezőanyag-raktár; stresszhatások puffer közege; szűrő- és detoxikáló-rendszer; bioszféra génrezervoárja.

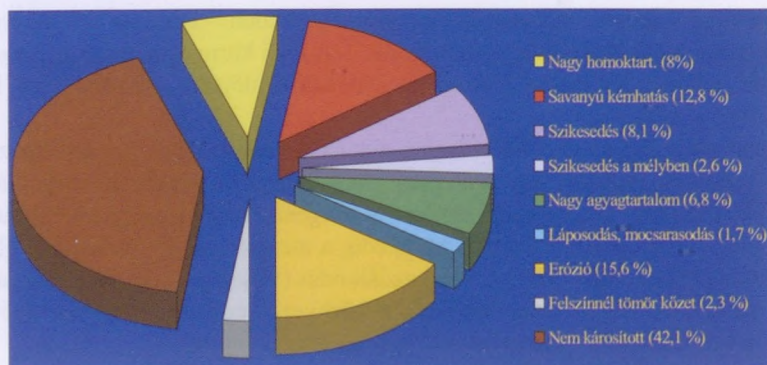
Magyarország, elsősorban a magyar alföldek talajai *általában és viszonylag kedvező* adottságokkal rendelkeznek, különböző célú (élelmiszer, takarmány, ipari nyersanyag, alternatív energia) biomassza-termelés céljára. Ezek a kedvező adottságok azonban térben és időben egyaránt igen nagy változatosságot mutatnak, s azokat elsősorban három tényező korlátozza:

- (1) Talajdegradációs folyamatok.
- (2) Szélsőséges vízháztartási helyzetek.
- (3) Elemek (növényi tápanyagok és potenciális szennyező anyagok) kedvezőtlen biogeokémiai körforgalma.

A projekt keretében az első kettővel foglalkoztunk részletesebben.

1.1. A talaj termékenységét gátló tényezők, talajdegradációs folyamatok

Magyarország jelentős területein **korlátozzák** a talaj multifunkcionalitását, benne termékenységét az 1. ábrán bemutatott **tényezők**.

1. ábra. A TALAJ TERMÉKENYSÉGÉT GÁTLÓ TÉNYEZŐK
(MAGYARORSZÁG ÖSSZES TERÜLETÉNEK %-ÁBAN)

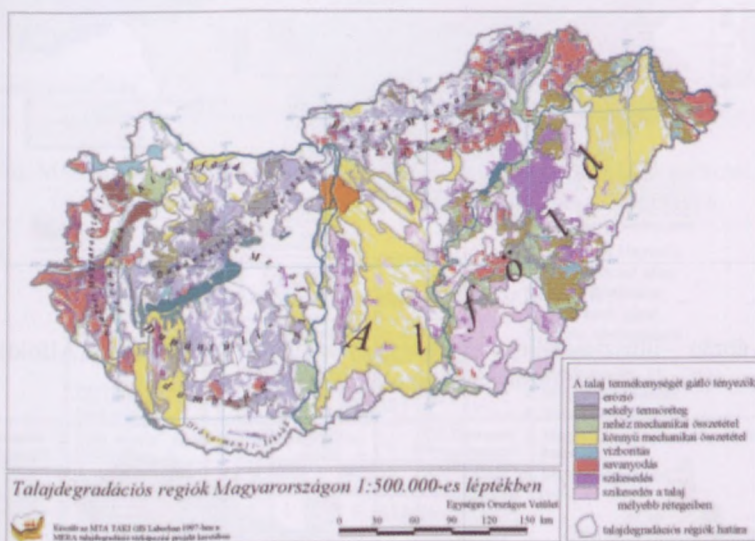
E tényezők természeti (termőhelyi) *adottságok*, amelyekhez vagy **alkalmazkodni** kell *megfelelő* talajhasználattal, művelési ággal, vetésszerkezettel és agrotechnikával, a „Termeljünk mindent ott, ahová való!”, illetve „Mezőgazdaságunk termelési szerkezetét minél inkább kell természeti (ökológiai) viszonyainkhoz igazítani!” alapelvek érvényesítésével, vagy – amennyiben az lehetséges, szükséges, indokolt és racionális – azok **megváltoztatásával** (mелорáció, talajjavítás).

A **talajdegradációs folyamatok** a talaj jelenlegi környezeti állapotában okoznak kedvezőtlen változásokat. Európa Talajvédelmi Stratégiájának kidolgozása során 8 talajdegradációs folyamat fenyegető veszélye kapott megkülönböztetett figyelmet, „kezelése” kiemelt prioritást (2. ábra).

Magyarországon, sajnos, ezek mindegyike előfordul, számolni kell kockázataival. A gátló tényezők és degradációs folyamatok vázlatos összevont térképét mutatjuk be a 3. ábrán.

2. ábra. TALAJDEGRADÁCIÓS FOLYAMATOK EURÓPÁBAN

3. ábra. TALAJDEGRADÁCIÓS RÉGIÓK MAGYARORSZÁGON

A talajdegradációs folyamatok nem szükségszerű és kivédhetetlen következményei az ésszerű és megfelelő talajhasználatnak. Az esetek túlnyomó részében megelőzhetők, kivédhetők, vagy legalább bizonyos tűrési határig mérsékelhetők. Ehhez azonban a „megújuló képesség” feltételeit biztosító, tudományosan sokoldalúan meg-alapozott intézkedések, beavatkozások szükségesek. Ezek kidolgozásához pedig egy

olyan **korszerű és naprakész talajtani adatbázis**, amely *megfelelő* információit nyújt a talajok jelenlegi környezeti állapotáról, annak változásáról (monitoring), valamint a talajok környezeti érzékenységről/sérülékenységről.

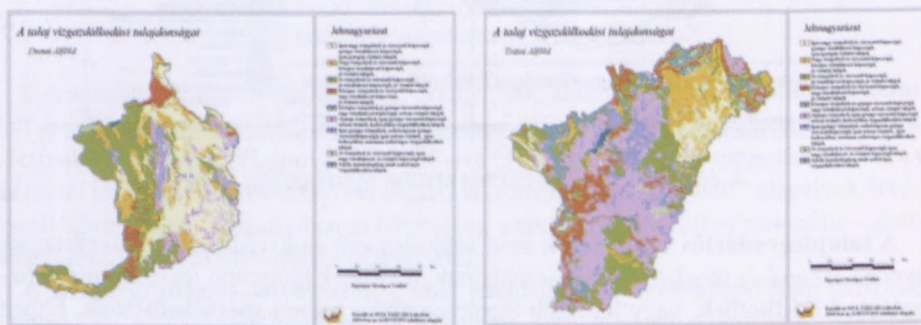
A projekt keretében:

- (1) Megalkottunk egy olyan korszerű GIS-alapú talajtani adatbázist, s megszerkesztettünk egy olyan tematikus talajtani atlaszt, amely hét tematikus térképen ábrázolja a legfontosabb talajtulajdonságokat (talajtípus; kémhatás és mészállapot; fizikai talajféleség; vízgazdálkodási kategóriák; szervesanyag-készlet; anyagforgalom alapvető típusai; talajdegradációs régiók) az ország hét nagytáján (Dunai Alföld; Tiszai Alföld; Kisalföld; Nyugat-magyarországi peremvidék; Dunántúli-dombság; Dunántúli-középhegység; Észak-magyarországi középhegység). Az atlasz tartalmát szemlélteti a 4. ábrán bemutatott térképvázlat.

4. ábra. MAGYARORSZÁG NAGYTÁJAINAK TALAJAI

Az 5. ábrán – illusztrációképpen – két nagytáj (Dunai Alföld, Tiszai Alföld) talajainak vízgazdálkodási tulajdonságait ábrázoló térképeket mutatjuk be.

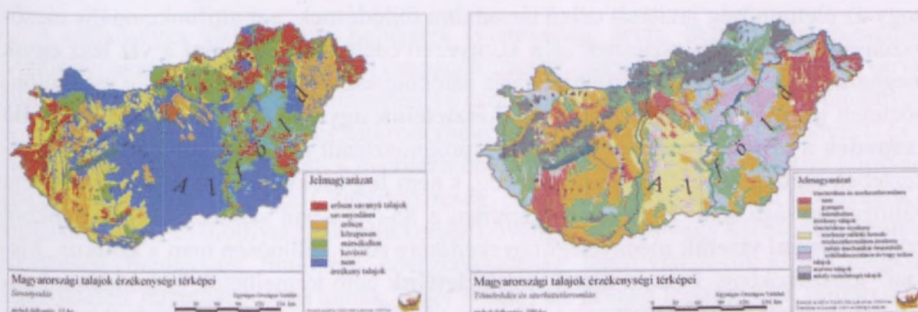

5. ábra. A TALAJ VÍZGAZDÁLKODÁSI TULAJDONSÁGAI A DUNAI ALFÖLD ÉS TISZAI ALFÖLD NAGYTÁJAKON

- (2) Módszert dolgoztunk ki a **talaj környezeti érzékenysége**nek jellemzésére. Megállapítottuk, hogy a talajnak nincs *általános* környezeti érzékenysége, hanem ez mindig egy-egy adott stresszhatással, „fenyegetettséggel” szembeni érzékenységet/sérülékenységet kifejező *specifikus* jellemző. Ilyen alapon szerkesztettük meg a talajok

- víz és szélerózióval
- savasodással
- szikesedéssel
- szerkezet-leromlással és tömörődéssel
- nitrát-bemosódással

szembeni érzékenységet/sérülékenységet ábrázoló térképsorozat, amelyek közül – ismét csupán illusztrációképpen – két vázlatos térképet mutatunk be a 6. ábrán a talajok savanyodással, illetve szerkezetleromlással és tömörődéssel szembeni érzékenységre vonatkozóan.

6. ábra. MAGYARORSZÁGI TALAJOK SAVANYODÁSSAL, ILLETVE SZERKEZETLEROMLÁSSAL ÉS TÖMÖRÖDÉSSSEL SZEMBENI ÉRZÉKENYSÉGÉT ÁBRÁZOLÓ TÉRKÉPEK

Talajdegradációs folyamatok	Jel	Éghajlati scenáriók				Okozó tényezők	
		Hidrogén + szén-dioxid	Hidrogén + szén-dioxid	Hidrogén + szén-dioxid	Hidrogén + szén-dioxid	Természeti okok	Emberi beavatkozások
Víz okozta talajerózió	E	4	4	4	4	12,3	9,10,11,14
Szél okozta talajerózió	D	3	4	4	4	3	9,10,11,14
Talajsavanyodás	S	3	4	4	4	2,4	12,15
Szikesedés	Sz	3	4	4	4	5,6,8	13
Fizikai degradáció	F	3	4	4	4	-	10,14
Szélsőséges vízháztartás, belvízvesztés	V	4	4	4	4	5,6,7	11,13,14
Biológiai degradáció	B	3	4	4	4	-	11,16
Kedvezőtlen talajanyagforgalom	A	3	4	4	4	(2,6)	12
Talajszennyezés (toxikitás)	T	4	4	4	4	-	16

erős közepes gyenge nincs, vagy elhanyagolható

Okozó tényezők

Természeti okok:

1. Tagolt domborzat
2. Talajképző kőzet
3. Tartós növénytakaró hiánya
4. Avarlebotlás
5. Mélyfekvésű terület
6. Rossz drénviszonyok
7. Magas talajvízszint (nem sós)
8. Magas talajvízszint (sós)

Emberi beavatkozások:

9. Erdőirtás
10. Túllegettetés
11. Irracionális földhasználat
12. Irracionális trágyázás
13. Nem megfelelő öntözés
14. Nem megfelelő talajművelés
15. Savas ülepedés
16. Kémiai talajszennyezés

7. ábra. FŐBB KLÍMASZCENÁRIÓK HATÁSA A TALAJDEGRADÁCIÓS FOLYAMATOKRA

- (3) Elemzést végeztünk arra vonatkozóan, hogy a 4 alap klímaszcenário bekövetkezése milyen várható hatást gyakorol a fontosabb talajdegradációs folyamatokra. Vizsgálataink eredményeit a 7. ábrán összegeztük, amelyen feltüntettük a degradációs folyamatokat kiváltó fő természeti okokat, illetve legfontosabb emberi beavatkozásokat is.

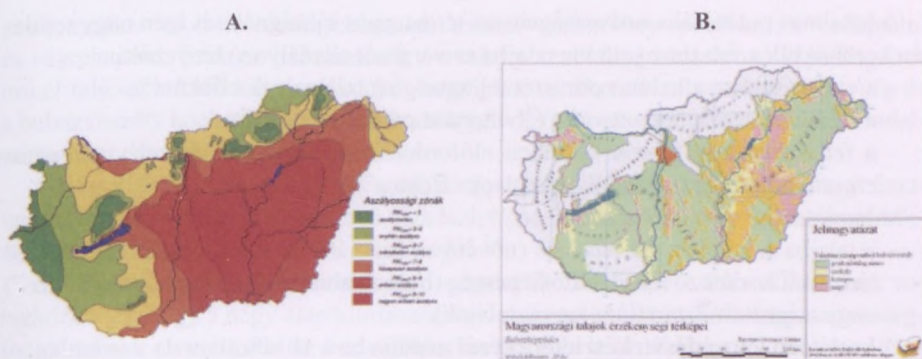
2. SZÉLSŐSÉGES VÍZHÁZTARTÁSI HELYZETEK – A TALAJ MINT HATALMAS TERMÉSZETES VÍZTÁROZÓ

A Föld **korlátozott édesvízkészletei** egyre keresettebb hiánycikké, stratégiai tényezővé válnak, hisz a korlátozott vízkészletekből egyre nagyobb és sokoldalúbb igényeket kell(ene) kielégíteni.

Magyarország természeti adottságai között is nagy biztonsággal előrejelezhető, hogy az életminőség javítását célzó társadalmi fejlődésnek, a multifunkcionális mezőgazdaság- és vidékfejlesztésnek és a környezetvédelemnek egyaránt a **víz** lesz egyik meghatározó tényezője, a vízfelhasználás hatékonyságának növelése pedig megkülönböztetett jelentőségű kulcsfeladata. **Vízkészleteink ugyanis korlátozottak. A lehulló csapadék** a jövőben sem lesz több (sőt a prognosztizált globális felmelegedés következtében esetleg kevesebb), mint jelenleg, s nem fog csökkenni annak tér- és időbeni változékonysága sem. Nem lehet számítani a 85–90%-ban szomszédos országokból érkező **felszíni vizeink** mennyiségi növekedésére sem, különösen nem a kritikus „kiszárvízi” időszakokban. **Felszín alatti vízkészleteink** nem termelhetők ki korlátlanul súlyos környezeti következmények kockázata nélkül, mint erre az utóbbi években már-már katasztrófái, „sivatagosodási” tüneteket okozó Duna–Tisza közí talajvízszint-süllyedés hívta fel a figyelmet. Ráadásul a Magyar Alföld alatti talajvizek jelentős hányada kedvezőtlen minőségű; nagy sótartalmú és kedvezőtlen sóösszetételű, ami felhasználási lehetőségeiket gyakran korlátozza, sőt kizárja.

A korlátozott készletekből először az egyre növekvő lakossági és ipari vízigényeket kell kielégíteni, beleértve az üdülés és természetvédelem vízigényét is. A fokozott mértékű felhasználás következtében óhatatlanul romló vízminőség ugyanakkor egyre nagyobb vízkészletek esetében teszi nehezzé és költségessé (sőt esetleg zárja ki) azok különböző célokra történő felhasználását.

A klímaváltozás-prognózisok egybehangzó megállapítása szerint a szélsőséges időjárási és vízháztartási helyzetek bekövetkezésének valószínűsége, gyakorisága, tartama és súlyossága egyaránt növekedni fog, s fokozódnak kedvezőtlen, káros, bizonyos esetekben katasztrófális gazdasági, környezeti, ökológiai, sőt szociális következményei is. Gyakran ugyanabban az évben, ugyanazon a területen – mint erre az elmúlt néhány év történései sajnos számos fájdalmas példával szolgáltak. A területi egybeesést jól szemléltetik a 8. ábrán bemutatott „aszály-érzékenység” és „belvíz-veszélyeztetettség” térképvázlatok.

8. ábra. SZÉLSŐSÉGES VÍZHÁZTARTÁSI HELYZETEK MAGYARORSZÁGON.
A. ASZÁLY-ÉRZÉKENYSÉG TÉRKÉP. B. BELVÍZ-VESZÉLYEZTETETTSÉG TÉRKÉP

A szélsőséges vízháztartási helyzetek (vízfelesleg: árvíz, belvíz, túlnedvesedés; vízhiány: aszály) fő okai a légköri csapadék nagy és szeszélyes tér- és időbeni variabilitásán, szélsőségeségén túlmenően az eső:hó arány és a hóolvadás körülményei; a változatos makro-, mezo- és mikrodomborzat; a talajviszonyok; a növényzet; és a nem megfelelő talajhasználat. Következmenyei pedig vízvesztesség (felszíni lefolyás, párolgás, mélybe szívárgás), talajvesztesség (szerves anyag, növényi tápanyagok); biotakárosodás és biodiverzitás-csökkenés; növénypusztulás vagy károsodás, termésvesztesség (mennyiség, minőség); energiavesztesség. Ilyen viszonyok között megkülönböztetett jelentősége van annak, hogy **a talaj az ország legnagyobb potenciális természetes víztározója**. 0–100 cm-es rétegének pórusterébe *elvileg* a lehulló, átlagos csapadékmennyiség közel kétharmada egyszerre beleférne. Hogy Magyarországra, elsősorban a Magyar Alföldre mégis az előbb említett szélsőségeség (illetve az arra való hajlam) a jellemző, annak az az oka, hogy talajaink 43%-a különböző okok miatt kedvezőtlen, 26%-a közepes, s (csak?) 31%-a jó vízgazdálkodású, mint ezt a 9. ábra szemléletesen mutatja.

9. ábra. MAGYARORSZÁG TALAJAINAK VÍZGAZDÁLKODÁSA, ÉS ANNAK OKA

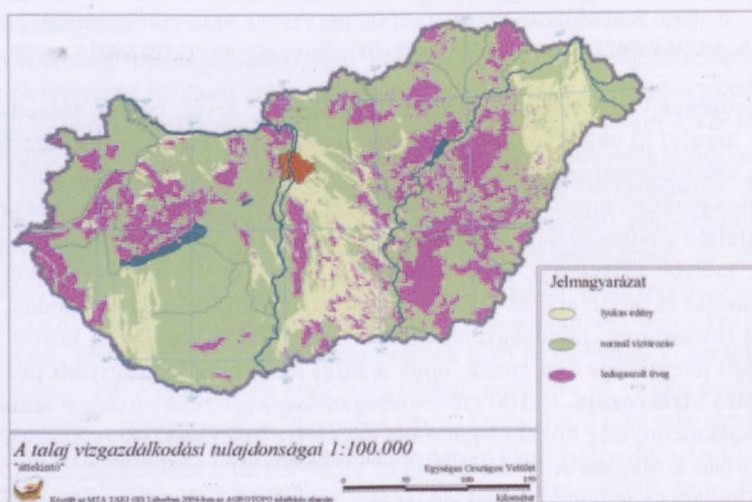
A hatalmas potenciális nedvességtározó tér hasznos kihasználását igen nagy területen korlátozzák a felszínre jutó víz talajba szivárgását akadályozó tényezők:

- a víz tározására alkalmas pórustér telítettsége („tele palack effektus”);
- a felszíni rétegek fagyott volta („befagyott palack effektus”);
- a felszínen vagy felszín közelben előforduló vagy kialakuló közel víz-át-nem-eresztő talajréteg („ledugaszolt palack effektus”);

valamint

- a talajba szivárgott víz hasznos (növények számára felvehető formában történő) tározását korlátozó kis víztartó képesség (homoktalajok: „lyukas palack effektus”) vagy nagy holtvíztartalom (agyagtalajok).

A korlátozó tényezők területi elterjedését mutatja be a 10. ábra.

10. ábra. A TALAJ POTENCIÁLIS VÍZRAKTÁROZÓ KÉPESSÉGÉNEK KÖRLÁTAI

A beszivárgás korlátai növelik a felszíni lefolyási és párolgási veszteségeket; a gyenge víztartó képesség a szivárgási veszteségeket; a nagy holtvíztartalom csökkenti a hasznosítható vízkészletet.

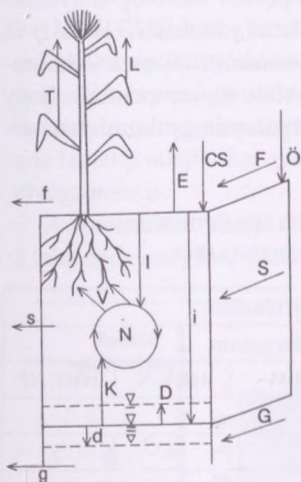
Magyarország talajainak környezeti állapota és annak változásai szempontjából megkülönböztetett jelentősége van a talaj vízgazdálkodásának és nedvességforgalmának, hisz ez a növényzet és a bióta közvetlen vízellátásán kívül többnyire döntő mértékben befolyásolja a többi talajökológiai tényező (levegő-, hő- és tápanyagforgalom, biológiai tevékenység) állapotát és dinamikáját is. Jelentős (gyakran meghatározó) hatással van a talaj anyag- és energiaforgalmára, abiotikus és biotikus transzport és transzformációs folyamataira, következésképpen funkcióira, termékenységre, megújuló képességére. Hat továbbá a talaj technológiai állapotára, művelhetőségére, a talajművelés energiaigényére; valamint a talaj környezeti érzékenységre, stressztűrő képességére, technikai és kémiai terhelhetőségére is.

Mindent meg kell tenni ezért, hogy a **talaj felszínére jutó víz minél nagyobb hányada szivárogjon be a talajba, s tározzódjon ott, növények számára hasznosítható formában.** Erre megfelelő talajhasználati és agrotechnikai módszerek állnak rendelkezésre.

zésre, csak az adott körülményekhez kell azokat – termőhely-specifikusan – adaptálni és végrehajtani. Ezek az intézkedések – a talaj potenciális vízraktározó képességének minél teljesebb körű kihasználásával – egyaránt csökkentik az aszályérzékenység és a belvízveszély kockázatát, mérséklük azok kedvezőtlen gazdasági/környezeti/társadalmi hatásait, káros következményeit is.

A talaj vízháztartás-szabályozása tehát egyaránt nélkülözhetetlen eleme egy fenntartható talajhasználatnak, korszerű vízkészlet-gazdálkodásnak és az eredményes környezetvédelemnek.

A projekt keretében készítettünk egy – egyenlőre kvalitatív – összeállítást arra vonatkozóan is, hogy a négy alap klímaszcenário miképp befolyásolja a **talaj nedvesség-forgalmának** elemeit. Ezt az összeállítást mutatjuk be a 11. ábrán.

Tényezők:

$CS + \dot{O}$ = a talaj felszínére jutó csapadék- és öntözővíz,

F = felszíni odafolyás,

S = háromfázisú zónában végbemenő odaszívárgás,

G = horizontális talajvíz odaszívárgás,

L = közvetlen párolgás a növény felületéről (inter-cepció),

T = a növény párologtatása (transzspiráció),

E = közvetlen párolgás a talaj felszínéről (evaporáció),

f = felszíni elfolyás,

s = a háromfázisú zónában végbemenő elszívárgás,

g = horizontális talajvíz elszívárgása,

I = a talajba beszívárgó víz mennyisége,

K = a talajvízből történő felfelé irányuló kapilláris vízmozgással a talajvízszint feletti rétegekbe jutó víz mennyisége,

i = a talajba beszívárgó víz talajvízbe jutó és azt tápláló hányada,

v = a növény vízfelvétele, közvetve csökkenti

d = a talajvízszint süllyedése (a K csökkentésén keresztül).

Tényező	Hideg és nedves	Hideg és száraz	Meleg és nedves	Meleg és száraz
éghajlati változat (szcenário)				
CS	N	CS	N	CS
F, f	N	CS	N	CS
S, s	-	-	-	-
G, g	n	cs	n	CS
I	N	cs	N	CS
i	n	CS	(n)	CS
N	n	cs	(N)	CS
E	CS	E	E	N
T	CS	E	n	N
D	n	-	(N)	-
d	-	n	-	N

A tényezőkben bekövetkező változás: N = erős növekedés; n = gyenge növekedés; E = egyensúly; CS = erős csökkenés; cs = gyenge csökkenés

11. ábra. A TALAJ NEDVÉSSÉGFORGALMÁNAK TÉNYEZŐI ÉS A FELTÉTELEZETT GLOBÁLIS KLÍMAVÁLTOZÁS-HELYZET HATÁSA A TALAJ VÍZHÁZTARTÁSÁRA

3. A KLÍMAVÁLTOZÁS HATÁSA A TALAJ-VÍZ-NÖVÉNY RENDSZER ANYAGFORGALMÁRA (LABORATÓRIUMI ÉS SZABADFÖLDI VIZSGÁLATOK, MODELLEZÉS)

3.1. Szelvény- és vízgyűjtőszintű modellek alkalmazhatósága a klímaváltozás környezeti hatásainak értékelésére

Számba vettük és értékeltük a klímaváltozás lehetséges hatásainak előrejelzésére alkalmas matematikai modelleket az ún. helyes modellezői gyakorlat alapelveivel összhangban. Nyolc *talajszelvény-léptékű* (a holland fejlesztésű SWAT, a svéd COUP, az amerikai Hydrus, DrainMod, Wofost és Ceres, a magyar fejlesztésű 4M és a szlovák Global modell) és öt *vízgyűjtőszintű* (a skandináv országokban az operatív hidrológiai gyakorlatban használt HBV, ennek tápanyagforgalommal is foglalkozó változatai – HBV-N és HBV-P, az amerikai SWAT és az angol fejlesztésű INCA) *matematikai modellt* hasonlítottunk össze a Benchmark kritériumrendszer szerint abból a szempontból, hogy mennyiben alkalmasak a klímaváltozás víz- és tápanyagforgalomra gyakorolt hatásainak előrejelzésére hazai feltételek között (1 táblázat).

1. táblázat. A VÍZGYŰJTŐLÉPTÉKŰ MATEMATIKAI MODELLEK ÉRTÉKELÉSE
A VÍZFORGALOM ÉS A TÁPANYAGFORGALOM SZEMPONTJÁBÓL

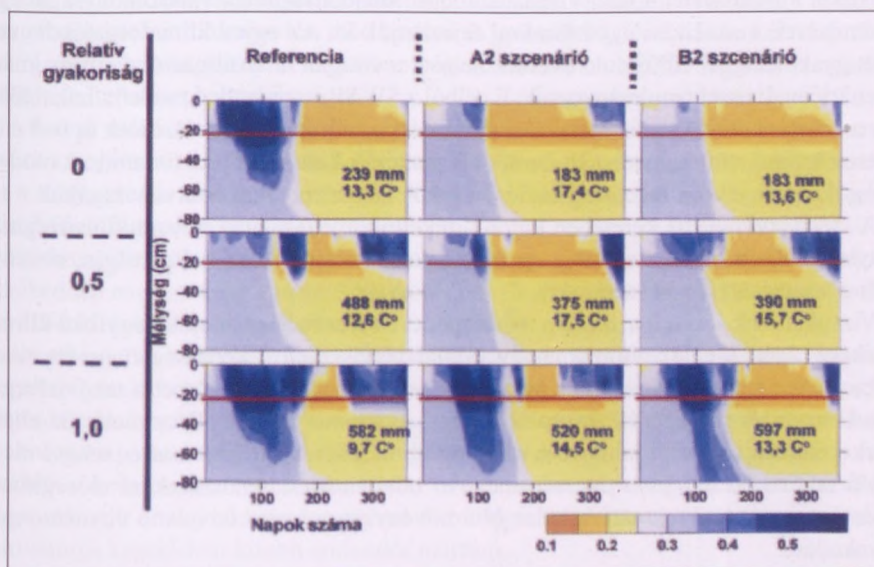
Vízgyűjtőléptékű matematikai modellek értékelése							
vízforgalom			anyagforgalom				
SWAT	INCA	HBV	SWAT	INCA	HBV	HBV-N	HBV-NP
1. Mennyiben ad választ a modell kimenetele a feltett kérdésekre?							
5	5	4	5	5	3	4	5
2. Összhangban van-e a modell tér- és időbeli felbontása a feladat idő- és térléptékével?							
5	5	4	5	4	3	4	4
3. Mennyi tapasztalat áll rendelkezésre a modell alkalmazásáról hazai mintaterületekre?							
3	2	1	3	2	1	0	0
4. Arányban van-e a modell bonyolultsága a feladat összetettségével?							
4	5	4	4	5	4	4	4
5. Egyensúlyban van-e a modell adatigénye a rendelkezésre álló adatmennyiséggel?							
3	5	4	3	5	4	4	4
6. Fizikailag megalapozottak-e a modellszámítások?							
4	4	4	4	4	4	4	4
7. Rugalmas-e a modell adaptáció és fejlesztés szempontjából?							
4	5	3	4	5	3	3	3
8. Mennyire költséges a modell használata							
4	5	3	4	5	3	2	2
vízforgalom			anyagforgalom				
SWAT	INCA	HBV	SWAT	INCA	HBV	HBV-N	HBV-NP
32	36	27	32	35	25	25	26

Megállapítottuk, hogy a szelvényléptékű modellek közül a talaj vízháztartásának becslésére a SWAP és a 4M modell, a tápanyagforgalom talajszelvény- és kis vízgyűjtőszintű értékelésére a HYDRUS modell jöhet elsődlegesen szóba. A vízgyűjtőszintű modellek közül az INCA modelles család és a SWAT modell bizonyult a legalkalmasabbnak arra, hogy eltérő klíma- és földhasználati forgatókönyvek együttes hatását vizsgáljuk az erózió okozta talajvesztés, továbbá a tápanyag-kimosódás becslésére. Az elméleti modellértékelés eredményeit minden konkrét feladat megfogalmazását követően érdemes finomítani a mintaterület és a rendelkezésre álló adatok figyelembevételével.

3.2. A talajnedvesség-forgalom klímaérzékenységének vizsgálata szcenárióanalízissel

Az MTA TAKI-ban a kutatás során olyan, sztochasztikus elemekre és matematikai modellezésre épülő módszertant dolgoztunk ki, mely alkalmas a szélsőséges időjárási helyzetek és a prognosztizált klímaváltozás talajvízforgalomra gyakorolt hatásának tudományosan megalapozott értékelésére. A rendszerbe beépítettük a MARTHA országos léptékű talajfizikai adatbázist, ami lehetőséget nyújt országos léptékű vizsgálatok elvégzésére is.

A szcenárióanalízist tábla-, kistérségi- és országos szinten alkalmaztuk, elsősorban a talaj nedvességforgalmának értékelésére megváltozott éghajlati feltételek között.

12. ábra. A TALAJNEDVESSÉG-TARTALOM IDŐBENI ALAKULÁSA A FELSŐ 80 CM-ES RÉTEGBEN A KULTIVÁTOROS KEZELÉSBEN A HÁROM VIZSGÁLT KLÍMAFORGATÓKÖNYV (REF, A2 ÉS B2) ÁTLAGOSAN CSAPADÉKOS (RF = 0,5), VALAMINT SZÉLSŐSÉGESEN SZÁRAZ (RF = 0,0) ÉS SZÉLSŐSÉGESEN CSAPADÉKOS (RF = 1,0) ÉVEIBEN (RF – RELATÍV GYAKORISÁG; A FÜGGŐLEGES TENGELY MENTÉN A MÉLYSÉG VAN MEGADVA, CM-BEN). MEGJEGYZÉS: AZ ÁBRÁKON AZ ÉVES ÁTLAGHŐMÉRSÉKLETET (T) ÉS CSAPADÉKÖSSZEGET (ΣP) Tüntettük fel. A MŰVELÉS MAXIMÁLIS MÉLYSÉGÉT PIROS VONALLAL JELÖLTÜK

A **tábla léptékű** vizsgálat során hat eltérő talajművelési rendszer (direktvetés, se-kélykultivátor és kultivátor, tárcsázás, mélylazítással kombinált tárcsázás és szántás) és a mulcsolás hatását tanulmányoztuk a talaj fizikai és vízgazdálkodási tulajdonságaira. A kultivátoros kezelésre vonatkozó eredményeinket a 12. ábrán mutatjuk be. Kísérleti és modellezési eredményeink igazolták a mulcsolás talajszerkezet- és talajnedvesség-megővő hatását. **Megállapítottuk**, hogy a vizsgált viszonyok között a szakszerűen idő-zített, mulcsolással kombinált kultivátoros művelés alkalmas leginkább a talaj klímaér-zékenységének mérséklésére.

Kistérségi szintű vizsgálatainkat a bodrogi közeli térségben végeztük. A Bodrogi köz-ben négy referencia talajszelvényt választottunk ki a különböző ártéri szintek (ármen-tes, magas ártér, mély ártér, vízjárta terület) vízforgalmának jellemzése céljából. Vizs-gálataink szerint az évszázad végére várhatóan még a jelenleginél is szélsőségesebb és területileg változékonyabb talajnedvesség-forgalmi viszonyokkal kell majd szembesül-nünk. **Megoldást** a helyi környezeti viszonyokhoz alkalmazkodó, a vízviszátartást elő-segítő földhasználati módok elterjesztése, valamint a káros talajtömörödés kialakulásá-hoz vezető talajművelési módok elvetése jelenthet.

Az **országos léptékű** tanulmányba bevont 49 talajszelvény leválogatása altípusuk, valamint fizikai féleségük alapján történt a MARTHA adatbázis felhasználásával. Az azonos csoportba tartozó – azonos fizikai féleségű – talajszelvények vízviszátartó ké-pesség függvényeinek változatosságát a skálázási eljárás segítségével vettük figyelem-be. Ezzel a módszerrel a talaj vízgazdálkodási tulajdonságainak változékonyságát egy paraméterrel, a skálázási együtthatóval fejezhetjük ki. Az egyes klímaforgatókönyvek adott gyakorisággal előforduló éveinek hatását a vizsgált talajváltozatok vízforgalmára szcenárióanalízissel tanulmányoztuk. E célból a SWAP matematikai modellt fizikai féle-ség csoportonként 6–6 referencia talajszelvény talajhidrológiai jellemzőinek és 9–9 elő-zetesen leválogatott mintaév meteorológiai adatainak kombinációira futtattuk. A model-lezési eredményeket a teljes vegetációs időszakokra és évszakokra bontva vizsgáltuk.

A **szcenárióanalízis** keretében külön értékeltük a vizsgálatba bevont klímaforgató-könyvek hatását a talajvízmerleg egyes elemeire (talaj vízkészlete, párolgás, növényi vízfogyasztás és mélybeszívargás).

Vizsgálataink során **igazoltuk** a mészlepedékes csernozjom talajok nagyfokú klíma-érzékenységét. Megállapítottuk, hogy a talaj vízviszátartó képesség függvényeinek jellemzésére használt skálázási együttható megfelelő indikátora lehet a talajvízforga-lom klímaérzékenységének. Igazoltuk, hogy az azonos szemcseösszetételű, de eltérő szerkezetű talajok vízforgalma megváltozott klímafeltételek között is eltér, tehát a meg-felelő talajszerkezet- és nedvesség-megővő talajművelési rendszerekkel elősegíthető a párolgási veszteségek csökkentése és a növényzet számára felvehető vízmennyiség növekedése.

3.3. Természetes és invazív növényfajok, valamint búza genotípusok szárazságtűrésének tesztelése stresszdiagnosztikai rendszerben

A **stresszdiagnosztikai rendszer** fejlesztését két éve kezdtük meg az MTA TAKI-ban. A rendszert sikeresen alkalmaztuk eltérő búza genotípusok szárazságtűrő képességének klímaszobában történő tesztelésére. A rendszer előnye, hogy lehetőséget nyújt precíz

vízmérleg-számításokra, és a vizsgált növények vízfogyasztásának számszerűsítésére kontrollált körülmények között. A méréseket részletes fenológiai megfigyelésekkel egészítjük ki. Az **eltérő búza genotípusokkal** elvégzett vizsgálatok során **megállapítottuk**, hogy a GK Élet és az MV Emese fajták nagyon jó szárazságtűrő képességgel rendelkeznek. A vízfelhasználás hatékonysága 94 és 101% között mozgott, ami azt jelenti, hogy az öntözővízen túl esetenként még a talaj kezdeti nedvességtartalmát is hasznosították a növények, miközben a párolgási veszteségek viszonylag kicsik voltak.

2009-ben a stresszdiagnosztikai rendszerben megkezdtuk egyes **természetes** (homokpuszta gyepek védett növényfajai) és **invazív növényfajok** szárazságtűrő képességének meghatározását. Vizsgálatainkat a parlagfű szárazságtesztjével kezdtük meg, mert hazánkban ez a gyomnövény nagy veszélyt jelent mind a biodiverzitás, mind az egészségügyi kockázat (allergia) tekintetében. **Megállapítottuk**, hogy a **szárazságstressznek kitett parlagfű** a növény ösztömegéhez képest 20%-kal **több pollent termel**, mint az optimális nedvességtartalommal rendelkező növények. Eszerint a szélsőségesen száraz években a parlagfű terjedése a jelenleginél is **nagyobb kockázatot jelent majd**.

3.4. Eltérő talajhasználati módok (szántó és gyümölcsös) és talajművelési rendszerek hatásának vizsgálata a talaj CO₂ emissziójára és biológiai aktivitására (laboratóriumi kísérletek és terepi mérések)

A talaj szén-dioxid-emissziójára, szénforgalmára és biológiai aktivitására irányuló vizsgálatainkat két földművelési mód (szántó és gyümölcsös) hat, illetve két talajművelési rendszerében végeztük. A szántóban végzett méréseket a SZIE Növénytermesztési Intézetével közösen hajtottuk végre.

A **terepi mérések** során a talajbolygatás (művelés) utáni közvetlen időszakban, valamint a vegetációs időszak alatt határoztuk meg a talajlégzés mértékét. Eredményeinket a talaj aktuális nedvességtartalmának, hőmérsékletének, valamint a talajbolygatás mértékének függvényében értékeltük.

Eredményeink alapján elmondható, hogy a **felszín szakszerű elmunkálásának** kiemelkedően nagy szerepe van szénmegkötés növelésében és a művelt talajok szén-dioxid-kibocsátásának csökkentésében.

Az eltérő talajművelési rendszerekben végzett emissziós vizsgálataink kapcsán megállapítottuk, hogy a vegetációs időszak egészére nézve a viszonylag bolygatatlan talajból (szántó esetében a direktvetésből, a gyümölcsös esetében pedig a gyeppel borított bolygatatlan kezelésből) távozott a legtöbb szén-dioxid, feltételezhetően azért, mert ezekben a kezelésekből – talajszerkezet- és talajnedvesség megóvó hatásuk révén – magasabb volt a talaj nedvességtartalma és biológiai aktivitása. A szántásos, valamint kultivátoros kezelésben kisebb emissziót mértünk.

A terepi szén-dioxid-emissziós méréseket laboratóriumi elemzésekkel egészítettük ki. E célból az MTA TAKI-ban **új laboratóriumi módszert** fejlesztettünk ki a talaj szén-dioxid-emissziójának kontrollált (precíziósan beállított talajhőmérséklet- és talajnedvesség-tartalom) körülmények közötti meghatározására.

Az új módszerrel végzett vizsgálataink eredményei alapján arra a **következtetésre jutottunk**, hogy a talajlégzés értékes és fontos indikátora a talaj állapotának. Eszerint a talaj szén-dioxid-emissziójának meghatározása elősegíti azoknak a talajkímélő mű-

velési rendszereknek a kiválasztását, melyek szerepet játszhatnak a talajok klímaérzékenységeinek csökkentésében.

Kutatásaink rámutattak arra, hogy a nagy talajbolygatással járó művelési rendszerek, valamint az elmunkálatlanul hagyott talajfelszín kiugróan magas szén-dioxid-emissziót, illetve szénvesztéseket okozhat. Ugyanakkor a szakszerűen, megfelelő időpontban végrehajtott, elmunkált szántás például nem tekinthető a talaj szénvesztését fokozó művelési módnak.

4. KLÍMASÉRÜLKENYSÉG REGIONÁLIS ÉRTÉKELÉSÉNEK MÓDSZERTANA

4.1. A térségi kitettség, érzékenységen és alkalmazkodóképességen alapuló éghajlatváltozási sérülékenységvizsgálat (CIVAS modell) kifejlesztése

A CIVAS (Climate Impact and Vulnerability Assessment Scheme) modell lényege, hogy egységes módszertani kereteket biztosítson a kvantitatív éghajlati hatásvizsgálatokhoz. A CIVAS modell az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület Negyedik Értékelő Jelentésében (IPCC, 2007) közzétett megközelítésen alapul, de számos hazai alkalmazási előzmény (Czucz et al, 2007) is fellelhető a szakirodalomban. A CIVAS modell a CLAVIER nemzetközi klímakutatási projekt (Climate Change and Variability: Impact in Central and Eastern Europe, EU 6. Keretprogram) keretében került kidolgozásra, többek között az éghajlatváltozás ökológiai és épített környezetre gyakorolt hatásainak a vizsgálatára.

A **lokális éghajlati hatások a természeti-gazdasági környezeti térben egyaránt jelentkeznek** (pl. aszály, terméshozam-kiesés, mezőgazdasági jövedelmek csökkenése), ezért – az IPCC megközelítését alkalmazva – az éghajlatváltozás területi hatásait **Kitettség (exposure) → Érzékenység (sensitivity) → Várható hatás (impact) → Adaptivitás (adaptive capacity) → Sérülékenység (Vulnerability)** kontextusban kell vizsgálni. A CIVAS modell regionális szintű alkalmazásának végső célja **elsődlegesen az összehasonlíthatóság** az éghajlati sérülékenység kis-skálájú térképezése útján (nem a sérülékenység abszolút mértékének meghatározása). Megítélésünk szerint a regionális szintű klímaváltozást leginkább a sérülékenység jellemzi, amely figyelembe veszi, hogy:

- az éghajlatváltozás eltérően érinti a magyarországi kistérségeket (térben differenciált kitettség, azaz a klímaváltozás földrajzi eloszlása),
- a kistérségek természeti környezete különböző érzékenységgel reagál a környezeti változásokra (differenciált érzékenység),
- a kistérségek eltérő társadalmi-gazdasági körülményei az alkalmazkodóképességben is differenciált képet eredményez.

4.2. Az éghajlatváltozás területi szinten releváns kockázati tényezőinek, problémáinak és folyamatainak meghatározása

Mint korábban kifejtettük, a CIVAS modell alkalmazásának első lépése a regionális szinten releváns (jelentős hatású, de megfelelő adatokkal alátámasztott) komplex ég-

hajlati problémák azonosítása. Valamennyi azonosított éghajlati problémára „le kell futtatni” a CIVAS modellt; azaz a 174 kistérségre annyi darab sérülékenységi mutatót állítunk elő, ahány problémát azonosítottunk.

A magyarországi éghajlatváltozás kilátásait, a várható hatásokat széleskörűen összegezte a VAHAVA projekt (VAHAVA, 2006), amely számos jelentős hatású problémát, folyamatot azonosított. E vizsgálatok alapján, továbbá figyelembe véve az Európai Környezeti Ügynökség legutóbbi, indikátor-alapú elemzését (EEA, 2008), a kistérségi szintű klímasérülékenység-vizsgálathoz kiindulásként **a következő problémákat vizsgáljuk a CIVAS modellben:**

1. Aszály és szárazodás okozta mezőgazdasági és vidékfejlesztési kockázatok
2. Szélsőséges vízjárás: árvíz, belvíz kockázatok az épített környezetben
3. Biológiai sokféleség csökkenése, különösen a vizes élőhelyek veszélyeztetettsége
4. Erdőtűz veszély
5. Városi hőhullámok közegészségügyi kockázatai.

Hangsúlyozzuk, hogy a CIVAS modell alkalmas a későbbiekben további folyamatokkal való bővítésre; pl. „Balaton problémakör” (vízszintcsökkenés, vízminőségromlás, idegenforgalom visszaesése), kritikus infrastruktúrakockázatok, erdők állapotának veszélyeztetettsége stb.).

4.3. A CIVAS modell alkalmazása

A fenti öt komplex problémakör közül **az aszály és szárazodás, az erdőtűzveszély, valamint a városi hőhullámok problémáira vonatkozó éghajlati sérülékenység-vizsgálat eredményeit mutatjuk be.** A biológiai sokféleség csökkenése, illetve a szélsőséges vízjárás problémakörök esetében a kitettségi indikátorokat szolgáltató modell-eredmények (pl. talajnedvesség, lefolyás, csapadékontenzitás, hőmennyiség stb.) a Kárpát-medence térségére rendkívül bizonytalanok, ezen indikátorok előállítása további modellfejlesztéseket, alkalmazásokat igényel.

4.3.1. Aszály és szárazodás okozta mezőgazdasági és vidékfejlesztési kockázatok

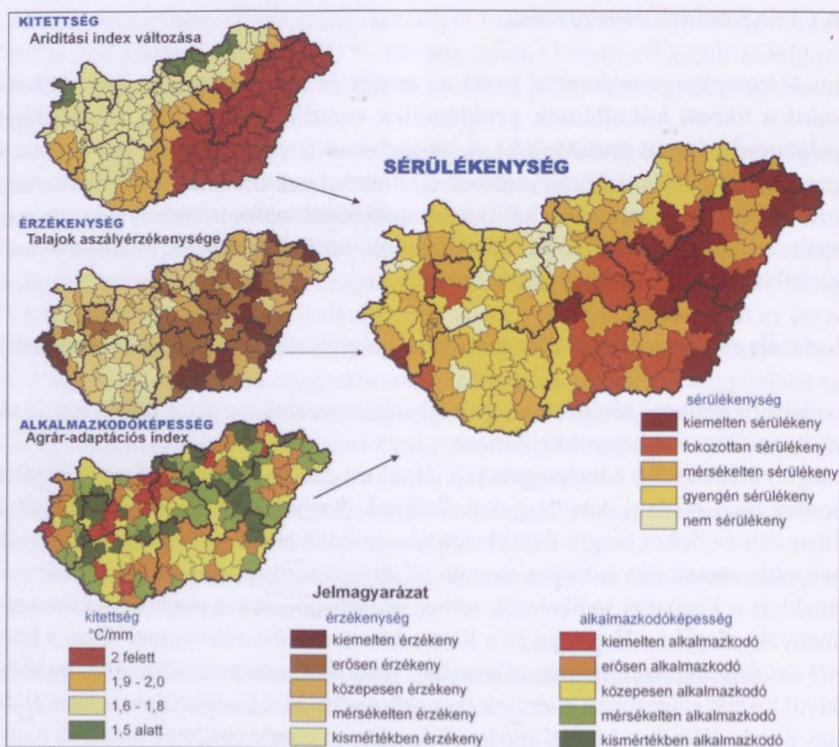
Az aszályval szembeni sérülékenység meghatározása első megközelítésben a 2. táblázatban bemutatott indikátorokkal történt.

A **legsérülékenyebb kistérségek** (13. ábra) az ország keleti és középső területein, elsősorban Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg keleti, Hajdú-Bihar déli és Békés megye északkeleti részén találhatók. A Szatmár-Beregi-síkság kiemelkedik, ennek oka a térség gyenge alkalmazkodóképességére vezethető vissza. Ugyanakkor a kitettségi indikátorok térben eloszlása (azaz a regionális klímaeredmények) alapján a Hajdúság és a Körös-Maros-köze északnyugati része a környezetnél kevésbé sérülékeny az aszályhajlam fokódása szempontjából. E nagy térségen kívül kisebb szigetszerű eltérések is megfigyelhetők a Dunántúlon, mint a Nyugat-Bakony északi előtere, a Marcal-medence és a Dráva mente területei, amelyek nagyobb sérülékenysége elsősorban az itt lévő talajok aszályérzékenységevel és a belső periferiák alacsony jövedelemtermelő képességével magyarázható. A Balaton-felvidék a kör-

nyezetétől eltérően az átlagosnál kevésbé sérülékeny, az itt lévő karsztos talajok vízgazdálkodási tulajdonságai jók, és a térség alkalmazkodóképessége jó, elsősorban a magas támogatás-adszorpciók képességének köszönhetően.

2. táblázat. AZ ASZÁLY ÉS SZÁRAZODÁS TÉMAKÖRÉBEN FELHASZNÁLT INDIKÁTOROK

Vizsgált komplex folyamat, probléma	Indikátorok		Számítási módja	Forrása
	típusa	Megnevezése		
Aszály és mezőgazdaság	Kitettségi indikátor	Ángyán-féle aszályossági index	Tenyészydőszak hőösszege/ éves csapadékösszeg (C/mm)	ELTE Meteorológiai Tanszék
	Érzékenységi indikátor	Talajok aszályérzékenysége	A talajok vízgazdálkodási tulajdonságai alapján képzett érzékenységi mutató	MTA-TAKI, SZIE, VÁTI NKft.
	Alkalmazkodóképességi indikátor	Agrár-adaptációs index	1 ha mezőgazdasági területre jutó kistérségi mezőgazdasági bruttó hozzáadott érték (BHÉ) és agrártámogatásból képzett komplex mutató	VÁTI NKft.

13. ábra. ÉGHAJLATI KITETTSÉG, ÉRZÉKENYSÉG, ALKALMAZKODÓKÉPESSÉG ÉS SÉRÜLÉKENYSÉG AZ ASZÁLY ÉS SZÁRAZODÁS VONATKOZÁSÁBAN

Magyarország területének 35%-át alkotják az éghajlatváltozás hatására bekövetkező aszályosodással szemben kiemelten és fokozottan sérülékeny térségek – ez a leghátrányosabb helyzetű kistérségek 45%-a –, amellyel a lakosság 22%-a érintett. A legkevésbé sérülékenyek az ország fejlettebb térségei, valamint a csekély mezőgazdasági potenciállal rendelkező, urbanizált térségek.

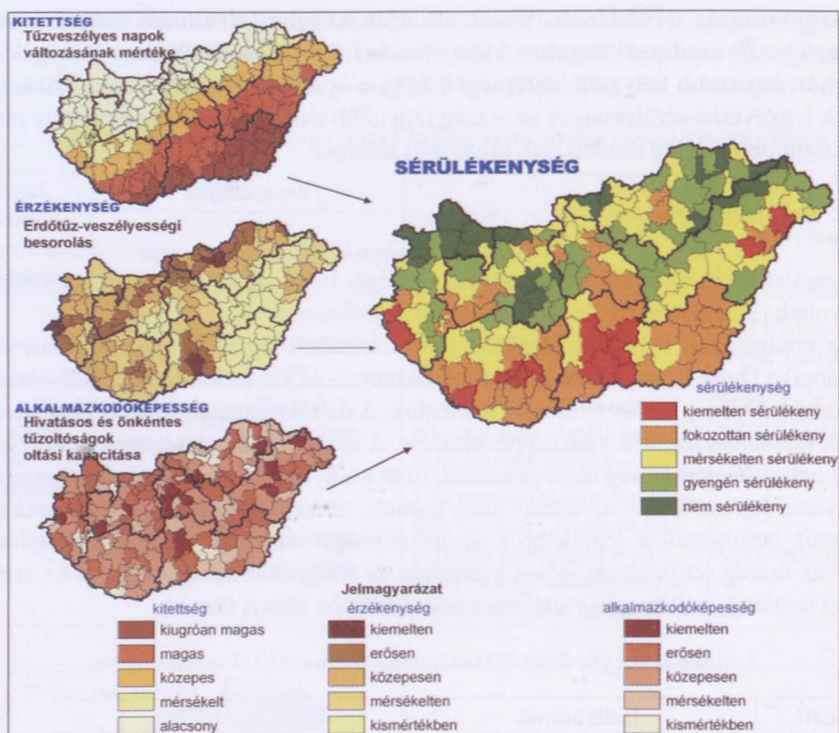
4.3.2. Erdőtűzveszély

A vizsgálat során az erdők tűzveszélyeztetettségét befolyásoló indikátorok a következők voltak (3. táblázat).

Az eredmények szerint az erdőtűz vonatkozásában legsérülékenyebb kistérségek (14. ábra) a Duna–Tisza közén, a Mecsek, Baranyai- és Zalai-dombság, a Déli-Bakony, valamint a Nyírség egyes területein találhatók. A déli területeken fő ok a tűzveszélyes napok számának jelentős várható növekedése. A többi érintett térségben elsősorban az oltást nehezítő elérhetőség okoz gondokat, illetve a nyugati határ mentén a faösszetétel. A főváros környékén és az északi határ mentén ezeken kívül a társadalmi kockázati tényezők befolyásolják leginkább a sérülékenységet. Összességében megállapítható, hogy az ország területének 36%-a kiemelten és fokozottan sérülékeny, ez az érintett védett területek és lakosság esetében is közel 30%-os arányt tesz ki.

3. táblázat. AZ ERDŐTŰZ TÉMAKÖRÉBEN FELHASZNÁLT INDIKÁTOROK

Vizsgált komplex folyamat, probléma	Indikátorok		Számítási módja	Forrása
	típusa	Megnevezése		
Erdők, erdőtűz	Kitettségi indikátor	Tűzveszélyes napok száma	Azon napok száma évenként, amikor a napi maximum hőmérséklet 30 °C fölé emelkedik, a relatív nedvesség nem éri el a 30%-ot és a megelőző 30 napban a csapadékösszeg nem éri el a 30 mm-t.	ELTE Meteorológiai Tanszék
	Érzékenységi indikátor	Kistérségek erdőtűz-veszélyeztetettségi besorolása	Hivatalosan nyilvántartott erdőgazdálkodók kezelésében lévő erdőterületek veszélyeztetettsége (forrás gazda által kategorizálva)	MGSzH, OKF, VÁTI NKft.
	Alkalmazkodóképességi indikátor	A hivatásos és önkéntes tűzoltóságok vonulási ideje		OKF, VÁTI NKft.

14. ábra. ÉGHAJLATI KITETTSÉG, ÉRZÉKENYSÉG, ALKALMAZKODÓKÉPESSÉG
ÉS SÉRÜLÉKENYSÉG AZ ERDŐTŰZVESZÉLY VONATKOZÁSÁBAN

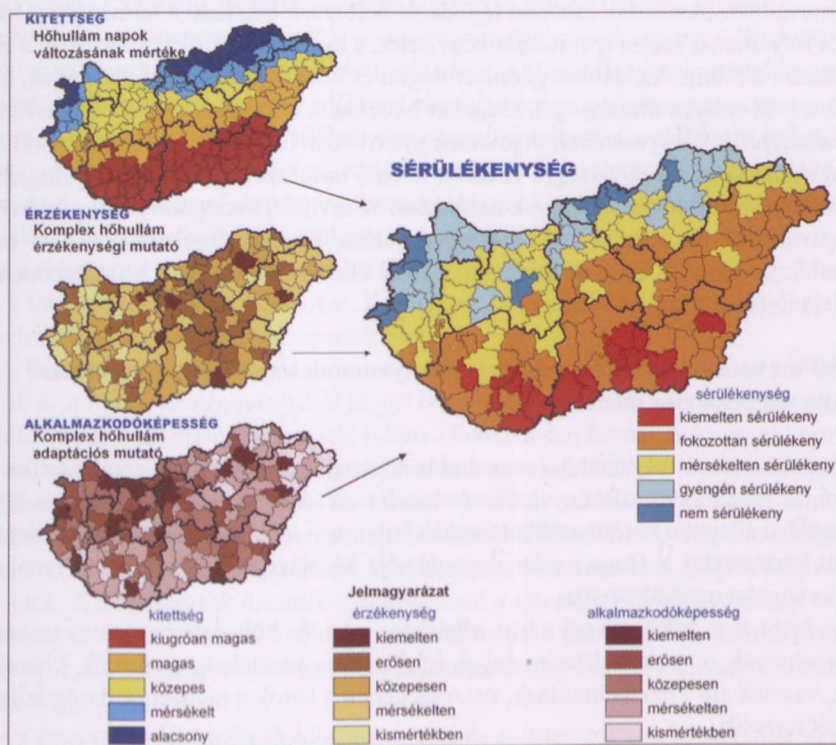
4.3.3. Városi hőhullámok közegészségügyi kockázatai

A vizsgálat során a települési hőhullámokat befolyásoló indikátorok a következők voltak (4. táblázat).

A sérülékenységi vizsgálat alapján délkelet felől északnyugat felé haladva folyamatosan csökken a kistérségek hőhullámokkal kapcsolatos sérülékenysége, a csökkenés mértéke azonban nem egyenletes. Elsősorban a Dél-alföldi és Dél-dunántúli régiók déli összefüggő területein, illetve az Alföld egyéb szigetszerű foltjain várható, hogy a klímaváltozás következtében gyakoribbá váló hőhullámok súlyos közegészségügyi helyzeteket eredményeznek. A térségek közül a nagyvárosi kistérségek a magas beépítettség és lakossági érintettség miatt, míg az ország déli területein lévők elsősorban az egyre hosszabb időtartamú hőségnapok megjelenése miatt kerültek ebbe a kategóriába. A fokozottan sérülékeny kistérségek is elsősorban a déli területeken találhatók, ezek egy részénél a jobb alkalmazkodást a fejlettség alacsony szintje is gátolja, így sérülékenységük emiatt is nagyobb. Legkevésbé a középhegységi zóna mentén és attól északra elhelyezkedő térségek érzékenyek a hőhullámokra, amelyek elsősorban alacsonyabb kitettségük miatt lehetnek kedvezőbb helyzetben. A nyugat-dunántúli térségek emellett magasabb fejlettségi státuszuknak is köszönhetnek az alacsonyabb sérülékenységet. Összegezve a kiemelten és fokozottan sérülékeny területek az ország területének 52%-át fedik le, és e területeken él a lakosság 37%-a (15. ábra).

4. táblázat. A HŐHULLÁM TÉMAKÖRÉBEN FELHASZNÁLT INDIKÁTOROK

Vizsgált komplex folyamat, probléma	Indikátorok		Számítási módja	Forrása
	típusa	Megnevezése		
Emberi egészség – települési hőhullámok	Kitettségi indikátor	3 napos időtartamot meghaladó 30 °C feletti maximum hőmérséklet	Azon napok száma évenként, amikor legalább három egymás utáni napon a napi maximumhőmérséklet 30 °C fölé emelkedett (hőhullám napok)	ELTE Meteorológiai Tanszék
	Érzékenységi indikátor	Komplex mutató	Központi belterületi lakossűrűség, várható élettartam, egy főre eső zöld- és erdőterület, 5 éven aluliak és a 60 év felettiek aránya	VÁTI NKft.
	Alkalmazkodóképességi indikátor	Komplex mutató	Egy lakosra jutó jövedelem, 2003-2008 közötti épületenergetikai támogatások összege, iskolázottság, mentőállomások elérési ideje	VÁTI NKft.

15. ábra. ÉGHAJLATI KITÉTTSEG, ÉRZÉKENYSÉG, ALKALMAZKODÓKÉPESSÉG ÉS SÉRÜLÉKENYSÉG A VÁROSI HŐHULLÁMOK VONATKOZÁSÁBAN

IRODALOM

- CLAVIER projekt: Climate Change and Variability: Impact in Central and Eastern Europe EU 6. Keretprogramja, GOCE Contract Number: 037013
- Czúcz, B. Kröel-Dulay, Gy., Rédei, T., Botta-Dukát, Z. and Molnár Zs., 2007: Climate change and biodiversity. Analyses and assessment for the National climate change strategy.
- ESPOK projekt 1-3 időközi jelentés és a végleges jelentés 2006. április) Spatial effects of Natural and technological hazards
(http://www.espon.eu/mmp/online/website/content/projects/259/655/index_EN.html)
- IPCC, 2007: Climate Change 2007 – The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the IPCC. (ISBN 978 0521 88009-1 Hardback; 978 0521 70596-7 Paperback)
- McMichael, A. J., Haines, A., Slooff, R., Kovats, R. S. (1996): Climate change and human health: an assessment by a task group on behalf of the World Health Organization, the World Meteorological Organization and the United Nations Environment Programme, WHO, Geneva

5. A KLÍMAVÁLTOZÁSOK HATÁSA A DOMBORZAT FEJLŐDÉSÉRE MAGYARORSZÁGON

A klímaváltozásoknak a domborzat fejlődését befolyásoló hatásai a természeti jelenségek és folyamatok széles spektrumát képviselik, a hirtelen, gyors eseményektől a lassú és hosszan tartókig. Az ajánlott geomorfológiai és klímakutatások azt vizsgálják, hogy a változások milyen ártalmas jelenségeket okoznak a környezetre és az emberre Magyarországon és környezetében. A jövőben gyakrabban fordulhatnak elő az emberi életre vagy gazdasági tevékenységre veszélyt jelentő természeti katasztrófák. A legjellegzetesebb geomorfológiai veszélyek hazánkban az árvizek, tömegmozgások, földrengések, parterózió, víz és a szél általi talajpusztulása, közutak fagykárosodásából eredő balesetek és károk, valamint számítani kell a klímaváltozás miatt klímamenekültek megjelenésére.

5.1. Klímahatások és a felszínmozgásos folyamatok kapcsolatának kutatása a Duna magaspártja mentén

A felszínmozgásos folyamatok (csuszamlások, magaspárti omlások, areális és lineáris erózió, feliszapolódás, alábányászott térszínek roskadása stb.) és a domborzat labilis egyensúlyú állapotai korlátozzák a településfejlesztési lehetőségeket, veszélyeztetik az épített környezetet, a Duna-meder degradációja veszélyezteti a hajózási útvonalakat, a sodorvonalat megváltoztatja.

Az évről évre bekövetkező károk elhárítása jelentős költségterhet jelent az önkormányzatoknak, a vonalas létesítmények (elektromos vezetékek, csatornák, közműhálózat, vasutak stb.) üzemeltetőinek, összességében a károk a nemzetgazdaság költségvetését terhelik.

Az átgondolt, tervezett településfejlesztés, az optimális területhasználat, a biztonsági szempontok, az építési előírások hatósági szabályozása és építhetőségi betar-

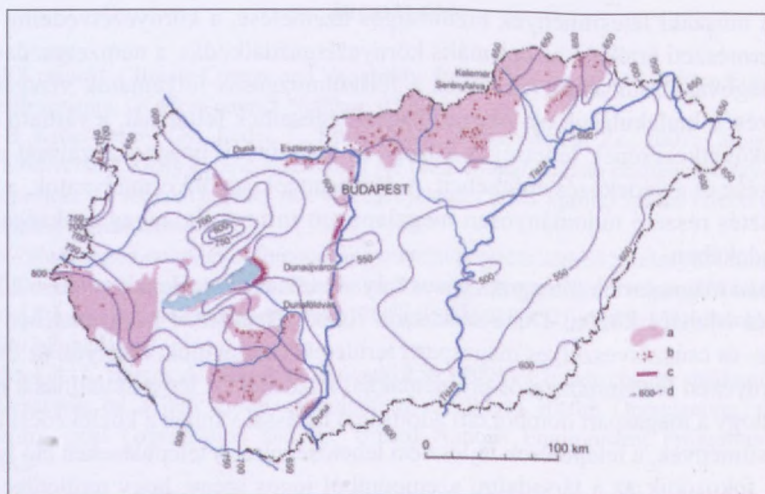
tatása, a műszaki létesítmények biztonságos üzemelése, a környezetvédelmi előírások, a természeti értékek, az optimális környezetgazdálkodás, a nemzetgazdasági értékek megóvása szükségsszerűvé teszi a felszínmozgások folyamatok vizsgálatát és térképezését, kialakulásuk ok-okozati összefüggéseinek feltárását, a várható események bekövetkezésének lehetséges közép- és hosszútávú prognosztizálását a károk megelőzése és a védekezés érdekében. A döntéshozók, az önkormányzatok, a településfejlesztés részére tudományosan megalapozott informatív anyag szükséges a tervezés érdekében.

A Dunai magaspartok tömegmozgásos folyamatainak vizsgálata keretében 2010-ben az Érd és Mohács közötti Duna-szakaszon fekvő települések környezetében azokat az omlás- és csúszásveszélyes magasparti területeket vizsgáljuk, amelyek az ezredforduló környékén felszínmozgásos problémákkal küzdenek. A téma aktualitását hangsúlyozza, hogy a magaspart domborzati adottságai hatással vannak a közlekedési útvonalak, létesítmények, a települések fejlesztési lehetőségeire. A településeken élő lakosság körében fokozódik az a társadalmi szempontból jogos igény, hogy területükön élhetőbb, biztonságosabb környezet alakuljon ki.

A **magaspartok** formálódásának dinamikus eseményei és a klímaváltozások kapcsolata az elmúlt évtizedben került a kutatások fókuszába. A globális és a nagy régiókat érintő éghajlatváltozások meghatározzák a domborzatformálódás klímamorfológiai jellegét (arid, szemiárid, periglaciális stb.), ezzel a felszínalakulás ütemét és irányát, a felszíni formakincs összetételét, a domborzat morfordinamikai mozgásállapotát. A paleoklíma-típusok hosszú- és rövid távú változásai, a klímakilengések periodikus gyakoriságai, a klímátípuson belül az időjárási elemek éves és évszakos változásai, a csapadék mennyisége és minősége, időbeli eloszlása, intenzitása, a szélsőséges és katasztrofális csapadékok számszerűsége, valószínűsége, az aszályos és nedves időszakok időtartama meghatározó domborzatformáló tényezők, közvetve és közvetlen befolyásolják a felszín morfordinamikai állapotát. A csapadék mennyisége, tér- és időbeli eloszlása a domborzat állapotváltozásának fő tényezői és okai, felgyorsítják vagy lassíthatják a tömegmozgásos folyamatokat. Különösen érvényes ez a laza üledékből épült folyóvízi erózióval formált magaspartok esetében.

A **Dunai magaspartok** térszínformálódását a *pleisztocénvégi–holocén klímaváltozások és a Duna vízmennyiségétől függő eróziós–akkumulációs munkája* irányították. Alföldi hordalékkúpjáról nyugat felé tolódva fokozatosan formált eróziós–akkumulációs hordalékkúp síkját, oldalazó eróziójával belemart a Mezőföld löszplatóit építő negyedidőszaki üledéksorozatokba. Az elmúlt 10 000 év során a fokozatosan formálódó és állandóan változó magaspart mai képét az elmúlt 2000 évben nyerte el, az időszámításunk kezdete előtti partfejlődésről, csuszamlásos folyamatokról csupán feltevéseink lehetnek. A magaspartok dinamikus fejlődéséről a következtetések a régészeti leletek, építmények – főként római kori – pusztulásából, és a feltárásokból kimutatható csúszópályák, ill. a kibillent fosszilis talaj- és löszsorozatok alapján kaphatunk hozzávetőleges képet.

Az éves csapadékösszegek idősoros adatai és a csuszamlások kiváltódása időpontjainak párhuzamba állítása során kitűnik, hogy az átlagot meghaladó csapadékos periódusokban a csuszamlások száma megsokszorozódik.

16. ábra. MAGYARORSZÁG CSUSZAMLÁSOS RÉGIÓI ÉS A CSAPADÉK ÉVI ÖSSZEGEI.

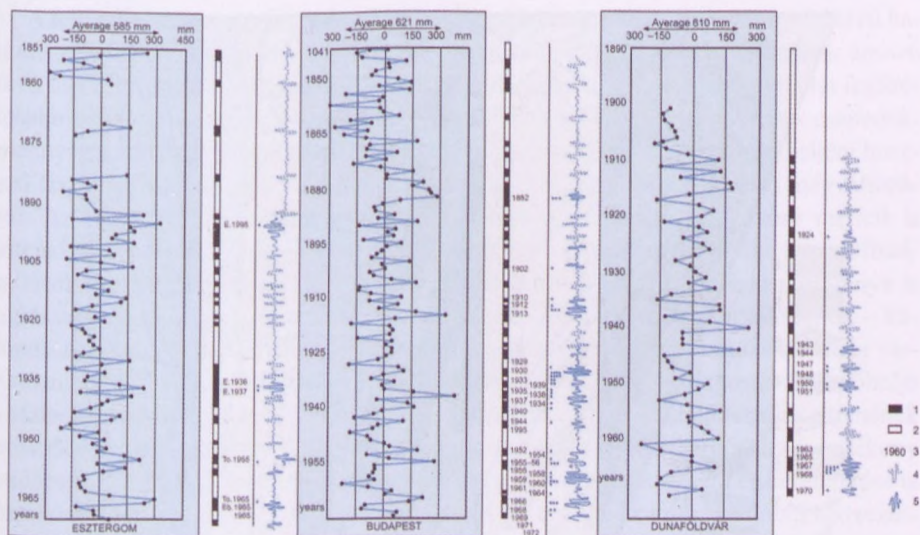
1 = ZALAI-DOMBSÁG; 2 = ZSELIC-BARANYAI-TOLNAI-DOMBSÁG; 3 = SOMOGYI-DOMBSÁG;
4 = BAKONYVIDÉK INTRAMONTÁN MEDENCÉI; 5. BALATONI MAGASPARTOK; 6 = PANNONHAL-
MI-DOMBSÁG; 7 = DUNAI TERASZVIDÉK ÉS MAGASPARTOK; 8 = ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI
KÖZÉPHEGYSÉG DOMBSÁGAI; 9 = ZEMPLÉNI-HEGYSÉG; A = CSUSZAMLÁSOS TERÜLETEK;
B = JELENTŐSEBB CSUSZAMLÁSOK; C = MAGASPARTOK; D = CSAPADÉKÖSSZEGEK IZOVONALA.

SZERKESZTETTE: FODOR T-NÉ, JUHÁSZ Á., BALOGH J., SCHWEITZER F. 1996.

Hazánk a mérsékelt égövi klíma hatásövezetébe tartozik, a Kárpát-medence módosító szerepe következtében bizonyos fokú kontinuitás jellemzi. A Dunai magaspартok eltérő klímatispusú térségeket fűznek fel a Duna mentén. A csapadék éves átlagát tekintve a magaspартok éves átlaga uralkodóan 550–600 mm között ingadozik, az ország felszínmozgásos területeihez viszonyítva kevesebb csapadékban részesül és egyenetlen területi eloszlású (16. ábra), tehát az éves átlagot jóval meghaladó 3–4 éves csapadékos ciklusok meghatározó jelentőségűek a csuszamlások kialakulásában.

A csapadékösszegek éves, az átlagtól való eltéréseit a középhegységi csapadékadottságokat tükröző esztergomi méréssorozat, valamint a leghosszabb idősort képviselő budapesti és a kontinentális határokat mutató dunaföldvári, paksi állomások elemzése alapján interpretáljuk (17. ábra).

A Dunai teraszvidék középhegységi vonású csapadékeloszlásai a 3–4 éves időtartamú csapadékciklusok meghatározó jelentőségét emelik ki a csuszamlások gyakoriságának fellépésében. A leghosszabb adatsorú budapesti megfigyelések adatai szerint a múlt század közepét többnyire aszályos évek, hosszabb száraz (4–5 és 1–10 éves) periódusok jellemezték. A csuszamlások kiváltódását az ezeket követő csapadékmaximumok sorozata okozta. A csuszamlásaktivitás felerősödése a létesítmény- és az épületkárok szám-szerű növekedésében is megmutatkozott. Budapest területéről ebből az időből (1882) dátumozhatók az első feljegyzések. Nagyfokú a csuszamlásaktivitás 1880–1984 (átlagos csapadék 817 mm, csapadék max. átlaga 896 mm), 1913–1916 (csapadékátlag max. 941 mm), 1933–1936 (csapadékátlag max. 673 mm), 1954–1957 (csapadékátlag max. 899 mm), 1964–1966 (csapadékátlag max. 818 mm) ciklusokban.

17. ábra. Az évi csapadékösszegek átlagtól való eltérései, a száraz és a humidus periódusok és a csuszamlások kapcsolata a Dunai magaspártok térségében.

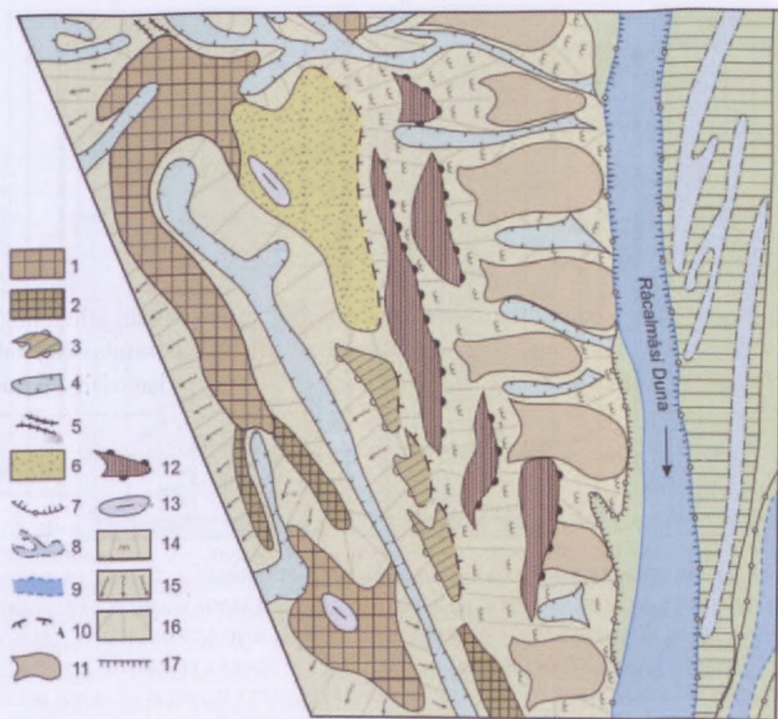
– E = ESZTERGOM KÖRNYÉKÉNEK CSUZAMLÁSAI; TO = TOKOD KÖRNYÉKÉNEK CSUZAMLÁSAI; EB = EBSZÖNYBÁNYA KÖRNYÉKE CSUZAMLÁSAI; 1 = SZÁRAZ PERIÓDUS; 2 = CSAPADÉKOS PERIÓDUS; 3 = CSUZAMLÁSOK IDŐPONTJA; 4 = FELTÉTELEZETT STABILIS ÉS MOBILIS LEJTŐFEJLŐDÉSI SZAKASZOK; 5 = AKTÍV CSUZAMLÁSOS PERIÓDUSOK. SZERKESZTETTE: JUHÁSZ Á.

A Dunai magaspártok adatai közel azonos időbeli csapadékeloszlást és csuszamlásaktivitást mutatnak, természetesen jelentkeznek a regionális eltéréseket okozó helyi adottságok meghatározó szerepe.

Paks és Dunaföldvár adatsorai azonos időtartamú és egyidejű csuszamlásaktivitásai bizonyítják, hogy a tömegmozgások tendenciáit a nagy térségeket felölelő regionális klímahatások határozzák meg. Ezek az 1913–15 (Paks 752 mm, Dunaföldvár 797 mm éves átlag), 1933–37 (Paks 887 mm, Dunaföldvár 736 mm éves átlag), 1957–1960 (Paks 770 mm, Dunaföldvár 712 mm éves átlag), 1965–67 (Paks 794 mm, Dunaföldvár 712 mm éves átlag) éves csapadékperiódusok, amelyek olykor katasztrofális csuszamlásos folyamatok kiváltódását eredményezték.

A nagy intenzitású, szezonális, ill. kiugróan magas havi csapadékok fontosak a magaspártok fejlődésében. A Duna árvizei által visszaduzzasztott talajvizek, a Duna partalámosásos eróziója jelentős mértékben hozzájárultak a csuszamlások kialakulásához.

Megállapítható, hogy a magaspártokat időben eltérő földcsuszamlások és omlások átöröklött és recens formagenerációi jellemzik (18. ábra), fejlődésüket a száraz és nedves klímaperiódusok és az átlagot meghaladó csapadékciklusok határozzák meg.

18. ábra. RÁCALMÁS–KULCS KÖZÖTTI TERÜLET FELSZÍNMOZGÁSOS
GEOMORFOLÓGIAI TÉRKÉPE.

JELMAGYARÁZAT: 1. LÖSZHÁT, 2. DERÁZÍÓVAL ALAKÍTOTT VÖLGYKÖZI HÁT, 3. DERÁZÍÓS LÉPCSŐ, 4. DERÁZÍÓS VÖLGY, 5. DERÁZÍÓS NYEREG, 6. KÖTÖTT FUTÓHOMOK, 7. MAGASÁRTÉRI SZINT PEREME, 8. DUNA-MÉDER MARADVÁNY, 9. ÓHOLOCÉN DUNAMEDER, 10. CSUSZAMLÁSI SZAKADÁSFONT, 11. NEM MOZGÓ TERÜLET, 12. CSÚSZÁSI FELSZÍN, 13. SZUFFÓZIÓS MÉLYEDÉS, 14. MOZGÁSVESZÉLYES LEJTŐ, 15. ERÓZIÓVAL VESZÉLYEZTETETT LEJTŐ, 16. STABIL LEJTŐ, 17. TERMÉSZETES ÉS MESTERSÉGES TEREPLÉPCSŐ.

SZERKESZTETTE: BALOGH J., SCHWEITZER F.

5.2. Talajeróziós károk várható alakulása és a jelenkori felszínfejlődés prognosztizálása változó klimatikus feltételek között

Magyarország természeti erőforrásai között meghatározó szerepe van a talajnak. Védelme, megújulásának biztosítása mind gazdasági mind természeti és társadalmi szempontból elengedhetetlenül szükséges. A közelmúltban falvakat elárasztó sárfolyamok arra figyelmeztetnek, hogy a talaj és a települések együttes védelme megköveteli a változó időjáráshoz való alkalmazkodást, ami esetenként a területhasználat és a táj átalakulásával is járhat. A megváltozó éghajlat hatásainak számszerűsítésére a modellezés nyújt lehetőséget, hiszen a klímaváltozás mind rövid, mind hosszú távon befolyásolja a talaj fizikai és kémiai paramétereit, valamint ezen keresztül a talajpusztulás ütemét is.

A feltételezhetően egyre gyakoribbá váló extrém csapadékesemények rövid távú hatásait a WEPP modellel szimuláltuk. Az éghajlati viszonyok megváltozásának hosszú távú modellezésére a MEDRUSH modellt alkalmaztuk. A modellezett éghajlat legfontosabb ismérvei az időjárási szélsőségek számának emelkedése és az éves csapadékmennyiség a mainál sokkal rendszertelenebb eloszlása. Ezen hatások eredőjeként hosszú távon valószínűsítettük a jelenlegi felszínborítás (szántóföld, legelő) megváltozását. Az időjárási szélsőségek gyakoribbá válása a csapadék csökkenése mellett is intenzívebb talajpusztulást idézhet elő. Esetünkben a lepusztulás mértéke a modellszámítások szerint elérheti a 110–116%-ot is, miközben a barázdás erózió részaránya is ugrásszerűen megemelkedik. Rövid távon a szántóföldi művelés alatt álló lejtők – különösen a meredek térszíneken – jelentős pusztulása várható. E pusztulás kártétele várhatóan elsősorban a lerakódásban mutatkozik meg és csak másodlagosan a termőhelyi veszteségben. Hosszabb távon a meredekebb térszíneken a talajpusztulás ütemének erősödésére kell számítani. Ennek a folyamatnak a spontán visszaerdősülés is hatékony védőeszköze lehet. A legkritikusabb térszíneken klímazonális jellegű erdő telepítése is hatékony talajvédelmi eszköz lehet, bár a modell e társulások szempontjából kedvezőtlen környezeti feltételeket prognosztizál, így ezek talajmegkötő és vízviSSzatartó képessége csekélyebb a jelen körülményekhez képest.

6. ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

Munkánkban jellemeztük hazánk legfontosabb feltételeken megújuló természeti erőforrását képező **talajaink** környezeti állapotát, valamint érzékenységet/sérülékenységet. Elemeztük ennek okait és befolyásolási lehetőségeit. Különös figyelmet fordítottunk a várható klíma/időjárás-változások talaj-vízháztartási hatásaira, illetve ennek anyagforgalmi következményeire. Módszert alkalmaztunk és mutattunk be a térségi kitettségen, érzékenységen és alkalmazkodóképességen alapuló éghajlatváltozási sérülékenységi vizsgálatára, elemelve annak kockázati tényezőit. Vizsgáltuk a prognosztizált klímaváltozás hatását a domborzat fejlődésére, a felszínmozgásos folyamatokra, a Dunai magaspartok omlós- és csúszásveszélyeire, valamint a talajeróziós folyamatok okozta felszínfejlődési jelenségekre. Mindezek alapján alternatív lehetőségeket foglalmaztunk meg az érzékenységhöz igazodó, vagy az azt megváltoztató intézkedések lehetséges körére és várható hatásaira vonatkozóan.

Már az eddig elért eredmények is tudományosan sokoldalúan megalapozott **beavatkozási alternatívákat** nyújtanak olyan kormányzati tevékenységekhez, mint a különböző **hazai és EU stratégiai tervek és programok**: környezetvédelem, természetvédelem, vidékfejlesztés, agrárstratégia, vízgazdálkodás, vízgyűjtőtervezés, területhasználat, földhasználat, talajvédelem.

A projektben végzett tevékenységünk kiemelkedő részét képezte „**Az aszály és szárazodás Magyarországon**” címmel, 2009. október 7-én, a Kecskeméti Főiskolán megrendezett nagy sikerű **konferencia**, amelyről LÁNG ISTVÁN készített összefoglalót:

2009. október 7-én, a Kecskeméti Főiskolán konferenciát szerveztünk „Az Aszály és a Szárazodás Magyarországon” címmel. A rendezvényen kerekén 200 fő vett részt. 7 üdvözlés, 6 plenáris és 27 szekció előadás hangzott el. A főbb témakörök:

- Előrejelzés
- Ellátásbiztonság
- Stratégia.

A találkozón országos és helyi politikusok, gazdasági és önkormányzati képviselők, egyetemi oktatók és tudományos kutatóintézeti munkatársak vettek részt. Az előadások jelentős része a „KLÍMA-21” Füzetek kiadványban kerül(t) publikálásra.

A konferencia három célt tűzött ki:

- összegezni a legújabb tudományos és technológiai eredményeket,
- új javaslatokat állítani össze,
- hatással lenni a magas szintű döntéshozókra, hogy a klímaváltozáshoz kötődő aszály és szárazodás ügyében mielőbb megfelelő jogszabályok szülessenek (aszálystratégia).

A konferencia résztvevői állásfoglalást fogadtak el, melyet megküldtünk az Országgyűlés elnökének, illetve az OGY Környezetvédelmi Bizottsága és az OGY Mezőgazdasági Bizottsága elnökének és tagjainak, illetve az illetékes szakminisztériumok (KvVM, FVM) vezetőinek. Az állásfoglalást részletesen ismertette a szaksajtó (pl. Magyar Mezőgazdaság), továbbá számos információ jelent meg a rendezvényről az elektronikus és a nyomtatott sajtóban.

A konferencián markánsan megfogalmazódott a *mindkét irányú vízháztartás-szabályozás* szükségessége. A Kárpát-medence, benne Magyarország, elsősorban pedig a legnagyobb agroökológiai potenciállal rendelkező alföldek esetében ugyanis mindkét irányú vízháztartási szélsőség (árvíz, belvíz, túlnedvesedés – szárazodás, aszály) egyre gyakoribb, egyre hosszabb ideig tartó, s ezek egyre nagyobb gazdasági/ökológiai/környezeti/társadalmi károkat okoz. Gyakran ugyanabban az évben, ugyanazon a területen. A megelőző/kivédő/mérséklő/kárenyhítő beavatkozásoknak ezért mindkét irányú szélsőség „kezelésére” kell felkészülnie. Ez a kárpát-medencei alföldek kétirányú vízháztartás-szabályozásának alaptétele. Mindkét szempontból kulcsszerepe van a racionális és fenntartható, a talaj hasznos vízraktározó képességét minél teljesebb mértékben kihasználó talajhasználatnak. A talaj ugyanis hazánk legnagyobb természetes víztározója, s ha mindent elkövetünk e potenciális kapacitás kihasználása érdekében, úgy egyidejűleg csökkenthetjük mindkét vízháztartási szélsőség bekövetkezésének valószínűségét, káros következményeit. Ezért nem lehet a kívánt mértékben hatékony külön-külön sem az aszálystratégia, sem a „túl sok víz” elleni küzdelem. Ezeket egy **egységes vízgazdálkodási stratégiában** kell megfogalmazni, célul kitűzni és megvalósítani.

A konferenciáról projektünk 2010. évi részjelentésében részletesen beszámoltunk. Várallyay György pedig az Agrokémia és Talajtan 58. kötetének (2009) 2. számában 403–410. oldal megjelent szemleciikkben ismertette részletesen a konferencia előzményeit, történéseit, állásfoglalását és tanulságait. A konferencián elhangzott valamennyi előadás felkerült a VAHAVA Hálózat honlapjára (<http://www.vahavahalozat.hu>) és megjelent vagy megjelenik a „KLÍMA-21” Füzetek kiadványsorozatban. A Programban részt vevő munkatársaink anyaga zárójelentésünknek is részét képezi.

7. AJÁNLÁSOK

Az elvégzett kutatások alapján a központi és a regionális közigazgatás, szakpolitikai döntéshozók számára a következő ajánlásokat tesszük:

- Az éghajlati sérülékenység magyarországi regionális vonatkozásainak feltárására **célprogramot kell indítani a Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia**, illetve a 2009–2010 évekre vonatkozó Nemzeti Éghajlatváltozási Program keretei között.
- **Regionális Fórumok szervezésével** tájékoztatni szükséges a hazai régiók, megyék, kistérségek érintett önkormányzatait és hatóságait, valamint a helyi gazdasági és civil szervezeteket.
- Vizsgálni kell **az éghajlati sérülékenység figyelembevételével differenciált támogatás- és fejlesztéspolitika** lehetőségeit, különösen a mezőgazdasági kifizetések, az ERFA-ból finanszírozott támogatások és a hazai forrású területfejlesztési célleírányzatok vonatkozásában.

Ajánlásaink jelentős része „Az aszály és szárazodás Magyarországon” konferencia állásfoglalásában került megfogalmazásra, amelyet ezért itt teljes terjedelmében közlünk.

„Az aszály és a szárazodás Magyarországon” konferencia állásfoglalása

„Szakemberek, oktatók, kutatók, a gazdasági élet szereplői, a tudományos konferencia valamennyi résztvevője, hozzáértésük és felelősségük tudatában állásfoglalással fordulnak az Országgyűléshez, hogy *hozza meg a szükséges döntéseket, valamint intézkedéseket* az egyhangúan elfogadott „Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégián” túlmenően, és határozzon a „Nemzeti Víz- és Élelmiszer-ellátási Létbiztonság Program”-ról, a lehetséges rendkívüli események megelőzése és hatásainak mérséklése érdekében, figyelemmel az EU Víz Keretirányelv végrehajtására, a készülő Duna-stratégiára.

Rendkívül fontosnak tartjuk annak tudatosítását, hogy *napjaink és a közeljövő aszálya és a szárazodás nem azonos az elmúlt évtizedekével, ami alapjaiban rendítheti meg a lakosság létbiztonságát!*

– Magyarországon 100 évből 28 aszályos, s már az 1900-as évek elején – különösen a mosonmagyaróvári professzorok – harcot hirdettek az aszály ellen. Történtek figyelemfelkeltő vizsgálatok, kezdeményezések a közelmúltban is, de a *jövőben várható vízhiány, szárazság és aszály az eddigiektől minőségileg eltérő lesz, mert a felmelegedés és a szárazodás folyamatában jelenik meg, szélsőséges időjárási jelenségekkel súlyosbítva*. Ezt jelzi az aszályos évek gyakoriságának növekedése, valamint az, hogy a közelmúlt években a korai és kései fagyokat árvíz, belvíz, majd aszály, soha nem tapasztalt hőségnapok követték, amit özönvízszerű esők, sárlavinák, jégesők, viharok, erdő-, bozót-, tarlótűzek, új kórokozók és kártevők megjelenése kísért. A keletkezett károk mind a GDP-t, mind a fizetési mérleget súlyosan érintették. Az aszály mind gyakrabban sújt olyan térségeket is, ahol megjelenésük nem, vagy korábban kevésbé volt jellemző.

– A magyarországi aszály és a szárazság régebben mindenekelőtt *mezőgazdasági kárként szerepelt, mely területileg is differenciáltan jelentkezett*. Ha veszélybe került a

lakosság étel- és élelmiszer-ellátása (búza, burgonya stb., vagy az állatállomány takarmánygabona-szükséglete), általában importból ellensúlyozható volt. A mezőgazdasági károkat a múltban az öntözés némileg csökkentette, az éghajlat szárazodása miatt azonban ennek lehetőségét az öntözésre fordítható vízkészlet fogyatkozása eleve számottevően korlátozza, miközben az öntözéses gazdálkodás erőteljesen csökkent az utóbbi évtizedekben. A felmelegedés, az időjárási szélsőségek, a szárazodás és az aszály már a nemzetgazdaság több ágát is károsan érintheti, a víz- és élelmiszerhiányon túlmenően a humán- és állategészségügyben, élelmiszeriparban, infrastruktúrában, építészeti talajmechanikai vonatkozásaiban, energiaiparban, szállításban, közlekedésben, turizmusban stb. is halmozottan okozhat károkat, amit tetézt az, hogy a szárazodás kiterjedése térben is megnő.

– A vízhiány, a szárazodás nemcsak gyakoribbá, elhúzódóbbá válik, hanem várhatóan súlyosan érinti a természeti környezetet és a természeti erőforrásokat, a mezőgazdasági, kertészeti, erdészeti termelőalapokat. Ez különösen ráirányítja a figyelmet a lakossági víz- és élelmiszer-ellátás fokozódó bizonytalanságára, valamint az ivóvíz és az élelmiszer-alapanyagok minőségének romlására, miközben növekednek a termelési költségek és a vállalkozások, befektetők kockázatai.

– Tudatában annak, hogy a klímaváltozás folyamatában a vízkészletek és az agro-ökológiai potenciál – az egy lakosra jutó kedvező vízkészlet, a jó és közepes minőségű termőtalaj-ellátottság okán – hazai és nemzetközi vonatkozásban felértékelődik, elsőrendű feladat ezen potenciál óvása, megőrzése, fenntartható hasznosítása.

– Megkerülhetetlen az aszály és a szárazodás társadalmi hatásaival való szembenézés is, hiszen a jelenség súlyosan, elemi létfeltételeiben veszélyezteti a lakosságot. Megrendülhet a polgárok biztonságérzete, amihez a helyes történelmi szemlélet mellett anyagi biztonság és eligazító jövőkép, illetve az ezekre utaló döntések, feladatok, érzékelhető lépések szükségesek. Alapvető a lakosság tájékoztatása, a tudatosság erősítése a társadalom valamennyi szintjén a várható változásokról, ezek következményeiről, a felkészülés lehetőségeiről.

Kérjük, hogy az Országgyűlés minél előbb határozzon a magyarországi víz- és élelmiszer-ellátás biztonságát előmozdító stratégia, intézkedési terv kidolgozásáról, jogszabályokkal alátámasztott cselekvési program előkészítéséről, kormánybiztos megbízásáról, a beszámolási kötelezettségről, az ösztönző intézkedésekről, ezek feltételeiről, a végrehajtás szereposztásáról, valamint elkülönített források biztosításáról!

Figyelemmel a világban zajló folyamatokra, továbbá arra, hogy az EU munkaprogramot fogadott el a vízhiány és a szárazság kezelésére irányuló intézkedésekről, valamint a konferencia állásfoglalásában megfogalmazottakra, javasoljuk, hogy a magyarországi tartós víz- és élelmiszerhiány megelőzését szolgáló intézkedések között jelenjenek meg az alábbiak:

A társadalmi tudatformálás érdekében

1. Tájékoztatási és párbeszédprogramok kezdődjenek a kormányzati, szakmai, társadalmi, civil szervezetek között.
2. A kormányzati, szakmai szervezetek ösztönözzék a vízhiánnyal és a szárazsággal foglalkozó rendszeres médiatevékenységet.

A felsőszintű döntésként

3. Az Országgyűlés határozzon a lehető legrövidebb időn belül „Nemzeti Víz- és Élelmiszer-ellátási Létbiztonság Program” kidolgozásáról, az EU irányelvekhez igazodó tartalommal.
4. Készüljön nemzeti aszálystratégia, cselekvési program, végrehajtási utasítás, valamint új támogatási rendszer.
5. Szerepeljen a támogatás feltételeként az igazolt felkészülés.
6. Nevezzenek ki kormánybiztost a megvalósítás, a folyamatos tájékoztatás, a kommunikáció, az Országgyűlés és a Kormány elé kerülő jelentések összehangolására.
7. Különítsenek el forrásokat a feladatok megvalósítására, s intézkedjenek a beszámolási kötelezettség, valamint a számonkérés rendszerességéről.
8. Kerüljön sor az alapvető vízigények mindenkor kielégítése érdekében, a Víz Keretirányelvnek megfelelően, vízkészlet-vízhasználati megállapodások kötésére a vízgyűjtő terület érintett államaival.
9. Kezdeményezzenek olyan K+F programokat, melyek tudományosan megalapozzák a szükséges intézkedéseket. Működtessenek nyomon követési, ellenőrzési és visszajelző rendszereket.
10. Készüljön oktatási program a megelőzés, védekezés, a szakképzés erősítésére és a tanácsadó szakemberképzés javítására, valamint az állampolgárok ismereteinek bővítésére.

A vállalkozások, gazdasági és más szervezetek, önkormányzatok, társadalmi csoportok körében

11. Válgjon alapvető követelménnyé a megelőzés.
12. A jó gyakorlat szerves részét képezze a vízkészlet-gazdálkodás, továbbá a vízhiány megelőzése, és a talajok nedvességmegtartó képességének megóvása.”

8. A PROJEKT TÁRGYKÖRÉBEN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK, KIADVÁNYOK, RENDEZVÉNYEK ÉS MEGTARTOTT ELŐADÁSOK LISTÁJA

1. Referált szakcikkek

- Birkás M, Stingli A, Farkas Cs, Bottlik L. Összefüggés a művelés eredetű tömörödés és a klímakárok között. *Növénytermelés* 2009; 58: 5–26.
- Centeri Cs., Barta K., Jakab G., Szalai Z., Bíró Zs. 2009. Comparison of EUROSEM, WEPP, and MEDRUSH model calculations with measured runoff and soil-loss data from rainfall simulations in Hungary. *Journal of Plant Nutrition and Soil Science* 2009; 172 (6): 789–797.
- Farkas Cs, Birkás M, Várallyay Gy. Soil tillage systems to reduce the harmful effect of extreme weather and hydrological situations. *Biologia* 2009; 64(3): 496–501.
- Farkas Cs, Hagyó A. Szelvény- és vízgyűjtő szintű modellek alkalmazhatósága a klímaváltozás környezeti hatásainak értékelésére. „*Klíma-21*” füzetek 2010; 61 (megjelenés alatt)
- Farkas Cs, Hagyó A, Horváth E, Várallyay Gy. A vízgazdálkodás várható változása a prognosztizált klímaváltozás függvényében csernozjom talajon. „*Klíma-21*” füzetek 2009; 57: 3–14.

- Farkas Cs, Hernádi H, Makó A, Máté F. Mészlepedékes csernozjom talajok talajváltozatainak klímaérzékenysége. „*Klíma-21*” füzetek 2009; 57: 15–30.
- Farkas Cs, Hernádi H, Makó A, Máté F. A talajvízmérleg klímaérzékenysége vizsgálatára mészlepedékes csernozjom talajokon. *Agrokémia és Talajtan* 2009; 58(2): 197–214.
- Fábián, Sz. Á., Görcs, N. L., Kovács, I. P., Radvánszky, B., Varga, G. Reconstruction of flash flood event in a small catchment: Nagykónyi, Hungary. *Zeitschrift für Geomorphologie* 2009; 53. Suppl. issue 2.: 123–138.
- Hernádi H, Farkas Cs, Makó A, Máté F. Climate sensitivity of soil water regime of different Hungarian Chernozem soil subtypes. *Biologia* 2009; 64(3): 624–628.
- Jakab G., Madarász B., Szalai Z. Gully- or sheet erosion? A case study at catchment scale. *Hungarian Geographical Bulletin* 2009; 58 (3): 151–161.
- Lóczy D., Kis É., Schweitzer, F. Local flood hazards assessed from channel morphometry along the Tisza River in Hungary. *Geomorphology* 2009; 113: (3–4): 200–209.
- Jolánkai M., Birkás M. Szárazodás, aszály és a növénytermelés. „*Klíma-21*” füzetek 2010; 59: 26–31.
- Koós S, Ristolainen A, Farkas Cs. Evaluating the effect of abiotic mechanical stress on spatial distribution of soil hydraulic properties. *Cereal Research Communications* 2009; 37: 383–386.
- Makó A, Tóth B, Hernádi H, Farkas Cs, Marth P. Evaluation of the soil water retention data of the Hungarian Detailed Soil Hydrophysical Database (MARTHA). *Agrokémia és Talajtan* 2010; 59(1): 29–38.
- Pálvölgyi T. A klímaváltozás figyelembevétele a környezeti értékelésekben. „*Klíma-21*” füzetek 2010; 61 (megjelenés alatt).
- Pálvölgyi T., Czira T., Dobózi E., Rideg A., Schneller K.. A kistérségi szintű éghajlat-változási sérülékenység-vizsgálat módszere és eredményei. „*Klíma-21*” füzetek 2010; 61 (megjelenés alatt)
- Radvánszky B., Babák K., Balogh J., Fábián Sz. Á., Schweitzer F. A Tisza vízgyűjtőjének árvízvédelmi biztonsága és a klímahatások kapcsolata. „*Klíma-21*” füzetek 2010; 61 (megjelenés alatt)
- Radvánszky, B., Jacob, D. The changing annual distribution of rainfall in the drainage area of the River Tisza during the second half of the 21st century. *Zeitschrift für Geomorphologie* 2009; 53 Suppl. issue 2: 171–195.
- Ristolainen A, Farkas Cs, Tóth T. Prediction of Soil Properties with Field Geo-electrical Probes. *Communications in Soil Science and Plant Analysis* 2009; 40: 555–565.
- Schweitzer, F. Strategy or disaster: flood prevention related issues and actions in the Tisza River basin. *Hungarian Geographical Bulletin* 2009; 58(1): 3–17.
- Szalai Z., Balogh J., Jakab G. Talajeróziós károk várható alakulása nagyberuházások környezetében, változó klimatikus feltételek között. „*Klíma-21*” füzetek 2010; 61 (megjelenés alatt)
- Tarnawa Á., Klupács H., Balla I., Jolánkai M. A terméshabilitás klimatikus tényezői a szántóföldi növénytermesztésben. „*Klíma-21*” füzetek 2010; 61 (megjelenés alatt)
- Tóth E, Farkas Cs. Effect of inter-row cultivation on soil carbon dioxide emission in a peach plantation. *Agrokémia és Talajtan* 2010; 59(1): 157–164.
- Tóth E, Farkas Cs. A Rendszeres talajbolygatás hatása a talaj szén-dioxid kibocsátására barackültetvényben. „*Klíma-21*” füzetek 2010; 61 (megjelenés alatt)
- Tóth E, Farkas Cs, Koós S, Németh T. A művelés hatása a talaj szén-dioxid kibocsátására I. Laboratóriumi módszertan tesztelése bolygatatlan talajoszlapon. *Agrokémia és Talajtan* 2009; 58(2): 215–226.
- Tóth E, Koós S, Farkas Cs. Soil carbon dioxide efflux determined from large undisturbed soil cores collected in different soil management systems. *Biologia* 2009; 64(3): 643–647.

- Várallyay Gy. Az aszály és a szárazodás Magyarországon című Konferencia (Kecskemét, 2009. október 7.). *Agrokémia és Talajtan*. 2009; 58(2): 403–410.
- Várallyay, Gy., Increasing importance of the water storage function of soils under changing climate. *Agrokémia és Talajtan* 2010; 59(1): 7–8.
- Várallyay Gy., A talaj, mint víztározó; talajszárazodás. „*Klíma-21*” füzetek 2010; 59: 3–26.
- Várallyay Gy. Talajdegradációs folyamatok és szélsőséges vízháztartási helyzetek, mint a környezeti állapot meghatározó tényezői. „*Klíma-21*” füzetek 2010; 61 (megjelenés alatt)

2. Könyvfejezet

- Farkas Cs. Stochastic assessment of climate change effects on soil water regime in the Hungarian Bodrog Interfluvium Region. In: Halasi-Kun G. Ed. Scientific and Social-Institutional Aspects of Central Europe and USA. Pollution and Water Resources Columbia University Seminar Proceedings; New York-Bratislava: Columbia University, 2008-2009; Vol. XXXVIII–XXXIX: 348–366.
- Farkas Cs, Flachner Zs. A talaj vízháztartásának jellemzése a Bodrogtónál nagyléptékű talajfizikai adatbázis felhasználásával. In: Tuba Z. szerk. Bodrogtónál: A magyarországi Bodrogtónál tájmonográfiája. Gödöllő-Sárospatak: Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány, 2008; 147–158.
- Horváth, L., Alberti, G., Balogh, J., Barcza, Z., Birkás, M., Czóbel, Sz., Davis, K., Farkas, Cs., Führer, E., Grosz, B., Koós, S., Machon, A., Marjanovic, H., Nagy, Z., Peressotti, A., Pintér, K., Tóth, E. Methodologies. In: Haszpra L. (ed): Atmospheric Greenhouse Gases – The Hungarian Perspective. Springer Verlag (kézirat benyújtva – fejezet szerkesztői: Tóth Eszter és Farkas Csilla)
- Pálvölgyi T. Gazdaság, társadalom, infrastruktúra. In: Harnos Zs., Gaál M., Hufnagel L. (szerk.) Klímaváltozásról mindenkinek. Budapesti Corvinus Egyetem hivatalos kiadványa. Budapest. 2008.
- Pálvölgyi T., Az éghajlatváltozás hatásai az épített környezetre és az infrastruktúrára. In: Fodor I., Suvák A. (szerk.): A fenntartható fejlődés és a magújuló természeti erőforrások környezetvédelmi összefüggései a Kárpát-medencében. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs, 2008.
- Pálvölgyi, T., Hunyady, A. Common methodological framework of CLAVIER Impact Case Studies. In: Database on the statistical-empirical interrelations between the high resolution climate indicators and the parameters of impact issues. CLAVIER Report. www.clavier-eu.org.
- Tóth E, Barcza Z, Birkás M, Gelybó Gy, Zsembeli J, Bottlik L, Davis K, Haszpra L, Kern A, Kljun N, Koós S, Kovács Gy, Stingli A and Farkas Cs. Arable land. In: Haszpra L. (ed): Atmospheric Greenhouse Gases – The Hungarian Perspective. Springer Verlag (kézirat benyújtva – fejezet szerkesztője: Farkas Csilla)
- Várallyay Gy., Láng I. A hazai környezetállapot vizsgálata, különös tekintettel a klímaváltozásra. In: Stratégiai kutatások 2008–2009. Miniszterelnöki Hivatal–Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 281–302. 2009.

3. Konferencia kiadványban megjelent anyagok

- Demény, K., Centeri, Cs., Jakab, G. Soil loss calculations with WEPP and USLE models on a sloping arable land near Isaszeg, Hungary. Transactions of the 19th World Congress of Soil Science, Brisbane Australia, 1–6 August 2010 (in press) 1–4 p.
- Farkas Cs, Birkás M, Várallyay Gy. Soil tillage systems to reduce the harmful effect of extreme weather and hydrological situations. Abstracts of the International Conference on Hydro-

- biology; 2009 21-24 September; Bratislava, Slovakia. CD-ROM. Available at: <http://www.ih.savba.sk/biohydrology2009/abstracts.html>
- Farkas Cs, Birkás M, Várallyay Gy. Soil tillage systems to reduce the risks and unfavourable consequences of extreme weather and hydrological situations. Abstracts of the International Soil Tillage Research Organisation Conference, 15-19 June, 2009; Izmir, Turkey.
- Hernádi H, Farkas Cs, Makó A, Máté F. Climate sensitivity of soil water regime of different Hungarian Chernozem soil subtypes. International Conference on Hydrobiology; 2009. 21-24 September; Bratislava, Slovakia. CD-ROM. Available at: <http://www.ih.savba.sk/biohydrology2009/abstracts.html>
- Jakab, G., Kertész, Á. The contribution of gully erosion in total soil loss at catchment scale. (Poszter) Int. Conference on Land and Water Degradation (6-11 Sept. 2009, Helmholtz Centre for Environmental Research – UFZ; University of Applied Sciences, Magdeburg Germany)
- Radvánszky B. 2009. A havi csapadékmennyiség változása és hatása a Tisza vízhozamára a XXI. század második felében. In: Természettföldrajzi folyamatok és formák, 2009. szerk.: Kiss Tímea, Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. 37-56. http://www.geo.u-szeged.hu/Geografus_doktorandusz_konferencia/04_Radvanszky_Bertalan.pdf.
- Radvánszky B. A XXI. század egyik legnagyobb kihívása a Tisza vízgyűjtő területén. PhD konferencia, A Tudomány Napja tiszteletére rendezett konferencia tanulmányaiból, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 2009. 107-118.
- Szítár K, Farkas Cs, Raveloson A, Dragon D, Hagyó A. Developing a stress diagnosis system for evaluating drought tolerance of *Ambrosia artemisiifolia* L. Abstracts of the workshop entitled „Towards sustainable management of *Ambrosia artemisiifolia* in Europe”; 2009 7th December; Delémont, Switzerland
- Tóth E, Dragon D, Farkas Cs. Soil management systems influencing soil carbon dioxide emission in a peach plantation. Proceedings of the 9th Alps-Adria Scientific Workshop, 12-17 April 2010, Špičák, Czech Republic – Soil Relations. Növénytermelés, Vol. 1. Supplement 2. DOI: 10.1556/Novenyterm.59.2010.Suppl.2.
- Tóth E, Koós S, Farkas Cs. Soil carbon dioxide efflux determined from large undisturbed soil cores collected in different soil management systems. International Conference on Hydrobiology; 2009 21-24 September; Bratislava, Slovakia. CD-ROM. Available at: <http://www.ih.savba.sk/biohydrology2009/abstracts.html>
- Várallyay, Gy. The impact of climate change on soils and on their water management. Abstract Volume. Symposium and 3rd Training Course “Climate change: challenge for training of applied plant scientist. Impact of Climate Change on Crop Production “Agrisafe”, Martonvásár, 7-11 Sept 2009. 6-15. Agricultural Research Institute of HAS. Martonvásár.
- Várallyay, Gy., The impact of climate change on soils and on their water management. Agronomy Research. 2010; 8 (Special Issue II) 385-396.
- Várallyay, Gy. Soil water management as an important tool for environment protection in the Carpathian Basin. Proceedings & Abstracts. 3rd international scientific/professional conference „Agriculture in Nature and Environment Protection, Vukovar, 31 May-2 June, 2010. 41-50.
- Várallyay Gy. Talajdegradációs folyamatok és szélsőséges vízháztartási helyzetek, mint környezetvédelmi problémák a Kárpát-medencében. VI. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia, 2010. április 22-24. 41-48. Nyíregyházi Főiskola.

4. A témában megtartott rendezvények és előadások

- Balogh, J., Fábián, Sz. Á., Radvánszky, B., Schweitzer, F. 2010. The relation of climate effects and flood control security on the drainage area of Tisza River. Workshop on „Integrating land and water management in the Tisza River Basin” ICPDR, 2010 Szolnok, poszter.

- Farkas Cs, Birkás M, Várallyay Gy. Soil tillage systems to reduce the risks and unfavourable consequences of extreme weather and hydrological situations. International Soil Tillage Research Organisation Conference, 15-19 June, 2009; Izmir, Turkey.
- Koós S, Ristolainen A, Farkas Cs. Evaluating the effect of abiotic mechanical stress on spatial distribution of soil hydraulic properties. 8th Alps Adria Scientific Workshop; 2009 27th April – 2nd May; Neum, Bosnia-Herzegovina.
- Farkas Cs, Birkás M, Várallyay Gy. Soil tillage systems to reduce the harmful effect of extreme weather and hydrological situations. International Conference on Hydrobiology; 2009 21–24 September; Bratislava, Slovakia.
- Hernádi H, Farkas Cs, Makó A, Máté F. Climate sensitivity of soil water regime of different Hungarian Chernozem soil subtypes. International Conference on Hydrobiology; 2009 21–24 September; Bratislava, Slovakia.
- Tóth E, Koós S, Farkas Cs. Soil carbon dioxide efflux determined from large undisturbed soil cores collected in different soil management systems. International Conference on Hydrobiology; 2009 21-24 September; Bratislava, Slovakia.
- Szítár K, Farkas Cs, Raveloson A, Dragon D, Hagyó A. Developing a stress diagnosis system for evaluating drought tolerance of *Ambrosia artemisiifolia* L. Workshop entitled „Towards sustainable management of *Ambrosia artemisiifolia* in Europe”; 2009 7th December; Delémont, Switzerland.
- Várallyay Gy. Talajaink környezeti érzékenysége/sérülékenysége, különös tekintettel a klímaváltozásra. „A klímaváltozás és a hazai környezetállapot összefüggéseinek vizsgálata” Kormányzati Fórum, Budapest, 2009. május 28.
- Várallyay Gy. A hazai környezetállapot vizsgálata, különös tekintettel a klímaváltozásra. Stratégiai kutatások 2008–2009. Zárókonferencia, MTA, Budapest, 2009. október 1.
- Várallyay Gy. A talaj mint víztározó; talajszárazodás. „Az aszály és szárazodás Magyarországon” Konferencia, Kecskemét, 2009. október 7.
- Várallyay Gy. Környezeti állapot és mezőgazdaság. „Új kihívások és az európai közös agrárpolitika” Szakmai Konferencia, Budapest, 2009. december 9.
- Várallyay Gy. A hazai környezetállapot vizsgálata, különös tekintettel a klímaváltozásra. MeH–MTA 2009–2010. évi kutatások részbeszámolója, MTA, Budapest, 2010. március 4.
- Várallyay Gy. A talaj szerepe a légköri csapadék jobb hasznosításában. Kecskeméti Szakmai Esték: „A légköri csapadék jobb hasznosítása”, Kecskemét, 2010. április 8.
- Várallyay, Gy. The impact of climate change on soils and on their water management. Symposium and 3rd Training Course “Climate change: challenge for training of applied plant scientist. Impact of Climate Change on Crop Production “Agrisafe”, Martonvásár, 7–11 Sept 2009. Agricultural Research Institute of HAS. Martonvásár.
- Várallyay, Gy., The impact of climate change on soils and on their water management. International Conference „Risks in agriculture? Environmental and economic consequences (RREEC) Tallinn, Estonia, 8–10 June, 2010.
- Várallyay, Gy. Soil water management as an important tool for environment protection in the Carpathian Basin. 3rd International Scientific/professional Conference „Agriculture in Nature and Environment Protection, Vukovar, 31 May–2 June, 2010.
- Várallyay Gy. Talajdegradációs folyamatok és szélsőséges vízháztartási helyzetek mint környezetvédelmi problémák a Kárpát-medencében. VI. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia, Nyíregyháza, 2010. április 22–24.

JELENTÉS A MAGYAR KULTÚRA ÁLLAPOTÁRÓL – ÁTFOGÓ KÖRKÉP

MAGYARORSZÁG KULTURÁLIS TÉRKÉPE¹

Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér²
(MTA Politikai Tudományok Intézete)

Vezetői összefoglaló

Civilizációnk jelen állapotában, amikor minden létfolyamatot valami haszonelv alapján minősítünk, lépten-nyomon azt tapasztaljuk, hogy a közgondolkodásban a kultúra a kevésbé „hasznos”, de legalábbis a nélkülözhető dolgok világába került. Az állam, az önkormányzatok és természetesen a családok is ezen spórolnak először, ha anyagilag megszorulnak. Persze ez nem hazai „specialitás”, de kétségtelen tény, egyre jellemzőbb szemléletforma. Szeretnénk, ha Vitányi Iván 1983-as figyelmeztetése szervesen beépülne közgondolkodásunkba: „Nem valami széplelkű kultúrsznobizmusból paposkodunk a kultúra mellett. A közművelődés nem ügye, nem járulékos azért-ez-is-hadd-menjen-csak, hanem a nemzet sorsának, jövőjének egyik alapkérdése. Nem abból kell kiindulni, hogy mennyi pénz kell a kultúrához, hanem hogy mennyi kultúra kell a pénzhez.” (Vitányi Iván: Vitairat a mai magyar művelődésről, 1983) Mert napjainkban az ország gazdasági, erkölcsi, politikai versenyképessége a tét! Ehhez szeretnénk a magunk szerény eszközeivel hozzájárulni. A Jelentés a kultúra állapotáról című kutatási projekten belül, többek között, a hazai lakosság kulturális javakhoz való hozzáféréseinek lehetőségét, esélyét, a kultúráközvetítő intézményrendszer kihasználtságát, a kultúrafogyasztás szerkezetét, a „fogyasztók” értékvilágát, kulturális orientációját és a kultúra finanszírozásának szerkezetét vizsgáltuk. Mondhatni azt is, hogy „felülnézetből”. Ezt követően megkíséreltük alaposabban szemügyre venni a legtöbbet „használt” kulturális tereket, a kultúráközvetítés intézményeit, ahol megjelenik a „fogyasztó”.

BEVEZETŐ

Kutatásunk során sorra vettük az intézményesített kultúra fogyasztásának színtereit, hogy az így nyert adatok tükrében felvázoljuk Magyarország kulturális térképét.³ Azt

¹ Készült a Jelentés a magyar kultúráról – Átfogó körkép, Stratégiai alap kutatás, 2008–2010. MTA–MeH VI. 12. téma. Projektvezető: Antalóczy Tímea.

² Közreműködő kutatók: Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor, Tibori Tímea (MTA Szociológiai Kutatóintézet), Vitányi Iván (MTA Politikai Tudományok Intézete), aki az elmúlt évtizedekben Hidy Péterrel együtt a magyar kultúra kutatásának legfőbb generálója volt. Továbbá szakértőként közreműködött: Antalóczy Attila (SZMM), Fodor Péter (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár), Márta István (Új Színház, Művészetek Völgye), Sas Tamás (filmrendező), Szenes Gábor (Pressonline Kft.).

³ A Jelentés a magyar kultúra állapotáról című kutatást 2008-ban a Változásfolyamatok a kultúrában című reprezentatív empirikus kutatás alapozta meg. A felnőtt lakosság körében (3000 fő)

elemeztük, hogy a helyi társadalmak lakossága az intézményesített kultúrát⁴ hogyan helyezi el fogyasztásának preferenciatengelyein, mely intézmények fogyasztása hasonlít leginkább egymáshoz, melyeké tér el leginkább, és a kulturális fogyasztás terét kifejező látens dimenziók mivel azonosíthatók. Vizsgáltuk továbbá, hogy az intézményesített kultúra fogyasztásának vannak-e típusai, azaz elkülönülnek-e a huszonhárom kulturális intézmény⁵ terében. Az alábbiakban tehát az úgynevezett intézményesített kultúra került vizsgálatunk homlokterébe.

1. INTÉZMÉNYESÍTETT KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉGEK⁶

A mintába került személyektől az adatfelvétel során megkérdeztük, hogy az általunk megnevezett kulturális intézményben milyen gyakorisággal vett részt: „Mikor volt Ön utoljára színházi előadáson, hagyományos színházi épületben?”, és még 22, általunk felsorolt intézményben. Rendkívül fontos dimenziója a kultúrafogyasztás településtípusok szerinti tagoltsága, és rendkívül kifejező mindennek az életkori és iskolai végzettség szerinti metszete. Várakozáson felüli volt az az eredmény, miszerint a megyeszékhelyen élők kulturális aktivitása a Budapesten élőkét meghaladja. A községek lakói természetesen alulteljesítenek, de ez a kulturális közvetítői intézményhálózattól való távolsággal is magyarázható.

Érdekes, hogy a különböző korcsoportok milyen mértékben különülnek el egymástól a kulturális aktivitás viszonylatában. A legaktívabb intézményesített kultúrafogyasztók a 18–29 év közötti korosztály, hiszen életkörülményeik leginkább őket predesztinálják az ilyen típusú tevékenységre. A 30–39 éves, a munka szempontjából legaktívabb korcsoport már kevésbé tud időt szánni erre, hiszen a gyereknevelés, a munkavégzés őket vonja el leginkább a kultúráközvetítői intézményektől. A 60 év fölöttiek kiszorulni látszanak a kultúráközvetítői intézményhálózatból, holott hipotézisünk szerint a kultúra az ő esetükben integráló erővel bírhatna. Az egyház és az önkormányzatok ilyen irányba ható aktív tevékenysége tapasztalható, de ez még nem elegendő. Mindebből milyen kérdések adódnak? A tapasztalatok azt mutatják, hogy a fiatalok és a magas iskolai végzettséggel rendelkezők a legaktívabbak a kultúra fogyasztásában, ugyanakkor az aktivitás önmagában nem fejezi ki a minőséget. Az is nyilvánvaló, hogy az urbánus terekben általában nagyobb a kulturális aktivitás, ami azzal is magyarázható, hogy ezek a települések lényegesen polgárosultabb társadalmi szerkezetet mutatnak, mint a nem városias települések világa. Hiszen a kistépülések egyre inkább elvesztik a kultúráközvetítés intézményrendszerét,

az adatfelvételt az MTA PTI Érték- és kultúrákutató Műhelyének megbízásából a Szonda Ipsos végezte el.

⁴ Olyan intézmények, amelyek vállaltan kulturális szolgáltatásokat nyújtanak. Gondolunk itt például a könyv eladására, a színházi előadások bemutatására stb.

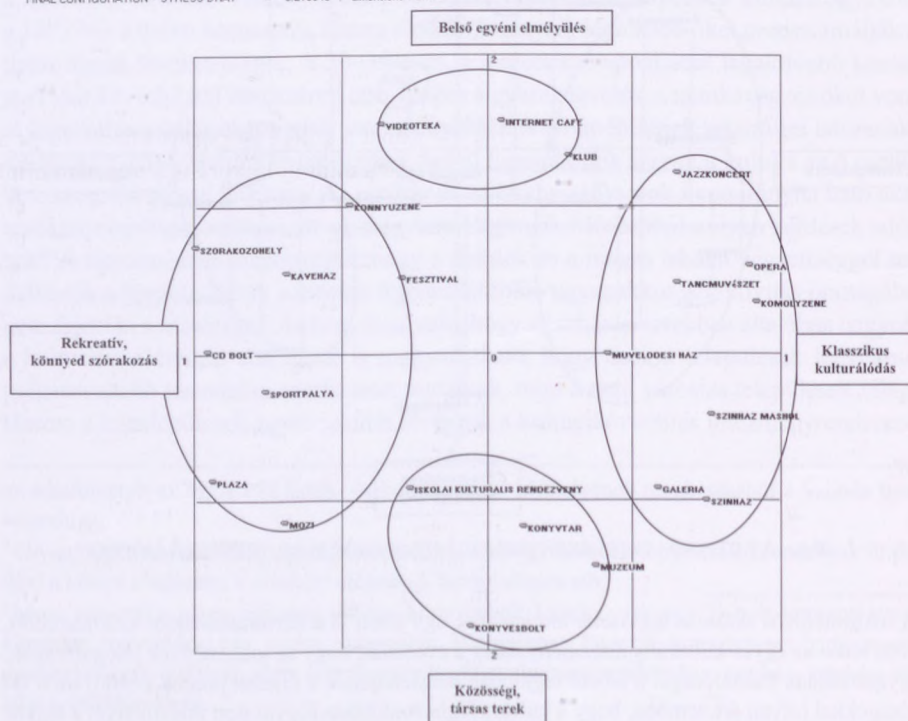
⁵ Mozi, videotéka, plaza, múzeum, galéria, könyvesbolt, kávéház, iskola, CD-bolt, internetkávézó, könyvtár, művelődési ház, opera, sportpálya, könnyűzenei koncert, komolyzenei hangverseny, dzsesszkoncert, fesztivál, klub, szórakozóhely, táncművészeti rendezvény, színház, színházi előadás színházon kívül.

⁶ A kulturális fogyasztást és a kulturális tevékenységet most szinonimaként használjuk. A kulturális tevékenységet végzők közül most kihagyjuk a kultúra „csinálóit”.

Az intézményesített kultúra színhelyeit az emberek különböző preferenciái alapján helyeztük el egy háromdimenziós térben. A térben egymáshoz közel azok a színhelyek kerülnek, amelyeket a vizsgált személyek hasonló gyakorisággal látogatják. Távol kerülnek azok a színhelyek, amelyek látogatottsága nagymértékben különbözik. Azok az emberek, akik színházlátogatók és múzeumlátogatók, ritkábban mennek például könnyűzenei koncertre, fesztiválra. A teret megpróbáltuk térrészekre bontani és eszerint értelmezni. A már átértelmezett, de klasszikusan magas kultúrát közvetítő intézmények egy klasztert alkotnak a tér egyik oldalán, szemben a könnyedebb műfajokat reprezentáló intézményekkel, amelyeket továbbra is nagyobb számban fogyasztanak az emberek. Ilyen színhely például az új szerepekkel bíró kávéház és a sajátos kulturális szerepet vállaló bevásárlóközpont.

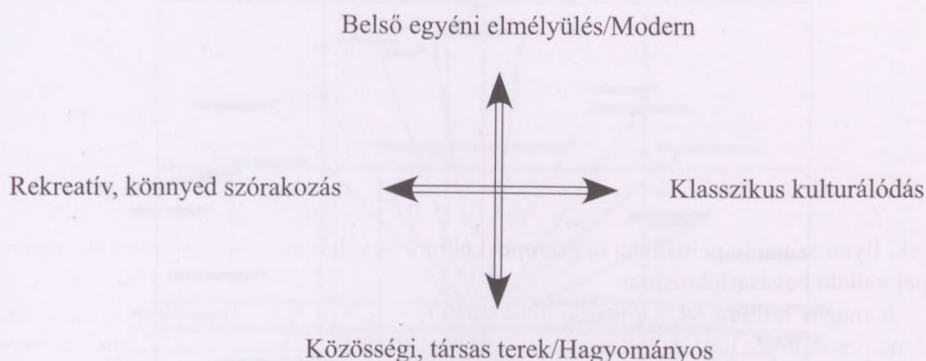
A magas kultúra és a tömegkultúra közötti szakadás (gap) még mindig jelentős. A magas kultúrát fogyasztók aránya lényegesen kisebb, mint a tömegkultúrát fogyasztóké. A könnyed, szórakoztató műfajokból az iskolai kulturális rendezvényeken, fesztiválokon „bakugrások”-kal juthatunk „cölöpökhöz” (pl. a művelődési házhoz) keresztül a magas kultúrához. Másik irányban is megtehetjük a „bakugrás”-t, ahol például a kulturális „cölöp” a könyvesbolt, amelynek az utóbbi években látványosan megváltoztak a funkciói. Mintha felismerték volna az üzleti célokon túlmutató megváltozott, fontos társadalmi szerepüket is. Multifunkcionalitásuk révén (helyben olvasás, a beszélgetések terepévé váló kávéház működtetése stb.) egyre szélesebb látogatói kört vonzanak.

FINAL CONFIGURATION - STRESS DHAT = 0.216949 : dimensions 1 and 2

2. ábra. A KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉGEK 2 DIMENZIÓS TERE, MINISSA MODELL

Az első két dimenzió értelmezését próbáljuk az alábbi skémában megadni:

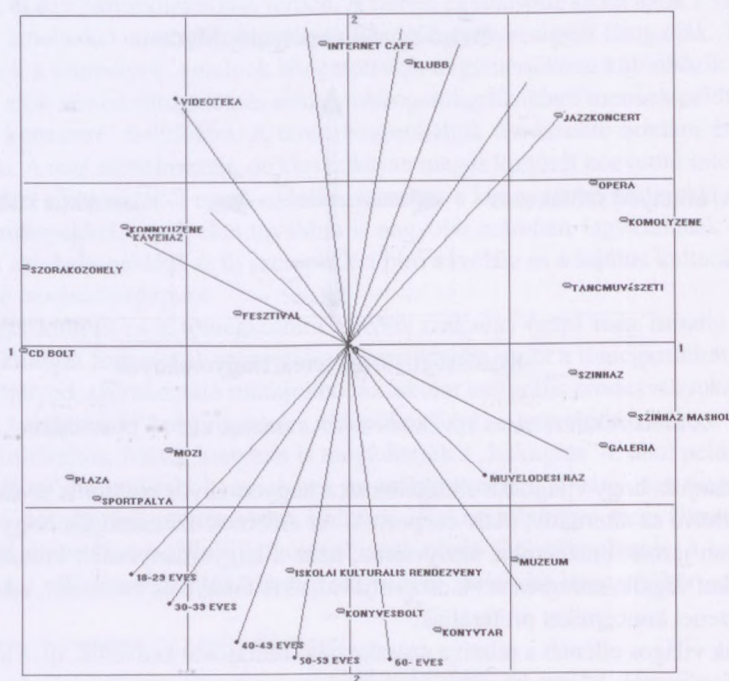

3. ábra. A KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉGEK TERÉNEK KÉT FŐ DIMENZIÓJA

Azt láthatjuk, hogy világosan elkülönülnek a hagyományos kulturális tevékenységet végzők, illetve az alternatív, aktív csoportok. Az előbbieket azt mondják, hogy viszonylag gyakran járnak múzeumba, könyvtárba, azaz a hagyományosabb kulturális tevékenységeket végzik, szemben azok csoportjával, akik inkább az internetet, a klubéletet, a könnyűzenei koncerteket preferálják.

A másik világos ellentét a relatíve szórakoztató műfajokat kedvelők, ill. a klasszikus kultúrát fogyasztók között húzódik. Az előző csoport szívesen jár szórakozóhelyre, sporteseményekre, CD/DVD boltba, moziba, a másik csoport gyakrabban jár galériába, dzsesszkoncertre stb. Ami fontos: az említett egymással szembeállított csoportok között van egy köztes terület, amely átjárást biztosíthat a szélső csoportok között. Ezek a műfajok: a művelődési házak, a fesztiválok. A plaza mint új kulturális tér és nem mint a vásárlás színtere jelenik meg. A szolgáltatások széles körének megléte (parkolás, étkezés stb.) miatt például egy film megtekintése vonzóbbá válik egy bevásárlóközpontban. Az új kulturális tér esetében az esetlegesség kiemelése is fontos szempont. Azaz az emberek nagy valószínűséggel vásárolni indulnak, de közben megérinthetik őket olyan hatások, amelyek során nem kizárólag vásárolnak, hanem moziba mennek, könyvesboltban olvasnak stb. Ez egy úgynevezett nyitott kulturális teret mintáz. Vele szemben áll, mint zárt kulturális tér, az opera, a táncművészet, a dzsessz. A színház, a táncművészet, a kiállítás különösen a kortárs területeken – a korábbi helyzetéhez képest – nyitottabb, befogadóbb, elfogadóbb műfaj lett, ezáltal a fogyasztói kör is bővült. A komolyzene értéke, fogyasztása azonban még mindig egy szűk elit kiváltsága. A kiállításra látogatók száma viszont jelentősen megnövekedett az elmúlt 2-3 évben. Ezen öröndetes tény mellett azonban meg kell említenünk, hogy a felnőtt lakosság 47%-a gyakorlatilag semmilyen kulturális tevékenységben nem vesz részt).

STIMULUS SPACE AND DIRECTION COSINES OF FITTED PROPERTY VECTORS : dimensions 1 and 2

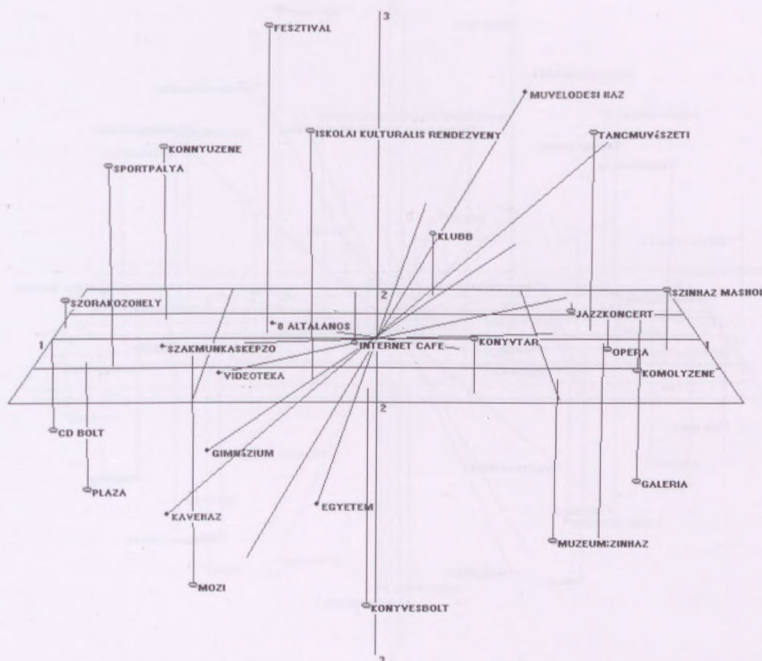

4. ábra. ÉLETKORI CSOPORTOK ILLESZTÉSE A KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉGEK 2 DIMENZIÓS TERÉBE, PROFIT⁹ MODELL

Az intézményesített kultúra színhelyeinek kétdimenziós terébe illesztve a különböző korosztályok kulturális fogyasztásának preferenciáit vizsgálva világosan kitűnik, hogy az életkor előrehaladtával az emberek a hagyományosabb kultúráközvetítő intézmények felé fordulnak. Egyrészt ez magyarázható a kohorsz hatással, azzal a társadalmi hatással, amely e csoportokat érte a szocializáció során. Másrészt az életkori sajátosságok mellett a hagyományos, kulturális intézmények őket tudják könnyebben megszólítani, rájuk szabott stratégiájuk, programkínálatuk nagyobb hatékonysággal éri el őket.

⁹ A PROFIT modell becslését a *NewMDSX for Windows* © programmal készítettük.

STIMULUS SPACE AND DIRECTION COSINES OF FITTED PROPERTY VECTORS : dimensions 1,2 and 3

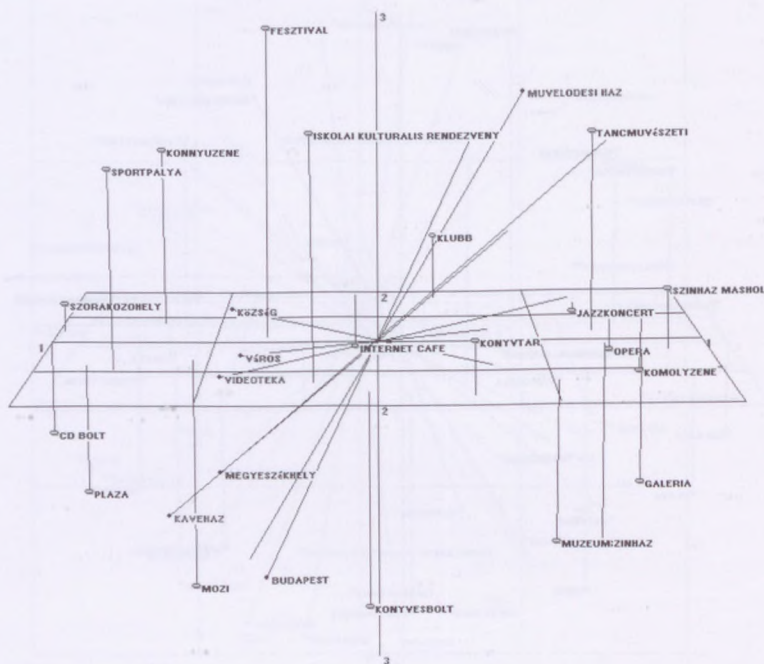

5. ábra. ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINTI CSOPORTOK ILLESZTÉSE
A KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉGEK 3 DIMENZIÓS TERÉBE, PROFIT MODELL

Az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők hagyományosan a könnyedebb kultúrát fogyasztják. Egy nagyon érdekes megfigyelést tehetünk azonban: az un. „hagyományosan átvivő kultúra – HÁK” műfajai képesek őket is megszólítani, így – ahogyan ezt a Művészetek Völgye vizsgálata során találtuk¹⁰ – a fesztiválok, mint kulturális közterek, kiemelten képesek megszólítani a társadalom szélesebb rétegeit (pl. az érettségivel nem rendelkezőket is), ezáltal beemelik és rávezetik az alacsonyabb iskolai végzettségűeket is a minőségi kultúra fogyasztására. Ebben az értelemben a szakmunkásképzőt vagy általános iskolát végzők számára a fesztivál a „cölöp” szerepét látja el a kétpólusú kulturális térben. Hiszen a fesztivál a vásári tradíciókat eleveníti fel. Bizonyos értelemben spirituális tér, amely a közösségi együttlét biztonságélményét jelenti a résztvevők számára.

¹⁰ Bővebben: Antalóczy Tímea–Füstös László: VölgyBE ZÁRT MŰVÉSZET, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002, Antalóczy Tímea–Füstös László: Kaposcs 2008. In: Sub rosa a kultúráért. Szerk.: Babiczky László. Budapest: KKT-Tercia Print Kft., 2009.

STIMULUS SPACE AND DIRECTION COSINES OF FITTED PROPERTY VECTORS : dimensions 1,2 and 3

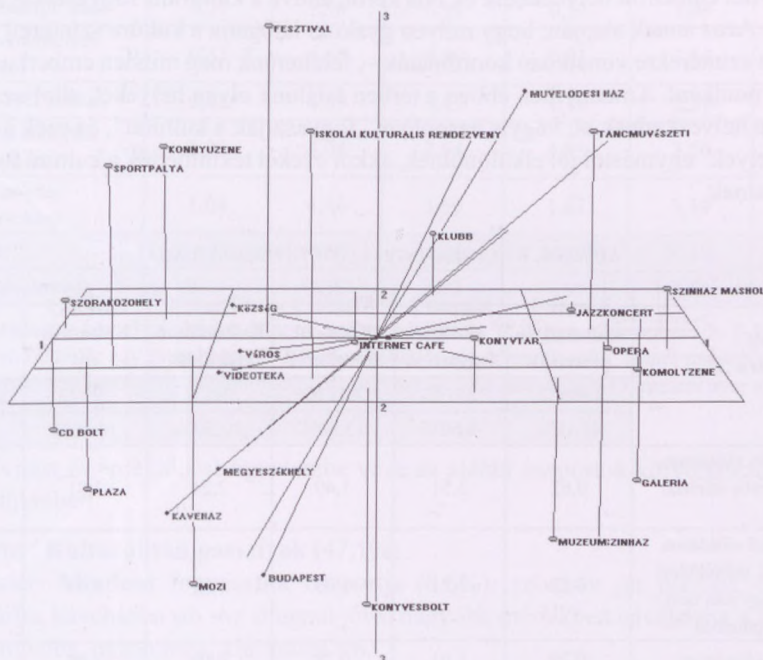

6. ábra. FÉRFIAK ÉS NŐK CSOPORTJÁNAK ILLESZTÉSE A KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉGEK 3 DIMENZIÓS TERÉBE, PROFIT MODELL

Elgondolkodtató az is, hogy mi történik akkor, ha a férfiak és nők kulturális preferenciáját beillesztjük az intézményesített kultúra terébe. Azt láthatjuk, hogy a férfiak inkább fordulnak a könnyedebb szórakoztatást nyújtó tömegkultúra felé, míg a nőket irányultságuk a hagyományos magas kultúra felé mozdítja. Ez a különbség azonban nem oly nagy, így semmiképpen sem mondhatjuk, hogy a nemek diszjunkt halmazt alkotnának a kulturális fogyasztásban.

A különböző településtípusokon élők kulturális preferenciái legalább akkora különbséget mutatnak, mint amit az iskolai végzettségnél láthattunk. A vidéken élők, akár községben, akár városban lakók, kulturális preferenciájukban a tömegműfajokat részesítik előnyben. A megyeszékhelyen és Budapesten élők ezzel szemben lényegesen nagyobb arányban fordulnak a magasabb műfajokat közvetítő intézmények felé. Meg kell jegyeznünk, hogy ha eltekintünk az intézményes kultúrafogyasztás terétől, és csak azt vizsgáljuk, hogy mindent egybevéve milyen mértékű a kultúrafogyasztás, akkor a megyeszékhely viszi el a pálmát. A kistelepülésen élők önerőből képtelenek igénybe venni azokat a szolgáltatásokat, amelyek a kulturális centrumokban érhetők el. Ezek piaci megfontolások alapján működnek, az állami támogatás hiányában. Azzal szemben, hogy korábban támogatták őket, nem tudnak kulturális missziót betölteni, önerő híján az emberek maguktól képtelenek eljutni más kulturális intézménybe. A kistelepülésen lévő közvetítő intézmények a helyi közízlést szolgálják ki, a túlélésre berendezked-

STIMULUS SPACE AND DIRECTION COSINES OF FITTED PROPERTY VECTORS : dimensions 1,2 and 3

7. ábra. TELEPÜLÉSTÍPUSOK ILLESZTÉSE A KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉGEK
3 DIMENZIÓS TERÉBE. PROFIT MODELL *

ve. Így a kulturális kínálat sok helyen nem képvisel magas színvonalat. Nagyobb valószínűséggel szolgálja a közizlést a lakodalmas rock, mint egy színházi előadás, hiszen ez utóbbi nem is jelenik meg a kínálati oldalon.

Külön vizsgálatunk tárgya¹¹, hogy a rendszerváltás során radikálisan átalakuló társadalom- és gazdaság szerkezettel hogyan alakult át a kistélepek, kistérségek finanszírozása a kultúrákövetítés intézményrendszerét illetően.

1.2. Kultúrafogyasztói típusok

Az előző fejezetben az intézményesített kultúra színtereit próbáltuk egy olyan térben ábrázolni, amelyben az intézmények a látogatottságuk hasonlósága szerint foglalták el és töltötték, feszítették ki a teret. Ebbe a térbe próbáltunk beilleszteni társadalmi csoportokat is, az ő preferenciáik alapján.

Most egy teljesen más megközelítést alkalmazunk. Abban a térben vizsgáljuk a vizsgálatba bekerült embereket, amelyet maguk az intézményesített kultúra szinterei feszítenek ki (a 23 intézményesített kulturális szintér feszíti ki a 23 dimenziós kultúratérét).

¹¹ A kultúrán keresztül. Fókuszcsoportos vizsgálat. Az adatfelvételt a Szonda Ipsos végezte 2010 márciusában a Jelentés a magyar kultúra állapotáról című kutatási projekt keretében. MTA PTI–MEH.

és keressük az emberek sűrűsödését a kultúra terében. Ebben a térben minden vizsgálatba bevont ember ott helyezkedik el, oda kerül, ahova a kulturális fogyasztása alapján soroljuk. Azaz annak alapján, hogy milyen gyakran látogatja a kultúra színtereit – ezek lesznek a színterekre vonatkozó koordináták –, feleltetünk meg minden embert a térben egy-egy pontként. Amennyiben ebben a térben találunk olyan helyeket, ahol az emberek sűrűn helyezkednek el, vagyis hasonlóan „fogyasztják a kultúrát”, és ezek a „sűrűsödési helyek” egymástól jól elkülönülnek, akkor ezeket tekinthetjük a kultúra fogyasztói típusainak.

1. táblázat. KULTÚRAFOGYASZTÓI TÍPUSOK ÁTLAGAI

Mikor volt Őn utoljára ...*	Klaszter 1 Kulturálisan passzívak	Klaszter 2 Mindent fogyasztók	Klaszter 3 Könnyed szórakozók	Klaszter 4 Kulturálisan érdeklődő	Klaszter 5 Kulturális elit	Teljes átlag
	1369 fő	251 fő	401 fő	595 fő	293 fő	2909 fő
	47,10%	8,60%	13,80%	20,50%	10,10%	100%
01. színházi előadáson, hagyományos színházi épületben	0,82	3,51	1,49	2,24	3,01	1,62
02. színházi előadáson máshol, pl. művelődési házban vagy más nem színházi épületben	0,72	3,21	1,09	1,67	3,48	1,42
03. opera-előadáson	0,29	1,01	0,28	0,68	1,06	0,50
04. moziban	1,00	4,60	3,14	2,25	2,76	2,00
05. múzeumban, kiállításon	0,85	4,19	1,85	2,48	3,43	1,81
06. művelődési, közösségi házban (nem színházi előadáson)	1,17	3,61	1,94	2,04	3,80	1,88
07. könyvtárban	0,73	4,19	1,55	1,73	3,18	1,54
08. könyvesboltban	1,10	5,10	2,69	3,78	4,02	2,44
09. galériában, kiállítóteremben	0,46	3,66	0,94	1,74	2,80	1,24
10. komolyzenei hangversenyen	0,27	1,87	0,35	0,83	1,39	0,63
11. dzsesszkoncerten	0,20	1,38	0,37	0,44	1,00	0,44
12. könnyűzenei koncerten	0,50	3,80	2,42	1,30	2,56	1,37
13. fesztiválon	0,86	3,95	2,58	1,71	3,38	1,73
14. táncművészeti rendezvényen (balett, néptánc stb.)	0,44	2,49	0,77	1,07	2,62	0,97
15. plázában, de nem (csak) vásárolni	0,76	5,11	4,13	3,05	2,86	2,21
16. videotékában (videokölcsönzőben)	0,39	2,56	2,24	0,88	1,39	1,00
17. internet cafében	0,15	2,40	1,19	0,36	0,73	0,57

18. kávéházban	0,48	4,65	2,79	1,58	1,94	1,47
19. klubban (pl. film)	0,27	2,96	0,92	0,52	1,03	0,69
20. szórakozóhelyen (pl. diszkó)	0,63	4,68	4,19	0,91	1,84	1,59
21. CD/DVD boltban	0,48	4,59	3,49	1,79	2,51	1,65
22. iskolai kulturális rendezvényen	1,03	4,04	2,54	1,93	3,60	1,88
23. sportpályán, sportsarnokban	1,04	4,41	3,69	1,65	3,59	2,02
Aktivitás	14,61	81,97	46,62	36,64	58,02	32,66
Átlagos gyakoriság	0,64	3,56	2,03	1,59	2,52	1,42

*A táblázatban a következő kódok átlagos értékei találhatók: 6: ebben a hónapban, 5: 2-3 hónapja, 4: fél éven belül, 3: egy éven belül, 2: 2-3 éven belül, 1: régebben, 0: soha. Minél nagyobb az érték, annál nagyobb az intézmény látogatottsága, a „fogyasztás”. Az aktivitás: a 23 intézményre vonatkozó átlagos fogyasztás összege.

Az aktivitást és érdeklődést figyelembe véve az alábbi csoportok körvonalazódtak az adatok tükrében.

1. klaszter: **Kulturálisan passzívak** (47,1%)
2. klaszter: **Mindent fogyasztók** csoportja (8,6%): szívesen jár plazába, moziba, könyvtárba, kávéházba stb. Az átlagnál jóval nagyobb mértékben kávéházba, CD/DVD boltba, moziba, múzeumba, kiállításra stb.
3. klaszter: **Könnyed szórakozók** csoportja (13,8%): szívesen járnak plazába, sporteseményre, CD/DVD boltba. Szórakozásra vágnak, az átlagnál gyakrabban járnak szórakozóhelyekre, plazába, sporteseményekre stb.
4. klaszter: **Kulturálisan érdeklődők** (20,5%): nem olyan aktívak, de könyvesboltba, plazába, moziba szívesen mennek.
5. klaszter: **Kulturális elit** (10,1%): az átlagnál jóval többet jár könyvesboltba, színházba, alternatív színházba, művelődési házba.

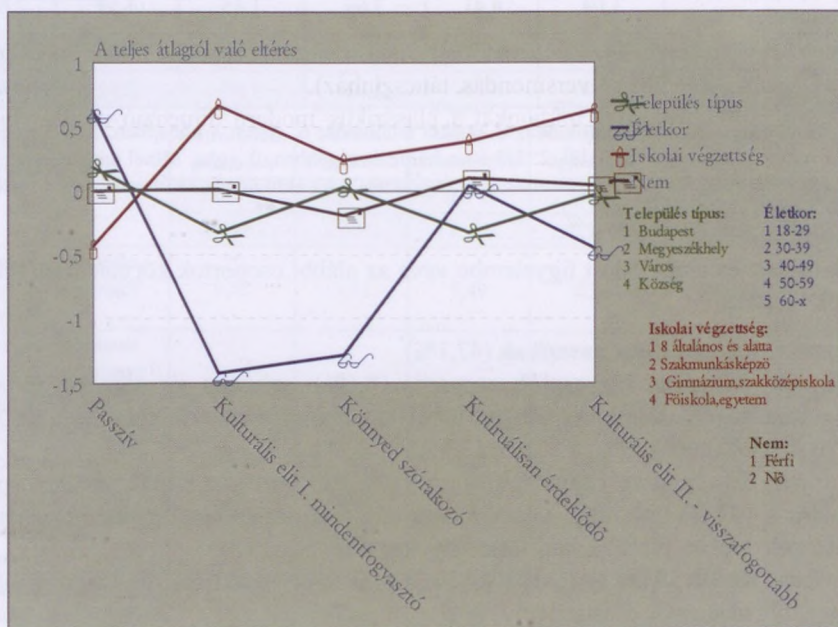
2. táblázat. A KULTÚRAFOGYASZTÓI TÍPUSOK TÁRSADALMI JELLEMZŐI

Társadalmi csoportok	Klaszter 1 Kulturálisan passzív	Klaszter 2 Mindent fogyasztók	Klaszter 3 Könnyed szórakozók	Klaszter 4 Kulturálisan érdeklődő	Klaszter 5 Kulturális elit
	47,10%	8,60%	13,80%	20,50%	10,10%
Nem	Mindkét nem	Mindkét nem	Inkább férfi	Mindkét nem	Mindkét nem
Életkor	Kicsit idősebbek	A legfiatalabbak	Fiatalok	Életkoruk átlagos	Az átlagosnál valamivel fiatalabbak
Iskolai végzettség	Alacsonyabb iskolázottság	Magas iskolai végzettség	Az iskolai végzettség magasabb az átlagnál	Végzettségük magasabb az átlagnál	Az iskolai végzettség magasabb az átlagnál
Település-típus	Átlagos	Inkább a városban élnek	Egyformán élnek falun, városban	Inkább városiak	Egyformán élnek falun, városban
Aktivitás	* 14,61	81,97	46,62	36,64	58,02

* Mindent az átlaghoz viszonyítottunk

A fenti tábla szerint a mindent fogyasztók messze a legaktívabbak. Utánuk következik a kulturális elit, egymás mellett fut a kulturális érdeklődő és könnyed szórakozók csoportja és messze az átlag alatt van az úgynevezett kulturálisan passzív emberek csoportja. A mindent fogyasztó aktív és a szórakozó csoport a legfiatalabb generációhoz tartozik, a másik három klaszter átlagos, a kulturálisan legaktívabb a városokban él, és nekik van a legmagasabb iskolai végzettségük.

A fenti adatokat az alábbi tábla jelzi:

8. ábra. KULTÚRAFOGYASZTÓI TÍPUSOK TÁRSADALMI JELLEMZŐI

A továbbiakban öt kulturális műfaj – színház, film, kiállítás, fesztivál, könyv – fogyasztásának vonatkozásában is alkalmazzuk az előbbieken megismert elemzési módszereket.

2. A SZÍNHÁZ

A megkérdezettek 67,4%-a az elmúlt 12 hónapban nem volt színházban. A színházba járó közönséget kérdeztük arról, hogy mely műfajok érdeklik, attól függetlenül, hogy mit tudnak megnézni. A válaszokból egyértelműen kiderül, hogy a színházba járó felnőtt lakosság egyértelműen a könnyed műfajokat preferálná. A vígjáték (80,1%), a kabaré (58,6 %), a musical (49,8%), a zenés színmű (49,4%), az operett (42,9%) magasan a legnépszerűbb. A kísérleti és alternatív előadások a legkevésbé vonzó (9,8%). A színházi műfajok tekintetében is arra jutottunk tehát, hogy a kikapcsolódást, szórakozást keresik a színházba járók. Lazulni akarnak, a könnyedebb műfajok felé tolnak el fokozatosan.

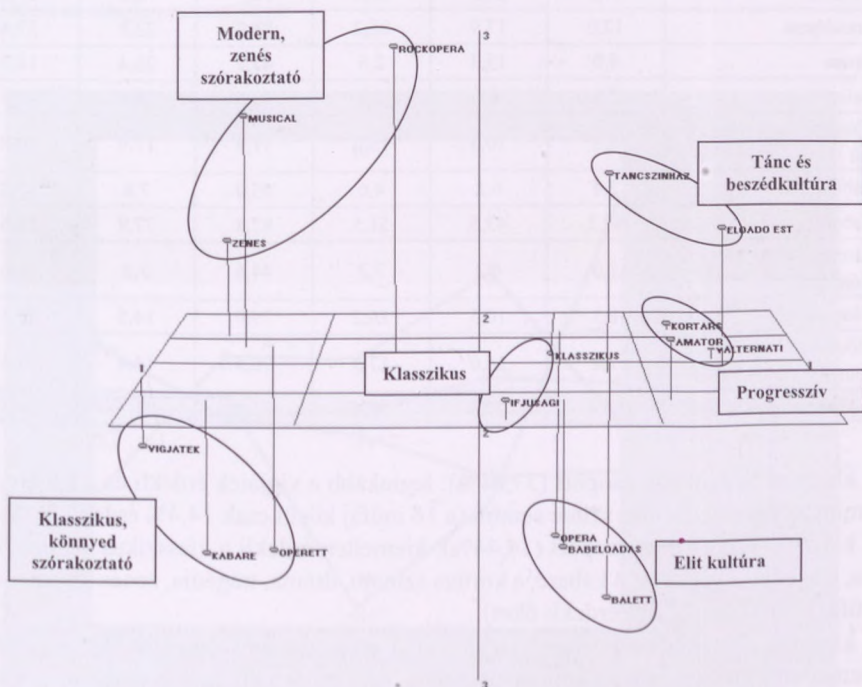
2.1. Színházi műfajok tere

A színházi műfajok tere két féltekére osztható, az egyik oldalon (bal oldal) találhatók a könnyed, tömegszórakoztató műfajok – azok is két részre bomlanak, a klasszikus szórakoztatás műfajai, a kabaré, operett és vígjáték, és a modern, zenés szórakoztató műfajok, a zenés színmű, musical és rockopera –, a másik oldalon (jobb oldal) pedig a tartalmasabb klasszikus szórakoztatás műfajai – a klasszikus színházi műfajok (klasszikus színmű, dráma, tragédia, ifjúsági és gyerekszínmű), az elit kultúra klasszikus műfajai (opera, balett), a progresszív műfajok (kortárs színmű, dráma, tragédia, kísérleti, alternatív előadások, műkedvelő amatőr előadás), a tánc és beszédkultúra műfajai (előadók, stand up comedy, versmondás, táncszínház).

A harmadik dimenzió a műfajokat a klasszikus–modern dimenzió mentén különíti el.

A háromdimenziós színházi műfajok tere azt is jelzi, hogy a bal oldali tömegszórakoztató műfajok nagyobb ívben, szinte átölelően borulnak a sokkal homogénebb, tartalmas klasszikus szórakoztatás műfajaira.

FINAL CONFIGURATION - STRESS DHAT = 0.107794 : dimensions 1,2 and 3

9. ábra. A SZÍNHÁZI MŰFAJOK 3 DIMENZIÓS TERE, MINISSA MODELL

2.2. Színházi műfajok preferenciatípusai

A színházi műfajok preferenciatérében öt típust különböztettünk meg a nem hierarchikus klaszterelemzés segítségével.

3. táblázat. KULTÚRAFOGYASZTÓI TÍPUSOK ÁTLAGAI

Milyen színházi előadások érdeklik?	Klaszter 1 Szórakozó	Klaszter 2 Klasszikus	Klaszter 3 Zeneked- velő	Klaszter 4 Aktív	Klaszter 5 Bulvár	Teljes átlag
	930 fő	363 fő	424 fő	359 fő	437 fő	2513 fő
	37,01%	14,44%	16,87%	14,29%	17,39%	100%
Klasszikus színmű, dráma, tragédia	0,0	100,0	9,7	81,7	49,9	36,3
Kortárs színmű, dráma, tragédia	3,2	33,1	6,5	67,9	16,5	19,6
Zenés színmű	13,2	30,5	68,7	93,4	87,6	49,4
Vígjáték	67,2	71,8	85,0	97,4	94,9	80,1
Operett	25,7	25,1	23,4	63,7	95,5	42,9
Musical	14,2	21,5	90,8	91,7	76,3	49,8
Rockopera	12,0	17,9	82,2	88,0	23,8	37,4
Opera	3,0	15,3	2,6	45,2	26,4	14,7
Balett	2,9	4,1	3,3	42,6	18,0	11,5
Ifjúsági és gyerekszín- mű	8,6	10,3	16,0	71,9	17,9	20,8
Bábelőadás	2,4	6,1	4,6	45,0	7,8	10,3
Kabaré	47,2	43,6	51,5	87,8	77,9	58,6
Kísérleti, alternatív előadások	2,0	6,2	7,2	44,6	3,3	9,8
Táncszínház	6,3	10,5	16,2	79,0	14,5	20,1
Előadóestek, stand up comedy, versmondás	7,4	14,0	17,9	76,9	14,4	21,1
Átlagos gyakoriság	14,4	27,3	32,4	71,8	41,7	31,1

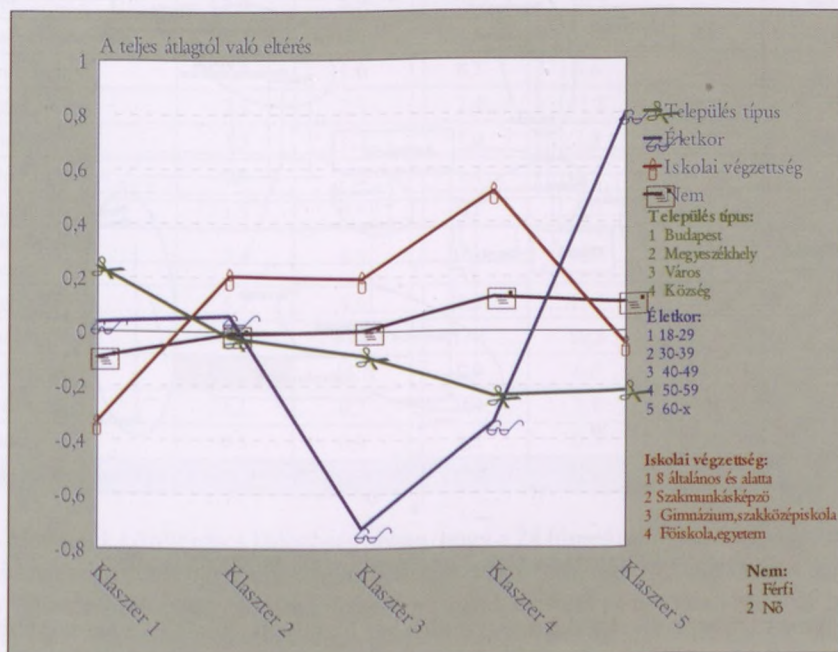
1. klaszter: **Szórakozó** csoport (37,01%): leginkább a vígjáték érdekli és a kabaré, valamint az operett, és más szinte semmi (a 16 műfaj közül csak 14,4% érdekli őket).
2. klaszter: **Klasszikus** csoport (14,44%): kiemelten érdekli a klasszikus színmű, dráma, tragédia, a vígjáték, a kabaré, a kortárs színmű, dráma, tragédia, zenés színmű (a 16 műfaj közül csak 27,3% érdekli őket).
3. klaszter: **Zenekedvelő** csoport (16,87%): a zenés darabok érdeklik őket leginkább, kiemelten a musical és a rockopera, de a zenés színmű és a vígjáték is magasan preferált (a 16 műfaj közül csak 27,3% érdekli őket).
4. klaszter: **Aktív** csoport (14,29%): szinte minden színházi műfaj érdekli őket (a 16 műfaj közül 71,8% (!) érdekli őket).
5. klaszter: **Bulvár** csoport (17,39%): a klasszikus színházi műfajok érdeklik, a progresszív, modern darabok nem érdeklik, de kiemelkedően preferálják az operet-

tet, a vígjátékot, a musicalt, a zenés színműveket, a kabarét (a 16 műfaj közül 41,7% érdekli őket).

4. táblázat. KULTÚRAFOGYASZTÓI TÍPUSOK ÁTLAGAI

Társadalmi csoportok	Klaszter 1 Szórakozó 37,01%	Klaszter 2 Klasszikus 14,44%	Klaszter 3 Zenekedvelő 16,87%	Klaszter 4 Aktív 14,29%	Klaszter 5 Bulvár 17,39%
Nem	Mindkét nem	Mindkét nem	Mindkét nem	Inkább nő	Inkább nő
Életkor	Átlagos	Átlagos	Nagyon fiatalok	Fiatalok	Idősek
Iskolai végzettség	Alacsonyabb iskolázottság	Magasabb iskolai végzettség	Az iskolai végzettség magasabb az átlagnál	Az iskolai végzettség magasabb az átlagnál	Iskolai végzettség átlagos
Településtípus	Inkább vidéken élnek	Egyformán élnek falun, városban	Egyformán élnek falun, városban, de többen városban	Inkább városiak	Inkább városiak
Átlagos gyakoriság	14,4	27,3	32,4	71,8	41,7

* Mindent az átlaghoz viszonyítottunk

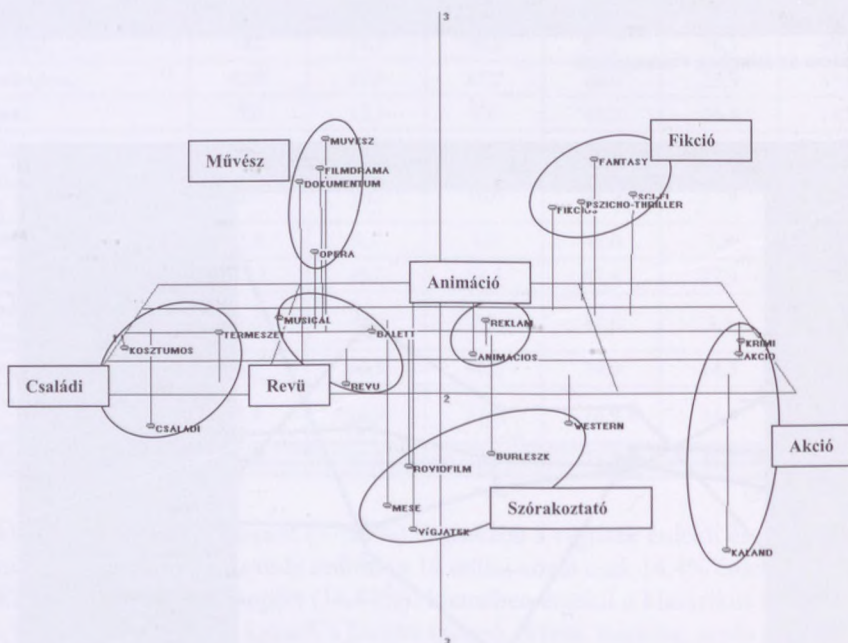
10. ábra. SZÍNHÁZI MŰFAJOK PREFERENCIATÍPUSAINAK TÁRSADALMI JELLEMZŐI

3. A FILM

A megkérdezettek kilencven százaléka filmfogyasztó, így tehát a film még mindig az egyik legnépszerűbb kulturális műfaj. Az „Ön milyen filmeket szeret?” típusú kérdésünknél a 3 legszívesebben nézett filmes műfajt kellett megjelölnie a kérdezetteknek. A kalandfilmek (45,7%), a vígjátékok (40,5%) és az akciófilmek (32,5) vezetik a népszerűségi listát. Ezt követik lényegesen alacsonyabb százalékkal a természetfilmek (27,2%), a családról szóló filmek (26,3%), majd a krimik (24,8%) és a kosztümös filmek (23,3 %). Annál a kérdésünknél, hogy „Mi az a műfaj, amelyet nem vagy nem szívesen nézne meg?”, a pszicho-thriller (34,2%), az operafilm (29,5%) és a sci-fi (27,2%) került az első három helyre. Nem sokkal maradt le a balettfilm (26,7%), a reklámfilm (21,9%) és hatodik helyen végzett az ún. művészfilm (17,7%).

3.1. Filmes műfajok tere

FINAL CONFIGURATION - STRESS DHAT = 0.147679 : dimensions 1,2 and 3

11. ábra. A FILMES MŰFAJOK 3 DIMENZIÓS TERE, MINISSA MODELL

A filmes műfajok elhelyezkedése a térben azt bizonyítja, hogy a legnépszerűbb és egyben a legnagyobb teret kitöltő műfajok a tömegek szórakoztatását célozzák – a klasszikusan szórakoztató filmek (mint a vígjáték, burleszk, western), a családi filmek (családról, gyerekekről szóló filmek, kosztümös filmek, természetfilmek). A térben felül helyezkednek el a művészfilmek és a fikciós filmek.

3.2. Filmes műfajok preferenciátípusai

5. táblázat. FILMES MŰFAJOK PREFERENCIÁTÍPUSAINAK ÁTLAGAI

Ön milyen filmeket szeret?	Klaszter 1 Vígjáték	Klaszter 2 Kalandfilm	Klaszter 3 Akció	Klaszter 4 Plurális	Klaszter 5 Kosztümös	Teljes átlag
	859 fő	421 fő	534 fő	301 fő	577 fő	2513 fő
	31,91%	15,64%	19,84%	11,18%	21,43%	100%
Kalandfilmeket	35,1	100,0	57,8	0,0	34,2	45,7
Családról, gyerekekről szóló filmeket	24,4	28,6	9,4	38,4	36,3	26,3
Krimiket	18,2	30,0	37,1	33,6	14,9	24,8
Akciófilmeket	38,2	0,0	100,0	3,6	2,8	32,5
Westernfilmeket	4,9	19,4	13,5	12,9	5,1	9,9
Kosztümös történelmi filmeket	1,2	0,0	6,1	0,0	100,0	23,3
Művészfilmeket	2,8	3,7	2,0	18,6	4,7	5,0
Revüfilmeket	0,8	2,2	1,3	3,9	3,6	2,1
Fantasyfilmeket	5,5	7,3	11,1	11,9	1,3	6,7
Animációs filmet	3,1	2,2	3,7	4,5	1,8	3,0
Musicalt	5,7	3,4	2,2	12,2	7,0	5,7
Sci-fit	5,0	6,9	10,5	10,9	2,2	6,5
Dokumentumfilmet	9,7	13,2	4,8	37,0	9,8	12,4
Fikciós filmet	2,7	1,6	6,3	8,6	1,2	3,6
Filmdrámákat	2,7	2,9	1,4	11,3	4,6	3,9
Rövidfilmet	1,5	1,2	1,0	2,0	0,6	1,2
Burleszkfilmeket	1,6	1,2	1,1	3,5	1,4	1,6
Operafilmet	1,5	0,9	0,5	5,0	1,5	1,6
Pszicho-thriller filmeket	7,4	6,3	10,6	12,4	2,3	7,3
Mesefilmet	5,7	4,0	3,3	11,5	2,4	4,9
Természetfilmet	16,6	47,4	13,8	50,8	27,6	27,2
Vígjátékokat	100,0	15,1	0,0	0,0	30,6	40,5
Balettfilmet	1,1	0,2	0,4	2,1	1,0	0,9
Reklámfilmet	0,1	0,9	0,2	0,7	0,0	0,3
Átlagos gyakoriság	12,3	12,4	12,4	12,3	12,4	12,4

A klaszterek között nincs különbség abban, hogy a 24 filmes műfajból átlagosan hányféle filmet neveztek meg olyannak, amelyet kedvelnek, szeretnek (átlagosan 12,4%).

A klasztereket egy-egy filmes műfajról neveztük el, mert szinte mindegyik csoportban egy-egy filmes műfajt 100%-osan preferálnak. Kivétel ez alól a 4. csoport, amelyben nincs domináns filmes műfaj, ezért azt plurálisnak neveztük el.

1. klaszter: **Vígjátékos** csoport (31,91%): leginkább a vígjáték érdekli és az akciófilm, valamint a családról, gyerekekről szóló filmek.

6. táblázat. A FILMES MŰFAJOK PREFERENCIATÍPUSAINAK TÁRSADALMI JELLEMZŐI

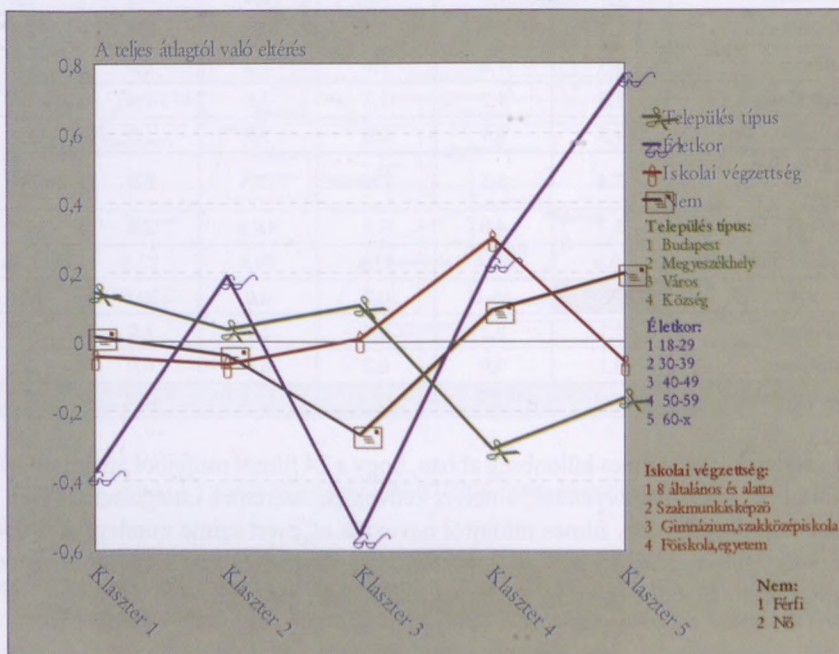
Társadalmi csoportok	Klaszter 1 Vígjáték 31,91%	Klaszter 2 Kalandfilm 15,64%	Klaszter 3 Akció 19,84%	Klaszter 4 Plurális 11,18%	Klaszter 5 Kosztümös 21,43%
Nem	Mindkét nem	Mindkét nem	Inkább férfi	Inkább nő	Inkább nő
Életkor	Fiatalok	Inkább idősebbek	Nagyon fiatalok	Inkább idősebbek	Idősek
Iskolai végzettség	Az iskolai végzettség átlagos	Az iskolai végzettség átlagos	Az iskolai végzettség átlagos	Az iskolai végzettség magasabb az átlagnál	Az iskolai végzettség átlagos
Településtípus	Egyformán élnek falun, városban	Egyformán élnek falun, városban	Egyformán élnek falun, városban	Leginkább városiak	Inkább városiak
Átlagos gyakoriság	12,3	12,4	12,4	12,3	12,4

* Mindent az átlaghoz viszonyítunk

2. klaszter: **Kalandfilm**es csoport (15,64%): kiemelten érdekli a kalandfilm (100%), emellett a természetfilmeket szeretik, és a krimiket és a családról szóló filmeket.

3. klaszter: **Akció**csoport (19,84%): az akciófilmeket mindannyian szeretik, ezen kívül a kalandfilmeket és a krimiket.

4. klaszter: **Plurális** csoport (11,8%): a kaland-, kosztümös filmeket és a vígjátékot egyáltalán nem kedvelik, az összes többi filmes műfajt az átlagnál jobban kedvelik,

12. ábra. A FILMES MŰFAJOK PREFERENCIATÍPUSAINAK TÁRSADALMI JELLEMZŐI

kiemelten a természetfilmeket, dokumentumfilmeket, a családról szóló filmeket, a krimiket és a művészfilmeket.

5. klaszter: **Történelmi, kosztümös** csoport (21,43%): a történelmi kosztümös filmeket mindegyikük szereti, a többi filmet átlagosan.

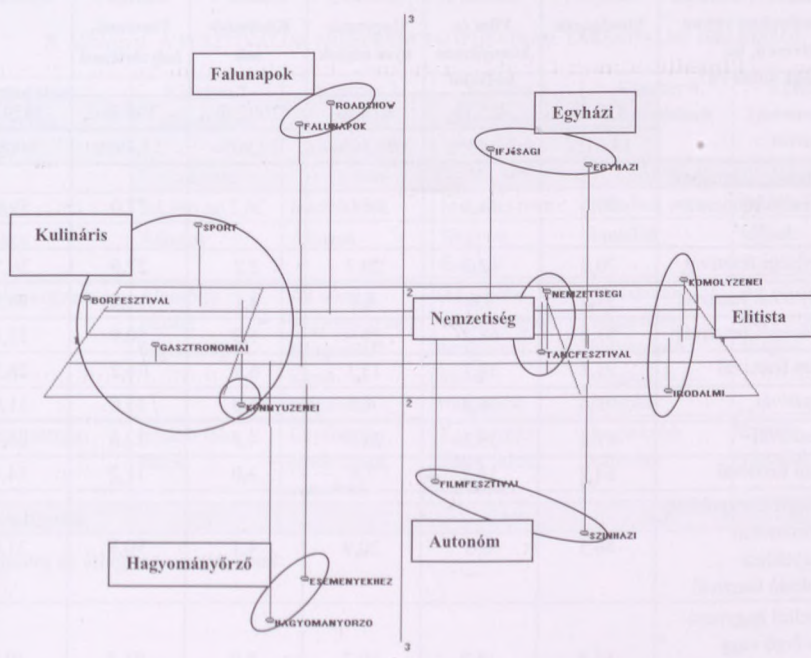
A klaszterek szociológiai hátterét a 6. táblázat tartalmazza.

4. A FESZTIVÁL

Megkérdeztük, hogy az általunk felsorolt fesztiválok közül melyeken venne részt szívesen, ha lehetősége volna rá. A városnapok, falunapok, búcsú, helyi rendezvények (59,8%) magasan vezetnek a sorban, ezután következik a borfesztivál (35,4%), majd a könnyűzenei (35,1%) és a negyedik a gasztronómiai (32,4%) fesztivál. Itt is jól látható, hogy a hedonista műfajok kerülnek leginkább előtérbe. Új, népszerű műfajok jönnek létre (gasztronómia), de első helyen a tradicionális falunapok állnak még mindig.

4.1. Fesztiválok tere

FINAL CONFIGURATION - STRESS DHAT = 0.114455 : dimensions 1,2 and 3

13. ábra. A FESZTIVÁLOK 3 DIMENZIÓS TERE, MINISSA MODELL

A fesztiválok tere is két féltékére bontható, az egyik felén találjuk a tömegeket vonzó, könnyed kikapcsolódást nyújtó, kulináris fesztiválokat (borfesztivál, gasztronómiai, könnyűzenei, sportfesztivál, a hagyományörző, történelmi eseményekhez kötődő,

falunapok, roadshow-ok), szemben az elit kultúrához kötődő fesztiválműfajok, az elitista (irodalmi, komolyzenei fesztiválok), az autonóm (film- és színházi fesztivál), a nemzetiségi (nemzetiségi és táncfesztivál) és az egyházi (egyházi és gyermek- és ifjúsági fesztivál). Világosan kirajzolódik tehát két dimenzió, két világos szembenállás. Egyik tengely egyik pólusán vannak az ún. könnyű fesztiválokat (gasztronómia, városnapok) kedvelők, amelyek erősen polarizáltan állnak szemben a komolyabb műfajokat kedvelők csoportjával. Itt is vannak köztes részek – egyformán mennek film-, gyerek-, egyházi és természeti fesztiválra. A másik tengelyen is erős polarizáció van. A közösségi léttel kapcsolatos fesztiválok az egyik pólus (akik szeretnek összejönni más, hasonló beállítottságú emberekkel), ilyenek azok, akik számára elsődlegesen a városnapok, az egyházi, a természeti és a gasztronómiai fesztivál izgalmas. A másik oldal az intellektuálisabb vonal. Őket inkább a műfaj iránti lelkesedés fogja össze, nem az összetartás tudata, vágya. Az adatok tükrében egyébként állítható, hogy a fesztiválok egyre kevésbé a magasan kvalifikált csoportok műfaja.

4.2. Fesztiválok preferenciátípusai

7. táblázat. A FESZTIVÁLOK PREFERENCIATÍPUSAINAK ÁTLAGAI

A következő fesztiválok közül melyeken venne részt szívesen, ha lehetősége volna rá?	Klaszter 1 Mindenevő	Klaszter 2 Film és könnyűzene kedvelői	Klaszter 3 Hagyományos népiek	Klaszter 4 Közömbösök	Klaszter 5 Történeti-helytörténeti	Teljes átlag
	419 fő	405 fő	618 fő	1092 fő	395 fő	2929 fő
	14,31%	13,83%	21,10%	37,80%	13,49%	100%
Városnapok, falunapok, búcsú, helyi rendezvények	92,6	44,3	96,0	26,2	77,0	59,8
Nemzetiségi fesztivál	70,8	12,2	20,7	2,2	27,9	20,7
Komolyzenei fesztivál	37,7	9,6	4,4	4,1	10,4	10,5
Könnyűzenei fesztivál	81,8	68,2	24,9	5,9	50,9	35,1
Színházi fesztivál	91,1	38,1	13,1	6,9	36,2	28,3
Filmfesztivál	91,6	76,4	4,7	5,0	35,0	31,0
Táncfesztivál	87,9	39,1	21,3	4,5	22,3	26,7
Irodalmi fesztivál	64,7	14,2	3,4	3,0	11,2	14,4
Természeti ünnepekhez vagy történelmi eseményekhez kapcsolódó fesztivál	86,3	6,6	20,9	4,1	90,3	31,0
Történelmi hagyományokat őrző vagy történelmi helyszíneken tartott fesztivál	85,8	14,9	10,7	5,0	91,7	30,6
Sportfesztivál	60,1	49,1	14,3	7,0	42,1	26,2
Egyházi fesztivál	31,5	3,4	5,1	5,0	14,5	9,9
Gasztronómiai fesztivál	79,8	26,3	30,9	8,5	57,9	32,4

Borfesztivál	74,0	34,1	45,2	5,6	63,4	35,4
Gyermek- és ifjúsági fesztivál	74,8	26,5	13,9	4,8	27,0	22,6
Roadshow/termék-bemutatók	53,0	17,2	12,5	3,9	19,6	16,4
Aktivitás	1163,4	462,9	342,0	101,5	677,3	431,0
Átlagos gyakoriság	72,7	28,9	21,4	6,3	42,3	26,9

1. klaszter: **Mindenevő** csoport (14,31%): minden fesztivál az átlagosnál jobban érdekli őket.

2. klaszter: **Film és könnyűzene** kedvelői (13,83).

3. klaszter: **Hagyományörzők** (21,10%): fesztiválok kedvelői, tájjelleghez kötődő, hagyományt kedvelők.

4. klaszter: **Közömbösek**(37,80%): csupán a városnapok, falunapok, búcsú, helyi rendezvények iránt mutatnak némi érdeklődést.

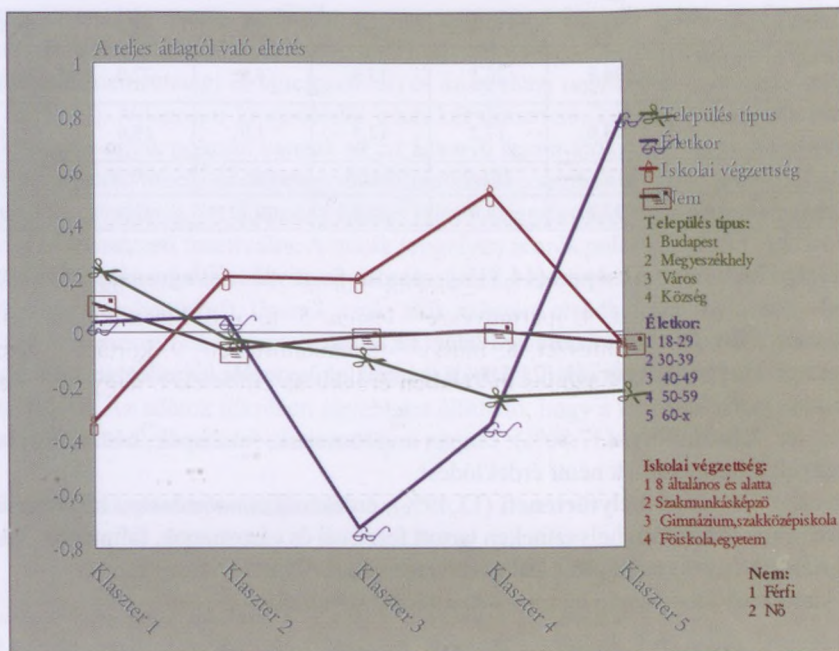
5. klaszter: **Történeti-helytörténeti** (13,49%): érdekli őket a történelmi hagyományokat őrző vagy történelmi helyszíneken tartott fesztivál és városnapok, falunapok, búcsú, helyi rendezvények, valamint a kulináris fesztiválok.

A klaszterek szociológia hátterét a 8. táblázat tartalmazza.

8. táblázat. A FESZTIVÁLOK PREFERENCIATÍPUSAINAK TÁRSADALMI JELLEMZŐI

Társadalmi csoportok	Klaszter 1 Mindenevő	Klaszter 2 Film és könnyűzene	Klaszter 3 Hagyományos népiek	Klaszter 4 Közömbösek	Klaszter 5 Történeti-helytörténeti
	14,31%	13,83%	21,10%	37,80%	13,49%
Nem	Inkább nő	Inkább férfi	Mindkét nem	Mindkét nem	Inkább férfi
Életkor	Átlagos	Átlagos	Nagyon fiatalok	Fiatalok	Idősek
Iskolai végzettség	Alacsony iskolai végzettség	Az iskolai végzettség az átlagosnál kicsit magasabb	Az iskolai végzettség az átlagosnál kicsit magasabb	Az iskolai végzettség lényegesen magasabb az átlagnál	Az iskolai végzettség átlagos
Településtípus	Inkább falu, vidék	Egyformán élnek falun, városban	Egyformán élnek falun, városban	Leginkább városiak	Inkább városiak
Aktivitás	72,7	28,9	21,4	6,3	42,3

* Mindent az átlaghoz viszonyítunk

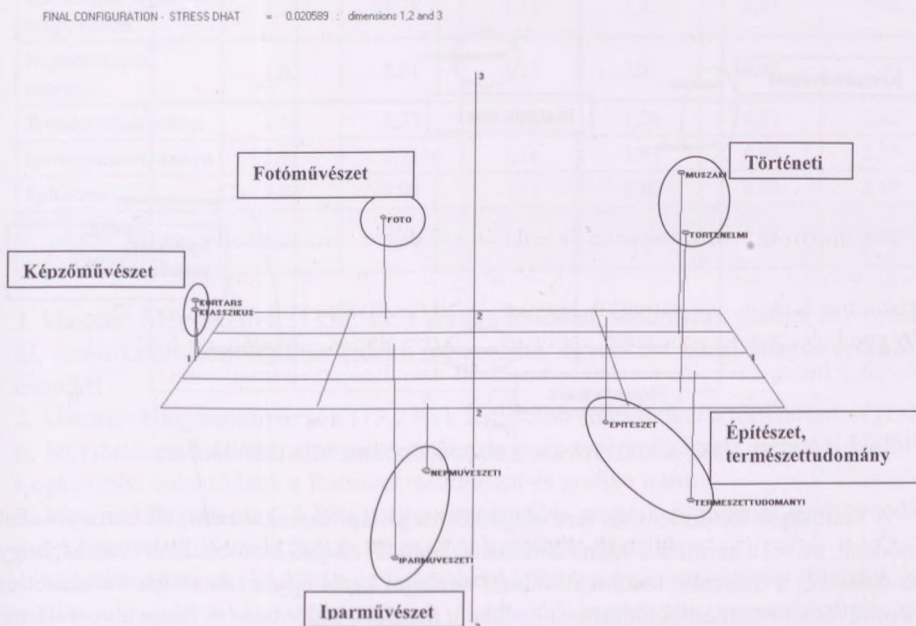
14. ábra. A FESZTIVÁLOK PREFERENCIATÍPUSAINAK TÁRSADALMI JELLEMZŐI

Az emberek leginkább azért járnak fesztiválokra, hogy szórakozzanak, de az ott megszerezhető izgalmas élmények és az együttlét öröme is jelentős vonzerőt jelent számukra. A 2008-as nyár egyik legsikeresebb fesztiválja volt a szünetelő Művészetek Völgye helyett megrendezett Kapolcsi Bűvészeti Napok, amelyet a – fesztivál szervezői által becslést adtak szerinti – közel 50 ezer látogató kimagaslónak értékelt: egy százfokú skálán 81 pontot kapott. Az utóbbi és az alábbi néhány adat abból az adatfelvétélből derült ki, amelyet a Szonda Ipsos – az MTA PTI megbízásából – készített a fesztiválon 200 látogató körében. A megkérdezettek életkori és nemi összetétele megfelelt az ország felnőtt lakosságának. A látogatók első helyen (95,5 százalék) a szórakozást jelölték meg látogatásuk céljaként. A kulturális rendezvények adta élmények és a baráti társaság is sokakat (40-46 százalékot) indított el a rendezvény felé. Minden harmadik látogató az értékörzés, értékmentés funkcióját emeli ki, bő egyharmad a hétköznapi monotonitást megtörő eseményt látja a fesztiválban. Az emberek háromtizedét a nyitottság, a világ megismerésének vágya vitte Kapolcsra, s ugyanennyien a felémelő, kellemes érzéseket nyújtó, körülményeket hangsúlyozták. A Kapolcsi Bűvészeti Napok eseménysorozata kielégíti a fesztiválok iránt érdeklődők igényeit. Sikerének alapvetően két titka van: erősíti az ott lévőkben az összetartozás érzését, valamint színvonalas kulturális programoknak ad teret, nem engedi be a kommersz alkotásokat. A fesztivál erényének tartják azt is, hogy pártoktól független rendezvény. Értékettermelő funkciója leginkább a kvalifikált társadalmi rétegeknek fontos, de a többi társadalmi réteg körében is nagy súlya van. A közösségi funkció ugyancsak mindenkinek fontos szempont, de főképpen a fiatalok számára jelent lényeges motivációt.

5. KIÁLLÍTÁSOK

A kiállítások esetében egyik kérdésük arra vonatkozott, hogy „mennyire érdeklik Önt a különböző témájú kiállítások?”. A válaszok preferenciasorrendjében (1: egyáltalán nem érdekli, 5: nagyon érdekli) az első helyen a történelmi, régészeti, helytörténeti kiállítások és a természettudományi kiállítások osztoznak (2,6). A második helyre a népművészeti, néprajzi és az iparművészeti, design (2,4) kategóriák kerültek. A kortárs művészetek állnak a legutolsó helyen, de annak értéke is (1,9) közel áll az előzőkhöz. A 9 kategória (1. történelmi-régészeti-helytörténeti, 2. természettudományi, 3. népművészeti-néprajzi, 4. iparművészeti-design, 5. fotó, 6. klasszikus festészet, szobrászat, grafika, 7. építészet, 8. műszaki-technikatörténeti, 9. kortárs festészet, szobrászat, grafika) közel azonos mértékben érdekli az embereket, nagy eltéréseket nem tapasztalhatunk.

5.1. Kiállítások tere

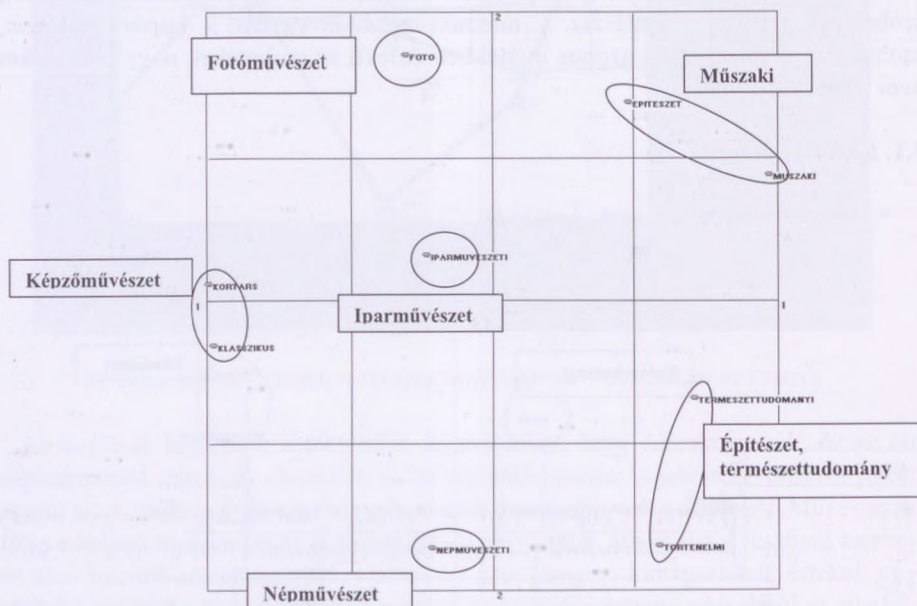

15. ábra. A KIÁLLÍTÁSOK 3 DIMENZIÓS TERE, MINISSA MODELL

A kiállítások háromdimenziós tere – hasonlóan a korábban látott kulturális terekhez – két féltekére bomlik. A bal oldali félteke a művészetekhez kapcsolódik, a jobb oldali félteke pedig a reálszféra privilégiuma, közöttük meglehetősen nagy szakadék tátong. A művészetek féltekéjén a képzőművészet csoportjában a klasszikus festészet, szobrászat, grafika, a kortárs festészet, szobrászat, grafika iránti érdeklődés oly közeli, annyira hasonló, amint nem láttunk másutt, és a gyakoriságokból sem volt következtethető (mert míg az előbbi a 6. kiállítások preferenciasorrendjében, szemben a kortárs mű-

vészetek utolsó ranghelyével, a 9. pozícióval). Vagyis a képzőművészeti érdeklődés felülbírál minden más érdeklődést. A képzőművészetet két irányból veszi körül, karolja át az iparművészet és népművészet, a másik irányból pedig a fotóművészet. A másik félteke, a reálszféra építészet és természettudományi térrésze a művészeti félteke iparművészeti térrészével tölti ki a harmadik dimenzió egyik felét, ezt nevezhetnénk innovatív műfajoknak. Ezzel szemben áll a történelmi, régészeti, helytörténeti, a műszaki, helytörténeti és a művészeti féltekén lévő fotózás.

FINAL CONFIGURATION - STRESS DHAT = 0.133641 : dimensions 1 and 2

16. ábra. A KIÁLLÍTÁSOK 2 DIMENZIÓS TERE, MINISSA MODELL

A kiállítások kétdimenziós tere alapvető megállapításainkat nem, de bizonyosakat módosít, mivel a harmadik látens dimenzió „beépül” az első kettőbe. Ezért van az, hogy az építészet a műszaki, technikatörténeti műfajjal kerül egybe, és az iparművészet és népművészet iránti érdeklődésben egyébként meglévő különbség itt hangsúlyozottá válik. Az iparművészet, design az origóhoz történő közel kerülése szerepének érdekes változását, kohéziós és befogadó hatását is jelzi.

5.2. Kiállítások preferenciatípusai

A kiállítások kilenc műfajú terében a klaszterelemzés nem hierarchikus módszerével próbáltunk elkülöníteni sűrűsödési térrészeket. Eszerint öt típust, öt klasztert kaptunk, amelyek az embereket a kiállítások témája szerinti érdeklődésük, preferenciájuk alapján csoportosította.

9. táblázat. KIÁLLÍTÁSOK PREFERENCIATÍPUSAINAK ÁTLAGAI

Mennyire érdeklik Önt a következő témájú kiállítások?	Klaszter 1 Mérsékelt- tek	Klaszter 2 Hagyományőrzők	Klaszter 3 Passzívak	Klaszter 4 Aktívak	Klaszter 5 Szupra- érdeklődők	Teljes átlag
	384 fő	392 fő	1105 fő	510 fő	561 fő	2949 fő
	13,02%	13,29%	37,37%	17,29%	19,02%	100%
Kortárs festészet, kortárs szobrászat, grafika	1,85	1,32	1,10	2,88	3,29	1,94
Klasszikus festészet, klasszikus szobrászat, grafika	2,04	1,81	1,22	3,42	3,94	2,29
Fotó	2,48	2,06	1,22	3,36	3,81	2,35
Műszaki, technikatörténeti	1,84	2,27	1,25	2,75	3,39	2,12
Történelmi, régészeti, helytörténeti	2,14	3,78	1,32	3,23	4,33	2,64
Népművészeti, néprajzi	2,02	3,21	1,25	2,81	4,02	2,40
Természettudományi	2,56	3,33	1,26	3,26	4,31	2,62
Iparművészeti, design	2,91	2,21	1,14	2,97	4,08	2,37
Építészeti	2,28	1,93	1,11	2,86	3,79	2,17
Átlagos gyakoriság	2,24	2,44	1,21	3,06	3,88	2,32

1. klaszter: **Mérsékelték** (13,02%): a kortárs festészet, szobrászat, grafika és a műszaki, technikatörténeti kiállítás érdekli legkevésbé, egyébként közel átlagos érdeklődő csoport!

2. klaszter: **Hagyományőrzők** (13,29%): leginkább érdekli őket a történelmi, régészeti, helytörténeti kiállítás, a természettudományi és a népművészeti, néprajzi kiállítás. Legkevésbé érdeklődnek a festészet, szobrászat és grafika iránt.

3. klaszter: **Passzívak** (37,37%): ez a legnagyobb csoport, több mint egyharmada a megkérdezetteknek, nem járnak sehova, de bevallják, és ez jó.

4. klaszter: **Aktívak** (17,29%): egyaránt érdeklődnek a művészetek iránt. Fiatalok, városiak, magasabb iskolai végzettségűek. A második legaktívabb, magasabb érték, műszaki, iparművészet, építészet.

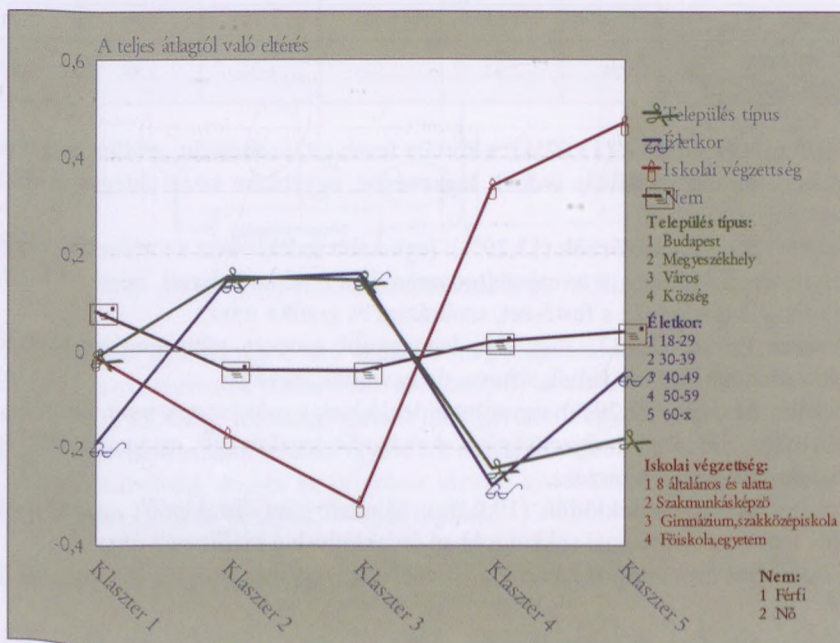
5. klaszter: **Szupraérdeklődők** (19,02%): Minden iránt érdeklődők csoportja, akik minden témában az átlagnál sokkal jobban érdeklődnek a kiállítások iránt.

A klaszterek szociológiai hátterét a 10. táblázat tartalmazza:

10. táblázat. KIÁLLÍTÁSOK PREFERENCIATÍPUSAINAK ÁTLAGAI

Társadalmi csoportok	Klaszter 1 Mérsékelt	Klaszter 2 Hagyomány- őrzők	Klaszter 3 Passzívak	Klaszter 4 Aktívak	Klaszter 5 Szupra- érdeklődők
	13,02%	13,29%	37,37%	17,29%	19,02%
Nem	Inkább nő	Mindkét nem, picit több a férfi	Mindkét nem, picit több a férfi	Mindkét nem, picit több a nő	Mindkét nem, picit több a nő
Életkor	Fiatalok	Átlagosnál idősebb	Átlagosnál idősebb	Nagyon fiatalok	Az átlagoshoz közeleli életkor
Iskolai végzettség	Átlagos iskolai végzettség	Alacsony iskolai végzettség	Nagyon alacsony iskolai végzettség	Az iskolai végzettség lényegesen magasabb az átlagnál	Az iskolai végzettség a legmagasabb
Településtípus	Egyformán élnék falun, városban	Inkább élnek vidéken	Inkább élnek vidéken	Leginkább városiak	Inkább városiak
Átlagos gyakoriság	2,24	2,44	1,21	3,06	3,88

* Mindent az átlaghoz viszonyítunk

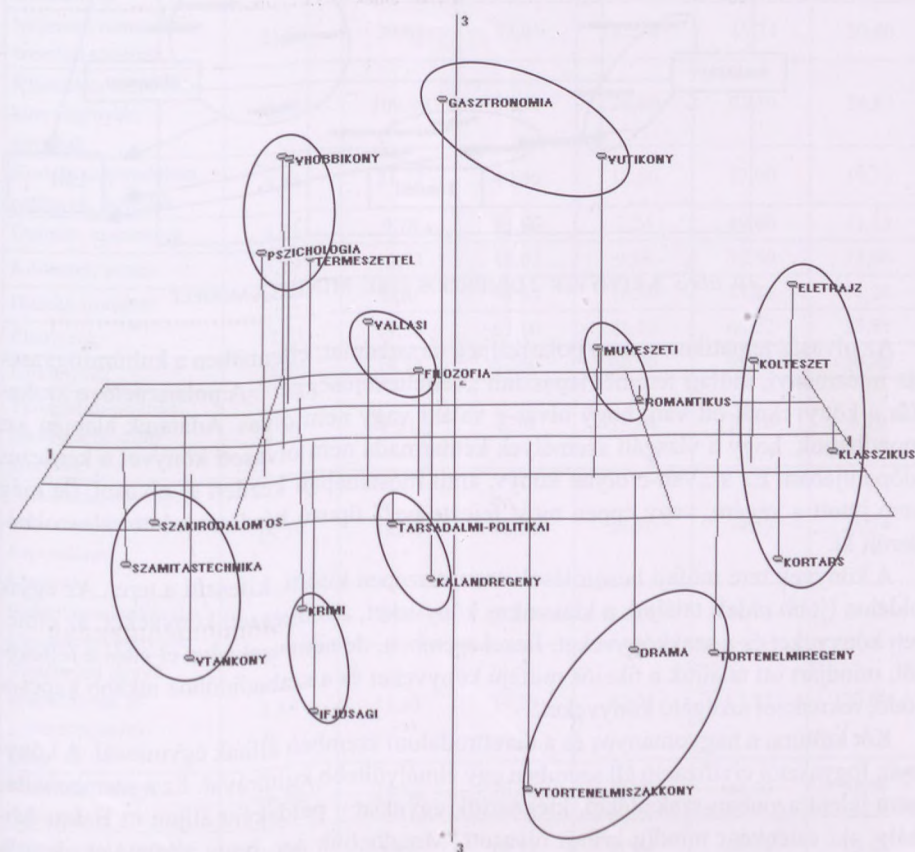
17. ábra. A KIÁLLÍTÁSOK PREFERENCIATÍPUSAINAK TÁRSADALMI JELLEMZŐI

6. KÖNYVEK TERE

Megkérdeztük, hogy milyen gyakran szoktak könyvet olvasni. A megkérdezettek 27,2 százaléka soha nem olvas könyvet. 28,9 százalék pedig ritkábban, mint havonta. Havonta egyszer 6,4 százalék, havonta többször 9,6%, hetente egyszer 4,9, hetente többször 11,1%, 11,9% naponta olvas könyvet. A „Van-e olyan könyv, amit mostanában kezdett olvasni, de még nem jutott a végére, vagy éppen most fejezte be?” típusú kérdésre 65,4% mondta azt, hogy nincs. A legtöbb könyv, amit olvasnak, a saját könyvtárukban fellelhető könyv (83,5%).

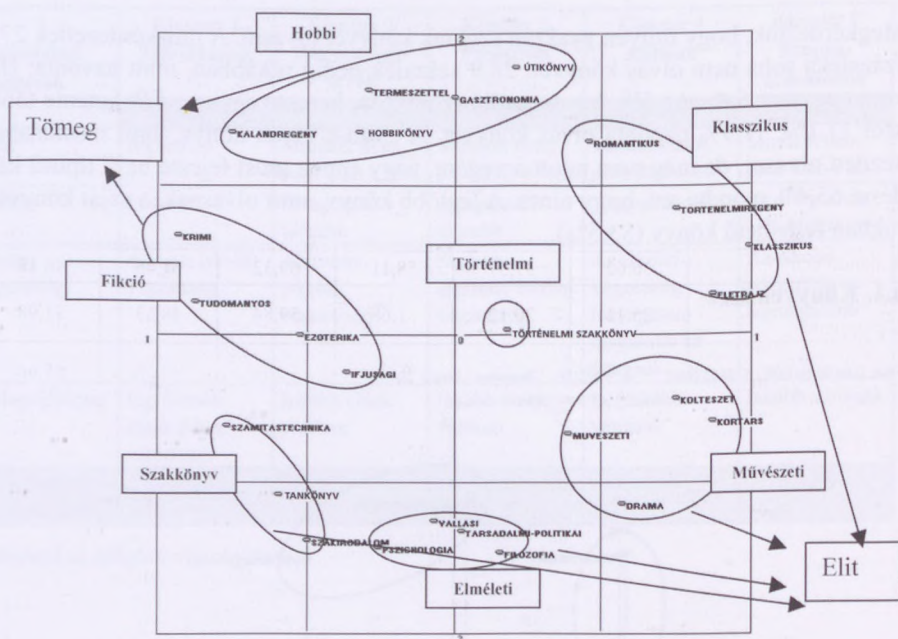
6.1. Könyvek tere

FINAL CONFIGURATION - STRESS DHAT = 0.178117 : dimensions 1,2 and 3

18. ábra. A KÖNYVEK 3 DIMENZIÓS TERE, MINISSA MODELL

FINAL CONFIGURATION - STRESS DHAT = 0.265820 : dimensions 1 and 2

19. ábra. A KÖNYVEK 2 DIMENZIÓS TERE, MINISSA MODELL

Az olvasás tematikusan nem polarizálja a társadalmat, ellentétben a kultúrafogyasztás intézményi, műfaji tereinél tapasztalt „kétféltékűséggel”. A polarizáció, a szakadás a könyveknél ott van, hogy olvas-e valaki vagy nem olvas. Adataink alapján azt mondhatjuk, hogy a vizsgált személyek kétharmada nem olvasott könyvet a kérdés időpontjában. Ez a „Van-e olyan könyv, amit mostanában kezdett el olvasni, de még nem jutott a végére, vagy éppen most fejezte be?” típusú kérdésre adott válaszokból derült ki.

A könyvek tere műfaji besorolások szerint szépen kitölti, kifeszíti a teret. Az egyik oldalon (jobb oldal) találjuk a klasszikus könyveket, a művészeti könyveket, az elméleti könyveket és a szakkönyveket. Ezzel szemben, de nem szakadva el ettől a féltékétől, mindjárt ott találjuk a fikciós műfajú könyveket és a szabadidőhöz inkább kapcsolódó, rekreációt szolgáló könyveket.

Két kultúra, a hagyományos és a divatirodalom szemben állnak egymással. A könyvű, fogyasztói civilizáció áll szemben egy elmélyültebb kultúrával. Ez a szembenállás nem jelent azonban szakadékot, kiegészítik egymást – példaként álljon itt Babits Mihály, aki esténként mindig krimit olvasott. Mondhatjuk azt, hogy a könyvet olvasók valójában felfűzhetők egy folytonos kör vonalára, mivel a könyvek műfajait nem szegmentálja a társadalom, de a könyv olvasásának vagy nem olvasásának ténye szegmentálja a társadalmat.

6.2. Könyvek preferenciátípusai

11. táblázat. A KÖNYVEK PREFERENCIÁTÍPUSAINAK ÁTLAGAI

Milyen könyveket olvas?	Klaszter 1 Klasszikus, lektűr	Klaszter 2 Klasszikus szépiro- dalom	Klaszter 3 Klasszikus mindenevő	Klaszter 4 Plurális	Klaszter 5 Intenzív mindentevő	Teljes átlag
	1038 fő	409 fő	266 fő	320 fő	189 fő	2222 fő
	46,71%	18,41%	11,97%	14,40%	8,51%	100,00%
Kalandregény	36,62	37,57	58,11	69,32	61,46	46,18
Krimi, akció, thriller, kémtörténet	25,11	20,12	31,68	59,84	48,33	31,98
Tudományos- fantasztikus	6,79	7,02	9,58	57,91	45,08	17,66
Népszerű romantikus, szerelmi történet	21,82	29,62	77,03	12,39	45,24	30,40
Klasszikus szépiroda- lom, regények, novellák	0,00	100,00	83,48	26,60	93,39	39,57
Kortárs szépirodalom, regények, novellák	5,44	21,17	40,46	12,56	77,90	19,33
Drámák, színművek	4,41	9,78	23,96	7,24	49,40	11,75
Költészet, versek	5,79	12,73	48,07	9,84	72,60	18,06
Ifjúsági irodalom	5,22	6,50	18,65	16,50	37,21	11,24
Életrajzok	12,21	19,26	65,10	22,25	69,22	25,97
Útikönyvek	14,00	14,54	57,60	60,96	68,96	30,80
Társadalmi-politikai kérdésekről szóló könyvek	2,70	7,51	6,74	13,04	37,10	8,29
Állatokkal, növények- kel, természettel kapcsolatos könyvek	15,79	12,90	42,51	53,80	74,57	28,74
Számítástechnikával kapcsolatos könyvek	5,82	2,91	5,20	24,19	27,74	9,62
Történelmi tárgyú szakkönyvek és ismeretterjesztő könyvek	8,88	11,33	17,29	42,71	67,72	20,00
Történelmi tárgyú regények	16,32	23,12	70,06	44,02	84,50	33,50
Művészettel kapcsola- tos könyvek	1,58	5,98	15,72	11,04	64,54	10,45
Ezotériával kapcsolatos könyvek	4,21	4,68	18,02	14,88	26,42	9,32
Szakirodalom	13,23	10,87	14,99	35,40	66,30	20,47

Hobbikönyvek, hasznos tanácsok, információk a mindennapokhoz	17,84	9,67	47,99	42,71	71,85	27,92
Népszerű pszichológia, önismeret, önkitaljesítés	2,51	3,15	9,70	12,09	46,33	8,36
Vallási tárgyú könyvek	7,37	6,96	12,63	11,03	31,26	10,39
Népszerű filozófia, bölcsélet, gondolati könyvek	3,86	4,80	5,55	6,29	46,60	7,98
Tankönyvek	11,06	10,91	17,93	21,11	52,69	16,61
Gasztronómia	9,26	9,43	49,39	27,56	57,37	20,63
Átlagos gyakoriság	10,31	16,10	33,90	28,61	56,95	20,61

1. klaszter: **Klasszikus, lektúr** (szűkkeblű lektúr) csoport (46,71%): sokan vannak, nem olvasnak, kalandregény, krimi, akció, thriller, kémtörténet és a népszerű romantikus, szerelmi történet, ami érdekli még egy kicsit őket. Demográfiailag átlagosak – egy kicsit fiatalabbak, egy kicsit alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, kicsit vidékiesebbek, és egy kicsit több férfi van közöttük, viszont marginális csoport az olvasás szempontjából!

2. klaszter: **Klasszikus szépirodalom és minden mást nem** csoport (18,41%): a klasszikus szépirodalom, regények, novellák a kedvenceik, és még egy kis lektúr. Inkább idősebbek, inkább nők.

3. klaszter: **Klasszikus mindenevő** csoport (11,97%): útikönyvek, krimi, akció, thriller, kémtörténet, tudományos-fantasztikus, állatokkal, növényekkel, természettel kapcsolatos könyvek, történelmi tárgyú regények, történelmi tárgyú szakkönyvek és ismeretterjesztő könyvek, hobbikönyvek, hasznos-tanácsok, információk a mindennapokhoz: ez a preferenciájuk. Többen vannak a nők, idősek, átlagos iskolázottságúak, és leginkább városban élnek.

4. klaszter: **Plurális** csoport (14,40%): kalandregény, útikönyvek, krimi, akció, thriller, kémtörténet, tudományos-fantasztikus, állatokkal, növényekkel, természettel kapcsolatos könyvek, történelmi tárgyú regények, történelmi tárgyú szakkönyvek és ismeretterjesztő könyvek, hobbikönyvek, hasznos tanácsok, információk a mindennapokhoz: ez a preferenciájuk. Többen vannak a nők, nagyok fiatalok, az átlagosnál iskolázottabbak, és egyformán élnek falun, városban.

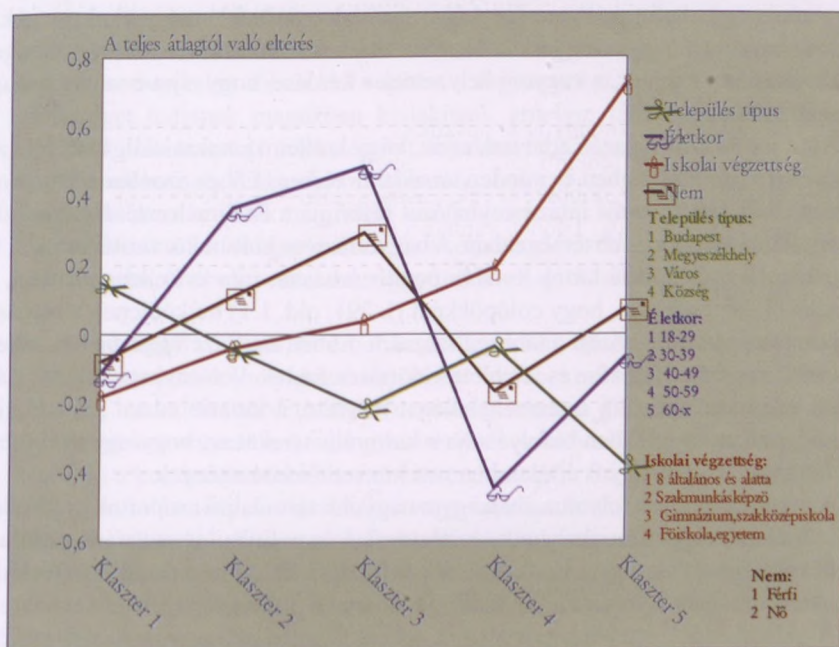
5. klaszter: **Intenzív mindenevő** (8,51%): közel háromszorosan (2,8-szeresen) verik az átlagot érdeklődésben, és ez minden műfajra vonatkozik. Magas iskolai végzettségűek, fiatalok és leginkább városiak.

A klaszterek szociológiai hátterét a 12. táblázat tartalmazza:

12. táblázat. A KÖNYVEK PREFERENCIATÍPUSAINAK ÁTLAGAI

Társadalmi csoportok	Klaszter 1 Klasszikus, lektűr	Klaszter 2 Klasszikus szépirodalom	Klaszter 3 Klasszikus mindenevő	Klaszter 4 Plurális	Klaszter 5 Intenzív mindenevő
	31,91%	15,64%	19,84%	11,18%	21,43%
Nem	Mindkét nem, egy kicsit több férfi	Inkább nő	Inkább nő	Inkább nő	Mindkét nem
Életkor	Kicsit fiatalok	Inkább idősebbek	Idősek	Nagyon fiatalok	Az átlagnál kicsit fiatalabbak
Iskolai végzettség	Kicsit alacsonyabb iskolai végzettség	Az iskolai végzettség átlagos	Az iskolai végzettség átlagos	Az iskolai végzettség magasabb az átlagnál	Magas iskolai végzettség
Településtípus	Egy kicsit vidékiebbek	Egyformán élnek falun, városban	Leginkább városiak	Egyformán élnek falun, városban	Leginkább városiak
Átlagos gyakoriság	10,31	16,10	33,90	28,61	56,95

* Mindent az átlaghoz viszonyítottunk

20. ábra. A KÖNYVEK PREFERENCIATÍPUSAINAK TÁRSADALMI JELLEMZŐI

Ajánlások

Egyértelműen a tömegműfajok felé tolódik el a fogyasztás minden egyes most kiemelt kulturális területen. Természetesen más és más társadalmi értékdimenziót jelent és jelentett mindig is például a színház vagy a mozi. Mára azonban sokkal erőteljesebben érvényesül az a tendencia, hogy a színház megteremti a maga kommerszt, a film pedig megteremti a maga elitjét. És emellett még a kultúraközvetítésnek is vannak műfajai, van egy sajátos hierarchiája. Mindez a téma többdimenziójú elemzését teszi szükségessé.

- Megvizsgáltuk, hogy mit hogyan vesz birtokba a fogyasztó. A kutatáshoz kapcsolódó munkákban¹² elemeztük, hogy mindez miként befolyásolja értékrendjét, magatartásformáit, és bemutattunk néhány „esetet”, amelyben „cselekszik”. A „rendszerátalakítás rendszere” – amelynek mibenlétét a társadalomtudományok jeles képviselői, elsősorban a szociológusok és a politikusok egyre buzgóbban elemzik – átrendezte a magyar társadalom gazdasági, politikai és ezzel szoros összefüggésben szociális szerkezetét, amely nyilvánvalóan együtt jár az erkölcsi-szellemi értékek átalakulásával is. Mindez tetten érhető a kulturális „tevékenységekben” is. Éppen ezért nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kultúra köztulajdon, ezért olyan rendszert kell kiépíteni, amiben alanyi jogon jár a kultúra, azaz a szélesebb tömegekhez is szervezett formában is eljuthat és nem véletlenszerűen vagy éppen anyagi helyzettől függően. Mint azt már említettük: a kulturális intézményrendszer – sokszor gazdasági kényszerűségből – a szórakoztatás felé megy el, de az is körvonalazódik, hogy – a fogyasztás szerkezetének átalakulásával – sokszor a magánélet szervezettségének, a vagyoni helyzetnek a kérdése, hogy eljut-e valaki a magasabb kultúráig.
- Amit ma az állam igazán adni tud, az az, hogy szellemi javakat szolgáltat, jól szervezeten, jó minőségben és minden társadalmi térben. Ehhez azonban a hagyományos kultúraközvetítői intézményhálózat reformjára és újracsatlására van szükség különösen a kisebb térségekben. A hagyományos kultúraközvetítői tereket, így például a művelődési házak korábbi pozitív hatásait, újra ki kellene aknázni, hiszen ők képesek arra, hogy cölöpként (l. 291. old. 1.1) működjenek a magas és kommersz kultúra között a többség számára. Ebben az összefüggésben a szakemberek megfelelő képzése és jelenléte különösen fontos. Versenyképességünk záloga a kultúraközvetítői intézményhálózat megléte, a kutatás adatai jól mutatják, hogy milyen mértékben befolyásolja a kulturális tereket az, hogy egy településen vannak-e hagyományos értelemben vett közvetítői intézmények.
- A rendszerátalakítás folyamatában egyre nagyobb társadalmi csoportok „szakadnak le”, szorulnak perifériahelyzetbe gazdaságilag és politikailag egyaránt, az állami, önkormányzati szolgáltatások körének szűkülése különösen érinti a művelődés-oktatás intézményrendszerét, tehát az alapvető kultúraszolgáltatás rendszerét. A „leszakadók” értelemszerűen saját erőből képtelenek megoldani tudástökéjük

¹² Jelentés a kultúráról című könyvsorozat I., II. (Vész)jelzések a kultúrában (2009) MTA PTI, II. Mire jó a kultúra (2010), Magna Produkció. Szerk.: Antalóczy Tímea–Füstös László–Hankiss Elemér.

szinten tartását és bővítését, és természetesen mindez kihat gyermekeik életesélyére, életminőségére is.

- A kultúrának identitásképző és közösségteremtő ereje van. A tág értelemben vett kultúra, mint a társadalmi élet elválaszthatatlan velejárója, fontos szerepet lát el az egyéni ismeretszint, kommunikációs készség, önismeret, önreprezentáció, önkifejezés, önérvényesítés, konfliktuskezelés és önbizalom kialakításában, fejlesztésében. Ezek jelenthetik a kultúra direkt befolyását, vagy ha úgy tetszik, hasznát a kulturális életben részt vevő személyek szellemi és ezen keresztül gyakorlati életére nézve. A kultúra készségfejlesztő funkciójának egyik sajátossága, hogy akár tudattalanul, szórakozás közben is érvényre juthat. A technikai eszközök specializálódása és egyre szélesebb hozzáférhetősége miatt a kultúrához való hétköznapi viszonyunk sokat változott az elmúlt évtizedekben, ami a lehetőségek kiszélesedése mellett számos veszélyt is rejt magában. Ezek az eszközök nem helyettesíthetik az emberi kapcsolatokat, önmagukban nem segítenek hozzá, hogy tisztában legyünk saját gondolatainkkal és érzelmeinkkel. Ehhez ugyanis elengedhetetlenek a környezetünkől érkező visszajelzések. A technikai eszközök fejlődésének pozitív hatásait magától értetődően érdemes minél inkább kiaknázni, a negatív hatásokat pedig kivédeni. Ehhez célszerűnek látjuk a kultúra fogyasztóit, felhasználóit minél fiatalabb – akár óvodás – korban megtanítani maguknak az eszközöknek a készség szintű használatára, hangsúlyozva a lehetséges veszélyeket. Az önálló gondolkodás és értékpreferencia igényének felkeltése alkalmas arra, hogy az ebben a szellemben felnövő generáció tagjai már valóban a lehetőségeket és ne a káoszt lássák a kultúra és a média által felkínált, egyre nagyobb választékból. Ehhez elsősorban talán abban kell segíteni a fogyasztókat, hogy érett, integrált személyiséget tudjanak magukban kialakítani, amelyre támaszkodva magabiztos, érvekkel alátámasztott értékeléseket fogalmazhatnak meg. A kultúra közvetítő szerepének komoly funkciója van abban is, ahogyan az egyéni döntések, értékpreferenciák és az azoknak megfelelő viselkedések működnek, továbbá indulataink és érzelmeink adekvát kezelésében, és a céljaink eléréséhez nélkülözhetetlen konfliktuskezelés, önérvényesítés és meggyőzőerő elsajátításában. (Kiszely – Szecsődy, 2010)
- Az a tény, hogy az állam, és ezzel összefüggésben, ennek következményeképpen az önkormányzatok (helyi hatalom), egyre inkább, szellemi és anyagi értelemben, „kivonul” a kultúráközvetítésből (nem finanszírozza azt), egyre inkább a piaci szempontok érvényesülnek a „fogyasztásban”. A lakosság egyre nagyobb hányada szorul ki a kultúráközvetítés intézményrendszeréből. Részben azért, mert lakóhelyén ilyen intézmények nincsenek – vagy éppen már nem tudnak kultúráközvetítéssel foglalkozni –, hiszen ezek fenntartását a helyi társadalom képtelen finanszírozni. Másrészt azért, mert a családok jó részének „fogyasztói kosarába” már nem fér bele a szellemi termék, illetve ami belekerül, az olcsó tömegtermék, aminek mellékhatásai egyelőre beláthatatlanok.

Újra Vitányi Iván szavaival élve: „A közművelődés (...) a nemzet sorsának, jövőjének egyik alapkérdése.” A közműveltséget viszont nem lehet a piac logikájára bízni, annak eminensen állami szolgálatnak kell lennie, hiszen a magyar lakosságnak az

a közel tíz százaléka, amely a rendszerváltozás hajnalán kizuhant a munka világából, nem tudja önerőből finanszírozni annak a tudásnak a megszerzését, amely önmaga és családja munkaerő-piaci pozíciójának javításához nélkülözhetetlen. Vizsgálódásaink során egyre inkább arra a következtetésre jutottunk, hogy a többség számára „egyedül nem megy”.

További adatok, elemzések, ajánlások a kutatási adataink elemzéséből származó szakértői tanulmányokban olvashatóak, amelyek – a projekt keretében – a Jelentés a magyar kultúra állapotáról című könyvsorozat, (Vész)jelzések a kultúráról (MTA PTI, 2009) és a Mire jó a kultúra (Magna Produkció, 2010) című kötetekben jelentek meg.

IRODALOM

- Antalóczy Tímea–Füstös László (2002): VölgyBE ZÁRT MŰVÉSZET, Budapest, Új Mandátum.
- Antalóczy Tímea–Füstös László–Hankiss Elemér (szerk., 2009): (Vész)jelzések a kultúráról. Budapest, MTA PTI.
- Antalóczy Tímea–Füstös László–Hankiss Elemér (szerk., 2010): Mire jó a kultúra? Budapest, Magna Produkció.
- Eliot, T. S. (2003): A kultúra meghatározása. Budapest, Szent István Társulat.
- Földényi F. László (2008): Búcsú a műveltségtől. In: Az ész álma. Pozsony, Kalligram.
- Gans, Herbert (1998): Népszerű kultúra és magaskultúra. In: Wessely Anna (szerk.): A kultúra szociológiája. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium, 114–149.
- Vitányi Iván (1983): Vitáirat a mai magyar művelődésről. Budapest, Gondolat.
- Vitányi Iván (1997): A magyar társadalom kulturális állapota. Budapest, Maecenas.

Megjelent kiadványok, háttértanulmányok

Jelentés a magyar kultúra állapotáról című könyvsorozat I-II. kötet

I. kötet: (Vész)jelzések a kultúráról

Antalóczy Tímea–Füstös László–Hankiss Elemér (szerk., 2009): Budapest, MTA PTI.

Antalóczy Tímea: Kor-kép

Kapitány Ágnes Kapitány Gábor: A kultúra változása – Változások kultúrája

Csepeli György – Prezsák Gergő: Új szegénység. A digitális egyenlőtlenség kulturális hatásai

Benedek Mariann: Kulturális értékteremtők – A kortárs magyar művészet társadalomszerkezete

Kuti Éva: A kultúra iránti érdeklődés és a kultúrafogyasztás alakulása a Nemzeti Médiaanalízis adatai alapján

Lipóth Ágnes: A keresztény értékrend jelenléte a magyar fejekben és szívekben

Benedek Mariann: A kultúra finanszírozásának nemzetközi tapasztalatai

Sas Tamás: A magyar film helyzete és jövőképe a filmfejlesztés, a gyártás és a forgalmazás, mint egységes koncepció tükrében

Varga Tibor: Nyelv, oktatás, kultúra

Kovács Györgyi – Márta István: Az előadó-művészeti törvény megszületésének körülményei, megvalósításának tapasztalatai

Csatlós Judit: Fiatal fotóművészek pályaképe

Varga Tibor: Civil feljegyzések a médiáról

II. kötet: Mire jó a kultúra?

Antalóczy Tímea–Füstös László–Hankiss Elemér (szerk., 2010): Budapest, Magna Produkció Kft.

Vitányi Iván: Mire jó a kultúra?

Antalóczy Tímea–Füstös László–Hankiss Elemér: Magyarország kulturális térképe

Benedek Mariann: A kulturális fogyasztás budapesti színterei

Varga Tibor: „Miénk itt a tér...” Az emberi térhasználat kulturális dimenziói

Csepeli György – Prazsák Gergő: Kultúra, internet, autonómia

Szeccsődy-Kiszely Márta: A kulturális élet szerepe az (egyéni és szociális) készségek fejlődésében és ápolásában

Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: Pártok és szubkultúrák a politikai kampány tükrében. Értékválasztás, 2010 Lasztóczy Petra: Digitális könyvkiadás, digitális könyvtárak

Virág Hajnalka: A magyar üvegművészet helyzete – avagy miként mászhatunk ki a gödörből?

VILÁGRASZÓLÓ MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉS MŰSZAKI TELJESÍTMÉNYEK

Gazda István, Sipka László, Végh László, Tószegi Zsuzsanna, Dürr János
(Magyar Tudománytörténeti Intézet; Magyar Szabadalmi Hivatal)

A PROJEKT KERETEI, CÉLKITŰZÉSEI

A kutatási projekt a *Magyar Tudományos Akadémia* és a *Miniszterelnöki Hivatal* közös kezdeményezése alapján indult 2009 őszén. A „Világraszóló magyar tudományos és műszaki teljesítmények” munkacímét viselő projekt irányítói abból a meggyőződésük-ből álltak a kutatási program élére, hogy ideje kidolgozni egy világszínvonalú technológiai alapokra épülő tudásbázist, amely az egész emberiség fejlődésére hosszú távon ható tudományos és műszaki eredmények bemutatásával méltó módon szolgálja a nemzeti önreprezentációt.

Az induláskori hármas célrendszer:

- a 2010. évi Sanghaji Világkiállítás magyar napjára készüljön egy kínai és angol nyelvű összeállítás, amely a legjelentősebb magyar találmányok bemutatása mellett a kínai–magyar intellektuális kapcsolatokra fókuszál;
- a 2011. évi EU-elnökség idejére készüljön el egy angol–magyar nyelvű portál, amely az elérhető legmagasabb technológiai színvonalon mutatja be azokat a tudományos és mérnöki teljesítményeket, amelyek – nem didaktikus módon – reprezentálják a magyarság szellemi erejét és az európai népekkel való évezredes szellemi kölcsönhatását;
- hosszabb távon valósuljon meg egy többretegű tudásbázis, amelynek
 - első rétege a lehető legteljesebb merítéssel, magyar nyelven tárja fel a hazai tudományos, műszaki és gazdasági élet eredményeit;
 - a második réteg a közoktatás és az érdeklődő nagyközönség számára magas szintű ismeretterjesztő színvonalon mutatja be a legfontosabb szereplőket és alkotásaikat;
 - a harmadik réteg a világraszóló tudományos és műszaki eredményeket ismerteti meg angol nyelven a külföldiekkel.

A projekt kereteinek kijelölése során a következő 12 témacsoport, illetve azon belül kiemelve egy-két világszerte ismert emblemikus személyiség, alkotás bemutatását határoztuk el:

- Játékelmélet – Rubik Ernő és a bűvös kocka;
- Számítástechnika – Neumann János és a számítógép;
- Vízépítéset, városépítéset – Vásárhelyi Pál és a Tisza-szabályozás;

- A távolság leküzdése: vasút, jármű, repülés – Kandó Kálmán és a Kandó-mozdony;
- Magyarok a Manhattan-terv megvalósításában – a „Marslakók” (Kármán Tódor, Szilárd Leó, Wigner Jenő, Neumann János, Teller Ede);
- Magyarok a Holdon – Bay Zoltán és a Hold-reflexiók kísérlet, Pavlics Ferenc és a holdjáró;
- A magyar geometriai iskola – Bolyai és a nem-euklidészi geometria, Domokos Gábor – Várkonyi Péter és a Gömböc, Erdély Dániel és a Spidron;
- Testi egészség – Semmelweis Ignác, az anyák megmentője és Szent-Györgyi Albert, a C-vitamin felfedezője;
- Lelki egészség, harmónia – Selye János és a stresszelmélet, Csikszentmihályi Mihály és a flow;
- Zenei harmónia – Bartók Béla zeneszerzői munkássága, Kodály Zoltán és a Kodály-módszer;
- A World Science Forum Magyarországon – A 12 tudós a 21. századról című kötet anyaga;
- Kínai–magyar intellektuális kapcsolatok (Eötvös-inga, Hudecz László stb.).

Az egyes témákat mátrixba rendeztük, amelynek függőlegesen tengelyén a tudományos, mérnöki, illetve művészi besorolás kapott helyet, vízszintesen pedig az alkotó **személyiségek**, az emblematikus **alkotások**, illetve az **organizációs** teljesítmények. A fenti témákat és szempontokat a mellékelt mátrix mutatja be (1. melléklet).

A projekt irányító testülete felkért őt, a tudomány- és technikatörténet, illetve a tartalomipar területén jártas, ismert szakembert, hogy a fenti témakörökben folytasson kutató- és gyűjtőmunkát, dolgozzon ki néhány kiemelt témát, valamint tervezze meg a tudásbázis bemutatásának egy lehetséges modelljét.

A PROJEKT EREDMÉNYEI

A projekt első célkitűzésének megvalósulását előre nem látható, és egyáltalán nem várható fejlemény akadályozta meg. Annak ellenére, hogy a projekt egyik elindítója a Miniszterelnöki Hivatal volt, többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült a világkiállítás kormánybiztosával, illetve a magyar pavilon kivitelezését és működtetését közbeszerzési pályázaton elnyert cég vezetőjével kapcsolatba kerülni. A kormánybiztos végig elhárította a minisztériumot képviselő kormány-főtanácsadó, illetve az államtitkári rangot viselő projektvezető többszöri megkeresését. Az irányító testület döntése alapján a hármas célrendszer első elemét ki kellett iktatni.

A projekt irányító testülete a világkiállítás megnyitását követően, az elektronikus sajtóból értesült arról, hogy a magyar pavilonban bemutatott egy újonnan megrendelt filmet „Magyar feltalálók” címmel. Ekkor vált bizonyossá, hogy a projekt indulásától eltelt hét hónapi munka egy része kárba vészett. A kutatómunka egyik fő témája a kínai–magyar tudományos és műszaki kapcsolatrendszer feltárása volt, de valamennyi összegyűjtött dokumentumot értékelni kellett abból a szempontból, van-e kínai vonatkozása.

Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a Sanghaji Világkiállításon nem kap bemutatkozási lehetőséget a Világraszóló magyar tudományos és műszaki teljesítmények c. projekt, előtérbe került a második, illetve harmadik célkitűzés: az EU-elnökségre való felkészülés, illetve az oktatás és a nagyközönség számára készítendő tudásbázis internetes bemutatásra való előkészítése.

A projektvezető kérésére a tizenkét témából – a körülményekre tekintettel – elhagytuk a kínai–magyar kapcsolatokat, és a kidolgozandó témákat a következő hat nagy egységbe vontuk össze:

- játék, játékelmélet, közgazdaságtan,
- energetikusok, atomtudósok,
- számítástechnika,
- élettudomány, testi és lelki harmónia,
- tértudomány,
- közlekedés, a távolság leküzdése.

Az anyaggyűjtés megkönnyítésére és a felkutatott források hatékony feldolgozására elkészült egy jelszóval védett webes felület (<http://tudanyoscsarnok.mszh.hu>), ahová a kutatócsoport tagjai mintegy 800 dokumentumot töltöttek föl.

A MeH-MTA stratégiai kutatások félévi projektbeszámolójára elkészült egy rövid, attraktív prezentáció, amelyben állóképek és animációk váltották egymást, zenei aláfestéssel. A projekt záróakkordjaként a kutatócsoport tagjai által írt rövid szócikkek, a kulcsszavakhoz tartozó fogalommagyarázatokból és állóképekből elkészült egy jelszóval védett webes alkalmazás, a leendő portál demóváltozata. A demóváltozat rendező szempontja az idő; ennek vetületében mutatja be a tudásbázis elemeit. A fentiekben ismertetett hat fő téma köré rendezve, az időtengely mentén szerepelnek a magyar tudományos és műszaki élet nagyjai, valamint világraszóló alkotásaik. A http://vktadmin.digitalnatives.hu/vkt/preview_vkt címen, jelszavas belépéssel elérhető demóváltozat a hat témakörben 300 szócikket és kulcsszó-magyarázatot tartalmaz. A jelszavas hozzáférés mindaddig szükségszerűen megmarad, amíg a feltöltött források (főként a képek) felhasználására szóló szerződések meg nem kötöttek, és a jogdíjak kifizetése meg nem történik. A projekt irányító testülete számára a demóváltozatból készül egy kivonat DVD lemezen.

A KUTATÓMUNKÁRÓL

Célunk a hat kiválasztott témakör esetében a hazai tudományos–műszaki eredmények és azok összefüggésrendszerének vázlatos bemutatása, ezzel is igazolván, hogy a magyarok számos tudományos eredménnyel járultak hozzá a nemzetközi fejlődéshez. Részletekbe sem az egyes témák bemutatásánál, sem az élettrajzokban nem bocsátkoztunk, mivel mindezek számos helyen visszakereshetők. A jelen munka keretein belül inkább az összefüggések felvázolására törekedtünk.

A technikai eredmények gyakran szabadalmi leírásban is testet öltöttek; ezt a tényt igyekszünk jelezni. A szabadalmak közül néhány most kerül első alkalommal a nemzetközi eredményeket bemutató összeállításba. A későbbiek során, a leendő internetes portálon a felkutatott szabadalmak teljes szövege tanulmányozható lesz.

Igyekeztünk azt is igazolni, hogy a külföldön élt és alkotott magyar tudósok ismereteik alapjait és gondolkozásmódjuk kialakulását nem kis részben a magyarországi oktatási intézményeknek és kiemelkedő tanáraiknak köszönhetjük, valamint azt is, hogy kulturális és tudományos kapcsolataikat továbbra is fenntarthatták hazai személyekkel és körökkel. Természetes, hogy a külföldön dolgozó magyarok egymással is kapcsolatot tartottak, amelyre néhány példát hozunk.

Egykori iskoláik fontosságára utalt Bejczy Antal is, amikor 2010. március 20-án az MTA dísztermében – a Magyar Örökség-díjat megköszönve – Teller Edét idézte: Egy-szer megkérdezték Tellert, ugyan mi lehet a titka annak, hogy olyan sok kiváló műszaki szakember érkezett Magyarországról? Rövid gondolkodás után Teller azt válaszolta, hogy talán az: valamennyien humán gimnáziumba jártunk, ahol irodalmat, történelmet, zenei és művészeti ismereteket tanítottak nekünk. Tehát – és ezt már mi tesszük hozzá – nem szakbárbaok lettek, hanem széles látókörű, tájékozott, művelt emberek, akik a szakmai problémákat is más látásmóddal szemlélik és kezelik.

A témaköröket mintegy mintaként választottuk ki, ennek megfelelően számos fontos szakterülettel természetesen nem foglalkozunk, s csak azokat az összefüggéseket emeltük ki, amelyek itt érvényesek. A kapcsolódások – amelyeket mintegy billiárdeffektusként értelmezünk – jelzik egy-egy személyiség adott témakörökben elfoglalt centrális szerepét.

Jellemző, hogy esetünkben a következő súlypontok adódtak:

Személy	Kapcsolódások száma	Témakörök sorszáma
Neumann János	4	1, 2, 3, 4
Kempelen Farkas	3	1, 2, 4
Rátaí Dániel	3	3, 4, 5
Eötvös Loránd	2	2, 5
Hevesy György	2	2, 4
Lax Péter	2	2, 6
Rubik Ernő	2	1, 5
Simonyi Károly	2	3, 6
Tihanyi Kálmán	2	3, 6

Táblázatunk rámutat arra a háttéranyagra, amelyet interneten adunk közre, s amelyben szabadalmak, eredeti dokumentumok, fordítások, illusztrációk találhatók.

1. JÁTÉK, JÁTÉKELMÉLET, KÖZGAZDASÁGTAN

Nyelvünk és gondolkodásmódunk szorosan összefügg, s talán ennek köszönhető, hogy irodalmunkban és tudományunkban is gyakorta tetten érhető a játékoság, a szabad asszociációk tükröződése. Ezt két szinten is vizsgálhatjuk, az egyik a hétköznapi értelemben vett játékok szintje, a másik a játékelmélet, amely számos tudományos területen is felhasználható.

Az első csoportból kiemeljük Kempelen Farkas sakkozógépét, amelyet maga is játéknak tekintett. Rubik Ernő bűvös kockája és más játéka – bár „az év játéka” elismerést több országban is elnyerte – már túlmutat ezen a síkon, és a térelmélet kategóriában is

megjelenik. A játékok művelői között említettük a világ legfiatalabb bűvész világbajnokát, Hajnóczy Somát, és a jelenleg legfiatalabb nemzetközi sakk-nagymestert, a 14 éves Rapport Richárdot (akinek a teljesítménye hasonló a Polgár-lányok és Lékó Péter korábbi eredményéhez). Ne feledjük, hogy a sakk magyar szerelmesei nem csak sportteljesítményükkel kerültek a világ élvonalába, hanem komoly agytornát okozó sakkeladványokkal is, ezek szerzői között számos mérnök, tudós, zeneszerző is található. Azt is tudnunk kell, hogy Élő Árpád (1903–1992) magyar származású amerikai sakkozó, sportvezető, fizikus dolgozta ki (1959-ben) a sakkozó teljesítményt számszerűen értékelő Élő-pontszámok rendszerét, amelyet a nemzetközi sakk-életben 1970-től a mai napig használnak. (A sakkjátékosok rangsorolásával foglalkozó műve 1978-ban jelent meg.)

Külön kategóriát jelentenek a sikeres számítógépes játékok magyar alkotói.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az 1928-as amszterdami olimpián szellemi olimpiai bajnokságot nyert Mező Ferenc *Az olimpiai játékok története* című munkájával. Ez könyv alakban magyarul 1929-ben, németül 1930-ban jelent meg.

Ugyancsak külön kategória és a játékoság mellett komoly tudományos felkészültséget igényel a különböző szakterületeken rendezett diákolimpiákon való részvétel, amelyeken évtizedek óta a világ élvonalában járunk. Ide sorolható a diákok számára kiírt hazai és nemzetközi tudományos és innovációs megmérettetéseken való sikeres szereplésünk is.

*

Ami a játékelméletet és annak közgazdasági vonatkozásait illeti, vissza kell nyúlnunk Neumann Jánoshoz, aki ennek a témakörnek meghatározó jelentőségű kutatója volt. Megállapításai széles körben felhasználhatóak voltak, sikeres továbbfejlesztésük révén többen is eljutottak a Nobel-díj kitüntetésig, köztük Harsányi János.

A szorosan vett közgazdaságtan területén több honfitársunk is nemzetközileg számottevő szerepet játszott. Közülük megemlítjük a Nagy-Britanniában munkásságáért lordságot nyert Balogh Tamást és Káldor Miklóst. Az európai kontinensen tevékenykedett és a pénzügyi életben alkotott maradandót Lámfalussy Sándor. A jövő országának, Kínának gazdasági életével foglalkozott és foglalkozik Tóth Barna.

2. ENERGETIKUSOK, ATOMTUDÓSOK

Az energetikai krízishelyzethez közeledő korunkban érdemes szemügyre vennünk, hogy milyen széles spektrumban működtek és működnek ezen a szakterületen magyar alkotók. A régebbi múltba visszatekintve az igen sokoldalú Segner János András egyik, napjainkban is használt eszközétől, a Segner-keréktől eljuthatunk az ugyancsak számos területen nagyot alkotó Kempelen Farkas kidolgozta, közvetlenül forgó mozgást végző erőgép egyik változatáig, valamint a Nobel-díjas Oláh György jövőbe mutató metanol-gazdaság javaslatáig.

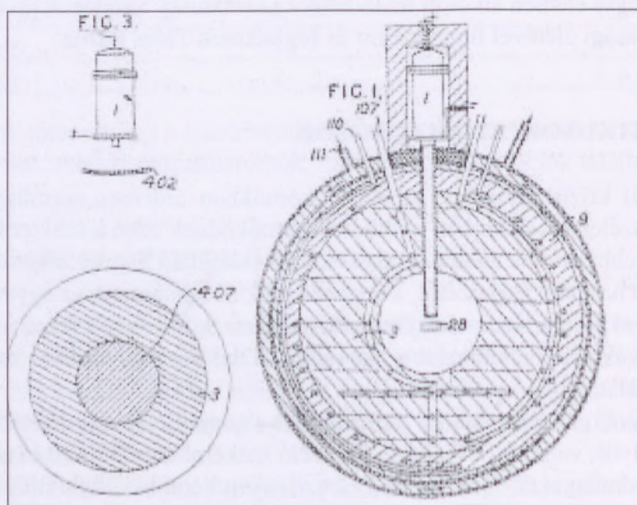
A villamosenergia-fejlesztés és -felhasználás szakterületén a tudós tanár és kísérletező Jedlik Ányos, valamint a Ganz-gyár kiváló szakembergárdája ért el nemzetközileg is elismert eredményeket. Jedlik is és a Ganz szakemberei is világkiállítási elismeréseket szereztek. A Ganz emellett jelentős gazdasági eredményeket is felmutatott, nem kis részben Mechwart András vezérigazgató szervezőmunkájának köszönhetően.

A 20. század meghatározó energiaforrása a villamosság mellett a kőolaj volt. E téren is meghatározó szerepet játszottak magyar kutatási eredmények. Gondolunk itt Eötvös Loránd ingájára, valamint az ennek felhasználásán alapuló kutatási módszerre: a geofizika gravitációs vizsgálati módszerére. Az ingát számos magyar szakember közreműködésével folyamatosan tökéletesítették, a vizsgálati módszert pedig a kőolaj- és földgázkutatások meghatározó eljárásává fejlesztették. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a világ nagy kőolajmezőit ezzel az eszközzel és ezzel a módszerrel – általában magyar szakemberek közreműködésével – találták meg és tárták fel.

Örömmel nyugtázhatjuk, hogy – már korukat megelőzve – a magyar kutatók élen jártak a megújuló energiaforrások kutatásában és a hulladékhasznosításban is. Telkes Mária nevét említjük a napenergia-hasznosítás úttörőjeként, Jócsik Lajost pedig a természeti környezet megóvása vonatkozásában. Mellettük számos magyar alkotó vett részt e kérdéskörök vizsgálatában és az egyes részfeladatok megoldásában.

*

A 20. századot atomkorszaknak is szokták nevezni, s ennek kialakításában ugyancsak meghatározó szerepet játszottak a magyar szakemberek. (Őket – humorosan – marslakóknak is szokták nevezni.) Rövid, válogató jellegű összeállításunkból is látszik, hogy a magfizika és héjfizika kérdésköreinek megoldásában – az elméleti alapoktól kezdődően a gyakorlati megvalósításig – szinte minden fázisban találkozunk magyar tudományos hozzájárulással. Neumann János és a Nobel-díjas Wigner Jenő elméleti megfontolásaitól Szilárd Leó szabadalmi bejelentésén át a kísérleti atomreaktor megvalósításáig. Velük egy időben az ugyancsak Nobel-díjas Hevesy György (és az itt nem említett számos magyar tudóstársa) a radioaktivitás orvosi és egyéb alkalmazásának fejlesztésében nyújtott maradandót. Az atomkutatás matematikai hátterének kidolgozásban (Neumann ifjú tanítványaként) részt vevő Lax Péter néhány évvel ezelőtt eljutott a matematikai Nobel-díjig, azaz az Abel-díjig.

ÁBRA SZILÁRD LEÓ SZABADALMI BEJELENTÉSÉBŐL (1934)

Az 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia *első külföldi* partnerintézménye nem valamelyik európai akadémia lett, hanem (az események sajátos alakulása folytán) a philadelphiai *American Philosophical Society*. Ez a tény és az a körülmény, hogy számos magyar szakember, tudós jelentős szerepet játszott és játszik ma is az USA tudományos és gazdasági életében, indokoltá tette, hogy a Magyar Tudományos Akadémia alapításának 150. évfordulójáról – 1975-ben – az USA képviselőházában, a Kongresszusban is megemlékezzenek. A kongresszusi jegyzőkönyvbe felvették Dr. Francis S. Wagner (Wagner Ferenc) *Hungarian Contributions to American Culture* című tanulmányát. Anyagunkban mi bemutatjuk a *Congressional Record*-nak ezt a – sajnos – kevésbé ismert lapját. Érdekes megjegyeznünk, hogy ennek a számunkra történelmi és tudománytörténeti jelentőségű dokumentumnak a magyar fordítása csak némi késéssel, 25 év (!) múlva jelent meg, a *Magyar Tudomány* 2000. évi 11. számában. Talán eljutunk oda is, hogy diákjaink ezt a dokumentumot – például gimnáziumi tankönyveinkben – tanulmányozhatják.

A Magyar Tudományos Akadémia az elmúlt másfél évszázadban számos külföldi tudóst választott tagjai sorába, s büszké vagyunk arra is, hogy európai és Európán kívüli akadémikák és tudós társaságok nagyszámú magyar szakembert választottak tagjaik sorába, s közülük többektől szakkönyveket, szaktanulmányokat is megjelentettek. Ugyanígy jó néhány példát tudunk felsorolni a külföldi egyetemeken díszdoktori címet szerzett magyar alkotókról, például Kármán Tódort mintegy 25 egyetem fogadta tagjai közé, tüntette ki díszdoktori oklevéllel. A Magyarországról külföldre került, s ott a világ élvonalában működött magyar szakemberek közül jó néhányan magyarországi egyetemen kaptak hasonló elismerést, a Műegyetem például tiszteletbeli doktori oklevéllel tüntette ki Kármán Tódort, Bay Zoltánt, Oláh Györgyöt és másokat. Szimbolikus jelentőségű talán az a tény is, hogy számos, életüket külföldön leélt és ott elhunyt szakemberünk végső nyughelye mégiscsak a magyar föld lett, sokuk nevét jelentős magyarországi oktatási és kutatási intézmények őrzik.

3. SZÁMÍTÁSTECHNIKA, A SZÁMÍTÁSTECHNIKA FEJLŐDÉSÉVEL KAPCSOLATOS NÉHÁNY JELENTŐSEBB MAGYAR SZABADALOM

Neumann János munkássága meghatározó a modern számítástechnika történetében, hiszen az 1945-ben a *First Draft of a Report on the EDVAC* című tanulmányában megfogalmazott alapelvek a mai napig érvényesek. A számítástechnika jövőbeni lehetőségeire utalt *A számítógép és az agy* című, magyar nyelven is megjelent munkájában. Ezek előzményei az Ortvay Rudolf-fal, a budapesti Tudományegyetem fizikaprofesszorával az 1940-es évek elején folytatott levelezéséig nyúlnak vissza.

Neumann is kiemelte a számítógépek programozhatóságának fontosságát, e téren kortársa, Kemény János és munkatársai munkássága jelentős, hiszen nevükhöz fűződik a BASIC-nyelv kidolgozása. Mellettük még jó néhány magyar szakember hozzájárult mind a hardver, mind a szoftver fejlesztéséhez. Kiemelkedik közülük Charles Simonyi, aki a Microsoft cég keretében a programozást irányította, nevéhez fűződik a napjainkban a személyi számítógépeken futó Office programcsomag főbb elemeinek kifejlesztése.

Az ezen a szakterületen itthon tevékenykedő kutatók, fejlesztők közül kiemelhetők Nemes Tihamér, Kozma László, Kalmár László és munkatársai, például a szegedi „katicabogarat” fejlesztő Muszka Dániel, valamint az egykori EMG számítógépeinek fejlesztését irányító Klatsmányi Árpád tevékenysége.

Külön említhető a hazánkban a középiskolai oktatás szintjén a számítástechnikával, informatikával kiemelkedő színvonalon foglalkozó Kovács Mihály piarista tanár neve.

Itt csupán felsorolásszerűen van módunk utalni azokra az intézményekre, amelyek jelentős fejlesztésekkel járultak hozzá e nagy szakterület fejlődéséhez. Ilyen a KFKI, a SZTAKI, az SZKI, ez utóbbi jogutódja a Recognita OCR-programmal a mai napig a világ élvonalában van; itt született a nemzetközi sikert aratott MProlog programozási nyelv, és ide sorolható a MorphoLogic számos terméke is.

Napjaink kiemelkedő hazai fejlesztései között említhető az iGO, a Lustre, a Krysis, az iGlue, a Prezi, és Rátai Dániel nemzetközi sikert aratott és a hazai agyutatóban is helyet kapott találmánya.

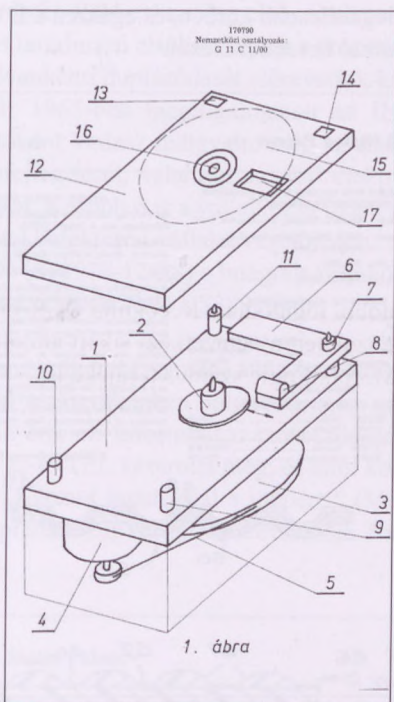
*

Az alábbiakban ismertettünk néhány, a témakörhöz tartozó szabadalmat.

3.1. Adathordozók

3.1.A. Hajlékonylemez/floppy – Jánosi Marcell

Jánosi Marcell 1974-ben 3-hüvelykes mágneses adathordozó-rendszert alkotott – me-rev tokos lemez és a meghajtó – a korabeli 8-hüvelykes hajlékony lemez helyett. János-it a téglalap alakú megoldás kis méretének kialakításában egyes források szerint az ingzsebbel való elhelyezhetőség inspirálta. Az MCD-1 típusú hajlékonylemezt a Bu-dapesti Rádiótechnikai Gyárban (BRG) fejlesztette ki. A hajlékonylemezre a nemzet-közi szóhasználat alapján elterjedt floppy elnevezés egyébként az IBM-től származik: mivel az általuk kifejlesztett lemez hullámszórt, ha erősen megmozgatták (angolul: „flops”). A floppy-lemez méretrendszerének változása egyébként – a bevezetés idő-pontjával jelezve – az alábbiak szerint alakult: 1969 (8”), 1976 (5¼”), 1982 (3½”). Jánosi szabadalmi bejelentését követően, mintegy 8 évvel később, 1982-től a megol-dásával lényegében azonos elveken működő 3,5-hüvelykes rendszer terjedt el. A máig is használatos 3,5” kazettás lemez egyáltalán nem hajlik (hiszen kemény tokban van), így elvileg az elnevezés már félrevezető. A floppylemez mint adathordozó formai megjelenése valószínűleg még hosszú ideig továbbélhet a szoftverek egyezményes „Mentés”-ikonjaként.

ÁBRA JÁNOSI MARCELL SZABADALMI BEJELENTÉSÉBŐL (1974)

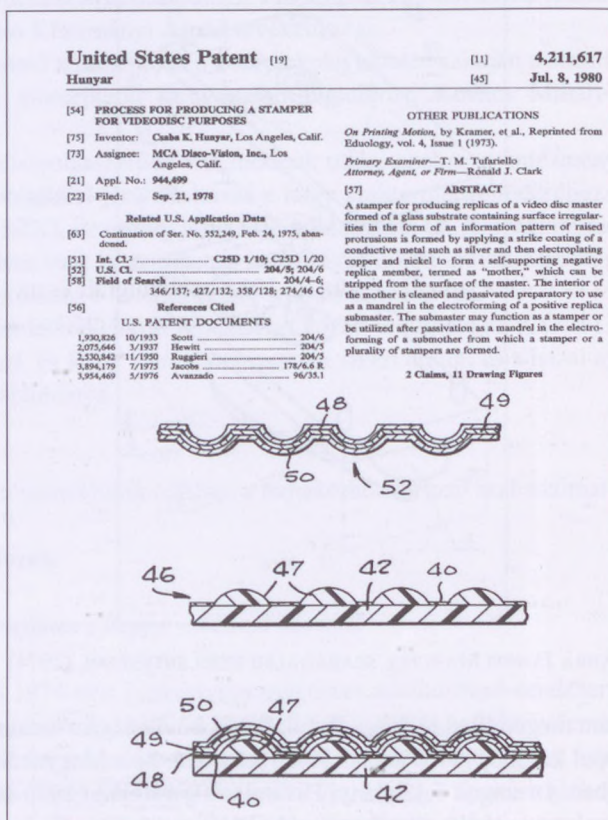
Érdekességgként megemlítendő, hogy Rubik Ernő „bűvös kocka” szabadalmát mindössze két hónappal később, 1975. január 30-án jelentette be a Magyar Szabadalmi Hivatalnál (akkoriban: Országos Találmányi Hivatal): HU 170062 / 1975-01-30 – Térbeli logikai játék (részletesen lásd a tértudományoknál).

3.1.B. Lézerlemez/videodisc – Hunyár Károly Csaba

Hunyár Károly Csaba számos, a Laserdisk(LD)-kel kapcsolatos amerikai szabadalom feltalálója a hetvenes években. A Piarista Gimnáziumban érettségizett, ahol osztálytársa volt Oláh György, Nobel-díjas magyar kémikusnak. 1956-ban távozott Magyarországról. Az Egyesült Államokban elsősorban a lemez gyártási műveletei tekintetében dolgozott ki új eljárásokat és tett szabadalmi bejelentéseket. (Feltalálói minőségben hozzá köthető amerikai szabadalmak: US 4,211,617 (Videodisc előállítására szolgáló nyomólemez – 1978. szeptember 21.); továbbá US3,954,363; US4,164,075; US4,954,469; US3,941,547; US 4,363,705). Életpályájának állomásai, életrajzi adatainak pontosítása, valamint Magyarországgal való kapcsolattartásának feltérképezése további kutatást igényel.

A Laserdisc volt az első otthoni használatra szánt, videók megtekintésére alkalmas optikai adathordozó (videodisc). A 12-inches, bakelitlemez méretű fényes korongokat 1978-ban vezette be a fogyasztói piacra a Discovision nevű amerikai vállalat. A formá-

tum Japánban terjedt el a legszélesebb körben, és egészen a DVD térhódításáig, 1995–98-ig gyártottak hozzá lejátszó berendezéseket.

HUNYÁR KÁROLY AMERIKAI SZABADALMI BEJELENTÉSE (1978)

3.2. Processor

INTEL – Gróf András és Vadász László; Mészáros László

Az 1936-ban Budapesten született Gróf András (Andrew Steven Grove) 1956-ban emigrált az Egyesült Államokba. 1968-ban Robert Noyce és Gordon Moore társaságában létrehozta a máig elsőszámú processzorgyártónak és fejlesztőnek számító INTEL vállalatot. Andrew Grove a cég felemelkedésének és a processzorgyártás megszületésének egyik kulcsfigurája. Magyarul is megjelent könyvének címe – „csak a paranoidok maradnak fenn” – az INTEL jelmondatává vált.

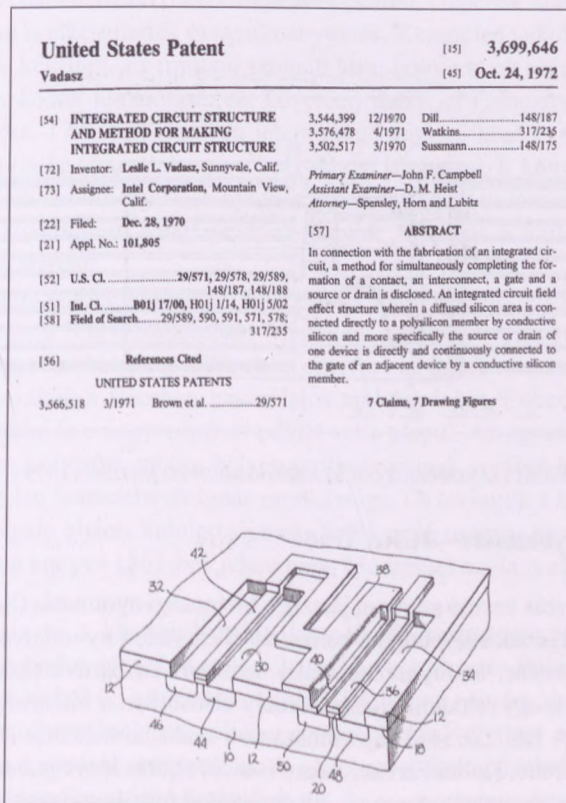
Szabadalmak a neve alatt nem találhatók.

Vadász László 1961-ben emigrált Magyarországról. 1968-ban, rögtön az alapításkor az INTEL első munkavállalója lett, akit a vele egykorú Andrew Grove vett fel. Kezdetben a műszaki fejlesztés területén dolgozott: ő irányította azt a fejlesztőcsapatot, amely

1971-ben elkészítette az Intel 4004-et, a világ első, általános célú mikroprocesszorát. A 2300 darab tranzisztort tartalmazó elsőhöz képest a processzorok fejlődése jól tükrözi a tranzisztorszám kétévenkénti duplázódását előrejelző, közismert Moore-törvényt, amelyet lényegében már 1965-ben megfogalmazott az INTEL-társalapító Gordon Moore. Műszaki igazgatóként Vadász felügyelte még az első piaci forgalomba hozott DRAM memóriachip kifejlesztését, valamint az első elektronikusan programozható EPROM chip megalkotását. Később ő is a vállalkozás üzleti irányításába kapcsolódott be, majd az INTEL Capital befektetési vállalat vezetője lett.

Szabadalmi: US3699646 (1970-12-28) – Integrált áramkör szerkezeti kialakítása és gyártási eljárása; továbbá US3706079 és US3891190.

Mészáros László 1939-ben született Csornán, 1955-ben emigrált és az Egyesült Államokba került. Különböző szakterületeken dolgozott, igazi sikereit az informatikai és számítástechnikai iparban érte el. Informatikai tanácsadó cégét (Voice Technologies Group) az ezredfordulón az INTEL vásárolta meg, és attól kezdve visszavonulásáig az INTEL alelnöke volt. A „Képzett fiatalokkal a jövőért!” (M.I.C.E. – Meszaros International Center for Entrepreneurship) program létrehozója. Ez a program 2003 óta Magyarországon is működik.

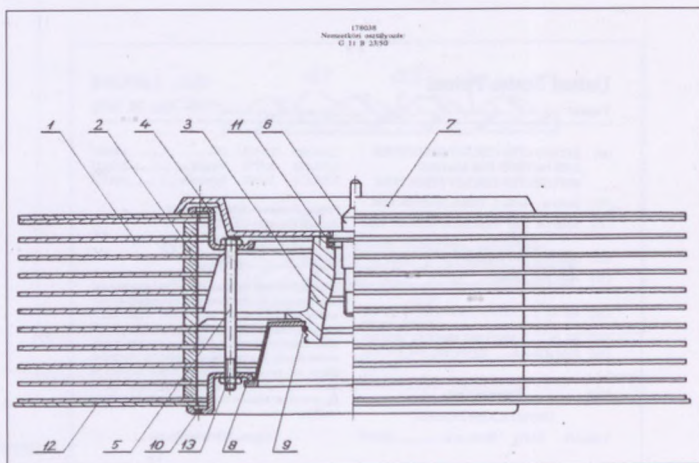

VADÁSZ LÁSZLÓ AMERIKAI SZABADALMI BEJELENTÉSE (1972)

3.3. Adatmentés

KÜRT Computer – Kürti János és Kürti Sándor

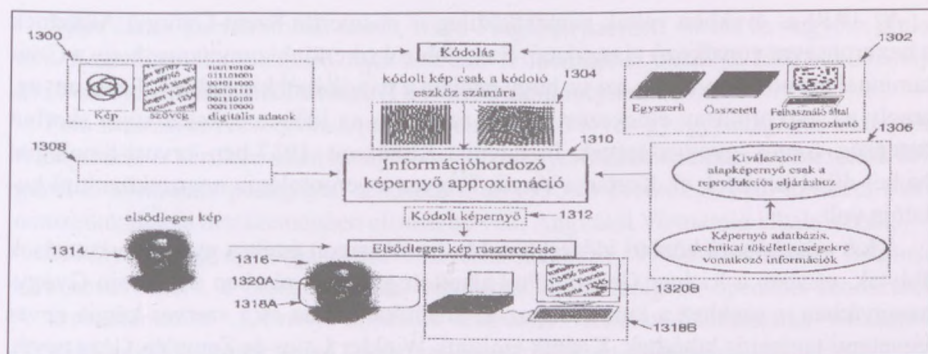
Kürti Sándor és testvére, Kürti János 1989-ben alapították közös vállalkozásukat, mely kezdetben mágneses adattárolók (mágneslemezek, winchesterek) javítására szakosodott. Kidolgozott módszereik az egyik leghatékonyabb adatmentési, sérült mágneses adattárolókról való adathelyreállítási technológiának számítanak jelenleg is. Kürti János a HU178038 lajstromszámú magyar szabadalom feltalálója, amelynek címe: Eljárás és készülék meghibásodott mágneslemezcsomagok javításához. A találmány alkalmas a számítógépek tárolóeszközeként használt és üzem közben felületi sérülés vagy deformáció következtében meghibásodott és így további használatra alkalmatlanná vált mágneslemezcsomagok gyártóüzemen kívüli javítására. Az eljárás a sérült mágneslemezcsomag szétszereléséből, a deformálódott vagy felületi hibás lemezek hibátlanokkal történő helyettesítéséből, készülék segítségével történő összeszereléséből, dinamikus kiegyensúlyozásból, a kiegészítő szükséges tartozékok felszereléséből és tisztításból áll.

KÜRTI JÁNOS MAGYAR SZABADALMI BEJELENTÉSE (1979)

3.4. Biztonsági nyomtatás – JURA Trade

A magyar vállalkozás vezető szerepet játszik a biztonsági nyomtatás (Security Printing) terén. Tevékenységének súlypontja a hamisítás ellen védett nyomtatványok eredeti- és nyomóforma készítése, amelyhez speciális szoftver- és hardvereszközöket fejleszt. A Jura kifejlesztett egy védelmi eljárást, amely elsősorban a biztonsági okmányoknál kaphat szerepet. A HU 2265452 lajstromszámon szabadalmaztatott (feltalálók: Baros László, Takács Ferenc, Koltai Ferenc, Ádám Bence) eljárás lényege, hogy az okmányokon lévő képekbe elrejtjenek bizonyos információkat úgy, hogy azok szabad szemmel nem vehetők észre, de megfelelő dekóder segítségével láthatóvá tehetők.

A „HAMISÍTÁS ELLENI ELJÁRÁS” MAGYAR SZABADALMI BEJELENTÉSE (1999)

4. ÉLETTUDOMÁNY, TESTI ÉS LELKI HARMÓNIA

A magyar szakembereknek az élettudományok korai időszakában való részvételére szép példa Kempelen Farkas e téren végzett munkássága. 1773 és 1790 között több változatban beszédszintetizáló (beszélő) gépet készített. Gépének másolatát azóta többször, napjainkban is elkészítették és tanulmányozták. Kempelen vakoknak írógépet (bűtszedő gépet) is készített. Ez mintául szolgált arra, hogy vakok számára is lehetséges oktatási segédeszközök kialakítása, ezt követően indult el Franciaországban a vakok szervezeti képzése. 1791-ben Bécsben jelent meg hangtani könyve *Mechanismus der menschlichen Sprache* címmel, benne a beszélőgép leírásával. E könyvében, az emberi hangképzés beható tanulmányozása nyomán, lerakta a nyelvtudomány egy újabb ágának, az élettani (fiziológiai) hangtannak az alapjait. Munkája a fizika és a nyelvészet szempontjából is alapmű.

Magyarországon az élettudományi tantárgyakhoz kapcsolódó felsőfokú orvoseképzés 1769-ben indult meg Nagyszombatban. Mintaként a bécsi orvosegyetem tantervét tekintették, de Nagyszombat ezen túllépett, s egyrészt egy újabb tanszéket hoztak létre, továbbá modernizálták a Bécsben használatos tankönyveket. Ebben a modernizálási folyamatban Krakkó is a nagyszombati példát vette alapul. Az egyetem 1777-ben Budára, majd Pestre költözött, utóbbi helyen professzorainak sorából kiemelkedik a később világhírűvé lett Semmelweis Ignác munkássága. Őt tekintjük a kórházi fertőzések megelőzését szolgáló eljárás kidolgozójának. Erről szóló magyar nyelvű leírása 1858-ban, német nyelvű könyve 1861-ben jelent meg. Módszerét azóta is alkalmazzák a napi gyakorlatban.

A bakteriológia és a közegészségügy kiemelkedő magyarországi művelője volt Högyes Endre és Fodor József. Kutatásaiban Högyest követte Bárány Róbert is, aki elnyerte az orvosi Nobel-díj kitüntetését. Ugyancsak Högyes Endre kutatásaira, különösen a fül belső szerkezetének vizsgálatára épültek Békésy György néhány évtizeddel később folytatott kutatásai, amelyek az ő esetében a fizikai Nobel-díjhoz vezettek. Békésy akkor már az Egyesült Államokban élt, de megtartotta magyar állampolgárságát is, így kettős állampolgárként vehette át a kitüntetését.

Az 1930-as években váltak nemzetközileg is elismertté Szent-Györgyi Albertnek a hexuronsavra vonatkozó vizsgálatai. Ez utóbbiról sikerült bizonyítania, hogy a C-vitaminnal azonos vegyület, s azt is, hogy például a paprikából kinyerhető. Ez az anyag, amely az aszkorbinsav elnevezést kapta, az abban az időben sokakat sújtó skorbut betegség fontos gyógyszerének bizonyult. Kutatásait 1937-ben orvosi-fiziológiai Nobel-díjjal ismerték el. Kortársa Verzár Frigyes a gerontológia nemzetközi híru kutatója volt.

A két világháború közötti időszakban Magyarországon értékes gyógyszerkutatások folytak, részben a Richter Gedeon által alapított gyárban, részben a Chinoin Gyógyszergyárban, s ezekhez a kutatásokhoz az analitikai kémia és a szerves kémia neves egyetemi tanárai is kötődtek. Köztük említjük Winkler Lajos és Zemplén Géza nevét, valamint az utóbbi tanszékén létrejött tudósiskolát, ahonnan 10-15 kiváló szakember került a hazai és a nemzetközi kutatás élvonalába, így például Oláh György. Fontos megjegyezni, hogy a magyar gyógyszergyárak nem csak a humán gyógyászat számára állítottak elő saját fejlesztésű gyógyszereket, hanem nem kis részben Marek Józsefnek és Hutýra Ferencnek köszönhetően az állatgyógyászat számos alapvető gyógyszere is itthon készült (pl. a Phylaxiában) és vált értékes exporttermékké. Meg kell említenünk a gyógyászatban használt morfin mákszalmából történő előállítását, amelyet Kabay János dolgozott ki, s amely nemzetközileg is elismertté tette a Tiszavasváriban működő gyárát.

A vegyész Hevesy György egyik nagy kutatási eredménye szintén kapcsolódik az élettudományokhoz: felismerte, hogy mesterségesen előállított radioaktív izotópok segítségével működő nyomjelző módszere az emberi test vizsgálatára is alkalmas. Eljárása azóta az orvostudomány mindennapos eszköztárához tartozik.

Az orvosképzés fontos segédeszköze a világ valamennyi orvosegyetemén az anatómiai atlasz. E téren magyar szakemberek nevéhez is kiemelkedő alkotások kötődnek, gondolunk itt a Szentágotthai János–Kiss Ferenc-féle háromkötetes anatómiai atlaszra, amely az első, 1946-os kiadása óta száznál több kiadást ért meg különböző nyelveken, valamint a témájában ehhez kapcsolódó Barcsay Jenő-féle művészeti anatómiai atlaszra (1953-tól), és a fentiek alapján készült újabb alkotásokra.

Szentágotthai János nevét nemzetközi híru agykutatóként is meg kell említenünk, aki az 1940-es évek második felében közel járt az orvosi Nobel-díj kitüntetéshez is. Az általa létrehozott tudományos iskola azóta is nagyon magas szinten műveli ezt a tudományterületet, a benne részt vevő kutatók pedig számos nemzetközi elismerést szereztek. (Néhányan az iskola tagjai közül: Hátori József, Vizi E. Szilveszter, Freund Tamás, Palkovics Miklós, Roska Tamás. Itt említjük a Stockholmban dolgozó Gulyás Balázs nevét is.) Ehhez az agykutató munkához kapcsolódott az ifjú Rátai Dániel új eszközt biztosító találmánya.

Nem hagyhatjuk említés nélkül a számítógép és az agy kapcsolatát kutató, valamint a neuronszámítógép ötletével is foglalkozó – ezzel korát messze megelőző – Neumann Jánost sem.

*

A testi és lelki harmónia kérdéskörénél is csupán néhány személy és szakterület említésére korlátozódunk.

Selye János Komáromban tanult, majd Prágában szerzett orvosi és vegyész diplomát. Kanadában lett világhírű, mint a stressz felfedezője és kutatója. Első publikációja 1936-ban jelent meg erről a témáról a *Nature* című folyóiratban.

Pető András, az Ausztriában, majd itthon dolgozó orvos-gyógyypedagógus a központi idegrendszer sérülése miatt mozgáskorlátozott gyermekek komplex fejlesztésére dolgozta ki konduktív pedagógiai rendszerét, az 1930-as évektől. A Pető-módszer mára nemzetközileg is messzemenően elismertté vált, Angliától Vietnámig alkalmazzák.

Dévény Anna gyógytornász, művészi torna szakedző 1976-tól kezdődően dolgozta ki a nevét viselő, a mozgássérültek rehabilitációjára szolgáló, speciális rendszerét. A szabadalmazott „Dévény Speciális manuális technika–Gimnasztika Módszer” (DSGM) mind gyermek, mind felnőtt mozgássérülteknél sikeresen alkalmazható.

Csikszentmihályi Mihály, az Egyesült Államokban dolgozó pszichológus, pedagógus 1975-ben írta le a „flow-élményt”. Szerinte az életben a legfontosabb, hogy megtaláljuk azt, ami örömet okoz számunkra, amiben kiteljesedhetünk, és jól érezve magunkat, előbbre vihetjük szűkebb és tágabb közösségünket is. A mindannyiunk számára kívánatos boldogságállapot új szemléletű leírásával, megközelítésével a nemzetközi szakmai érdeklődés középpontjába került.

Kiemelkedő fontosságú Kopp Máriának és Skrabski Árpádnak a magyar társadalom testi-lelki egészségéért végzett munkássága. Több évtizedes vizsgálattal felmérték és tudományosan értékelték a hazai lelkiállapot jellemzőit, rámutattak a jelenségek alapvető okaira, és javaslatokat tettek a problémák mérséklésének lehetőségeire.

A zene a testi-lelki harmónia megteremtését alapvetően segítő tényező, az egészséges személyiség fejlődését, a betegségek gyógyítását szolgáló ősi módszer. Ezt jelzik az egykori falusi élet énekekkel, zenével kísért közös munkavégzései, a közös éneklés, zenélés pozitív jellemformáló hatásának példái, a zene sokszor tapasztalt segítsége a nehézségek elviselésében, a más tantárgyak tanulását is segítő hatása. Elmondhatjuk, hogy az éneklő-zenélő ifjúság egyúttal egészségesebb ifjúság is. Ezt ismerte fel, és állította munkássága középpontjába Kodály Zoltán, és sok tekintetben Bartók Béla is. (De őket megelőzve, természetesen már sokkal régebben mások is rájöttek erre. Például 1871-ben megalakult a Ganz-gyári Dalkör, Mechwart András műszaki igazgató kezdeményezésére, aki maga is éneklő tagja volt ennek a közösségépítő társaságnak. Közismert, hogy szinte minden jelentősebb gyárunknak volt hasonló éneklő-zenélő együttese, így például nemzetközi híré volt a MÁVAG Acélhang kórusa.)

Itt kell megemlítenünk, hogy Kodály Zoltán és Bartók Béla munkásságának irányát alapvetően meghatározta Vikár Béla fonográfus népdalgyűjtésének megismerése. A sors különös véletlenére is utalhatunk: néhány évtizeddel később Kodály lehetőséget kapott arra, hogy egy kutatót küldjön az Ural környékének akkor még idegenek számára jórészt zárt területére, azzal a céllal, hogy ott népdalgyűjtést végezzen. Kodály akkoriban az MTA Népzene-kutató Intézetének igazgatója volt és a mellette dolgozó Vikár Lászlót (Vikár Béla fiát) javasolta erre a feladatra. Így kezdődött az évtizedes népdalgyűjtés, amelyben Bereczki Gábor nyelvész is részt vett. Érdekességgént megemlíthetjük, hogy Baskíriában G. Tyitov, a második szovjet űrhajós nagyszüleit is megénekel tették.

Vikár László felesége, Forrai Katalin – a Kodály-tanítványok sorához hasonlóan – a Kodály-módszer terjesztője volt, világszerte. Kodály másik tanítványa, Kokas Klára

zenepedagógus olyan személyiségfejlesztő módszert dolgozott ki, amely a zenét a mozgás és a vizuális kifejezés örömeivel komplexen adja át a gyermekeknek. Ezekkel a példákkal csak Kodály tanítványainak nemzetközi működését és hatását kívántuk érzékelteni.

De ugyanígy érdemes megemlíteni az egykori békéstarhosi zeneiskola szerepét és tanulóinak továbbgyűrűző hatását, valamint mindazon iskoláét, amely magas szinten tanította a Kodály-módszert, sőt ezt – a világhíró magyar kórusok segítségével – világ-szerte megismertette és terjesztette. Utalhatunk a magyar népzenei együttesekre is (Muzsikás, Kalácska stb.), nemzetközi elismeréseikre, továbbá kapcsolódásukra a Kodály-módszerhez, zenei tagozatos iskoláikhoz.

5. TÉRTUDOMÁNY, A TÉRTUDOMÁNNYAL KAPCSOLATOS MEGOLDÁSOK ÉS IPARJOGVÉDELMI VONATKOZÁSAIK

A tértudomány nem képzelhető el Bolyai János alapvető felismerése, az abszolút geometria megalkotása nélkül. A Bolyai-geometria a nem-euklideszi geometriák egyike, amelynek gyakorlati hasznára a 20. században figyeltek fel a tér valós szerkezetével foglalkozó fizikusok, csillagászok, köztük Albert Einstein.

A geofizikusok, köztük Eötvös Loránd a Föld belső szerkezetét kutatták, s ennek vizsgálatához alakította ki Eötvös a később róla elnevezett ingát, amely a belső szerkezet legfinomabb eltéréseire is választ ad. Az Eötvös-inga gyakorlati hasznosítására a nyersanyagkutatásban, elsősorban a kőolaj- és földgázkutatásban került sor.

A csillagászati vizsgálómódszereken túllépő, műholdakkal és űrhajókkal történő űrkutatás megindítása kitágította tértudományi ismereteinket. Ezekben a fejlesztésekben is jelentős szerepet játszottak a magyar szakemberek. Szebehely Győző, az Apolló-program égi mechanikai szakértője volt, Izsák Imre pedig a műholdak pályaelemzése alapján – minden addiginál pontosabban – meghatározta a Föld tényleges alakját.

A Földön maradván, de térbeli szerkezetet teremtett, a holográfia révén, a később Nobel-díjjal jutalmazott Gábor Dénes. A Spidron elnevezésű érdekes struktúrával Erdély Dániel lepte meg a világot.

Napjaink még beláthatatlan távlatokat rejtő új irányzata a hálózatok tudománya, amelynek magyar vezéralakjai Barabási Albert-László, Csermely Péter, Vicsek Tamás.

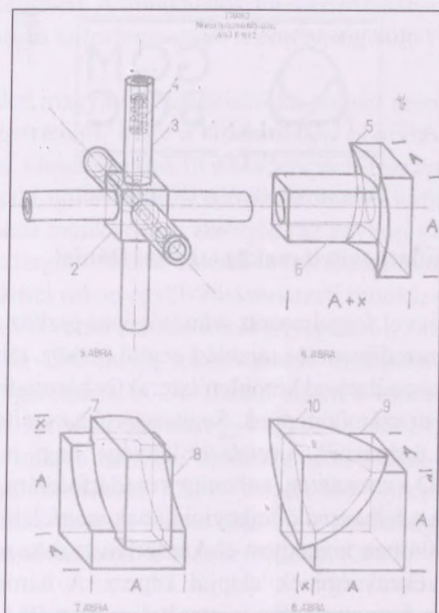
*

A témakörhöz tartozó néhány szabadalom:

5.1. Térbeli logikai játék – Rubik Ernő

Feltalálói pályafutásának első szabadalma a 170062. lajstromszámú „Térbeli logikai játék” – a bűvös kocka. A szerkezet eredetileg oktatási demonstrációs célokat szolgált volna, térbeli elemek adott mozgási pálya mentén történő átrendeződésének vizsgálatára. Az átrendeződés nyomon követéséhez volt szükség az egyes elemek megjelölésére. A kocka elemeit forgó mozgással lehet helyváltoztatásra bírni, szerkezeti szempontokból legelőnyösebben a forgás tengelyében középső elemmel rendelkező $3 \times 3 \times 3$ -as ki-

alakítással. Az elemek egyértelmű térbeli helyzetét csak az adott oldal színét meghatározó középső elem megléte esetén lehet világosan nyomon követni, míg a legegyszerűbbnek tűnő $2 \times 2 \times 2$ -es megoldásnál folyamatosan fejben kell tartani, mely színek kerülhetnek az egymás melletti, illetve az átellenes oldalra. Az Európai Szabadalmi Hivatal szabadalmakra vonatkozó osztályozási rendszerében referenciaként használja a Rubik nevet: *Háromdimenziós összerakó türelmi, mozaikjátékok csúsztatható vagy forgatható elemekkel vagy elemek csoportjával, az alapvető forma változatlansága mellett, pld. RUBIK KOCKA.*

ÁBRA RUBIK ERNŐ SZABADALMI BEJELENTÉSÉBŐL (1975)

A bűvös kockában a három csoportba rendezhető elemfajták a szerkezet kívánalmának megfelelően vannak megformálva. A kialakítás célja az elemeknek a szerkezet egyben maradása mellett a térben egymáshoz képest is áthelyezhetősége. Az átrendezés a térbeli kialakításból adódóan szigorú szabályszerűségeknek engedelmeskedik, de a rendszerből való kilépés nélkül (szétszedés) biztosított. A színes matricák alkalmazása az egyes elemek azonosítására és a mozgásuk követhetőségére szolgál. A külső színes oldallapokkal válik egyedivé a szerkezetüket tekintve csak háromféle alkotóelem. Az oldalak színének minimális összekeveredése is rendkívül bonyolulttá teheti a visszaállítás. A feltaláló tapasztalta meg elsőként, milyen nehéz a térbeli mozgások és a forma összefüggéseinek leírása.

5.2. Háromdimenziós test – Várkonyi Péter és Domokos Gábor

A BME Szilárdságtani és Tartószerkezeti Tanszékének oktatói fedezték fel a Gömböcöt, amely olyan háromdimenziós test, melynek összesen két – egy stabil és egy instabil

– egyensúlyi helyzete van. Alkotásuk 2006 őszén felkerült a tekintélyes *Mathematical Intelligencer* folyóirat címlapjára. A megoldás konstruktív bizonyítása V. I. Arnold orosz matematikus 1995-ös sejtésének, mely szerint létezik olyan homogén test, melynek négynél kevesebb egyensúlyi pontja van. A Gömböc fizikai létrehozásával igazolja a homogén, konvex, mono-monostatikus test létezését. A Gömböc a nemzetközi médiában jelentős, a matematikai eredmények között szinte példátlan visszhangot keltett. Találmányuk a sanghaji világkiállítás magyar pavilonjának fő eleme lett. A Gömböc az M191397 lajstromszámon védjegyoltalom alatt áll.

ÁBRÁS VÉDJEY A GÖMBÖCRŐL

5.3. Háromdimenziós adatbeviteli eszköz – Rátai Dániel

A Leonar3do fantázianévvel forgalmazott számítógépes eszköz a fiatal feltaláló, Rátai Dániel találmánya, a háromdimenziós rajzolást segítő eszköz, több innovációs díj jutalmazottja. A találmány használatával komplett interaktív háromdimenziós konfigurációvá alakítható át az otthoni számítógépünk. Segítségével a monitor előtti térben 3D-ben lehet például rajzolni, „formázni”. A rendszer lényege, hogy a monitoron elhelyezett szenzorok érzékelik a 3D-s szemüveg, valamint a madárformára emlékeztető 3D-s egér helyzetét, és így mindig a felhasználó fejpozíciójának megfelelő, valós benyomást keltő kép keletkezik. A 2004-ben kialakított első kísérleti eszköz ma a találmányra épülő családi vállalkozás tevékenységének alapját képezi. A háromdimenziós „marker” D91274 lajstromszámon formatervezési mintaoltalom alatt áll.

ÁBRA RÁTAI DÁNIEL FORMATERVEZÉSI MINTAOLTALMI BEJELENTÉSÉBŐL (2008)

6. KÖZLEKEDÉS, A TÁVOLSÁG LEKÜZDÉSE

Ennél a témakörnél elsőként a kultúrmérnöki tevékenységről, ezek közül is a vízi létesítményekről és a vízutatásról hoztunk példákat. Nemzetközi vonatkozásban is jelentős sikernek mondható, hogy Gerster Béla és négy magyar műegyetemi mérnökötársa irányításával készült el 1893-ra a Korinthoszi-csatorna. (Létrehozását már Néro császár idején megkezdték, de a rómaiaknak ebbe a vállalkozásba beletört a bicskájuk.) Ennek a gigantikus földmunkálatokkal járó építkezésnek a történetéről a főmérnök, Gerster szakkönyvet is megjelentetett. A munkálatok finanszírozásában a francia kapcsolatokkal rendelkező Türr István kulcsfontosságú személyiség volt. (Nála volt a páncélszekrény kulcsa.)

Az 1782-ben elkezdett magyarországi felsőfokú polgári mérnöki képzésnek köszönhető (Institutum Geometricum), hogy a hídépítésben és a vízszabályozásban jelentős eredményeket értünk el. Gondolhatunk itt a Maderspach-féle öntöttvas hidaktól kezdve napjaink számos műszaki újdonságot tartalmazó korszerű hídjára. Ezek közül csupán jelzésül Feketeházy János munkásságát említjük (az egykori szegedi közúti Tisza-híd, az 1895-ben átadott esztergomi Mária Valéria-híd és Budapesten a mai Szabadság-híd, valamint az e szakterülettel rokon egyéb vasszerkezeti munkássága). A maga kategóriájában egy ideig világelő volt a szintén hazai anyagokból, hazai szakértelemmel épített, mederpillér nélküli, 290 méter fesztávolságú budapesti Erzsébet-híd, amelyet 1903-ban adtak át a forgalomnak. A 20. század elején a vasbeton hidak építésében is élen jártunk Európában. Ha most ugrunk egy nagyot az időben, megnézhetjük, hogy a 21. századi hidásaink milyen műszaki újdonságokkal tudtak előrukkolni például az Esztergomot Párkánnyal összekötő Mária Valéria-híd újjáépítése kapcsán (átadták 2001-ben), a dunaújvárosi Pentele-hídnál (2007), a Köröshegyi völgyhídnál (2007), vagy az M0-s északi Duna-hídjánál, a Megyeri-hídnál (2008).

A Kárpát-medence geológiai szerkezetéből adódóan nemzetközi vonatkozásban is kiemelkedően jók geotermikus adottságaink. Ennek megfelelően gazdagok vagyunk hévizekben, gyógyvizekben. Ezek természetes lelőhelyeit már a rómaiak idejében kihasználták, például az erdélyi Algyógyon és Herkulesfürdőn kezelték a reumás legionáriusokat. Hasonló mondható az ivókúrákra használt gyógyvizeinkről is. További források hasznosítása az – egyébként sajnálatosnak tekinthető – török uralom időszakára tehető. A fürdő kultúra komoly fejlődését jelentették a 19. század utolsó harmadától a tervezett hévízfeltárások, gondolunk itt a margitszigeti és a városligeti termálkútra, Harkányra, illetve az Alföld számos helyén artézi kutakra telepített gyógyfürdőkre. Az e téren munkálkodók közül megemlítjük Zsigmondy Vilmos és Pávai-Vajna Ferenc nevét. Gyógy-idegenforgalmunk nem kis részben ezeken az általuk végzett feltárásokon alapul.

Geotermikus energiánk – mint megújuló energia – hasznosítása a 21. század egyik kiemelt feladata lesz.

*

A közúti-vasúti közlekedés számos jelentős hazai alakja közül ugyancsak néhány személyt említünk. Kandó Kálmán a váltakozóáramú vasútvillamosítás kezdeményezője és nemzetközileg kiemelkedő szereplője. Kiváló villamos- és gépésztervező volt, így pél-

dául mozdonyainak mind a villamos, mind a gépészeti részeit saját maga tervezte, több egyéni megoldást alkalmazva. Bánki Donát és Csonka János a porlasztó feltalálásával járult hozzá a műszaki fejlődéshez. A Makóról Detroitba került Galamb József Henry Ford kedvenc tervezőjeként meghatározó szerepet játszott a Ford T-modell tervezésében és sorozatgyártásának kidolgozásában. Ez volt az első olyan gépkocsi, amely valóban népautónak tekinthető, és amelyből 15 millió darabot gyártottak. Nem véletlen, hogy ezt a típust az évszázad autójának választották. Érdekességgént megemlíthetjük, hogy a műszaki főiskola elvégzése után Galamb József katonai szolgálatát hajógépészként teljesítette, mégpedig azon a hajón, amelynek Horthy Miklós volt a parancsnoka.

Jendrassik György motorszabadalma a Ganz-gyár egyik virágkorát alapozta meg. Tanulságként talán nem árt felidéznünk, hogy a fiatal, épphogy végzett mérnöknek a reális szabadalmi díjat a szűk látókörű pénzügyi szakemberek nem akarták kifizetni, és csak a hasonló utat végigjárt Kandó szívós küzdelme hozta meg számára (és a gyár számára) az eredményt.

Barényi Béla minden idők talán legtermékenyebb feltalálója volt, mintegy 2500 szabadalmával – gyakorta évtizedekkel megelőzve korát – a gépkocsik biztonságtechnikáját szolgálta. Nem véletlen, hogy még életében bekerült az autóipar halhatatlanjainak csarnokába. Anisits Ferenc a BMW sikeres dízelmotorjainak fejlesztését irányítva vált nemzetközileg ismertté és elismertté.

Erteilt auf Grund des Ersten Überleitungsgesetzes vom 8. Juli 1949
(NRG.BLS.175)

BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND

AUSGEGEBEN AM
30. OKTOBER 1952

DEUTSCHES PATENTAMT

PATENTSCHRIFT

Nr. 854 157

KLASSE 63c GRUPPE 430i

1125.3 (1/63)

Béla Barényi, Stuttgart-Rohr
ist als Erfinder genannt worden

Daimler-Benz Aktiengesellschaft, Stuttgart-Untertürkheim

Kraftfahrzeug, insbesondere zur Beförderung von Personen

Patentschrift im Gebiet der Bundesrepublik Deutschland vom 21. Januar 1950 an
Patentamtstellung bekanntgemacht am 26. Februar 1952
Patenterteilung bekanntgemacht am 28. August 1952

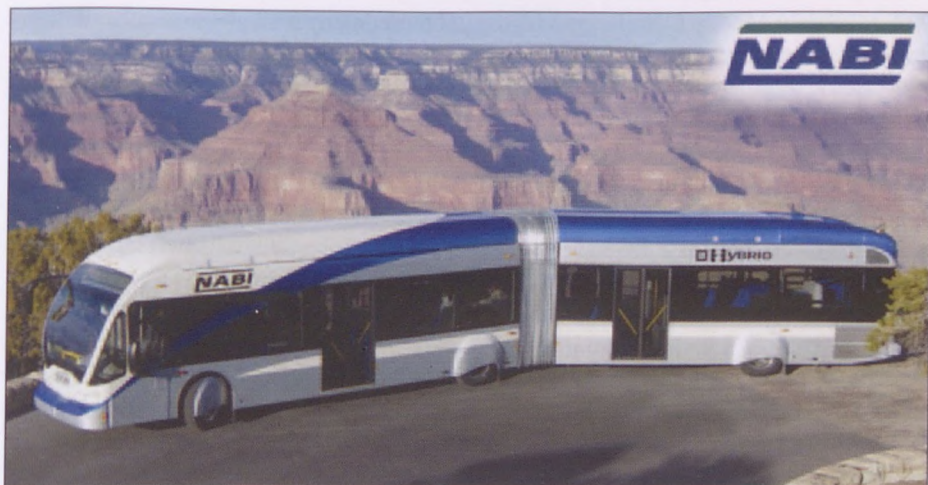
Die bekannte Kraftfahrzeuge zur Beförderung von Personen sind so konstruiert, daß ihre Festigkeit in der Längsrichtung annähernd über die ganze Länge des Fahrzeuges im Bereich des Rahmens etwa gleich groß ist und nicht den beiden Seiten zu stark abnimmt. Dies hat zur Folge, daß bei Zusammenstoßen besonders der Fahrgastraum, zu Bruch gehen und die in diesen verletzten Personen Schaden entstehen. Umgegenstand der Erfindung darin, daß das Fahrzeug und seinen einen derartigen Kraftfahrzeugen so konstruiert und gestaltet sind, daß ihre Festigkeit im Bereich des Fahrgastraumes am größten ist und nach den Enden zu wenig oder stufenweise abnimmt. Darüber hinaus können Fahrgast und Fahrer zweckmäßig so konstruiert und gestaltet sein, daß ihre Festigkeit im Bereich des Fahrgastraumes nach den Seiten zu konstruiert ist oder abnimmt.

Die Erfindung hat den Vorteil, daß der zur Aufnahme der Personen bestimmte Teil des Kraftfahrzeuges eine möglichst hohe Festigkeit aufweist und die in ihm untergeordneten Personen bei Zusammenstoßen oder Unfällen weniger leicht geschädigt sind.

Bei einem Kraftfahrzeug in Zellenbauweise kann dieses gemäß der Erfindung zweckmäßig so konstruiert sein, daß die Endzellen eine geringere Stütz- oder Bodenfestigkeit haben als die Mittelzellen. Da bei solchen der Endzellen vorwiegend auch an den Zellen verschiedener Festigkeit unterschiedlich sein, daß die Festigkeit derselben vom Mittelteilende nach den freien Enden zu abnimmt.

Ist einem derartigen Zellenbauweise Fahrzeug können mit der Erfindung überdies in vorteilhafter Weise dadurch besondere Stützabstützung vorgesehen sein, daß die Abstützungsmittel zwischen den einzelnen Zellen so gestaltet und konstruiert sind, daß

BARÉNYI BÉLA SZABADALMA A GYŰRÖDÉSI ZÓNÁKRÓL

A NABI-BUSZ A GRAND-CANYON-NÁL

A mai járműfejlesztési eredményeinkre is érdemes utalnunk. A közelmúltban piacra dobott KIA C'eed tervezője Kovács Miklós volt. Számos nemzetközi sikert ért el a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Formatervező Tanszékének hallgatói is. Az Ikarus gyár – korábban – több évtizeden keresztül a magyar ipar meghatározó képviselője volt a világ számos országában és termékeik nemzetközi díjak sorát nyerték. Az elmúlt 20 év politikai-gazdasági viharai a céget megtépázták, de nem múlt el nyomtalanul. Az Ikarus tervezőinek szakértelmére és a gyár technológiai hátterének egy részére alapozva, 1992-ben létrehozták a NABI-t (North American Bus Industries), elsősorban az USA városi tömegközlekedési igényeinek a kielégítésére. Kezdetben a korábbi Ikarus típusok továbbfejlesztett változatait gyártották és szállították, majd a Kaposvárott létesített új üzemben kezdtek gyártani a magyar tervezésű, nemzetközi viszonylatban is az élvonalba tartozó műanyag (kompozit) karosszériás CompoBus-t. A cég eddig hétezer-nél több acélváz és több száz kompozit karosszériás autóbust szállított nagy amerikai városok helyi közlekedési vállalatainak.

*

Hírközlésünk krónikájának korai adatsorai közül kettőt emelünk ki. Az egyik a Rákóczi-szabadságharc idején megjelent újság (*Mercurius Veridicus ex Hungaria*), amely a világ legrégebbi újságainak egyike, 1705 és 1711 között jelent meg, hét száma maradt fenn. A másik érdekesség, hogy a világ első postabélyegét Than Mór tervezte, de munkája az 1848/49-es szabadságharc viharaiiban mégsem került megvalósításra.

A korszerű hírközlés, távolbalátás szereplőinek vázlatos áttekintése Puskás Tivadar találmányával kezdődik. A Telefonhírmondó a rádió előfutárának tekinthető, hiszen ezzel a világon elsőként született meg egy olyan rendszer, amellyel egy központból tetszőleges számú hallgatót folyamatosan láttak el hírekkel, műsorokkal. Az igazi rádiózásunk szó szerint kiemelkedő jelképe a lakihegyi antennatorony, amely sokáig Európa legmagasabb építménye és a világ legmagasabb antennatornya volt.

A sokoldalú Mihály Dénes egyik legnagyobb eredményét az elektromechanikus televízió fejlesztésében érte el. Az ő rendszerével adták Európában az első mozgóképes televíziós közvetítést. A jövő útját, a teljesen elektronikus rendszert, az ugyancsak zseniális feltaláló, Tihanyi Kálmán szabadalmi alapozták meg, máig tartó érvénnyel. Ezért vette fel az UNESCO a „Memory of the World” listára (első magyar tételként), 2001-ben, Tihanyi Kálmán 1926-os – a töltéstárolás elvével foglalkozó – szabadalmát. Az Amerikában működő Goldmark Péter Károly az elektromechanikus színes televízió kidolgozásában jutott el a megvalósításig. Valamennyiünk számára ismert találmánya a mikrobarázdás hanglemez.

*

Eltávolodva a Földtől, a légtér és az űr meghódításának útján is találkozunk magyar szereplőkkel. Kármán Tódor a hangsebesség feletti repülés és a rakétatechnika világszerte ismert képviselője. A világ számos országában működött, tanácsaival és tanítványai révén is elősegítette a szakterület nemzetközi fejlődését. A kiváló matematikus, Lax Péter munkásságának egy része szintén a repülés fejlődését is szolgálta. A radar-technika kiterjesztését szolgálták Bay Zoltán és munkatársai Hold-reflexiók kísérletei, az ezek során kifejlesztett jelösszegzéses eljárást napjainkban is alkalmazzák a nagy zajú környezetekből érkező jelek érzékelésénél. Tófalvi Gyula és munkatársai ionoszféra-kutató berendezése a világ több pontján alkalmazásra került az űrkutatás kezdeti fázisában.

Pavlics Ferenc speciális autója mindhárom eddigi Hold-expedíció járműve volt. Az Interkozmosz program keretében Farkas Bertalan lehetett az első magyar űrhajós, és a program számos hazai űrtechnikai eszköz fejlesztésére és űrbe juttatására nyújtott lehetőséget. Így az itthon dolgozó magyar szakemberek is eredményesen bekapcsolódhattak a nemzetközi űrkutatásba. Beczy Antal a Kármán Tódor által alapított Jet Propulsion Laboratory munkatársaként a telerobotika nemzetközileg elismert kutatója lett, eredményeit a marsjáró létrehozásában is hasznosították. Talán arról sem kellene megfedekezünk, hogy a Jugoszlávia elleni amerikai légi offenzíva idején, 1999-ben – a hadtörténetben először – lelőttek egy „lopakodó” típusú repülőgépet. Ezt a bravúros teljesítményt a bukovinai székely származású Dani Zoltán által vezetett légvédelmi rakétás egység érte el. Befejezésül érdemes megemlítenünk, hogy Simonyi Károly (Charles Simonyi), a kiváló szoftverfejlesztő, az első kétszeres űrturista. „A nemzetközi űrkutatásban való magyar részvétel” 2010. március 20-án Magyar Örökség-díjat kapott.

A PROJEKT FOLYTATÁSA

A világraszóló magyar tudományos és műszaki teljesítmények széles körű megismertetése nemzeti érdek.

A tudományos és műszaki élet eredményeit magyar és angol nyelven bemutató „virtuális csarnok”, „Hall of Fame” lehetséges módozataira vonatkozóan elkészült egy megvalósíthatósági tanulmány. A javaslat szerint a kimagasló szellemi teljesítményeket a legkorszerűbb technológiai megoldások alkalmazásával érdemes a nagyközönség elé

tárni. A virtuális csarnok nem más, mint egy professzionális tudástár, amelynek bővítése folyamatos szakmai kontroll mellett történik.

A virtuális csarnok több, egymásra épülő rétegből áll. A rendszer egyes részei úgy kapcsolódnak egymáshoz, hogy a számosságában kisebb, jelentőségében viszont nagyobb horderejű halmaz szerves egységet alkot az utána következőkkel.

A tervek szerint a belső „magot” a nemzetközi bemutatásra szánt, valóban világraszóló, tucatnyi magyar tudományos és műszaki teljesítmény sokoldalú, érdekes bemutatása képezi. A 12 kiemelkedő szellemi teljesítményt olyan színvonalon érdemes feldolgozni, hogy az EU magyar elnökség országimázs-alakító „csomagjának” is alkotórésze legyen. A világraszóló teljesítményeket világszínvonalú prezentációs eszközökkel és technológiával kell feldolgozni. Az internetes bemutatás mellett a fő hordozó médium egy DVD lemez, amely promóciós eszközként is funkcionál.

A második réteg – amelynek munkaneve: „Virtuális csarnok” – az érdeklődő nagyközönség számára készül, az előbbinél szélesebb tematikát dolgoz föl, a magyar mellett legalább angol nyelven. A korszerű vizualizációs technikákra épülő, a tudományokon belüli kapcsolatokat látványosan bemutató virtuális csarnok elsődleges terepe az internet, és mint ilyen, a lehetőségek függvényében folyamatosan bővül.

A projekt alapját, egyben a számosságában legnagyobb kiterjedésű rétegét egy alaposan feldolgozott „Tudományos és műszaki virtuális könyvtár” képezné, amely főként az interneten elérhető honlapokra, alkalmazásokra, dokumentumokra mutatna rá, nem mellőzve a hagyományos szakbibliográfiát sem. Ez utóbbi, amely a nyomtatott dokumentumok lehetőleg teljes körű feltárását tűzi ki célul, a tudományos és műszaki hungarika tárgykört kapcsolná a Digitális Magyarország kiemelt programhoz azáltal, hogy feldolgozza a digitalizálásra váró dokumentumok adatait.

A fenti tervek megvalósításához szükséges feltételrendszer:

- döntéshozatali mechanizmus kidolgozása,
- erőforrások allokálása,
- bázisintézmény kijelölése,
- prezentációs módszerek és eszközök biztosítása.

Az egyes témák, illetve személyiségek bemutatására, a virtuális csarnokba történő felvételére vonatkozó döntéseket célszerű volna tekintélyes tudományos és közéleti személyiségekre bízni. A létrehozandó „kapuőr” grémium döntene a virtuális csarnokba kerülő, kidolgozandó témákról.

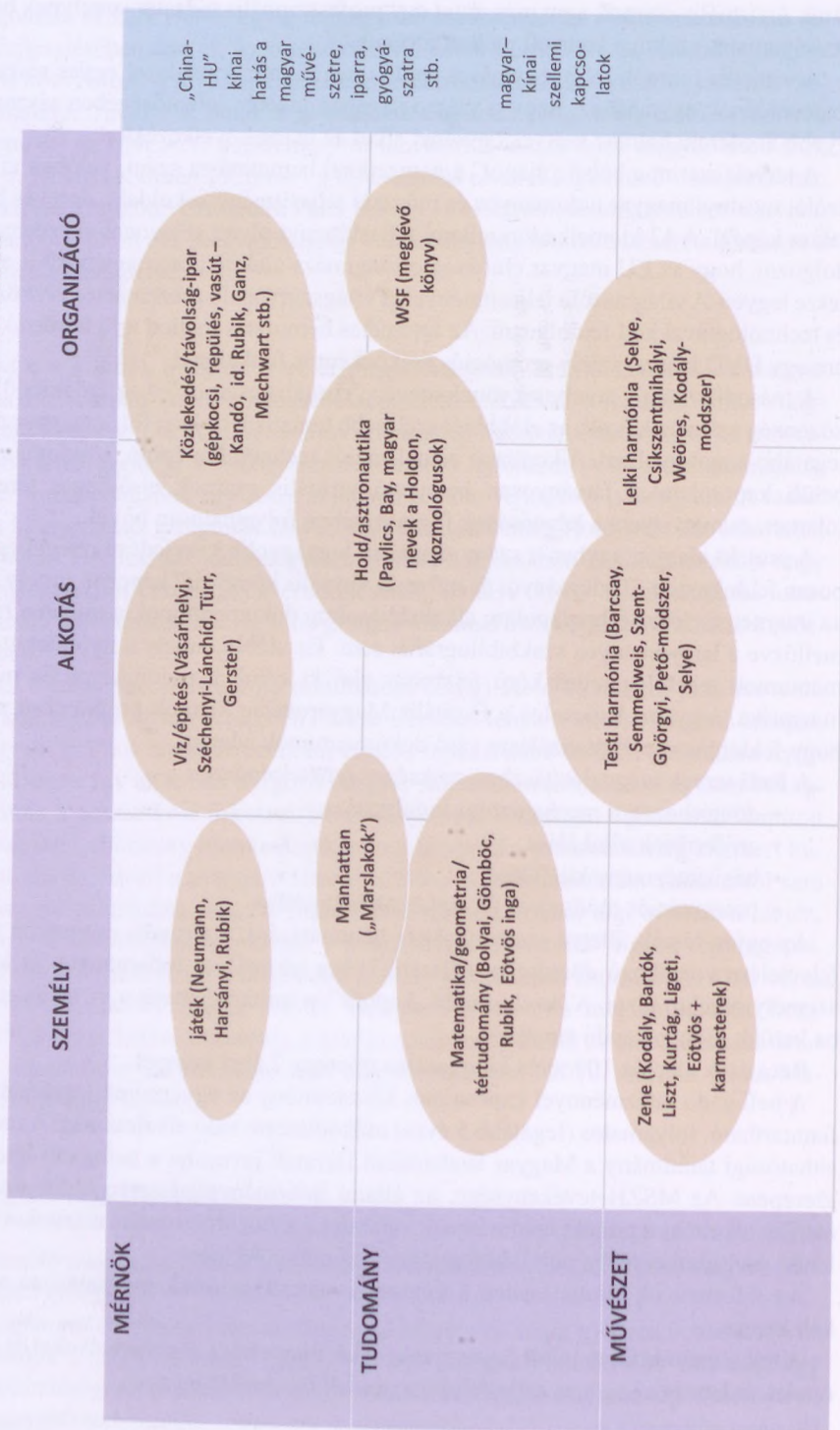
Becslések alapján 100 téma kidolgozása mintegy 2 évet igényel.

A befogadó intézménnyel kapcsolatos követelmény az egyértelmű legitimáció és a fenntartható, folyamatos (legalább 5 éves) működtetésre való alkalmasság. A megvalósíthatósági tanulmány a Magyar Szabadalmi Hivatal javasolja a befogadó intézmény szerepére. Az MSZH tevékenysége, az állami intézményrendszeren belüli funkciója alapján alkalmas a projekt eredményeit, valamint a kibővülő virtuális csarnokot megjelenítő multifunkcionális portál befogadására és működtetésére.

Az információk eljuttatásában a **korszerű vizualizációnak** meghatározó szerepet kell kapnia.

A felhasznált **információk jogtisztaságának biztosítása** rögzített elveket és eljárásrendet, valamint a jogdíjak teljesítéséhez rendelt forrásokat igényel.

A VILÁGRASZÓLÓ MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉS MÉRNÖKI TELJESÍTMÉNYEK BEMUTATÁSÁNAK SÉMÁJA

Stratégiai kutatásokról 2009-2010 • Kutatási jelentések